

UDK: 316.3:338.101

Akmal ABDULLAYEV,
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi doktoranti
Sotsiologiya fanlari bo'yicha (PhD)
Email: abdullayev_akmal@list.ru

Sotsiologiya fanlari doktori, professor M.B.Bekmurodov taqrizi asosida

THEORETICAL-METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE STUDY OF FIRST SOCIOLOGICAL TEACHINGS OF EASTERN STATE ADMINISTRATION

Abstract

The article analyzes the teachings of Eastern thinkers about state and social construction. The article also analyzes the teachings of Zoroastrianism, Confucianism, the teachings of Indian Brahminism and Buddhism about state and public administration.

Key words: Eastern thinkers, state, public administration, Zoroastrianism, Avesta, Confucius, Vedas, Upanishads, India, Oriental countries, Eastern sociology, Taoism, Lao Tzu, China, Confucius, early states.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЯ ПЕРВЫХ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ УЧЕНИЙ ВОСТОЧНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация

В статье анализируются учения восточных мыслителей о государственном и общественном строительстве. Также в статье анализируются учения зороастризма, конфуцианства, индийского брахманизма и буддизма о государственном и общественном управлении.

Ключевые слова: мыслители Востока, государство, государственное управление, зороастризм, Авеста, Конфуций, Веды, Упанишад, Индия, страны Востока, восточная социология, даосизм, Лао-Чжи, Китай, Конфуций, первые центры государственности.

SHARQ DAVLAT BOSHQARUVIGA DOIR ILK SOTSIOLOGIK TA'LIMOTLARINI O'RGANISHNING NAZARIY-METODOLOGIK TAHLILI

Annotatsiya

Maqolada Sharq mutafakkirlarining davlat va jamiyat qurish borasidagi ta'limotlari tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada Zardushtiylik dinidagi, Konfutsiy ta'limotlaridagi hamda Hind braxmanizmi va buddizimiga oid ta'limotlarda davlat va jamiyat boshqaruviga oid ta'limotlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Sharq mutafakkirlari, davlat, davlat boshqaruv, Zardushtiylik, Avesto, Konfutsiy, Veda, Upanishada, Hindiston, Sharq mamlakatlari, Sharq sotsiologiyasi, Daotsizm, Lao-Szi, Xitoy, Konfutsiy, ilk davlatchilik o'choqlari

Kirish. Ijtimoiy fanlar va jamoatchilik fikrini o'rganish tarixini hamda sotsiologik ta'limotlar tarixini o'rganish muhim siyosiy, ijtimoiy, madaniy, amaliy-nazariy ahamiyatga ega hisoblanadi. Jamiyatda mavjud bo'lgan ijtimoiy fikr tarixida, ko'plab allomalar, mutafakkirlar, sarkardalar va davlat arboblarning davrlar sinovidan o'tgan tajribasi va ijtimoiy hayot haqidagi bilimlari sintezlanadi. O'tmishdagi falsafiy qarashlar va yondashuvlar tarixini kompleks o'rganmasdan turib, dialektik materializmining mohiyatini va ilmiyligi to'liq anglash imkoni bo'lmaganidek, tarixiy materializmi ham oldingi ijtimoiy-mantiqiy ta'limotlarni o'rganmasdan ijtimoiy jarayonlarni to'liq tushunishning imkoni yo'q.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqida "Biz ajdodlarimizning donishmandlik an'analarga amal qilib, ularning g'oyalarini teran anglagan holda, qat'iy islohotlarni amalga oshirmoqdamiz, mamlakatimizning yangi qiyofasini shakllantirish yo'lidan bormoqdamiz"[1] deb ta'kidlab o'tganlari hozirgi Yangi O'zbekistonda davlat boshqaruvga doir olib borilayotgan islohotlarning manbasi o'tmishdagi Sharq mutafakkirlarining davlat boshqaruvga doir sotsiologik ta'limotlari muhim ahamiyat ega ekanligini tasdiqlaydi.

Yangi O'zbekistonda rivojlanayotgan sotsiologiya fanida yangi yo'nalish sifatida davlat boshqaruvining

sotsiologik asoslari yo'nalishi shakllanmoqda. Davlat boshqaruvi tarixiga doir Sharq mutafakkirlarining sotsiologik ta'limotlarini zamonaviy sotsiologiya fanida hozirgi kungacha o'rganilmagan jihatlarini jahonning yirik va mashhur sotsiologik markazlari va maktablariga ilmiy asoslangan holda taqdim etish, ushbu markazlar va maktablardagi mavjud metodologik bazani kengaytirib, aniqlashtirib va yanada boyitishga xizmat qiladi. O'z o'rnida dunyoning ilm-fan hamjamiyatida "Sharq sotsiologiyasi", "O'zbekiston sotsiologiyasi" va "Sotsiologik ta'limotlarning ilk manbalari" degan tushuncha ilmiy iste'molga kirishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Sharq davlat boshqaruviga doir sotsiologik ta'limotlarini o'rganishda nazariy-metodologik ahamiyatga ega asarlar va manbalarni keltirib o'tish mumkin. Jumladan, qadimgi manbalar sifatida Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto"ni, Konfutsiy ta'limotlarini, qadimgi Hind vedalarida dastlabki sotsiologik ta'limlarni uchratish mumkin. Kayqovusning "Qobusnoma" asari, Nizomulmulukning "Siyosatnoma" asari, Amir Temurning "Temur tuzuklari", Xondamirning "Dastur al-vuzaro" va Ashrafiyning "Majma al-arqom" kabi nodir qo'lyozmalardagi davlat boshqaruviga doir sotsiologik ta'limotlarini o'rganish mumkin [2]. Shuningdek, professor M.Bekmurodovning "Zamonaviy boshqaruv sotsiologiyasi" monografiyasida davlat boshqaruvining ilk ko'rinishlaridan hozirgi zamonaviy ko'rinishlarigacha bo'lgan zamonaviy

boshqaruv usullarini nazariy asoslarini ko'rish mumkin [3], professor B.Eshovning "O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi" darsligida davlat boshqaruvi va mahalliy boshqaruvining tarixi ochib bergan [4], E.V.Rtveladze, A.X.Saidov, Ye.V.Abdullayevlar «Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasining: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar» kitobida Sharqdagi ilk davlatlarda davlat va huquq institutlari, pul munosabatlari, soliq xizmati, yozuv, diplomatiya, zardushtiylik huquqi paydo bo'lishi, qaror topishi va rivojlanishi masalalari yoritilgan [5].

Tadqiqot metodologiyasi. Sharq mutafakkirlarining ta'limotlari davlat boshqaruvining sotsiologik asoslarni ochib beruvchi, ijtimoiy jarayonlar va ijtimoiy hodisalarni ilmiy bilishning umumiy metodi bo'lgan dialektik metod ushbu tadqiqotning metodologik asosini tashkil qiladi. Shuningdek, mavzuga tizimli yondashuv, qiyosiy taqqoslash, tizimli tahlil kabi xususiy-ilmiy metodlardan foydalaniladi. Bundan tashqari, tadqiqot predmetni Sharq mamlakatlaridagi davlat boshqaruvida doir konseptual, kognitiv, hamda gumanistik ta'limotlarning G'arbiy Yevropa sivilizatsion jarayonlariga metodologik ta'sirining sotsiologik tahlili tashkil qiladi. Tarixiy metod tadqiq etilayotgan voqeaning yashash tarzini o'rganish usullarini, ichki rivojlanishning borishi to'g'risidagi qonuniyatlar ifodasi bo'lgan, xronologik uzviylikda bir-birini almashtirayotgan faktlar genezisini, hodisalar tarixini qayta tiklash yo'li bilan o'rganish usullarini o'zida ifoda etadi [6].

Tahlil va natijalar O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.Karimov "O'zbek davlatchiligining tamal toshlari bundan 2700-yil muqaddam ayni Xorazm vohasida qo'yilgan. Shu ma'noda, milliy davlatchiligimiz tarixi Misr, Hindiston, Yunoniston, Eron kabi eng qadimiy davlatlar tarixi bilan bir qatorda turadi" deb ta'kidlagan [7]. Davlatchilik tarixi eng qadimgi manba sifatida miloddan avvalgi birinchi ming yillikdagi Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto" kitobini aytish mumkin. Ushbu manbada miloddan avvalgi VIII-VII asrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga oid noyob ma'lumotlarni ko'rish mumkin.

Miloddan avvalgi VI I—V asrlarda Markaziy Osiyoni Midiya davlati, keyinchalik Eron Ahamoniyar davlati bosib oladi. Shundan keyin Markaziy Osiyoda aniqrog'i Xorazmda - Amudaryoning oqimi bo'ylab, Baqtriya Sug'diyona, Xorazm, Ariya (Ariana), Parfiya, Girkaniya, Margiyona, Qang', Dovon kabi ilk davlatlar shakllangan. Ushbu davlatlarning ijtimoiy hayotni asosiy shakli qishloq jamoasi hisoblangan. Sug'orish inshootlarini qurish bilan bog'liq dehqonchilikning rivojlanishi urug' zodagonlari ya'ni aristokratiyasini shakllantirgan.

Ushbu davlatlarda davlat va jamiyat boshqaruvi Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto", yoki "Upasta", ya'ni qonun-qoidalar, me'yoriy asoslar ma'nosini anglatadigan diniy kitobda keltirilgan diniy normalar asosida amalga oshirilgan. "Avesto" kitobini Zardusht Spitmalik Purishasp o'g'liga tushirilgan ya'ni nozil qilingan bo'lib, ushbu hududlarda yakka xudolikni targ'ib qilgan. U Axura Mazdani tabiatning yaratuvchisi va boshqaruvchisi sifatida talqin etadi. Axura Mazda "Oliy daholi xukmdor" degan ma'noni anglatib, odamlarni o'zlikni anglash hamda o'zligiga ega bo'lishga va yovuz kuchlarga, ijtimoiy-axloqiy illatlarga qarshi kurashishga chorlagan [8].

Zardushtiylik dini paydo bo'lgan joy va "Avesto" kitobi haqida turli fikrlar va bahslar uzoq asrlardan buyon davom etib keladi. Bugun ko'pchilik olimlar turli manbalarga va tarixiy yodgorliklarga asoslangan holda "Avesto"ning vatani Xorazm ekanligini tan olmoqdalar. Rus Sharqshunos olim Ye.Bertel's "Avesto"ning Xorazmda yozilishi uchun kulay shart-sharoitlar mavjud edi. Bu kitobning ilk sahifalari "Goxdar" paygambar Zardusht tomonidan Xorazmda yozilgan degan xulosaga kelgan [9].

"Avesto"ning eng qadimgi qismi "Goxlar" Gox

so'zini kitoblarda "Gosa", "Gota" Yevropaliklar esa uni "Gimn" tarzida ataganlar. "Avesto" da tasvirlangan Ayryani-Vayji (Iyron Vij) xudo tomonidan ilk bor yaratilgan mamlakat Katta Xorazm davlatidir. "Avesto"ning birinchi mukaddas olovi xam Xorazmda yoqilgan. Xudo Axura-Mazda xam paygambar Zardushtga ko'ringan. Xorazm "Avesto"ning vatani ekanligini Kangaqal'a, Bozorqal'a, Jambasqal'a, Qirqqizqal'a, Tuproqqal'a kabi qal'alardan va olov Saroy va "Chilpik" ehrom-ibodatxonadan topilgan yodgorliklar tasdiqlaydi.

"Avesto"da rivoyat qilishiga qaraganda Zardusht Amudaryo sohillarida yashayotgan dehqonlar va bepoyon sahralarda yashayotgan ko'chmanchi qabilalarning turmushlaridan yaxshi xabardor bo'lgan. "Avesto" qadimgi ilk bor yaratilgan 16 yurt davlat: "Doktiyo" daryosi sohilidagi Iyron Vij, Marv, Balx, Nisoya, Xiro, Vaiusa Girta, Avrava, Xninta, Xaravachta, Xiyrmad, Ray, Chapra, Varina, Xaftud, Rangxi daryosi sarchashmasi atrofidagi besar xalqlar yashovchi makondir. Ana shu davlatlarni shox, "Kavi" boshqargan. Oilalarning birlashmasi "Nmana", Oila boshlig'i "Dmana", katta oila oksoqli "Nma" "Napati", ypyg' jamoasi boshlig'i "Vis", katta qishloq oksoqli "Vispati", qabila boshlig'i "Zantupati", viloyat hokimi "Daxtapati". Oksoqollar kengashi "Varzanipti", xalq majlisi "V'yaxa" deya yuritilgan. Oliy sudya vazifasini Kohinning o'zi bajargan. "Avesto"ga ko'ra jamiyat to'rt tabaqaga bo'lingan. Jumladan, Kohinlar, Harbiylar, Chorvadorlar, Hunarmandlar (Yasna; 19-bob). Ayni paytda jamiyatda qullar "Vaysa", oila xizmatchilari "viranmaja", huquqlari cheklangan cho'ponlar "Payshautar"lar ham bo'lgan. "Avesto"ga kura davlatning shakllanishi uch davrga bo'lingan (Gohlar; 45-bob). Birinchisi, eng kadimgi davr adolat va insoniy saodat hukumronlik qilgan davr (Yasna; 32-bob). Ikkinchisi, ezigulik bilan yovuzlik o'rtasidagi kurash davri. Uchinchisi, ma'rifatli, adolatli shohlar qonunga binoan mamlakatni boshqaradilar (Yasna; 48)-bob [10].

Qadimgi Hindistonda davlat va jamiyat boshqaruvida doir ta'limotlar afsonalar va Buddizm yoki Braxmanizm diniy g'oyalari ta'sirida shakllangan. Braxmanizm g'oyalari qadimgi Hindistonda eramizdan oldingi ikkinchi ming yillikda paydo bo'lgan Vedalarda ifodalangan. "Veda" sankritda "bilim" degan ma'noni anglatadi. Millodan avvalgi IX-VI asrda yaratilgan Hind Veda va Upanishdalar ta'kidlanishicha har bir odam draxma ya'ni, qonun, burch, odatlarga, tartiblarga rioya etishi zarur. Braxmanizm turli maktablari tashkil etuvchi dxarmasutra va dxarmashastrilar, huquqiy to'plamlar braxmanizm mafkurasini vujudga keltiradi. Mashhur siyosiy va huquqiy yodgorlik "Manu qonunlari" eramizgacha II asrda yozma ravishda bunyod etildi. Unda Vedalar va Upanishdardagi g'oyalar har tomonlama rivojlantirib himoya etiladi. "Manu qonunlari" da asosiy e'tibor jazo belgilashga qaratiladi. Jamiyat varnalarga ya'ni ijtimoiy qatlamlarga bo'lingan, ular o'rtasida tengsizlik mavjud. Eramizgacha VI asrda yashagan Siddxartxa Gautama Braxmanizm va Veda, Upanishdardagi g'oyalarni keskin tanqid qilib, o'zining "Ma'rifatli inson" Budda deb atadi. Uning uqtirishicha, Oliy hokimiyat Xudo haqidagi g'oyalar insoni chalg'itadi, hamma narsa insonning o'ziga bog'lik. U barcha siyosiy va huquqiy normalarni, axloqiy tartibotlarni odamlar o'zlari, yaratib olishlari kerak deb ko'rsatadi [11].

Miloddan avvalgi VI asrlarda Qadimgi Xitoyda ijtimoiy-siyosiy ta'limotlarining shakllanishi va rivojlanishida "Daotsizm" ta'limoti va uning asoschisi Lao-Szi katta rol o'ynagan. Butun bir jamiyat taraqqiyotining manbasini qudratga emas, balki Dao qiladi, Dao qonunchilik va siyosiy boshqaruvning asosidir, deb ta'kidlanadi. Daoga bo'lgan munosabatda barcha tengdir. Lao-Szinning ko'rsatishicha, o'sha paytdagi barcha noxushliklar, madaniyatning cheklanganligi, odamlar o'rtasidagi siyosiy-huquqiy tengsizliklarning asosiy sababi haqiqatni qaror topmaganidir.

U jamiyat hayotdagi barcha adolatsizliklarni qoralar ekan, u butun e'tiborini o'zini o'zi yaratuvchi Daoga qaratdi va Dao adolatni tiklovchi asosiy vosita deb o'qtirdi. Qadimgi Xitoy ijtimoiy-siyosiy ta'limotlarning shakllanishida Konfutsiy (miloddan avvalgi 551-479-yillar) ta'limoti uning shogirdlari tomonidan tuplangan "Lun Yuy" (suhbatlar va mulohazalar) kitobi katta ahamiyatga ega [12; C.230].

Sharq sotsiologiyasi maktabida Xitoy mutafakkirlarining keng ijtimoiy qarashlari alohida o'rin tutadi. Miloddan avvalgi Sin va Xan davrlarida Xitoyda kuchli markazlashgan imperiyalar tarkib topdi. Bu davr uchun xarakterli hol shundan iboratki, imperiyagacha bo'lgan davrda amal qilgan "ixtilofdagi hukmdorlar" tarqoq mafkuralarining Xitoyni buyuk davlat darajasida yuksalishiga xizmat qiluvchi yangi milliy g'oya bilan birlashuvi, ya'ni osmon obrazining ilohiy ramz sifatida qabul qilinishi bo'ldi. Binobarin, diniy mutaassiblik va kosmologiya g'oyalari Xitoy hukmdorlarini azaldan osmoniy hukmdor mavkiyega yuksalish orzulari yo'lida xizmat qilib kelar edi. Xitoy va butun Sharq mamlakatlariga xos bo'lgan ramzlar ilohiyligiga ishonish esa kosmologiya g'oyasining qabul qilinishiga turtki bo'ldi [13].

Konfutsiy o'zidan oldin paydo bo'lgan bilimlarni umumlashtirib, yanada rivojlantirib, davlat haqidagi o'z

qarashlarini bayon etadi. Davlat g'uyoki katta bir oila, oila boshlig'i imperator bosh hukmron, qolganlar unga bo'ysunishi kerak. Konfutsiy mavjud tartiblarni keskin tanqid qilish yulidan bormaydi. U kelishuvchilik, murosa yulini tanlaydi. Mavjud ijtimoiy tuzim va tartibotlarni tan olgan holda, ularni yanada takomillashtirish haqida fikr yuritadi. Davlatni boshqarishda adolat tamoyillariga amal qilish kerakligini uqtirar ekan uning ta'limoti progressiv yunalish kasb etadi. Bu esa shu paytgacha hukmron bo'lgan davlat boshqarishdagi zo'rvonlik g'oyalariga zid edi.

Xulosa va takliflar. Miloddan avvalgi asrlarda jahondagi ilk davlatchilik o'choqlaridan bo'lmish Yaqin va O'rta Sharqdagi makonlarda ya'ni Qadimgi Misr, Jazira, Finikiya, Falastin, Suriya, Eron, Hindiston, Xitoy, Yunonistonda xam kechganidek O'rta Osiyoda ham ilk davlatchilik ko'rinishlari yuz bergan. O'rta Osiyoda Katta Xorazm, Baqtriya, Parfiya, Farg'ona, Toxariston kabi davlatlar faoliyat ko'rsatganlar. Ushbu qadimgi davlatlar haqidagi ma'lumotlarni olish uchun qadimiy diniy kitoblar, arxeologik ashyolar, qadimiy devoriy yozuvlar, tarixchilarning yozib qoldirgan tarixiy asarlari, turli afsonalar orqali ma'lumotlarni to'plash va ularni qiyoslash orqali ushbu ma'lumotlarni nazariy asoslash mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи. // –Тошкент. Халқ сўзи, 2017, №196 (6860).
2. Авесто. Тарихий- абадий ёдгорлик. Аскар Маҳкам таржимаси. Т."Шарк", 2001,- Б. 26-28.; Низомулмулк. Сиёсатнома (Сияр ул-мулк). Иккинчи тўлдирилган, қайта ишланган нашри. – Т.: "Янги аср авлоди", 2017. – Б.98-100; Темур тузуклари //Форсчадан| А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов тарж; Б. Аҳмедов таҳрир. остида/.— Т.: Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б.54. Хайруллаев М. "Маънавият юлдузлари". Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти нашриёти, Тошкент, 1999. Б.300.
3. Бекмуродов М.Б. Замонавий бошқарув социологияси. Монография. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2020. – Б.10.
4. Эшов Б. О'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. Тошкент. "Yangi Asr Avlodi" 2012 йил. – Б.556.
5. Ртвелазе Э.В., Саидов А.Х., Абдулаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон ийивипизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. - Тошкент: «Адолат» 2001. 416-бет.
6. Серых В. М., Метод правовой науки. Основные элементы, структура. М., Госюриздат, 1980, – Б.174.
7. Каримов И.А.. Асарлар. Т.6. Т.: Ўзбекистон, 1998, 375-бет.
8. «Авеста». Издательство:Дружба народов, КРАМДС - Ахмед Яссауи, Алматы, 1992. Стр.21-27.
9. Бертельс Е.Э. История Персидско-Таджикский литературы. М., 1960. – С.49.
10. Бобоев Х. Хасанов С., "Авесто-маънавиятимиз сарчашмаси", "Адолат"-2001 й. – Б.49-50.
11. Бируни А. Индия: Пер. с араб./Репринт с изд. 1963 г. — М.:Ладомир, 1995. - 727 с.
12. История социологических учений. Древний Восток.М., 1950,. – С.230
13. Кушнарев Ю.А. Диссертация на тему "Космология китайского буддизма", , 2001. – С.5-7.

UDK: 37.013.73

Shoira ABDURASULOVA,
GulDU "Boshlang'ich ta'lim metodikasi"
kafedrasida o'qituvchisi

GulDU p.f.n., dotsenti D.E.Toshtemirov taqrizi asosida

ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ЭТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Аннотация

В данной статье рассматриваются взгляды восточных мыслителей на вопросы воспитания и нравственности, воспитания детей в исламе. Также знание воспитательных методов и средств внедрения идей, взглядов и идей восточных мыслителей в творчество молодого поколения, их правильное использование в жизни является одной из важных особенностей педагогического мастерства учителя в процессе воспитания. педагогическое образование.

Ключевые слова: нравственное правило, воспитание, нравы, совершенный человек, гуманизм, духовные качества, общечеловеческие ценности, национальная ценность, исламская культура.

EDUCATIONAL AND ETHICAL VIEWS OF EASTERN THINKERS

Abstract

This article discusses the views of Eastern thinkers on issues of education and morals, child education in Islam. Also, knowledge of educational methods and means of inculcating the ideas, views, and ideas of Eastern thinkers in the creative work of the young generation, and their correct use in life is one of the important features of the teacher's pedagogical skills in the process of pedagogical education. revealed that.

Key words: moral rule, education, manners, perfect person, humanitarianism, spiritual qualities, universal values, national value, Islamic culture.

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING TA'LIMIY-AXLOQIY QARASHLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada Sharq mutafakkirlarining ta'lim-tarbiya, odob-axloq masalalaridagi qarashlari, islomda bolalar tarbiyasi to'g'risida so'z yuritilgan. Shuningdek, Sharq mutafakkirlarining ijodiy faoliyatidagi ta'lim-tarbiyaga oid yondashuvlar, g'oyalar, qarashlarni yosh avlodning ongiga singdirishda tarbiya usullari va vositalarini bilish, hayotda ulardan to'g'ri foydalanish pedagogik ta'lim jarayonida o'qituvchining pedagogik mahoratidagi muhim xususiyatlardan biri ekanligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: axloqiy qoida, tarbiya, odob, barkamol inson, insonparvarlik, ma'naviy fazilatlar, umuminsoniy qadriyatlar, milliy qadriyat, islom madaniyati.

Kirish. O'zbek xalqi o'zining uzoq tarixi davomida yaratilgan ta'lim-tarbiyaga oid boy merosga ega. Bundan tashqari, avlodlarda insonparvarlik, kamtarlik, mehnatsevarlik, do'stlik, imyon-e'tiqod, mehr-oqibat, odoblilik kabi umuminsoniy fazilatlarini shakllantirishning o'ziga xos tajribasini to'plagan. Bizga ma'lumki, ma'naviy-axloqiy fazilatlar hech qachon o'z-o'zidan vujudga kelmaydi, balki ularning kelib chiqishining haqiqiy manbai, ularni keltirib chiqargan sabablar va harakatga keltiradigan kuchlar mavjuddir. Zero, har qanday axloqiy qoidalar muayyan tarixiy zaruriyat natijasiga vujudga keladi va muayyan qonuniyat asosida rivojlanib boradi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, Sharq mutafakkirlarining ta'lim-tarbiyaga oid qarashlari bu tajribaning shakllanishiga ulkan ta'sir ko'rsatgan. Tarbiya ham ota-onalarning burchi va farzandlarning haqqidir. "Tarbiya" so'zi arabcha "robba" fe'lidan olingan bo'lib, o'stirdi, ziyoda qildi, rioyasiga oldi, rahbarlik qildi va isloh qildi ma'nolarini bildiradi. Musulmon ulamolar "tarbiya"ni bir necha xil ta'rif qilganlar. Jumladan, imom Bayzoviy quyidagicha ta'riflaydi: "Tarbiya bir narsani asta-sekin kamoliga etkazishdir". Rog'ib Asfihoniy tarbiyani quyidagicha ta'rif qiladi: "Tarbiya bir narsani bir holdan ikkinchi holga o'tkaza borib, batamomlik nuqtasiga etkazishdir. Tarbiyaning ma'nolaridan biri, insonning diniy, fikriy va axloqiy quvvatlarini uyg'unlik hamda muvozanat ila

o'stirishdir". Islomda bolalar tarbiyasi ota-onaning eng mas'uliyatli va uzoq davom etadigan burchlaridir. Boshqa burchlar ba'zi ishlarni qilish yoki mulkni sarflash bilan oxiriga etadi. Ammo tarbiya mas'uliyati bardavom bo'ladi. Zotan, ota-onaning farzand ne'matiga haqiqiy shukrlari ham aynan tarbiya mas'uliyatini sharaf bilan ado etish orqali yuzaga chiqadi [1].

Odob masalasini insoniyat tarixida to'laqonli ravishda Islom boshlagan, desak mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Islomda kishining hayotidagi har bir narsaning o'z odobi bor. Dunyodagi odobga bag'ishlangan asarlarning asosini va ko'piligini Islom halqlari vakillari tomonidan yozilgan asarlar tashkil qiladi, degan gapda zarracha mubolag'a yo'q. Qadimda Sharq mutafakkirlari tomonidan ilgari surilgan qarashlar hamda g'oyalar bugungi kunda ham muhim ta'lim-tarbiyaviy manba sifatida yoshlar ongi va qalbiga ma'naviy ozuqa berib kelmoqda.

Uzoq va boy tarixga ega bo'lgan Markaziy Osiyo xalqlari o'zining ta'lim tarbiyaga oid boy merosini yaratib, takomillashtirib, yoshlarni insonparvarlik, ilmparvarlik, mehr-oqibat, mehnatsevarlik, insonlarga va tabiatga do'stlik, sahiylik kabi umuminsoniy fazilatlar ruhida tarbiyalab kelishgan. Darhaqiqat, ajdodlarimiz tomonidan qoldirilgan bebaho madaniy meros milliy ma'naviyatimizning o'zagini tashkil etadi. Shu sababli undan bugun yoshlarimizning ta'lim

va tarbiyasiga keng foydalanish maqsadga muvofiqdir. Chunki, "Ajdodlarimizdan qolgan meros millatimizning nafaqat o'tmishi, shuningdek, istiqboli uchun ham kuch va fidoiylik manbai hisoblanadi"[2].

Har bir xalqning ta'lim-tarbiyaga oid an'analari borki, ular pedagogik tafakkur taraqqiyotining asosi bo'lib xizmat qiladi va bola tarbiyasi haqidagi tasavvurlar va qarashlarni ifodalaydi. Yuqorida aytganimizdek, har bir ota ona o'z farzandlarini barkamol inson bo'lishini istaydi, o'zlari eta olmagan orzuumidlari bolalarining etishligini o'ylaydi. Bolalarning har bir yutug'idan quvonishadi, mag'lubiyatidan tashvishga tushishadi. Farzandlarini baxtli ko'rish ular uchun eng baxtiyor damlar hisoblanadi. Buning uchun ularga bor kuch-quvvatini sarflashadi. O'tmishda buyuk allomalarimiz, yuksak darajadagi ma'naviyat, axloq-odob saboqlarini berganliklari, Vatan, xalq istiqboli, farovon turmush, halol mehnat, fan taraqqiyoti, inson mehnati, atrof-muhitga oqilona munosabat haqidagi o'z qarashlarini bayon qilib berganliklariga guvoh bo'lamiz.

Mana shunday mangu allomalar jumlasiga Ahmad Yassaviy kiritish mumkin. Xoja Ahmad Yassaviy o'zining ma'naviy-axloqiy qarashlari bilan bugungi kunda ham pedagogika faniga beqiyos qo'sha olganligi olib borilgan izlanishlardan ayon bo'lmoqda. "Xoja Ahmad Yassaviyning nuqtai nazariga ko'ra ayyorlik, gunohlarni yashirish o'zgalarga xiyonat hisoblanadi. Bu fikrlari bilan Xoja Ahmad Yassaviy rostgo'ylik, halollik, o'z-o'ziga talabchanlikni targ'ib qiladi. Zahmat chekkan odam sabrli, bardoshli, irodali bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi. Hushyorlik shaxsni faol harakat qilishga undaydi. Xoja Ahmad Yassaviy hikmatlari o'quvchi shaxsini xushyorlikka, faol harakatlanishga, fitnalardan, fisqu fasod ishlardan o'zini olib qochishga undaydi"[3]. Shu sababli ham ta'lim tarbiya jarayonida ulardan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Abdulla Avloniyning "Muxtasar tarixi anbiyo va tarixi Islom" asari mavjud. Ushbu asar boshlang'ich maktablarning o'quvchilariga mo'ljallangan. Risolada Odam alayhissalomdan Muhammad alayhissalomgacha o'tgan payg'ambarlarning qissalari va zuhuri islom zikr etilgan.

Islom tarixi fanida payg'ambarlar tarixi, payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomning hayotlari va Islom dini tarixi, shuningdek, ilk xalifalik davri tarixi uch bosqichda o'rganiladi. Nasiruddin Rabg'uziyning "Qissay Rabg'uziy", Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" asarlari payg'ambarlar tarixiga oid bo'lsa, Alixonto'ra Sog'uniyning "Tarixi Muhammadiy"si ikkinchi va Rizoud-din ibn Faxrud-dinning "Xulafoi roshidin" asari uchinchi davrni o'z ichiga oladi.

Allomalar Muhammad al-Xorazmiy (787-850 yillar), Abu Nasr Forobiy (870-950 yillar), Al-Kindiy (800-870 yillar), Abu Rayhon Beruniy (973-1050 yillar), Abu Ali ibn Sino (980-1037 yillar) va boshqalar uning asoschilari sifatida mashhur bo'ldilar. Bu madaniyatning asosiy markazlari Suriya, Eron, Markaziy Osiyo hududlarida joylashgan. Sharq mutafakkirlari o'z asarlarida ta'lim usullari, qoidalar, tamoyillari, metodlari va shakllari asosida ta'lim amaliyotining mohiyatini ifoda etadilar.

Jaloliddin Rumi ham "Ma'naviy masnaviy"ida inson xulq-atvoridagi salbiy xususiyatlar borasida o'z qarashlarini bildiradi. U adovat, badjahillik, hasadgo'ylik, aybjo'ylik, g'araz, qahr-g'azabni qattiq qoralaydi va insonning eng qabih illatlari sifatida tavsiflaydi.

Jaloliddin Rumi o'zining "Ma'naviy masnaviy"ida insoniyatning agressivlikka moyilligi, agressiv reaksiyalar, agressiv xulq-atvor shakllari xususida qarashlarini bayon etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Sharq mutafakkirlarining ta'lim-tarbiya, oila va oilaviy tarbiya haqidagi qarashlari islom

mafkurasi va uning qobig'ida shakllangan. Sharq mutafakkirlari ijodida aks etgan umuminsoniy g'oyalar islomiy ma'naviyat bilan hamohangdir. Sharq mutafakkirlari o'z ilmiy meroslarida oila va oilada farzand tarbiyasi masalalariga katta e'tibor berganlar. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Muhammad Qoshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Kaykovus, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy kabi mutafakkirlarning qator asarlarida bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash masalalari o'rta qo'yilgan va ularni hal etish yo'llari ko'rsatib berilgan. Oilada bola tarbiyasi masalasi Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy qarashlarida ham mavjuddir. Uning aytishicha, "Ota-onalar ikki xil: tug'ilish o'tasi va ta'lim berish o'tasi: birinchisi jismoniy hayot sababli, ikkinchisi ruhiy hayot sababli". Shunga ko'ra ularni uzviy birlikda olib qarash tarbiya ishida muhim ahamiyatga molikdir. Uning quyidagi so'zlari anchayin ibratlidir: "Zamondan yaxshiroq ta'lim beruvchi muallimni, insondan yaxshiroq ta'lim oladigan o'quvchini ko'rmasam". Uning bu so'zlaridan bir tomondan ijtimoiy muhitni bola tarbiyasi uchun hal q iluvchi ta'sirini anglasak, ikkinchi tomondan inson shaxsi ta'lim natijasida kamolotga erishib borishi mumkinligini sezamiz. Abu Rayhon Beruniy insonning axloqiy fazilatlarini, umuman, axloqiy tushunchalarini insonning tabiati bilan bog'laydi. Inson tabiati esa, avvalo, oilada shakllanadi. Shunga ko'ra bola tarbiyasida ota-onaga ta'siri benihoya kattadir. Masalan, u ayollarga nasihat qilib, Abdulla ibn Jafar tilidan shunday deb yozadi: "Rashkdan saqlangin. U taloqning kalitidir. Oila va oilada bola tarbiyasi masalasi Abu Ali Ibn Sinoning ilmiy merosida ham muhim o'rin egallaydi. Ibn Sinoning "Tadbiri al-manozil" nomli asarida katta bir bob oila va oilaviy tarbiya masalalariga bag'ishlangandir. XI asrda yashab ijod etgan mutafakkir Yusuf Xos Hojib o'zining "Qutadg'u bilig" asarida bola tarbiyasi haqida to'xtalib, shunday yozadi: "Farzand qanchalik bilimli, aqlli-xushli bo'lsa, ota-onasining yuzi shunchalik yorug' bo'ladi". U bola tarbiyasida otaning mas'uliyatiga alohida e'tibor beradi.

Sharqda keng tarqalgan pandnoma tarzida yozilgan mashhur asarlardan biri Unsurul ma-oliy Kaykovusning "Qobusnoma"sidir. Bu asar Sharq pedagogik fikr taraqqiyotida muhim o'rinni egallaydi va qanchadan-qancha avlodlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda o'z hissasini qo'shib kelmoqda.

"Qobusnoma" falsafiy-didaktik asar bo'lib, shaxs shakllanishining barcha tomonlarini o'z ichiga oladi. Uning "Farzand parvarish qilmoq zikrida" degan bobi bevosita oiladagi bola tarbiyasiga bag'ishlanadi.

"Qobusnoma"da ota-onaning qator vazifalari sanab o'tiladi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Bolaga yaxshi ism qo'yish;
2. Oqil va mehribon enagaga topshirish;
3. To'y-tomosha qilib, sunnat to'y o'tkazish;
4. O'qish – yozishni o'rgatib, kasb-hunar va ilmiy qilish;
5. Harbiylar ahlidan bo'lsa, sipohiylikni o'rgatish.

Kaykovus bola tarbiyasida talabchanlik bilan mehribonlikni birga olib borish lozimligini ta'kidlaydi. "Yosh bola ilm bilan odobni tayoq bilan o'rganur, o'z ixtiyori bilan o'rganmas. Ammo farzand beadab bo'lsa va sening ul sababdan qahring kelsa, o'z qo'ling bilan urmagil, muallimlarning tayog'i bilan qo'r qitgil. Bolalarga muallimlar adab bersinlar, toki sendan o'g'lingni ko'nglida gina qolmasin". Kaykovusning "Qobusnoma" asari bugungi kunda ham axloqiy qadriyat sifatida yosh avlodni ma'naviy - axloqiy ruhda tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda.

Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub" asarida insoniy fazilatlar va ezguliklarni madh etib, targ'ibu-tashviq etish bilan cheklanmay, ayni zamonda odamlardagi yomon, xunuk,

insoniylikka xilof xislatlarni, insonlar uchun, jamiyat uchun zararli, sharaflil inson sha'niga yarashiqsiz xulq-atvor va sifatlarini tanqid qiladi. Achchiq so'zliklik, nodonlik, yomon qiliqlilik, yolg'onchilik kabi illatlarga berilgan kishilarni qoralaydi. Navoiy ana shu yomon, yaramas xislatlardan, illatlardan odamlarni xoli ko'rishni istaydi. Karamli, muruvvatli, sadoqatli, yumshoq ko'ngilli, shirinsuhan, muloyim bo'lish kabi bir talay fazilatlarini Navoiy ko'klarga ko'tarib madh etadi.

“Achchiq tillik” eng yomon xususiyatlardan biri ekanligi haqida Alisher Navoiy shunday yozadi: “Achchiq til zaharli nayzadek sanchiladi. Ko'ngilda til nayzasining jarohati bitmas, unga hech narsa malham bo'la olmaydi”. Uning bu fikrida verbal agressiya, ya'ni salbiy his-tuyg'ularni og'zaki tarzda ifodalash shakli o'z aksini topganligini ko'rishimiz mumkindir.

Bundan tashqari, Abu Ali Ibn Sino axloqlikning asosini yaxshilik va yomonlik kabi ikki tushuncha bilan ta'riflaydi. Ibn Sino inson kamolotining muhim axloqiy jihatlarni ham tahlil etadi va har biriga ta'rif beradi. Masalan, adolatni ruhiy lazzatning bosh mezonini sanaydi. Inson qanoat, jasurlik, donolik bilan adolatga ega bo'ladi, yomon illatlardan o'zini tiyib, yaxshilikni mustahkamlaydi, haqiqiy ruhiy lazzat oladi, deydi olim. Insondagi ijobiy axloqiy xislatlarga saxiylik, chidamlilik, kamtarlik, sevgi-muhabbat, mo'tadillik, aqlilik, ehtiyotkorlik, qat'iyatlilik, sadoqat, intilish, uyatchanlik, ijrochilik va boshqalarni kiritadi.

Inson hissiy va ma'naviy talablarni ajratib olish imkoniyatiga ega ekan, bu imkoniyat asta-syokin inson fe'l-atvoriga xos xislatga aylana boradi. Ibn Sino insonning shakllanishida uning atrofini o'rab olgan tashqi muhit, odamlar alohida muhim rol o'ynaydi, ana shu tashqi muhit va odamlar insonning atrof-dunyoni bilishgagina emas, balki uning xulqida yaxshi yoki yomon jihatlarning tarkib topishiga ham ta'sir etadi. Shuning uchun ham bolalarni tarbiyalashda ehtiyotkor bo'lish kerakligini, bola yomon odatlarga o'rganmasligi uchun, uni yomon odatlardan, yomon muhitdan uzoqroq saqlash zarurligini uqtiradi. Ibn Sinoning tarbiyalash masalalariga keng o'rin berilgan. Chunki inson avvalo oilada kamolga yetadi [4].

Tahlil va natijalar. Tarbiya o'z navbatida oiladan boshlanar ekan, biz o'z farzandlarimizni baxtisaodatini, kamolini, iqbolini, buyuk inson bo'lib etishganligini va hayot abadiyligi avlodlar davomiyligini ta'minlaydigan ma'naviy qo'rg'oni bo'lmish o'z oilamizning mustahkamligini ko'rishni istar ekanmiz, demak oilada tarbiyalanuvchilarimizni har tomonlama sog'lom va barkamol etib tarbiyalashda tarbiyaning barcha turlariga e'tiborni kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ota-bobolarimizdan qolgan boy

ma'naviy merosning yosh avlodni har tomonlama yuksalishi tizimidagi o'rni va roli o'ziga xos xususiyatga va ko'rinishlarga ega. “Darhaqiqat, ajdodlar tomonidan yaratilgan tarbiyaviy qadriyatlarini o'rganishda ta'lim tizimi imkoniyatlarga alohida e'tibor qaratishlozim. Sharq mutafakkirlarining asarlarini o'rganish, tahlil qilish, ularning ijodi va ta'lim-tarbiyaga oid qarashlarini pedagogik nuqtai nazardan tadqiq etish muhim amaliy ahamiyatga ega” [5]. Ular o'z asarlarida shaxs ma'naviyati, insonda odob-axloqning yuksak namunalari tarkib toptirish, oila, nikoh, farzand tarbiyasi, halol mehnat bilan kun kechirish, atrof-muhitga nisbatan oqilona munosabatda bo'lishga oid qarashlarni bayon qilganlar. Shunday qilib, inson va uni tarbiyalash masalalari Sharq mutafakkirlari va allomalari o'z asarlarida insonning bilim olishi, hunar egallashi, undagi yuksak ma'naviy-ahloqiy sifatlarini ulug'laydilar va shunday fazilatlariga ega bo'lishga barchani chorlaydilar. Ma'naviy yuksak, zamonaviy ilm-fanni egallagan, ajdodlarimizning boy ma'naviy merosga sohib chiqqan avlodni hech qanday tashqi kuch, g'oya yoki mafkura aslo o'z ta'siriga tushira olmaydi. Bunday avlodni voyaga etkazgan xalqning istiqboli porloq, kelajagi buyukdir.

Xulosa va takliflar. Yoshlarni ma'naviy tarbiyalash - o'ta nozik va mas'uliyatli ish. Yoshlarni ma'naviy tarbiyalashda ularning yoshi, xohishi, intellektual, ruhiy tayyorgarligini hisobga olish kerak. Yoshlar ma'naviy-axloqiy sifatlarining ifodasi bo'lgan ruh (aql) nodir hodisa bo'lib, tez o'sishga moyildir. Yoshlarni ma'naviy - ma'rifiy ruhda tarbiyalashda yoshlardagi taqlid, ta'sirlanish, tormozlanishdan kuchliligini, kuchli ruhiy ta'sirlanish bosh [miya yarim sharlaridan ayri](#), «maslahatlashmay» sodir bo'lishini va bunday hollarda ular o'zlari bilmagan holda zid hatti-harakatlar sodir etishi, jiddiy xatolarga ham yo'l qo'yishini inobatga olish zarur. Shuningdek, yoshlar ta'sirga beriluvchan, ongiga o'z atrof-tevaragidagi voqealarni tez singdiruvchan bo'ladi. Bu voqealar yoshlarning his-tuyg'usidan mustahkam o'rin olib, ichki olamiga ruhiyatiga ta'sir ko'rsatadi. Bu esa yoshlarni maksimal fikrlaydigan, turli xil emotsiya va ambitsiyalarga tez uchadigan demografik qatlam ekanini ko'rsatadi. Shuning uchun barkamol avlodni shakllantirishda pok, sog'lom bo'lgan ijtimoiy muhitni, sog'lom ruhdan oziqlanib to'g'ri yo'nalish olishni ta'minlash talab etiladi. Buning uchun yoshlarni ma'naviy tarbiyalashda quyidagilarga e'tibor qaratish kerak bo'ladi. Avvalo, ustoz yoki ota-ona tomonidan rag'batlantirib, boshqarib turilishi orqali yoshlarda etishmaydigan shaxsiy muloqot, jamoada yashash tajribasi, qiyoslab tahlil qilish malakasini oshirishga e'tibor qaratishga to'g'ri keladi. Yoshlarni ma'naviy-ma'rifiy ruhda tarbiyalashda ustoz, sinf rahbari va ota-onalar orasida hamkorlikni yo'lga qo'yish samarali usul hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Baxtiyor oila. T.: “Hilol-nashr”. 2013 y.
2. Haydarov A. Inson kamoloti va milliy-ma'naviy qadriyatlar. T.: Muharrir, 2008 y.
3. Xajiyeva M. Xoja Ahmad Yassaviyning ma'naviy-tarbiyaviy qarashlari. Avtoreferat. T.: 2004 y.
4. Shoxadjayev M. Burxoniddin Marg'inoniyning axloqiy-huquqiy tarbiyaga oid qarashlari. Avtoreferat. T.: 2006 y.
5. Hamdamova M. Ma'naviyat asoslari. T.: “Fan va texnologiya”. 2008 y.
6. Dolimov S., U. Dolimov. Kaykovus unsurulmaoniy qobusnoma T.: “Istiqlol” 1994 y.
7. San'at – yoshlar nigohida. Magistrantlarning ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari. T.: 2019 y.
8. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. T.: O'qituvchi. 1992 y.
9. Abdullayev Y. Eski maktabda xat-savodga o'rgatish. T.: 1960 y. 38-bet
10. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. T.: Ma'naviyat, 2008 y.
11. Mirziyoyev Sh. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimidagi ma'ruzasi. T.: 2016 y.
12. Kubayev M.Q., O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi stajyor-tadqiqotchisi., Sharq mutafakkirlarining shaxs xulq-atvori haqidagi qarashlari nomli maqolasi
13. Jalilov Z.B. Sharq mutafakkirlari merosini o'rganishning didaktik metodlari. Zamonaviy ta'lim jurnali. 2017 yil, 5-son

УДК: 978-9943-11-366-4

Azamat ADIZOV,
Bojxona instituti o'qituvchisi,
E-mail: aadizov141@gmail.com

Bojxona instituti dotsenti, f.f.d D.Musayev taqrizi asosida

IMPROVING THE LEGAL BASIS FOR HOLDING A PERSON RESPONSIBLE FOR AN OFFENSE IN THE FIELD OF INFORMATION SECURITY IS AN URGENT TASK TODAY

Annotation

In this scientific article, the issues of improving the mechanisms for bringing a person to responsibility for an offense in the field of information security are analyzed and scientifically based proposals and recommendations are given.

Key words: Code of Administrative Responsibility (COR), information harmful to children's health, minors, internet, crime, information security.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРАВОВЫХ ОСНОВ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ЛИЦА К ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПРАВОНАРУШЕНИЕ В СФЕРЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ЯВЛЯЕТСЯ АКТУАЛЬНОЙ ЗАДАЧЕЙ НА СЕГОДНЯШНИЙ ДЕНЬ

Аннотация

В этой научной статье проанализированы вопросы совершенствования механизмов привлечения лица к ответственности за правонарушение в сфере обеспечения информационной безопасности и даны научно обоснованные предложения и рекомендации.

Ключевые слова: Кодекс об административной ответственности (КоАО), информация, причиняющая вред здоровью детей, несовершеннолетние, Интернет, преступность, информационная безопасность.

AXBOROT XAVFSIZLIGI SOHASIDAGI HUQUQBUZARLIK UCHUN SHAXSNI JAVOBGARLIKKA TORTISHNING HUQUQIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH BUGUNGI KUNNING DOLZARB VAZIFASIDIR

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolada shaxsni axborot xavfsizligi sohasidagi huquqbuzarlik uchun javobgarlikka tortish mexanizmlarini takomillashtirish masalalarini tahlil qilingan va ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi (MJtK), bolalarni ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborot, voyaga yetmagan shaxs, internet, huquqbuzarlik, axborot xavfsizligi.

Kirish. Mavjud ma'lumotlar tahliliga ko'ra, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan so'z erkinligi islohotlarini izchil davom ettirish va axborot xavfsizligini ta'minlash maqsadida mazkur sohani tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni buzgan shaxslar uchun javobgarlikni belgilovchi normalarni takomillashtirib borish muhim ahamiyat kasb etib bormoqda.

Ma'lumki, axborot resurslaridan samarali foydalanish axborot almashtiruv tezligi yuksaladi, axborotlarni yig'ish, saqlash, qayta ishlash va ulardan foydalanish bo'yicha ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash keng ko'lamda amalga oshiriladi.

Mazkur jihatlar inobatga olingan holda, 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining 98-maqsadida: Jahon hamjamiyatida mamlakatimiz imidjini oshirishga qaratilgan axborotlar yetkazish samaradorligini oshirish belgilangan.

Hududiy joylashishidan qat'i nazar, kundalik hayotimizga turli xildagi axborotlar Internet xalqaro kompyuter tarmog'i orqali kirib keladi. Shuning uchun ham mavjud axborotlarga noqonuniy kirish, ulardan foydalanish va o'zgartirish, yo'qotish hamda bolalarni ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish dolzarb masalalar hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bolalar sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborot - bolalar o'rtasida tarqatilishi

"Bolalarni ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to'g'risida"gi Qonunga muvofiq taqiqlangan yoki cheklangan axborot mahsulotlar hisoblanadi. Ushbu sohada O'zbekiston va xorijda olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarini o'rganish natijasida, ushbu yo'nalishda amalga oshirilgan ilmiy izlanishlarda sodir etish usullari o'zgarib borilayotganligiga asosiy e'tibor qaratilganligi ko'rish mumkin. Shuningdek, mazkur sohadagi huquqbuzarlik uchun javobgarlikni belgilash orqali zararli axborotlarni oldini olish muhim ahamiyat kasb etishi alohida takidlab o'tilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi vaqtda yangi tendensiya yangi yo'nalishlarda bolalarni sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotlarni tarqatishga urinishlar sodir etilmoqda. Axborot xavfsizligi sohasida tadqiqot olib borgan ko'plab olimlar mavjud. Xususan, Rossiyalik professor Y.Bolotova o'z tadqiqot ishlarida mazkur mavzu doirasida o'rganishlar o'tkazgan hamda axborotlarga bo'lgan talablarni psixologik jihatlarini inobatga olgan holda ilmiy asoslarga tayanib yaxlit mexanizm sifatida tahlil qilgan.

O'zbekiston Respublikasida mazkur sohani tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlardan biri "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasiga muvofiq, hududlarda hokimlar, davlat organlari va tashkilotlar xodimlarining raqamli savodxonligini va malakasini oshirish, ularni axborot texnologiyalari va axborot xavfsizligi bo'yicha o'qitish uchun tegishli oliy ta'lim

muassasalari biriktirilishi hamda xodimlarini axborot texnologiyalari sohasida o'qitish belgilangan.

Tahlil va natijalar. Yuqorida takidlanganidek, axborot xavfsizligini ta'minlash maqsadida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar bilan bir qatorda, sohaga oid normativ-huquqiy hujjatlar talablarini buzganlik uchun javobgarlikni o'rnatish hamda Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning ayrim moddalariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish zarurati mavjudligini ko'rish mumkin.

Xususan, 2017-yil 8-sentyabr kuni O'zbekiston Respublikasining «Bolalarni ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to'g'risida»gi O'RQ-444-sonli Qonuni qabul qilingan va 2018-yil 9-martdan kuchga kirgan.

Mazkur qonun bilan bolalarni ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari, ushbu sohadagi maxsus vakolatli davlat organi, shuningdek, bolalarning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotni tasniflash hamda axborot mahsulotining yoshga oid tasnifi (0+, 7+, 12+, 16+ va 18+) aniqlab berildi.

Ushbu qonunning 24-moddasiga muvofiq bolalarni ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlikda aybdor shaxslar belgilangan tartibda javobgar bo'lishi belgilangan.

Bolalarni ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to'g'risidagi qonun hujjatlariga ushbu qonun va unda belgilangan quyidagi normativ-huquqiy hujjatlarni kiritish mumkin:

- Axborot mahsulotining yoshga oid tasnifini aniqlash mezonlarini va tartibi;

- Bolalarni ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish sohasidagi maxsus vakolatli davlat organi tomonidan ekspertlarni akkreditatsiya qilish tartibi;

- Axborot mahsulotini ekspertizadan o'tkazish tartibi;
- Bolalarni ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilishni ta'minlashga doir ma'muriy va tashkiliy chora-tadbirlar, dasturiy-apparat va texnika vositalariga doir talablar.

Mazkur hujjatlarning barchasi yuqoridagi qonunga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilinadi.

Lekin, ushbu qonun va yuqorida ko'rsatilgan hujjatlar talablarini buzganlik uchun qonunning 24-moddasida nazarda tutilgan javobgarlik masalasi O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksidagi axborot xavfsizligi bilan bog'liq moddalar (46, 152, 155 va 155¹) bilan qamrab olinmagan.

Bundan tashqari, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning amaldagi tahriridagi axborot xavfsizligining mafkuraviy-psixologik yo'nalishi bilan bog'liq moddalariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish zaruriyati mavjud.

Jumladan, MJtKning quyidagi moddalari shaxsning mafkuraviy xavfsizligiga bevosita ta'sir qiluvchi axborot mahsulotlarini muomalasini ta'qiqlashga xizmat qiladi:

- 184²-modda. Diniy mazmundagi materiallarni qonunga xilof ravishda tayyorlash, saqlash, olib kirish yoki tarqatish;

- 184³-modda. Milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovatni targ'ib qiluvchi materiallarni tayyorlash, saqlash yoki tarqatish;

- 188-modda. Voyaga yetmagan shaxsni g'ayriijtimoiy xatti-harakatlarga jalb qilish;

- 189-modda. Pornografik mahsulotni tayyorlash, olib kirish, tarqatish, reklama qilish, namoyish etish;

- 189¹-modda. Zo'ravonlikni yoki shafqatsizlikni targ'ib qiluvchi mahsulotni tayyorlash, olib kirish, tarqatish, reklama qilish, namoyish etish;

- 202¹-modda. G'ayriqonuniy nodavlat notijorat tashkilotlari, oqimlar, sektalarning faoliyatida qatnashishga undash;

- 241-modda. Diniy ta'limotdan saboq berish tartibini buzish.

O'zbekiston Respublikasi MJtKning 189 – va 189¹ – moddalardan tashqari yuqorida sanab o'tilgan (184², 184³, 188, 202¹, 241) moddalarning dispozitsiyasida bu kabi huquqbuzarliklarni sodir etish mexanizmi aniq ko'rsatilmagan.

Misol uchun: MJtKning 189¹-moddasi: *Zo'ravonlikni yoki shafqatsizlikni targ'ib qiluvchi mahsulotni tarqatish, reklama qilish, namoyish etish maqsadida tayyorlash yoki O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kirish, uni reklama qilish, namoyish etish, tarqatish, shu jumladan ommaviy axborot vositalarida, telekommunikatsiya tarmoqlarida yoki Internet jahon axborot tarmog'ida reklama qilish, namoyish etish, tarqatish, — zo'ravonlikni yoki shafqatsizlikni targ'ib qiluvchi mahsulotni, shu jumladan uni tayyorlash, tarqatish, reklama qilish va namoyish etish vositalarini musodara qilib, fuqarolarga bazaviy hisoblash miqdorining ellik baravaridan to'rt yuz baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa — yuz baravaridan to'rt yuz ellik baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.*

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida 31,0 mln. nafar aholi Internet tarmog'idan foydalanishi, jumladan 30,0 mln.dan ortiq faol mobil Internetdan foydalanuvchining mavjudligi yuqorida keltirilgan huquqbuzarlikni CD/DVD-disklarda yozish yoki bosma nashrlarda chop etish orqali sodir etilishi ehtimolini deyarli yo'qqa chiqaradi.

Buning asosiy sababi sifatida bu kabi qonunga xilof harakatlarni Internet tarmog'i orqali sodir etish kam xarajat va vaqt talab etishini hamda ko'zlangan g'arazli maqsadga tez erishish imkonini berishi bilan izohlash mumkin.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 25-apreldagi 405-sonli Qonuni bilan Jinoyat kodeksining 244¹-moddasining (Jamoat xavfsizligi va jamoat tartibiga tahdid soladigan materiallarni tayyorlash, saqlash, tarqatish yoki namoyish etish) 3-qismi g-bandi sifatida «*ommaviy axborot vositalaridan yoxud telekommunikatsiya tarmoqlaridan, shuningdek Internet jahon axborot tarmog'idan foydalanib sodir etilgan bo'lsa*» jumlarini qo'shilganligi o'rganilayotgan mavzuning dolzarbligini ko'rsatmoqda.

Bundan tashqari, o'rganilayotgan huquqbuzarliklarning sodir etish mexanizmi sifatida ommaviy axborot vositalari (OAV), Internet tarmog'ini alohida ko'rsatib o'tish fuqarolar, ayniqsa yoshlar uchun ushbu qonunga xilof harakatlarni amalga oshirishni oldini olishga qaratilgan instrument vazifasini bajarishi mumkin.

Mazkur sohada horij tajribasi o'rganilganida, Rossiya Federatsiyasida 2010-yil 29-dekabrda «Bolalarni ularning sog'ligi va rivojlanishiga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to'g'risida»gi 436-sonli qonuni qabul qilingan bo'lib, Rossiya Federatsiyasi Ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi kodeksning 6.17-moddasida aynan Rossiya Federatsiyasining bolalarni ularning sog'ligi va rivojlanishiga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish uchun javobgarlik o'rnatilgan.

Shuningdek, Rossiya, Belarus, Qozog'iston va Qirg'iziston davlatlarining ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodekslaridagi axborot xavfsizligining mafkuraviy-psixologik yo'nalishi bilan bog'liq moddalari tahririda ommaviy axborot vositalaridan yoki Internet tarmog'idan foydalangan holda sodir etilish mexanizmi qamrab olingan.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, axborot xavfsizligi sohasidagi huquqbuzarlik uchun shaxsni javobgarlikka tortishning huquqiy asoslarini takomillashtirish naqadar muhim ahamiyat kasb etishiga yuqorida to'xtalib o'tdik. Xususan, mamlakatimizda

Internetdan foydalanuvchilar va teleradiokanallarning soni ortib borayotganligi hamda so'z erkinligi ta'minlangan sharoitda ushbu yaratilgan imkoniyatlarni suiste'mol qilishga urinishlar sodir etilishini oldini olish maqsadida, sohani tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy hujjatlarga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish orqali takomillashtirib bormas ekanmiz, tartibga soluvchi va javobgarlikni belgilovchi normalarni chetlab o'tish orqali huquqbuzarliklarni sodir etishga urinishlar kuzatiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasida axborot xavfsizligi qoidalarini buzganlik uchun shaxsni ma'muriy javobgarlikka tortishning huquqiy asoslarini takomillashtirish maqsadida quyidagilar taklif etiladi:

- Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksga quyidagi tahrirdagi yangi 155³-moddani kiritish:

Bolalarni ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish -

Moddaning mazkur tahrirda nomlanishi bolalarni ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to'g'risidagi barcha qonun hujjatlari, jumladan qonunda nazarda tutilgan tartib, qoida va talablarni o'z ichiga olishini ta'minlaydi;

- Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining amaldagi tahriridagi axborot xavfsizligining mafkuraviy-psixologik yo'nalishi bilan bog'liq 184², 184³, 188, 202¹ va 241-moddalari dispozitsiyasiga «jumladan, ommaviy axborot vositalaridan yoxud telekommunikatsiya tarmoqlaridan, shuningdek Internet jahon axborot tarmog'idan foydalanib sodir etilgan bo'lsa» jummalarni qo'shish ushbu sohadagi ishlar samaradorligiga o'z ta'sirini o'tkazadi deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi.
2. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi.
3. O'zbekiston Respublikasining 2017-yil 8-sentabrdagi "Bolalarni ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to'g'risida"gi O'RQ-444-son qonuni.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 27-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF- 6079-son Farmoni.
6. Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях.
7. Болотова Е.Л. Комментарий к федеральному закону "О защите детей от информации, причиняющей вред их здоровью и развитию" статья 2014 г. <https://cyberleninka.ru>.

UDK:159.937.523

Gulrux AKRAMOVA,

*Toshkent O'riental universiteti "Ta'lim menejmenti" mutaxassislik magistranti
Yunusobod tumani 98 sonli maktabning Ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari
E-mail:alixanovnaqulrux25@gmail.com*

O'zMU profedsori f.f.n. A.O'tamuradov taqrizi asosida

PSYCHOLOGICAL FACTORS FOR THE DEVELOPMENT OF MANAGERIAL COMPETENCE OF MANAGERIAL PERSONNEL

Annotation

This article provides a scientific analysis of the role and significance of the science of psychology in the formation of managerial competence of executive personnel. The role of psychological factors in the management activities of leaders is analyzed, which is revealed on the basis of scientific views as well as theories. Theoretical and practical proposals have been made regarding the promotion of management competence of management personnel.

Keywords: Leader, management, activity, psychology, competence, development, psychological factors, politics.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО ПЕРСОНАЛА

Аннотация

В данной статье представлен научный анализ роли и значения науки психологии в формировании управленческой компетентности руководящего персонала. Анализируется роль психологических факторов в управленческой деятельности лидеров, которая раскрывается на основе научных взглядов, а также теорий. Были выдвинуты теоретические и практические предложения относительно повышения управленческой компетентности управленческого персонала.

Ключевые слова: Лидер, управление, деятельность, психология, компетентность, развитие, психологические факторы, политика.

RAHBAR KADRLARNING BOSHQARUV KOMPOTENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotasiya

Ushbu maqolada rahbar kadrlarning boshqaruv kompetentligini shakllantirishda psixologiya fanining o'rni va ahamiyati ilmiy tahlil etilgan. Psixologik omillarning rahbarlar boshqaruv faoliyatidagi roli ilmiy qarashlar hamda nazariyalar asosida ochib berilgan tahlil etilgan. Rahbar kadrlarning boshqaruv kompetentligini yuksaltirishga oid nazariy va amaliy takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: Rahbar, boshqaruv, faoliyat, psixologiya, kompetentlik, rivojlanish, psixologik omillar, siyosat.

Kirish. Jahon miqyosidagi boshqaruv modernizatsiyasi taraqqiyoti sog'lom muhit, o'zaro hamkorlik, yuqori ishlab chiqarish va yuqori natija bilan belgilanadi. Aynan shu yo'nalishdagi tub o'zgarishlarni amalga oshirishda rahbar shaxslarning samarali faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan dastlabki kunlaridanoq Respublikamiz hukumati tomonidan rahbarlik va boshqaruv masalalariga alohida e'tibor berib kelinmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti o'z nutq va ma'ruzalarida rahbarlik va boshqaruv masalalariga doim to'xtalib o'tadi. Zamon talablariga mos rahbar kadrlarning zaruriyati har qachon ham dolzarb ekanligini ta'kidlaydi.

XXI asrning yuksak axborot texnologiyalari va intellektual saviyaning keskin oshishi asri ekanini bugungi kun voqeyeliklari ko'rsatib turibdi. Bu holat insoniy munosabatlar sohasida ham islohotlar yuz berishi, intellektual saviyasi yuqori insonlar bilan muomala qilishning va ularga samarali ta'sir ko'rsatishning nozik hamda o'ziga xos usullarini tanlashni talab qiladi. Bugun dunyo xalqlari nihoyatda rang-barang, shu paytga qadar jahon hamjamiyati o'z boshidan kechirmagan yoki misli ko'rilmagan turli-tuman murakkab siyosiy jarayonlar ichida yashamoqda. Odamlarning siyosiy dunyoqarashi ham shunga yarasha o'zgarib bormoqda. Bugun mustaqil taraqqiyot yo'lini tanlagan O'zbekiston uchun ham bu o'zgarishlar o'zining ta'sirini o'tkazmoqda.

Boshqaruv faoliyatida rahbarlarga ma'suliyat va javobgarliklarning belgilanishi, fuqarolarning davlat boshqaruvidagi faoliyati rahbarlarning ahloqiy va estetik jihatdan o'z vazifasiga kirishishi jamiyat taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadi. Shundan kelib chiqib Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev: "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lib qolishi kerakligini ta'kidlaydi [4]. Darxaqiqat bugungi davr talabi rahbarlardan qator axloqiy sifatlarni talab qiladi. Zero, rahbar ahloqi boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Rahbar kadrlarning boshqaruv salohiyatini psixologik baholash, ularga zarur bo'lgan xislatlar majmuasini ishlab chiqish, nomzodlarni to'g'ri tanlash masalalarini o'rganish ijtimoiy-psixologiyaning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Boshqaruvning bekami ko'stligi va mukammalligi maqsadni tez va samarali amalga oshirish imkoniyatini beradi. Butun dunyoda boshqaruvni takomillashtirishning asosiy maqsadi rahbarlarni yangi muhit talablari asosida tayyorlash. Barcha sohalarida ularning erkin faoliyatini ta'minlash, rahbar-yoshlarning, halqaro munosabatlarda yetakchi hisoblangan boshqaruvchilik kompetentlik xususiyatini shakllantirishdan iborat. O'zbekistonda shaxslararo munosabatlarning rivojlanishi hamda yuksaltirishning ham asosiy maqsadlari hozirgi rahbar kadrlarning boshqaruv kompetentligini oshirishga qaratilgandir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Hozirga qadar siyosiy kompetentlikning tarixi – Arastu, Senek, Makeiavelli, Russo Tobbs, Simit, Gegel kabi mutafakkirlar nomi bilan bog'liq. O'z davrida bu mutafakkirlar boshqa nazariy qarashlarga, ya'ni psixologiyaga aloqasi bo'lmagan yondashuvga asoslangan holda ushbu masalalarni o'rganishgan. Faylasuflar, sosiologlar, psixologlar va siyosatshunoslar boshqaruvdagi yangi hodisalarga e'tibor bera boshladilar. Unda rahnamolar, qirollar, prezidentlar va siyosat olamining vakillari bilan bir qatorda halq ommasining ham o'rni borligini e'tirof etishgan.

Bu mavzuga birinchilardan bo'lib fransuz olimi G.Lebon o'zining “Xalqlar va omma psixologiyasi”, “Olomon psixologiyasi” asarlari orqali e'tiborini qaratgan. G.Lebon ommada shaxsning individualligi, kuchi va barqarorligini yo'qotuvchi xavf mavjud deb baholaydi [1]. Ommaning turlari ichida ayniqsa olomonga alohida ta'rif berib unga xos tajovuzkorlik, jazava, mas'uliyatsizlik kabi xususiyatlarni ta'kidlab o'tgan. Zamonaviy tadqiqotchilar esa ommaviy xulq-atvor nafaqat salbiy harakterga, balki ijobiy jihatlariga ham egaligini ta'kidlaydilar. Siyosiy kompetentlik shakllanishiga psixoanaliz nazaryasi tarafdori G.Lassuelning “Psixopatologiya va siyosat” asari ham katta hissa qo'shgan. XX asr boshlarida e'lon qilingan P.I.Kovalevskiyning “Tarixdan psixiatrik etyudlar” kitobida ko'plab mashhur siyosiy arboblardan shoh Daviddan Petr I gacha, Suvorovdan Janna Darkkacha va Napoleonning psixologik portreti tavsiflab berilgan. A.A.Bodalev o'zining “Qanday qilib mashhur va buyuk bo'lish mumkin” deb nomlangan kitobida ko'plab mashhur kishilarning siyosat maydoniga kirib kelish tarixi haqida fikr yuritadi. Shuningdek, ushbu muammoga doir B.F.Porshnev, Y.N.Davidov, V.D.Parigin, Y.F.Zamoshkin kabi sosiologlar, tarixchilar, psixologlarning ilmiy tadqiqot ishlari e'lon qilindi.

Tadqiqot metodologiyasi. Boshqaruv kompetentligining predmeti tarkibiga kirgan fenomenlarini aniqlash masalasi ham munozaralidir. Masalan, G.G. Deligenning fikricha, siyosiy psixologiya makrosiyosiy jarayonlarni emas, balki siyosatchilar psixologiyasini o'rganishi kerak[2]. M. Xermann, J.Knutson, X.Yulau kabi siyosiy psixologlar fikricha, siyosiy kompetentlikning vazifasi siyosat subyektlari shaxsining xulq-atvor va kognitiv (bilish) soha bilan bog'liq jihatlarini o'rganish, uning qonuniyatlari, mexanizmlari, shart-sharoitlari, omillarini tadqiq etishdan iborat[6]. Jamoalardagi o'zaro munosabatlar yuqoridan pastga yoki aksincha bo'lib, jamoa a'zolarining konkret mavqeylari, boshliq bilan bo'ysunuvchilar o'rtasidagi munosabatlarni o'z ichiga oladi.

Tahlil va natijalar. “Kompetentlik” va “kompetensiya” tushunchalari 1960-yillarning oxiri 1970-yillarning boshlaridan boshlab oliy ta'lim muassasalarida ta'lim oluvchilarning kasbiy tayyorgarligi nazariyasi va amaliyotiga kirib keldi. Yevropa Kengashi dasturi bo'yicha Bern shahrida bo'lib o'tgan simpoziumda (1996-yil) «kompetensiya» tushunchasi “o'quv”, “kompetentlik”, “qobiliyat”, “mahorat” singari tushunchalar qatoriga kiritilganligi ta'kidlandi. Yevropa Kengashi dasturi bo'yicha Bern shahrida bo'lib o'tgan simpoziumda (1996-yil) “kompetensiya” tushunchasi “o'quv”, “kompetentlik”, “qobiliyat”, “mahorat” singari tushunchalar qatoriga kiritilganligi ta'kidlandi.

Kompetensiya (lot.Competo erishyapman, munosibman, loyiqqan) u yoki bu sohadagi bilimlar, tajriba degan ma'nolarni anglatadi. Kompetentlik bu – bilimdonlik, kasbiga moslik, malakalilik, ma'suliyatlilikni rahbar faoliyatiga singdirib borishga aytiladi. Ya'ni o'z sohasining sirlarini har tomonlama mukammal bilishi, va o'z kasbining haqiqiy egasi. Demak bundan ko'rinadiki boshqaruv maktablarining ham axloq fanlarining rivojlanishi maktabi

tarafdorlarining fikrlariga qo'shilamiz. Ya'ni kompetentlikda aynan insonning psixologik kategoryalarining mavjudligini ko'rishimiz mumkin.

Bundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, har bir rahbar shaxs o'zining har tomonlama chuqur bilimga, boy tajribaga va eng avvalo ahloqiy kategoryalarga ega bo'lishi lozim. Rahbar kompetensiyasining yetishmasligi jamiyatda bir qancha tuzatib bo'lmaz xatolarga ham olib kelishi mumkin. Shu sababli rahbar kadrlarning kompetentlik darajasiga alohida e'tibor qaratish lozim. Albatta bunda yosh rahbar kadrlarning tajribasi kamligini qoralomqchi emasmiz. Aksincha yosh kadrlarga katta tajribali rahbarlarimiz o'zining malakalarini va kasbiy kompetentligini o'rgatishga yordam bersalar jamiyat yanadda taraqqiy etishiga ko'maklashgan bo'ladi. Zero, jamiyatning kelajagi yoshlar qo'lida ekanligini unutmasligimiz darkor.

Har bir rahbar kadr o'zining faoliyatida kompetentligini oshirish borasida o'z ustida mentazam ishlab borishi zamonaviy rahbar shaxsiga to'laonli javob beradigan bo'lishi bilan birgalikda uning faoliyatida innovasion jarayonlarga ham ijobiy munosabatda bo'lishi zarurdir. Jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri rahbar kadrlarning o'z kasbiga munosibligi va tajribasining yuksakligi uning faoliyatida natijaviylikka erishish imkonini beradi.

Yaqin-yaqinlargacha juda ko'plab olimlar boshqaruv kompetentligining mustaqil kategorya sifatida e'tirof etilishiga shubha bilan qarashgan, boshqaruv jarayonidagi muammolarni tahlil qilishda psixologiyani kutilmagan fenomen sifatida qabul qilishgan. Psixologlar esa yangi fanning predmetini aniqlashda juda ko'p qiyinchiliklarga duch kelishgan. Boshqaruvchanlik kompetentligini predmet sifatida o'rganish borasidagi bahs-munozaradagi muhim xususiyatlar quyidagilardan iborat.

Birinchidan, boshqaruv kompetentligining psixologik tarkibiy qismini nima tashkil etishi kerak?

Ikkinchidan, boshqaruv kompetentligining tarkibiy qismlari sifatida siyosiy xulq-atvor, siyosiy tafakkur, siyosiy madaniyat, siyosiy ong, boshqaruvchanlik tajribasi, rahbar madaniyati, rahbar psixologik xususiyatlariga alohida e'tibor qaratish lozimligini ta'kidlanadi. So'nggi yillarda fanlararo oraliqdagi muammolarga bag'ishlangan ko'plab nashrlar paydo bo'ladi. Ularda shaxsning siyosatda rivojlanish qonuniyatlari, Boshqaruvchanlik salohiyatining mamlakat taqdiriga ta'siri, shakllangan tarixiy mentalitet (aql-idrok)ning millat taraqqiyotiga ta'siri muammolari aks ettirilgan.

Rahbar kadrlarning kompetensiyasining psixologik omillarini yoritishda biz bir qator olimlarning fikrlarini va nazariy qarashlarini berib o'tdik. Bunda psixologiyada lider va rahbar tushunchalarini bir biridan farqini ham bilishimiz ikki tushunchaning mazmuni jihatdan farqini ham unutmaslik lozimdir. Bu borada “Raxbar” va “Boshliq” tushunchalari o'rtasidagi farqlar haqida gapirish lozim. B.D.Parigin bu ikki tushunchani farqlab shunday yozadi [5].

1. Lider asosan guruhdagi shaxslararo munosabatlarni boshqarsa, rahbar-shu guruhdagi rasmiy munosabatlarni boshqaradi;

2. Liderlik kichik guruhlargagina mos bo'lgan xodisa bo'lsa, rahbarlik haquhuqlari katta guruhlar doirasida ham sodir bo'lishi, amalga oshirilishi mumkin;

3. Agar liderlik stixiyali, betartib jarayon bo'lsa, rahbarlik maqsadga qaratilgan, jamiyatda ishlab chiqilgan normalar, tartiblar asosida saylovlar oqibatida sodir bo'ladigan xodisadir;

4. Liderlik rahbarlikka nisbatan vaqtinchalik xodisa bo'lib, guruh a'zolarining kutishlari, ularning kayfiyatlarini, faoliyat yo'nalishiga qarab, uzoqroq muddatda yoki qisqa muddatda ro'y beradi;

5. Rahbarning liderdan farqi shundaki, u liderda yo'q bo'lgan jazolash va rag'batlantirish tizimiga ega bo'lib shu asosda o'z xodimlariga ta'sirini o'tkazishi mumkin;

6. Lider guruhda u yoki bu qarorlar, ko'rsatmalar, tashabbuslarni o'z ixtiyoricha, bevosita chiqarishi mumkin, rahbarda esa bu yo'nalishda ko'plab rasmiy ko'rsatmalar, rejalar, normalar, buyruqlar mavjudki, ular doirasidan chiqib ketish qiyin;

7. Liderning faoliyati faqat kichik guruhlar doirasida amalga oshirilsa, rahbar shu guruhdagi kengroq ijtimoiy doiradagi jamiyatning vakili bo'lganligi uchun, uning vakolatlari ham keng, faoliyat imkoniyatlari ham ortiqdir.

Liderlik xodisasi to'g'risida gap ketar ekan, liderlik nazariyalari haqida ham qisqacha to'xtalib o'tish lozim. Xozirgi kunga qadar liderlik to'g'risida asosan uchta nazariya mavjud.

Birinchisi "liderlik sifatleri nazariyasi"dir yoki xarizmatik nazariya mavjud. Uning mohiyati shundaki, hamma ham lider bo'la olmaydi, ayrim shaxslarda shunday sifatlar yig'indisi tug'ma mavjud bo'lib, ular uning guruhda lider bo'lishini taminlaydi. Masalan, 1940-yilda amerikalik K. Berd 79 sifatdan iborat bo'lgan liderlik qirralari ro'yxatini tuzdi. Bu ro'yxatda jumladan, tashabbuskorlik, muloqotga kirisha olish, yumor xissi, o'ziga ishonch, tez va aniq qaror qabul qila olish, tashkilotchilik kabi sifatlar ham bor edi. Lekin bu nazariyalarning xatoligi shunda ediki, birinchidan, u yuqoridagi sifatlar qanday qilib namoyon bo'ladi-yu, qanday shakllanishini tushuntirib bera olmaydi, ikkinchidan, so'rovlar mobaynida birorta sifat ham mutlaq ko'p marta qayd etilmaydi.

Ikkinchi nazariya liderlikning vaziyaga bog'liqligi nazariyasidir. Bu yerdagi asosiy g'oya – lider vaziyatni mahsuli degan g'oyadir. Har bir odamda liderlik sifatleri bor, lekin ayrim vaziyatlar ayrim shaxslarni o'zlarini ko'rsatishlari, Lider bo'lishlari uchun qulay xisoblanadi. Yuqoridagi ikki nazariyani tanqid qilish natijasida paydo bo'lgan uchinchi nazariya liderlikning sintetik nazariyasidir. Bu nazariya liderni guruhiy munosabatlarning bevosita maqsuli deb qaraydi, liderning ro'yobga chiqishida guruhning birlamchi rolini ilgari suradi. Rus psixologi A.N. Leontyevning faoliyat konsepsiyasiga tayangan holda, liderlikni faoliyat mahsuli, guruhning ushbu faoliyatga munosabati va guruhda qabul qilingan normalar va ijtimoiy kutishlarga kim ko'proq javob berishiga qarab liderni aniqlash mumkin deb ko'pchilik tomonidan ma'qul yondashishlardan biri deb qabul qilinmoqda [3]. Yuqorida keltirib o'tilgan qarashlar rahbar shaxsi yoki jamoada liderlarning kompetentligini shakllantirishda ijtimoiy-psixologik yondashuvlarning o'rini alohida ta'kidlab o'tadi.

Xulosa va takliflar. Demak, lider yoki rahbar hech qachon yolg'iz bo'lmaydi, u shu jamoa a'zolarini u yoki bu harakatlarga chorlaydi. Chunki rahbar jamoa a'zolarining psixologiyasi, ularning kayfiyatlari, intilishlari, qiziqishlari va hakoazolarni hammadan ham yaxshi biladi, ular ichida eng tashabbuskoridir. Obro'lilik shaxsning shunday xususiyatidirki, u boshqa shaxslarga ham hissiy-emotsional, ham irodaviy ta'sir ko'rsata olish qobiliyatiga ega. Norasmiy

obro'lilik, ya'ni shaxslararo munosabatlar mahsuli sifatida orttirilgan obro' juda samaralidir.

Rahbar shaxsning boshqaruv kompetentliginng rivojlanishida avvalo bilimning nazariy ilimlarning tajriba bilan o'sib borishi, yillar davomida intellektni rivojlanishi, xatoliklarni ustida ishlashi natijasida unda o'z-o'zini mustaqil rivojlantirish motivasiyasi o'sib boradi. Bu esa albatta jamiyatning rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Psixologlarning empirik tadqiqotlarining natijalari shuni ko'rsatadiki, rahbar kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish motivlari quyidagilarda aks etadi.

Birinchidan, ijtimoiy qiziqish, ijtimoiy norma va ko'rsatmalar mazmunini anglashdan iborat. Masalan, kasbiy faoliyat talablariga mos kelish uchun, ish o'rini saqlab qolish va jamiyat hayotida ishtirok etish, uzluksiz ta'lim olish zarurligiga ishonish fan-texnika taraqqiyotida samarali qatnashishga intilish va boshqalar.

Ikkinchidan, Ilmiy bilish motivlari bilishning mazmuniga munosabatda ifodalanadi. Masalan, fanning nazariy muammolariga qiziqish, yangi bilish jarayoniga intilish, ilmiy unvon va darajalarga ega bo'lish va boshqalar.

Uchunchidan, Kasb motivlari. Kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning asosi hisoblanadi. Masalan, kasbning mazmuni, ijodiy imkoniyatini baholash va boshqalar.

To'rtinchidan, O'z-o'zini tasdiqlash motivlari o'zining qobiliyatlari, layoqati va intilishini anglashda namoyon bo'ladi.

Beshinchidan, Shaxsiy motivlar va shaxsiy muvaffaqiyat motivlari. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, o'z-o'zini tasdiqlash motivlari va ilmiy bilish motivlari katta yoshlilar ta'limidagi asosiy o'quv motivlaridir.

Bundan ko'rinadiki, barcha rahbar kadrlarning avvalo qiziqishlarini inobatga olish darkor. O'zining kasbini sevishi, o'sha kasbdan mamnun bo'lib ishlashi ishning ham samarali bo'lishiga sabab bo'ladi.

Ushbu maqolamiz yakunida aytishimiz mumkinki, bugangi kunda yosh rahbar kadrlarning rahbarlik lavozimlariga tayinlashda ularga alohida boshqaruv psixologiyasi, boshqaruv etikasi, va rahbar sifatida katta yutuqlarga erishgan xorij va o'zbek olimlarning tajribalarini alohida qisqa soatli bo'lsa darslar tashkil etishni tavsiya qilmoqchiman.

Ta'lim muassasalarida "psixopotologiya" fanini barcha mutaxassisliklarga o'qitishni tavsiya qilmoqchiman. Ushbu fanning predmeti sifatida siyosiy xulq-atvor nazariyasi yotadi shuning uchun uni ham dars sifatida o'qitishni tavsiya bermoqchiman. Jamiyatning barcha sohasida rahbar kadrlarning yetishib chiqishini ham inobatga olishimiz lozim. Bu fan esa albatta katta yordam vazifasini beradi.

Siyosiy rahbarlarning rahbarlikka kirib kelish yo'llarini ham mustaqil o'rganish uchun vazifasi sifatida berilishi va uning natijasi so'ralishi, yoki mustaqil ish sifatida berilishi va siyosiy arboblarning yo'llarini tahlilini ham talabalarga vazifasida berish ularda ham qiziqish va tajribaning shakllanishiga ko'maklashgan bo'ladi deb hisoblayman.

ADABIYOTLAR

1. Гюстав Леббон. Психология народов и масс. Перевод книги: Крилловна Эмилия Пименова и Фридман А. Москва 2020 год 35-с.
2. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология.– М., 1996 с.98
3. Леонтьев А.Н. Проблема деятельности в истории советской психологии. Москва: (1986) с.232.
5. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиб қолиши керак. –Тошкент: Ўзбекистон, 2017. Б-6.
6. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории. Москва: Мысль, 352 с
7. Херманн М. Стили лидерства в формирований внешней политики // Политические исследования.– 1991. С. 120.

УДК: 930.1

Xusniddin ALIKULOV,
O'zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi
E-mail: husniddinbest@gmail.com

Falsafa fanlari doktori O'. Tilovov taqrizi asosida

FACTORS OF PRESENTING AN ENVIRONMENTAL HAZARD IN THE MODERN PERIOD

Annotation

In this article describes the factors of manifestation of environmental risk in the modern period. The emergence of environmental problems, the main directions of their negative impact on the global ecosystem are analyzed. A scientific analysis was made of factors that have a negative impact on the natural environment, such as acid rain, ozone depletion, the greenhouse effect, water problems and soil erosion.

Key words: Environmental problems, ecosystem degradation, global environmental security, acid rain, greenhouse effect, ozone layer, biodiversity, soil erosion, water pollution, irrational use of energy resources.

ФАКТОРЫ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ОПАСНОСТИ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

Аннотация

В данной статье описаны факторы проявления экологического риска в современный период. Анализируются возникновение экологических проблем, основные направления их негативного воздействия на глобальную экосистему. Проведен научный анализ факторов, оказывающих негативное влияние на природную среду, таких как кислотные дожди, разрушение озонового слоя, парниковый эффект, проблемы с водой и эрозия почвы.

Ключевые слова: Экологические проблемы, деградация экосистем, глобальная экологическая безопасность, кислотные дожди, парниковый эффект, озоновый слой, биологическое разнообразие, эрозия почвы, загрязнение воды, нерациональное использование энергоресурсов.

HOZIRGI DAVRDA EKOLOGIK XAVF-XATARNING NAMOYON BO'LIH OMILLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada hozirgi davrda ekologik xavf-xatarning namoyon bo'lish omillari yoritilgan. Ekologik muammolarning paydo bo'lishi, uning global ekotizimga salbiy ta'sirlarining asosiy yo'nalishlari tahlil etilgan. Atrof tabiiy muhitga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan omillar, kislotla yomg'irlari, ozon qatlamining yemirilishi, issiqxona effekti, suv muammosi va tuproq eroziyasi misolida ilmiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Ekologik muammolar, ekotizim degradatsiyasi, global ekologik xavfsizlik, kislotla yomg'irlari, issiqxona effekti, ozon qatlami, biologik xilma xillik, tuproq eroziyasi, suv ifloslanishi, energiya resurslaridan nooqilona foydalanish.

Kirish. Ekologik muammolarning paydo bo'lishi va hajmi ifloslantiruvchi moddalarning dozasi va chidamliligiga, ekotizimning ifloslantiruvchi moddalarni o'zlashtirish qobiliyatiga va ifloslantiruvchi moddalarga nisbatan sezgirlikiga qarab ortadi. Atrof-muhitni muhofaza qilish masalalari toza havo, suv sifati, kimyoviy xavfsizlik, energiya, transport va sanitariya kabi keng spektrni qamrab oladi [1].

Atrof-muhitning ifloslanishini ekotizimning elementlari bo'lgan havo, suv va tuproqqa ta'siriga qarab hal qilish mumkin. Bu ta'sirlar natijasida havoning ifloslanishi, suvning ifloslanishi, tuproqning ifloslanishi va shovqin ifloslanishi sodir bo'ladi. Ifloslanish bilan birga keladigan negativlik tabiiy muhitda doimiy buzilish va halokat kabi shakllanishlarni tayyorlaydi. Albatta, salbiy ekologik o'zgarishlar uchun ba'zi mezonlar mavjud. Bu mezonlarga ekotizimning degradatsiyasi va buzilishi, atrof-muhitning ifloslanishi, suv resurslarining ifloslanishi, genetik jihatdan yomonlashishi, o'rmonlarning kesilishi, tarixiy obidalarning vayron bo'lishi kiradi.

Globallashuv tashkiliy va boshqaruv faoliyatini rivojlanish jarayonida tarkibiy innovatsiyalarni amalga oshirishga majbur qildi, shuningdek, atrof-muhitdagi o'zgarishlarni sezga oladigan sezgirlikni talab qildi. Buning uchun o'zgarishlar tez sodir bo'ladigan axborot jamiyatida qo'llaniladigan vositalar, usullar va uslublar o'zgarishlar

tezligiga mos keladigan sifatga ega va o'zgarishlar bir vaqtning o'zida amalga oshirildi. Shu boisdan ham davlatimiz rahbari ta'kidlaganidek, "Ilg'or texnologiyalarning faol joriy qilinayotgani va global axborot kommunikatsiya makoni taraqqiy etayotgani barcha jarayonlarni jadal va tez o'zgartirmoqda, qit'alar, mintaqalar, davlatlar va biznes darajasidagi hamkorlikning yangi shakllarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda" [2].

Tabiat dunyo aholisining tez sur'atlar bilan o'sib borishi bilan kurashayotgan bir paytda, odamlar ko'proq oziq-ovqat, suv va energiyaga muhtoj edi. Odamlar sonining ko'payishi bilan tabiatning o'zini yangilash kuchi shunga mos ravishda zaiflashdi. Buning tabiiy natijasi sifatida sanoati rivojlangan mamlakatlar ifloslanishni kamaytirsa, uchinchi dunyo mamlakatlarida ifloslanish ko'paydi. Kam va ibtidoiy yashash joylari, ifloslangan suvlar, kamayib borayotgan mineral, energiya va oziq-ovqat resurslari hamda aholi salomatligidagi katta muammolarga ega bo'lgan uchinchi dunyo davlatlari qashshoqlikning ham sababi, ham natijasi sifatida muammolar ichida hayotlarini davom ettirmoqda [3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Zamonamizning eng muhim muammolaridan biri sifatida qaraladigan atrof-muhitning ifloslanishi global yoki mahalliy miqyosda rivojlanishi mumkin. Atrof-muhitning global ifloslanishi hamda mahalliy atrof-muhitning ifloslanishi butun insoniyatni

tashvishga soladigan muammolardan biridir. Kislota yomg'irlari, issiqxona effekti, ozon qatlamining yemirilishi, evtrofikatsiya va eroziya global ifloslanishni keltirib chiqaradigan asosiy muammolardir.

Kislota yomg'irlari atmosferada qazib olinadigan yoqilg'ining yonishi natijasida hosil bo'lgan suv va kimyoviy moddalarning birikmasidan kelib chiqadi. Kislota yomg'irlari odatda pH 3,5-6,5 oralig'ida rivojlanadi. Agar kislotali yomg'irlar natijasida yomg'ir suvining kislotalilik manbasini va inson faoliyati kislotali yomg'irni qanday keltirib chiqarishini baholasak, muhim omillardan biri inson ekanligini darhol baholash kerak. Inson faoliyati kislotali yomg'irni keltirib chiqarishi ma'lum [4].

Havoni atmosferani tashkil etuvchi gazlar aralashmasi sifatida aniqlash mumkin. Havo aralashmasidagi muvozanatni buzadigan moddalarning ko'payishi bilan tirik mavjudotlar uchun zararli bo'ladi. Atmosfera havosining ifloslanishi odatda chang, tutun, turli gazlar, suv bug'lari va kuyik ko'rinishidagi moddalarning tirik va jonsiz mavjudotlarga zarar yetkazadigan tarzda to'planishi natijasida yuzaga keladi. Ifloslantiruvchi moddalar ma'lum bir manbadan atmosferaga chiqadigan birlamchi ifloslantiruvchi moddalar va atmosferada kimyoviy reaksiyalar natijasida hosil bo'lgan ikkilamchi ifloslantiruvchi moddalar sifatida ikkiga bo'linadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Xalqaro tashkilotlar havodagi zararli moddalarning qanchalik zararli ekanligini havo ifloslanish standartlari bilan aniqlaydi. Ushbu standartlarga mos kelmaydigan qiymatlar natijasida yuzaga keladigan havo ifloslanishi bilan havodagi kislorod miqdori kamayadi. Agar bu miqdor 11% dan pastga tushsa, bu bezovta qiladi.

Atrof-muhitning sezilarli darajada ifloslanishi neftni tashish, qayta ishlash va iste'mol qilish jarayonida sodir bo'ladi. Havoning ifloslanishi neftning yonishi natijasida hosil bo'lgan chiqindi va chiqindi gazlarida oltingugurt va qo'rg'oshin mavjudligi bilan yuzaga keladi. Sanoatning ifloslanishi ham havoning ifloslanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Boshqacha qilib aytganda, havoning ifloslanishi texnologik taraqqiyot natijasida parallel yo'ldan boradi.

Atmosferaga tashlangan SO₂ (oltingugurt dioksidi), NO_x (azot mono oksidi), HF (ftorid vodorodi) va HNO₃ nitrat kislotalari (azot kislotalari) atmosferadagi suv bilan birlashadi va ularning ikkilamchi ifloslanish mahsuloti bo'lgan kislotalarga aylanadi. Atmosferaga chiqadigan zararli gazlar atrof-muhit o'simliklariga salbiy ta'sir qiladi. Ular orasida SO₂ ning mahsulotlari H₂SO₄ (Sulfat kislota - sulfat kislota vodorod sulfat) va H₂SO₃ dir. (Vodorod sulfidi) kuchli kislota. Havoda qisman oksidlanish bilan sulfat kislota hosil qilganligi sababli, u kislotali yomg'irlarning sababi bo'ladi [5].

Atmosferaga katta miqdorda SO₂, birinchi navbatda, elektr stansiyalarida, issiqlik elektr stansiyalarida, nikel va mis rudalarini qayta ishlaydigan zavodlarda, qazib olinadigan yoqilg'idan energiya ishlab chiqaradigan barcha sanoat obyektlarida va isitish tizimlarida ishlatiladigan past sifatli va kuchsiz energiyaga ega qo'ng'ir ko'mirdan tashlanadi. O'g'itlar sanoati, temir-po'lat sanoati, qog'oz va sellyuloza sanoati, shakar sanoati, sement sanoati, to'qimachilik sanoati, neft-kimyo sanoati, qishloq xo'jaligi pestitsidlari sanoati, charm sanoati, energiya ishlab chiqarishni havo ifloslanishini keltirib chiqaradigan asosiy tarmoqlar qatoriga kiritish mumkin.

Kislotali yomg'irlar o'rmonlar va o'simliklarni yoqib yuboradi, tuproqning hayotiylikni ta'minlovchi bakteriyalarning nobud bo'lishidan tuproqning qiymati o'zgaradi va tuproq unumdorligi pasayadi, tuproqdagi tuzlar tez eriydi va suv bilan birga siljiydi, shuning uchun boshqa sabab bilan tuproq unumdorligini pasaytirish, tuproqning degradatsiyasi va begona o'tlar bo'lishi natijasida eroziya

kuchayadi. Materialning umri qisqarib, odamlarda nafas olish kasalliklarini keltirib chiqaradi [6].

Issiqlon xona effekti atmosferaga tr yuzasi haroratini saqlab turishga yordam beradigan va organizmlar va atrof-muhit jarayonlarining davom etishini ta'minlaydigan jismoniy mexanizmdir.

Tahlil va natijalar. Yerning issiqxona effekti yaxshi tushunilgan jismoniy hodisadir. Olimlarning ta'kidlashicha, issiqxona effekti bo'lmaganda, yer yuzasining o'rtacha harorati -0,4 daraja bo'ladi. Bu haroratni suvning muzlash nuqtasidan ko'ra sovuqroq bo'lgan vaziyatning ifodasi sifatida ko'rish mumkin va bu uzoq muddatda chidash mumkin bo'lgan qiyin iqlim sharoitlarini bildiradi.

Atmosferada karbonat angidridning ko'payishi va inson faoliyatining davom etishi issiqxona effektini jiddiy tahdidga aylantirdi. So'nggi yillarda CO₂ darajasi o'tgan 400 000-yilga nisbatan eng yuqori darajaga yetdi.

Havoning ifloslanishi atmosferadan kelayotgan nurlar natijasida yuzaga keladi. Quyosh nurlarini atmosferada yetarli darajada ushlab tuturmasligi zararli issiqliklarning dunyoga ta'sir qilishiga sabab bo'ladi. Quyoshdan keladigan nurlarning 57% atmosferada saqlanadi va 43% bizning dunyomizga to'g'ridan-to'g'ri yoki singan holda keladi. Atmosferadan o'tayotgan quyosh nurlarining bir qismi bulutlar tomonidan ushlanib qoladi. Atmosferadan o'tib, bizning dunyomizga etib boradigan bu nurlarning ijobiy va salbiy ta'siri bu nurlarning to'liq uzunliklariga bog'liq. Keyingi yillarda yuzaga kelgan ozon qatlamining yemirilishi masalasi ham bu borada juda muhim [7].

Quyoshdan yerga kelayotgan energiyaning bir qismi iqlim tizimini tashkil etuvchi asosiy komponentlar (atmosfera, gidrosfera, litosfera va biosfera) tomonidan ishlatilgandan keyin atmosferaga qaytariladi. Qaytgan bu issiqlik infraqizil nurlanishlar orqali amalga oshiriladi. Ba'zi gazlar borki, bu infraqizil nurlanishni ushlab turadi va issiqlikning koinotga qaytishining oldini oladi. Ushbu gazlarning boshida antropogen gazlar deb ataladigan suv bug'lari va muhim issiqxona gazlari bo'lgan SO₂ keladi. Atmosferada to'plangan SO₂ quyosh nurlarining yer qobig'iga o'tishiga imkon beradi, lekin issiqlikning atmosferadan tashqariga tarqalishini oldini oladi. Buning ortidan quyosh nurlari yer qobig'iga singib ketadi va issiqlikka aylanadi va u undan uzoqlasha olmagan uchun issiqlik to'planishi atmosferaning yer qobig'iga yaqin qismlarida sodir bo'ladi. Bu issiqlik bilan ifloslanish deb ataladi. Ushbu mexanizm SO₂ ning issiqxona effekti deb ataladi. Fotoalbom yoqilg'ilar tufayli har yili atmosferaga taxminan yetti milliard tonna SO₂ tashlanadi. Shunday qilib, dunyodagi SO₂ bog'lash quvvati uch milliard tonnadan oshib ketdi [8].

Issiqlon xona effekti bilan dunyo harorati har yigirma yilda bir yoki bir yarim darajaga ko'tariladi va dunyoda isish jarayoni ketmoqda. Agar shunday isish davom etsa, muzliklar erib, dengizlardagi suv sathi 3-4 metrga ko'tariladi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Iqlim o'zgarishi bo'yicha doiraviy konvensiyasi (FCC) va uning Kioto protokoli oltita asosiy issiqxona gazlarini (CO₂, CH₄, N₂O, gidroftoruglerodlar (HFC), perftoruglerodlar (PFC) va oltingugurt geksafторidini (SF₆) nazorat qilishni nazarda tutadi. Stratosferadagi ozon qatlamining yupqalashishiga olib keladigan xloroflorokarbonlar (CFC) Monreal protokoli tomonidan nazorat qilinadi. Ozon qatlami yerdan 30 dan 90 kmgacha uzoqlikda joylashgan atmosferaning bir qismidir. Ozon qatlami potensial zararli ultrabinafsha nurlanishlarning tuproq yuzasiga yetib borishining oldini oladi.

Kaliforniya universiteti atmosfera kimyogarlari Shervud Rouland va Mario Molina birinchi marta 1973-yilda ozon qatlamini xlorftoruglerodda o'rganishganligi haqida xabar berishdi. (CFC 2) gazlar bilan bog'liqligini aniqladi. Ozon qatlamining pasayishi global iqlim o'zgarishlariga,

shuningdek, atmosferaning yer yuzasiga yaqin qismlarida to'planib, kuchli quyosh nuri ostida kimyoviy o'zgarishlar natijasida atmosferaning ifloslanish tezligini oshiradi. Milliardlab purkagichlar, sovutish tizimlari, plastik ko'piklar, erituvchi suyuqliklar va konditsionerlarda qo'llaniladigan bu rangsiz va hidsiz CFC gazlari vaqt o'tishi bilan atmosferaning yuqori qatlamlarida (Stratosferada) to'planadi va kimyoviy ta'sir natijasida yer hayotini quyoshdan keladigan radioaktiv nurlardan himoya qiluvchi ozon qatlamida ular o'zgarib, ozon gazlari vayron bo'ladi [9].

Quyosh energiyasining 9% ni tashkil etuvchi bu juda kuchli ultrabinafsha nurlar ozon qatlamidagi filtrlash natijasida saqlanib qoladi va bu nurlarning atigi 2-4 foizini yerga yetib borish imkonini beradi. Yerga shu tezlikda yetib kelayotgan ultrabinafsha nurlar yerdagi hayot nuqtayi nazaridan barcha tirik mavjudotlarda juda muhim rol o'ynaydi. Bu inson terisining qorayishiga, D vitamini hosil bo'lishiga, o'simliklardagi ba'zi gormonlarning rivojlanishiga va o'simliklarning yorug'likka yo'naltirilishiga yordam beradi. To'liq uzunligi 2600 angstrom bo'lgan ultrabinafsha nurlar bakteriyalarni o'ldiradi yoki ularning faoliyatini bostiradi. Shu sababli, mikrobsiz bo'lishi kerak bo'lgan ishlab chiqarish birliklarida ultrabinafsha lampalar qo'llaniladi.

Ultrabinafsha nurlarning eng zararli ta'siridan biri irsiy o'zgarishlarni yaratishdir. Ultrabinafsha nurlarning yuqori dozalarini me'yordan yuqori singdirilishi natijasida tirik hujayralardagi DNK (dezoksiribonuklein kislota) irsiy moddalari shikastlanadi va natijada gen o'zgarishi bilan mutatsiya hodisasi yuzaga keladi.

Suvdagi biologik mahsuldorlikni oshirish jarayoni evtrofikatsiya deb ta'riflanadi. Boyitish degan ma'noni anglatuvchi evtrofikatsiya – yer usti suvlarining azot va fosfor bilan boyitishidir. Bu boy ozuqaviy muhitda suvdagi yashil o'simliklar suvdan ko'p miqdorda kislorod oladi. Biroq, kislorod nuqtayi nazaridan suv ma'lum bir quvvatga ega. Yashil o'simliklarning o'sishi bu imkoniyatlardan oshib ketadigan darajaga yetganda, suv o'lik suvga aylanadi, chunki suvdagi kislorod tugaydi. Suvdagi erigan kisloroddan foydalana olmaydigan o'simliklar kislorodga muhtoj. Aks holda, ular kislorod yetishmasligidan nobud bo'ladi. Agar kislorod bo'lmasa yoki yetarli bo'lmasa, bu qoldiqlar to'liq oksidlanmaydi va to'liq parchalana olmaydi. Shuning uchun ular suvda yarim ajratilgan qoldiqlar sifatida qoladilar. Zaharli va yomon hidli gazlar va birikmalarni o'z ichiga olgan bu yarim ajratilgan qoldiqlarning miqdori ortadi. Natijada suvdagi barcha tirik mavjudotlar o'lib, o'lik suv qoladi. Suvni jonlantirish va kislorod bilan ta'minlash uchun ko'p vaqt kerak bo'ladi va u kislorod bilan ta'minlangandan so'ng suvda hayot yana boshlanadi.

Tabiatdagi evtrofikatsiya chuchuk suv ekotizimlari uchun keng tarqalgan hodisa bo'lib, ko'plab ko'llar va hovuzlarning degradatsiyaga uchrash jarayonining bir qismidir. Yosh ko'lda suv sovuq va toza bo'lib, ko'llar kichik hayotni qo'llab-quvvatlaydi. Vaqt o'tishi bilan oqimlar ko'lga azot va fosfor kabi ozuqa moddalarini olib keladi. Bu suv organizmlarining o'sishini rag'batlantiradi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Osiyodagi ko'llarning 54%, Yevropada 53%, Shimoliy Amerikada 53%, Janubiy Amerikada 48%, Afrikada 28% evtrofikdir. (ILEC/Leyk Biva

tadqiqot instituti, 1988-1993). Yevtrofikatsiyaga qarshi kurashdagi muvaffaqiyatga misollardan biri bu Angliyadagi Temza daryosi. Temza daryosi asrlar davomida suv hayotidan mahrum. Ko'rinib turibdiki, katta tozalash sa'y-harakatlari bilan daryo hayotga qaytdi va ko'plab baliqlar, ayniqsa Londonda 300-yil davomida ko'rilmagan va ifloslanishga sezgir.

Eroziya - suv va shamol ta'sirida tuproq eroziyasining oldini oluvchi o'simliklarning nobud bo'lishi natijasida o'zining himoya qoplamidan mahrum bo'lgan tuproqning eroziyasi va ko'chishi hodisasi. Tuproq eroziyasi - bu tuproqning yuqori qatlamining suv, shamol yoki muz ta'sirida siljishini tavsiflovchi jarayon. Tabiiy sharoitda yuzaga keladigan ko'rsatkichlarga ko'ra, 100-250 yil ichida tuproqning yuqori qatlami taxminan 2,5 sm ga qisqaradi. Tuproq eroziyasining bardoshli darajasi yiliga gektariga 55-91 kg deb hisoblanadi.

Eroziyaning asosiy sababi tuproqni himoya qiluvchi o'simliklarning nobud bo'lishidir. Yerning topografik tuzilishi va qiyaligi, tuproq tuzilishi, iqlim xususiyatlari, yillik yog'inlar miqdori, o'simlik qoplamini, tuproq va o'simlikka har xil aralashuvlar eroziyaning og'irligini belgilovchi elementlardir [10].

Tabiiy sabablardan tashqari, inson faoliyati natijasida kelib chiqadigan sabablar ham mavjud. Yerdan noto'g'ri foydalanish, tuproqning yo'qolishi, fermerning qishloq xo'jaligini yaxshi bilmasligi, nishabli joylarda ishlov berish odati, noto'g'ri ekin ekish, o'rmon yong'inlari, daraxtlarni noqonuniy kesish, o'tloq va yaylovlardan noto'g'ri foydalanish, dalalarni tozalash, noto'g'ri aholi punktlari eroziyaga olib keladi. Yerlar dengizga suriladi, tuproq unumdorligi pasayadi va cho'llanishga olib keladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda bu mezonlar, odatda, deyarli har bir mamlakatda uchraydigan atrof tabiiy muhit bilan bog'liq bo'lgan asosiy muammolarni tashkil qiladi, har bir mamlakatning o'ziga xos sharoitlariga ko'ra turli o'lchamlar va jiddiylklarga ega. Bu barcha mezonlardan tashqari, butun dunyoga tahdid soladigan global ifloslanish mezonlari ham mavjud. Bular: ozon qatlamining yemirilishi va buzilishi; flora-faunaning isishi; yirik dengiz va okeanlarning ifloslanishi; kislotali yomg'irlar; radiatsiya bulutlari hisoblanadi. Birinchi ikki guruhdagi mezonlar mohiyatan jahon tendensiyasining ko'rsatkichlari bo'lsa-da, ular asosan har bir davlatning milliy chegaralarida bo'lgan va o'z chora-tadbirlarini amalga oshirishi mumkin bo'lgan muammolar turidir. Uchinchi guruhdagilar dunyoga bevosita tahdid soladi. Qolaversa, uning yechimi dunyodagi barcha xalqlarning hamkorligini taqozo etadi. Atrof-muhitning global ifloslanishi dunyo muammosi bo'lib, u umumiy ongni, umumiy yechimni, umumiy savolni talab qiladi.

Aholining tez o'sishi va ilg'or texnologiyalar tufayli odamlar atrof-muhitga katta ta'sir ko'rsatdi. Atrof-muhit muammolari soni ham, jiddiyligi ham ortib bormoqda. Turmush darajasining oshishi va texnologiyaning rivojlanishi bilan sanoat korxonalari va transport vositalarining qattiq, suyuq va gazsimon chiqindilari, organik va noorganik chiqindilar va maishiy chiqindilar nomi bilan to'plangan qoldiqlar bizning davrimizning eng katta muammosiga aylandi.

ADABIYOTLAR

1. Монтгомери Д. Стат коренным для места: открытие эконопозиса на пути Нанабожо // Экопозис: экогуманитарные теория и практика. – 2022. – Т. 3, № 2. [Электронный ресурс]. – УРЛ: <http://ecopoiesis.ru>.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 12-oktyabrda MDH Davlat rahbarlari kengashi majlisidagi nutqi. <http://press-service.uz/ru/lists/view/1132>.
3. Нарбаев Ш.А. Экологическая парадигма научно-технического развития: Философский анализ: диссертация кандидата философских наук. — Москва, 2002. — 141 с.
4. Бабатова А.Ш. Философский контекст развития экологии: диссертация кандидата философских наук. — Махачкала, 2000. — 140 с.

5. Николаева Л.Е. Аксиологические аспекты экологических проблем: диссертация кандидата философских наук. — Санкт-Петербург, 2005. — 219 с.
6. Воронков А.В. Философско-методологический анализ перехода социоприродных систем к устойчивому развитию: диссертация кандидата философских наук. — Москва, 2005. — 159 с.
7. Ващэнко Ю.С. Кислотный дождь / Юрий Ващэнко. — Толятти: Изд-во ВУиТ, 2007. — 224 с.
8. Хорват Л. Кислотный дождь. М. Стройиздат. 1990. 80 с.
9. Нерушев А.Ф. Воздействие интенсивных атмосферных вихрей на озоновый слой Земли. СПб. Гидрометеоздат 2003. 224с.
10. Полуэктов Е.В. Эрозия почв и плодородие: монография / Полуэктов Е.В; Министерство сельского хозяйства Российской Федерации, Новочеркасский инженерно-мелиоративный институт имени Кортунова А.К. — филиал федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования "Донской государственный аграрный университет, (Новочеркасский инженерно-мелиоративный институт им. Кортунова А.К. ФГБОУ ВО "Донской ГАУ"). — Новочеркасск : Лик, 2020. — 229 с.

UDK: 740

Nazokat ANNAYEVA,
Urganch davlat Universiteti dotsenti
E-mail: ravshonbek.saurov@gmail.com

ToshDAU dotsenti, PhD, M. Aytboyev taqrizi asosida

TA'LIM SOHASINI FEMINIZASIYALASHUVI VA USHBU HODISANING IJOBIY VA SALBIY OQIBATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ta'lim sohasini feminizatsiyalashuvi va ushbu hodisaning ijobiy va salbiy oqibatlari jamiyat hayoti va jahon tajribasi asosida tahlil qilib berilgan. Shu bilan birga maqolada gender muammolarining dolzarbligi yangi ongni shakllantirish va va tarbiyani differensiallashtirish zarurati aytib o'tiladi.

Kalit so'zlar: Feminizm, gender, ijtimoiy masofa, tendensiya, differensiya, kuchlilik, mustaqillik, faollik, tajovuzkorlik, rasionallik, integratsiya.

ФЕМИНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ И НЕГАТИВНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ЭТОГО ЯВЛЕНИЯ

Аннотация

В данной статье анализируется феминизация сферы образования и положительные и отрицательные последствия этого явления на основе общественной жизни и мирового опыта. В то же время в статье упоминается важность гендерных вопросов и необходимость дифференциации образования.

Ключевые слова: Феминизм, гендер, социальная дистанция, тенденция, дифференциация, сила, самостоятельность, активность, агрессия, рациональность, интеграция.

FEMINIZATION OF EDUCATION AND THE POSITIVE AND NEGATIVE CONSEQUENCES OF THIS PHENOMENON

Annotation

This article analyzes the feminization of the field of education and the positive and negative consequences of this phenomenon on the basis of social life and world experience. At the same time, the article mentions the importance of gender issues and the need to differentiate education.

Key words: Feminism, gender, social distance, tendency, differentiation, strength, independence, activity, aggression, rationality, integration.

Kirish. Jamiyatni o'rganishga gender yondashuvi madaniy-ramziy, me'yoriy-tarjimon, ijtimoiy-institusional va individual-psixologik darajalarda amalga oshiriladi. Gender yondashuvi murakkablikni nazarda tutadi va erkaklar va ayollar uchun huquq va imkoniyatlarning birligiga erishish, shuningdek, jamiyatda mavjud bo'lgan gender farqlarini hisobga olgan holda jamiyatning barcha sohalarida tadqiqot, siyosiy amaliyot, rejalashtirish va institusional rivojlanishni o'z ichiga oladi. 2015-yilning sentyabrida bo'lib o'tgan BMT Bosh Assambleyasining navbatdagi tarixiy sammitida "Barqaror rivojlanish sohasidagi Global kun tartibi" bo'yicha 70-son rezolyusiyasi qabul qilindi va unda iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik komponentlarda barqaror rivojlanishni ko'zda tutuvchi 2030-yilgacha erishilishi lozim bo'lgan 17 ta Barqaror rivojlanish maqsadlari va ularga bog'liq bo'lgan 169 ta vazifa va 232 ta ko'rsatkich belgilab olingan deklaratsiya qabul qilindi [1]. BMTning barcha a'zolari kabi, O'zbekiston Respublikasi ham o'zining xalqaro majburiyatlariga sodiq qolgani holda, mamlakatda Barqaror rivojlanish maqsadlarini amalga oshirish borasida keng ko'lamlı ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, mazkur Barqaror rivojlanish maqsadlarini izchil amalga oshirish bo'yicha tizimli ishlarni tashkil etish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 20-oktyabrdagi "2030-yilgacha bo'lgan davrda Barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 841-son qarori qabul qilindi. Unga ko'ra, 2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi Milliy maqsad va vazifalar belgilab olindi va ushbu Milliy maqsad va

vazifalarni amalga oshirish bo'yicha «Yo'l xaritasi» tasdiqlandi (lex.uz).

Hozirgi davrda olib borilgan tadqiqotlar gender tushunchalarini soddalashtirilgan va rasmiy qarzga olish, shuningdek, eskirgan nazariyalardan foydalanish tendensiyasini ko'rsatadi. Olingan natijalarni talqin qilishda essenizm, biologik fundamentalizm va natijada reduksionizm kuzatiladi, bu erkaklar va ayollarning ijtimoiy rollari va funksiyalarining xilma-xilligini biologik xususiyatlarga qisqartirishda ifodalanadi. Gender tushunchalarining bunday qayta semantizatsiyasi gender assimetriyasining ontologizatsiyasiga olib keladi [3].

Ta'limda gender integratsiyasi gender tengligiga erishishning yeng muhim vositalaridan biri bo'lib, kognitiv, qadriyat-semantik va xulq-atvor jihatları birligida tolerant shaxsni shakllantirish imkonini beradi. Mamlakatimizda gender ta'limining holatini tahlil qilish davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanmasligi, gender pedagogikasining mahalliy fanning bir tarmog'i sifatida yetarli darajada konseptual asosli emasligi, o'rta va oliy ta'lim o'qituvchilarining tayyorgarligining pastligi, mahalliy strategiyalarning ustuvorligini ko'rsatadi. Mamlakatimizda qisqa muddatda gender tenglikni ta'minlash sohasida amalga oshirilgan ishlar tahlili asosida quyidagilarni ko'rsatish mumkin. Birinchidan, gender tenglikni ta'minlash bo'yicha qonunchilik va institusional asosni mustahkamlash yo'lida muhim choralar ko'rildi. Xotin-qizlar huquq va manfaatları himoyasiga doir qariyb 20 ta normativ-huquqiy hujjat, shu jumladan, 2 ta qonun, Prezidentning 4 ta farmoni va 1 ta qarori, Vazirlar

Mahkamasining 13 ta qarori qabul qilindi. Jumladan, "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi qonunga muvofiq, barcha vazirlik va idoralarga gender tenglik masalalari bo'yicha maslahat kengashi organlari faoliyatini yo'lga qo'yish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqilib, mehnat jamoalarida maslahat kengashlari tashkil etildi. Ikkinchidan, xotin-qizlarni ham hayotda, ham ish faoliyatida huquqlarini va gender tengligini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Gender tenglikni ta'minlash masalalari bo'yicha komissiyasi tuzildi. Ushbu komissiya xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash sohasidagi yagona davlat siyosatini yuritadi. Shularni inobatga olgan holda 2020-2030-yillarda O'zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasi loyihasi tayyorlanib, mamlakatdagi davlat va nodavlat tashkilotlar bilan ushbu hujjatda belgilangan vazifalarni bajarishda hamkorlik o'rnatmoqda. Mazkur strategiyadagi barcha yo'nalishlar BMTning 2030-yilgacha mo'ljallangan Barqaror rivojlanish maqsadlariga muvofiq ishlab chiqilgan. Uchinchidan, 2019-yil 7-martda Prezidentimizning "Xotin-qizlarning mehnat huquqlari kafolatlarini yanada kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashga oid chora tadbirlar to'g'risida" gi qarori qabul qilindi [4].

Ijtimoiy hodisalarni o'rganishda gender yondashuvi bir qator ijtimoiy nazariyalar - postmodern, feministik, konstruktiv g'oyalarni umumlashtiruvchi ana shunday integrativ metodologiyaning yorqin namunasidir. Erkak va ayolni ko'plab ijtimoiy-madaniy omillar bilan belgilanadigan hodisa sifatida ko'rib chiqqan holda, gender yondashuvi odamlarga jinsi bo'yicha tegishli barcha xususiyatlar, rollar, funksiyalar, xususiyatlar haqidagi g'oyalarni muammoli qiladi, ularni deontologizatsiya qiladi, ularni faqat ehtimollik deb hisoblaydi. Bunday yondashuv, bir tomondan, erkak va ayol haqidagi har qanday bayonotning kuchli nisbiylashuviga olib keladi, boshqa tomondan, har bir jins uchun asrlar davomida mavjud bo'lgan cheklavlarni hisobga olmaganda, insoniyatni amalga oshirishning misli ko'rilmagan erkinligini beradi [5].

Ijtimoiy nazariyalarga gender yondashuvining kiritilishi jamiyatni tahlil qilish uchun kuchli vosita bo'lib, nafaqat gender kamsitishlarini qayd etish, erkaklar va ayollarning muayyan guruhlarini pozitsiyasini aniqlash, balki ijtimoiy islohotlarning ta'sirini kuzatish imkonini beradi. Bu dunyoning urbanizatsiyasi, ta'limning o'sishi va kommunikatsiyalar zichligi munosabati bilan yanada zarur bo'lib, ijtimoiy-iqtisodiy tengsizliklarni yashirib bo'lmaydigan darajada xabardorlikni keltirib chiqardi. Bir so'z bilan aytganda, mamlakatimizda gender tenglikni ta'minlash borasida keng ko'lamlı islohotlar tizimli ravishda amalga oshirilmoqda. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad jamiyatimizda xotin-qizlar mavqeini oshirish, ularni ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy sohalaridagi huquqlarini ta'minlash, oilaviy munosabatlarni mustahkamlash hamda jamiyatda ma'naviy-ma'rifiy muhitni barqarorlashtirishdan iborat. Bunday mas'uliyatli ishni muvofiqlashtirish O'zbekiston Respublikasi Gender tenglikni ta'minlash masalalari bo'yicha komissiyasining zimmasiga yuklatilgani esa mazkur sohada kelgusida keng ko'lamlı islohotlar va o'zgarishlar bo'lishidan dalolatdir [6].

Ijtimoiy bilishda gender yondashuvini amalga oshirish sohalarining xususiyatlarini umumlashtirgan holda, ularda siyosat va fan o'rtasidagi o'zaro ta'sirning yangi konfiguratsiyasi shakllanayotganligini ta'kidlash kerak. Gender tadqiqotlarining rivojlanishi yangi ijtimoiy faollik uchun imkoniyatlar yaratadi. Bunda ilmiy faoliyat siyosiy harakat ma'nosiga ega bo'lib, tender ekspertlari jamoasi faoliyatida yaqqol namoyon bo'ladi. O'n yildan sal ko'proq vaqt ichida kuchli sakrash bo'lib o'tdi, bu yesa "ijtimoiy baza yo'qligida

tarqoq ishqibozlar guruhidan juda ko'p miqdordagi ilmiy markazlar va ijtimoiy tashkilotlarni yaratishgacha bo'lgan yo'lni bosib o'tishga imkon berdi"[7].

Mahalliy gender tadqiqotlarini institusionalizatsiya qilish istiqbollari avtonomlashtirish, integratsiya va akademiyalash strategiyalarining birgalikda mavjudligi sifatida ko'rib chiqilishi kerak, buning natijasida konseptual apparat ishlab chiqildi, klassik matnlarni tarjima qilish va moslashtirish, hamjamiyatni shakllantirish va uni aniqlash. faoliyat sohalari, o'quv va ta'lim tuzilmalarida amalga oshirish muhim hisoblanadi. Gender yondashuvining tanqidiy va plyuralistik xususiyati unga ijtimoiy bilishning asosiy sohalariga dinamik ravishda kirib borish, ularni boyitish va o'z navbatida atamalar va usullarni olish imkonini beradi. Natijada, biz empirik tadqiqotlarda ham, nazariy konstruksiyalarda ham gender yondashuvidan tobora keng foydalanilayotganiga guvoh bo'lamiz. Biz tomonimizdan aniqlangan uslubiy muammolarni yanada rivojlantirish bu jarayonni yanada kuchaytiradi.

Insoniyat madaniyatining rivojlanishi bilan til murakkab va ko'p qirralı hodisa sifatida turli fanlar mutaxassislari uchun eng muhim tadqiqot ob'ektlaridan biriga aylanadi. Bu jarayon obyektiv xarakterga ega bo'lib, tilning ijtimoiy voqelikdagi rolining ortishi, uning jamiyatning psixologik holatiga ta'siri va axborot jarayonlarining jadal rivojlanishi bilan bog'liq. Genderni ifodalovchi so'zlar o'zida xalq madaniyatini saqlab qoladi. Qo'shma so'zlarning gender xususiyatlarini o'rganish ingliz va o'zbek tillarida erkak va a'lning tashqi ko'rinishi va xarakteridagi xos xususiyatlarni ifodalovchi umumiy hamda farqli belgilari bilan ajralib turadigan muhim gender belgilari birliklarini ajratib olish imkonini beradi [8].

Gender munosabatlarining tabiatiga erkaklar va ayollarning jamiyatdagi mavqeini o'zgartiradigan sanoat va axborot inqiloblari kabi tizimli va tarkibiy jarayonlar ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, bu o'zgarishlarning asosiy tendensiyasi xotin-qizlarning mavqei ortib borayotganida, ularning ijtimoiy va funksional ahamiyati ortib borayotganida namoyon bo'lmoqda. Gender munosabatlarining o'zgarishi gender jarayoni bo'lib, u o'z mohiyatiga ko'ra erkaklar va ayollar o'rtasidagi maqom-rol munosabatlarining o'zgarishi, shuningdek, erkaklar va ayollar guruhları tomonidan obyektiv va obyektiv ravishda tan olingan standartlashtirilgan xatti-harakatlarning bosqichma-bosqich o'zgarishida ifodalanadi.

Gender jarayonlari barcha ijtimoiy tuzilmalarda sodir bo'ladi, lekin, shu bilan birga, ularning borishi tabiati ham har xil bo'lib, bu farq guruhlar o'rtasidagi ijtimoiy uzoq munosabatlar darajasida namoyon bo'ladi. Jamiyatning iqtisodiy tabaqalanishida gender munosabatlariga oid tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, gender guruhlarining iqtisodiy holati jamiyat taraqqiyotining umumiy iqtisodiy darajasiga bog'liq. Shu bilan birga, quyidagi tendensiyalar kuzatilmoqda: birinchidan, yuqori moddiy turmush darajasi sharoitida gender guruhları o'rtasidagi ijtimoiy masofa pasayadi va gender tabaqalanishi funksional tabaqalanishga aylanishi mumkin, bunda gender xususiyati muhim bo'lmaydi. Chunki iqtisodiy resurslarni to'g'ri taqsimlash, shaxsning funksional ahamiyati va iqtisodiy sohaga hissa qo'shish faolligi oshadi. Ikkinchidan, iqtisodiy inqiroz sharoitida bandlik sohasida olib borilayotgan kamsitish siyosati natijasida ayollarning iqtisodiy mavqei pasayib, gender guruhları o'rtasidagi ijtimoiy masofa oshib bormoqda. Bu jarayon ikki yo'nalishda amalga oshadi: Birinchidan, ayollarning iqtisodiy badavlat erkaklarga iqtisodiy qaramligi kuchayadi; ikkinchidan, mehnat bozorida ayollarning mehnat xarajatlari ortib bormoqda, chunki inqiroz davrida ayollarning ish haqi erkaklarnikidan past bo'ladi. Shu bilan birga, jamiyatning o'zgarishi sharoitida odamlarning o'z iqtisodiy mavqeini shakllantirishdagi faolligining ahamiyati ortib bormoqda. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, iqtisodiy faollik

har ikkala jins guruhiga ham xos bo'lib, jinsidan qat'i nazar, shaxsning shaxsiyatiga bog'liq. Dunyoning turli mamlakatlarida o'tkazilgan ko'plab tadqiqotlarning ko'rsatishicha, ayollar bilim darajasining oshishi va aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot (YAIM) miqdori o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjud[9]. Ayol boshqaradigan oilaviy daromad ulushining oshishi oziq-ovqat, bolalar ta'limi va ularning kiyimkechaklariga xarajatlarni oshishiga olib keladi va bunda oilaning alkogol va tamaki mahsulotlariga ketadigan xarajatlari pasayadi[10].

Gender guruhlar orasidagi ijtimoiy masofani qisqartirish jarayoniga insonning kasbiy malakasi va maqomi va ish joyining harakatchanligi imkoniyatlari ta'sir qiladi. Kasbiy tabaqalanishda gender munosabatlarini o'rganish shuni ko'rsatdiki, gender guruhlarining kasbiy malaka darajasi odamlarning o'ziga bog'liq. Gender omili juda muhim emas, shu bilan birga, maqom va lavozimni oshirish uchun tengsiz imkoniyatlar mavjud. Aynan shu sohada gender tabaqalanishi kuchaymoqda. Ayollar ta'limini oshirish tendensiyasi mavjudligini hisobga olsak, aynan shu sohada gender guruhlar kuchli hisoblanadi. Tadqiqot siyosatda faol ishtirok etishni xohlaydigan ayollar guruhini aniqlaganligi sababli (va bu guruh hajmi bo'yicha bir xil erkaklar guruhidan unchalik farq qilmaydi), biz ushbu sohada gender guruhlar o'rtasidagi ziddiyatga olib keladi deb taxmin qilamiz. Hozirgi vaqtda bu keskinlik feministik qarashlarning keng tarqalishida namoyon bo'ladi, ammo ular hozirgacha jamiyatda qo'llab-quvvatlanmayapti, chunki bir tomondan, ba'zi shaxslarning siyosatchilarga nisbatan umumiy salbiy munosabati, ikkinchi tomondan, "siyosat ayollarning ishi emas" degan qat'iy stereotip bilan to'silgan. Ijtimoiy tuzilmalarda gender tabaqalanishining o'zgarishi oiladagi tabaqalanish munosabatlariga o'z ta'sirini ko'rsatadi. O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, gender munosabatlarida ikkita model mavjud: patriarxal, unda gender tabaqalanishi aniq ifodalangan; demokratik - ijtimoiy va funksional almashinuvning tengligiga intilish. Shu bilan birga, yoshi ham, oilaviy ahvoli ham xatti-harakatlar modelini tanlashga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi.

Munosabatlarning u yoki bu modelini tanlash odamlarning shaxsiy fazilatlariga bog'liq. Gender munosabatlarining demokratik modelining shakllanishiga uy xo'jaligini texnologik jihozlash darajasi ta'sir qiladi, u qanchalik baland bo'lsa, munosabatlarning demokratik turiga moyillik shunchalik aniq namoyon bo'ladi. Xotin-qizlarning uy-ro'zg'or yumushlaridan ozod yetilishi ularning kasbiy va ijtimoiy sohaga faol jalb yetilishi uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, gender guruhlarining kasbiy faoliyatida teng ishtirok etish xususiy sohada teng gender mehnat taqsimoti uchun old shartlarni yaratadi. "Ijtimoiy sohada jamiyat va fuqarolar kamsitmaslik va gender tengligi hamda zararli an'analarga barham berish tamoyillariga ijtimoiy sodiqlikni aks ettiruvchi qonunchilikka amal qiladilar. Lekin qonunchilik, ijtimoiy me'yorlar va oddiy amaliyot o'rtasida sezilarli tafovutlar mavjud. Patriarxal va iyerarxik oila tuzilishlari, qat'iy gender me'yorlari, stigmatizasiya va kamsituvchi me'yorlar bolalar huquqlarining barcha sohalaridagi taraqqiyot yo'lida to'siqdir"[11].

Umuman olganda, zamonaviy jamiyatning ijtimoiy tabaqalanishidagi gender munosabatlarini o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda va ko'p jihatdan gender guruhlar ichidagi tabaqalanishga, shuningdek, ma'lum jamiyat, uning

madaniyati va holatining obyektiv sharoitlariga bog'liq. Shunga qaramay, muallif bunga chuqur ishonch hosil qiladi, gender munosabatlarida mavjud bo'lgan funksional tabaqalanish asta-sekin funksional tabaqalanishga o'tadi, bunda jins muhim rol o'ynamaydi. Ayol jinsi guruhi bu jarayonda faolroq ishtirok yetadi, erkak jinsi guruhi funksional stressni boshdan kechiradi.

Gender guruhlar vakillari uchun belgilangan xatti-harakatlarning namunalari asta-sekin o'zgarib bormoqda - bu guruhlarining "erkaklik" va "ayollik" atributlarini idrok etishda ijtimoiy va psixologik keskinlik mavjud; ayol jinsi guruhi go'yoki erkaklikni ramziy ko'rsatadigan xatti-harakatlar modelini oladi: ta'lim, maqsadlilik, faollik va ba'zan tajovuzkorlik. Bizningcha "kuchli jinsiy aloqa"ga aylangan ayol jinsi guruhi "erkaklik" inqirozi deb ataladigan erkak jinsi guruhining munosib vakilini izlaydi. Ayollarning an'anaviy erkak funksiyalarini bajarishi erkaklar gender guruhida keskinlikni keltirib chiqaradi, erkaklarning o'zini o'zi anglash muammolari paydo bo'ladi, ijtimoiy xulq-atvor modelini, ayniqsa ayollar guruhi vakillariga bo'ysunadigan modelni tanlash dolzarbdir. Aftidan, ijtimoiy taraqqiyot mantig'i iqtisodiy resurslardan foydalanishda tenglikni, bolalarga g'amxo'rlik qilish va uy yumushlari uchun mas'uliyat tengligini nazarda tutuvchi gender munosabatlarining demokratik modelining hukmronligiga olib keladi. Bunday modelning maqsadi majburiy paritet emas, balki jinsidan qat'i nazar, shaxsning o'zini o'zi anglashini ta'minlaydigan adolatli ijtimoiy tashkilot bo'ladi. Gender munosabatlarining bunday tashkil etilishi odamlar o'rtasida funksional ahamiyatga ega bo'lgan vazifalar va mukofotlarning ma'lum bir muvozanati o'rnatilishini nazarda tutadi. Gender tengligiga erishish, bizning fikrimizcha, qaytarilmas jarayon bo'lib, u axborot jamiyatida jadal sur'atlar bilan rivojlanadi. Hayot tarzining universallashtirish bilan tabaqalanishning ko'plab an'anaviy asoslari, masalan, ma'lum bir jinsga mansublik muhim bo'lmaydi, insonning funksional ahamiyati, uning faoliyati va shaxsiy fazilatlar muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Biroq, bu universallashtirish jamiyatni madaniyat, inson individualligi, katta va kichik guruhlarining ijtimoiy portreti nuqtai nazaridan bir xil qilmasligi kerak. Erkaklar va ayollar ijtimoiy guruhlar sifatida o'zlarining o'ziga xos xususiyatlarini saqlab qolishlari kerak, ammo bu xususiyatlarning mavjudligi tengsizlik va kamsitish uchun asos bo'lmazligi kerak. Ehtimol, bu qoidalar futurologik prognozga ko'proq o'xshashdir, ammo tadqiqot shuni ko'rsatdiki, hozirgi vaqtda gender guruhlar o'rtasida mavjud bo'lgan funksional keskinlikdan o'tib, jamiyat o'z holati va rivojlanishiga mos keladigan xatti-harakatlar modellari topadi, bu ularning uyg'unlashuviga hissa qo'shadi.

Boshqaruv organlari tender jarayonlarini rivojlantirish tendensiyalarini hisobga olishlari va aholini ish bilan ta'minlash sohasida ham, kadrlar siyosati strategiyasini shakllantirishda ham oqilona muvozanatlashtirilgan tender siyosatini shakllantirishlari kerak. Zamonaviy jamiyat menejerlar va yuqori malakali mutaxassislar kadrlarini shakllantirish uchun yaxshi ayol resursiga ega. Bizning fikrimizcha, gender munosabatlarini o'rganish davom etayotgan ijtimoiy jarayonlarni ilmiy tushunishda juda istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Oliy ta'lim va fanda mehnatning gender-rol va ijtimoiy-maqom taqsimotining ijtimoiy-falsafiy jihatlarini o'rganish zarurati bir qator holatlar bilan belgilanadi. Birinchidan, jamiyat taraqqiyoti darajasining muhim ko'rsatkichlaridan biri erkak va ayollarning ijtimoiy farovonligi bo'lib, bu davlatning fuqarolik jamiyati, ya'ni teng huquq va imkoniyatlar jamiyati sari olg'a siljish darajasini belgilaydi. Ikkinchidan, zamonaviy jamiyatning siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy va ijtimoiy sohalaridagi transformasion jarayonlar an'anaviy gender o'zgarishi munosabati bilan

erkaklar va ayollar o'rtasidagi munosabatlarda yangi muammolarni keltirib chiqarishi bilan belgilanadi. Uchinchidan, gender masalalariga e'tibor erkaklar bilan bir qatorda ayollar ham yangi faoliyat (siyosat, biznes, bank va boshqalar) bilan shug'ullana boshlagan sovet jamiyati rivojlanishining natijasi bo'ldi; erkaklar esa sanoat ishlab chiqarishidan tashqarida bo'lib, rivojlanayotgan bozor iqtisodiyoti tarmoqlarida (investisiyalar, fond bozorlari, ko'chmas mulk) bo'sh joylarni egallashga kirishdilar. To'rtinchidan, fan va ta'lim sohasidagi tub o'zgarishlar - ta'limning tijoratlashuvi, boshqa faoliyat turlariga nisbatan professor-o'qituvchilarning mehnatiga haq to'lash darajasining pasayishi va kadrlar oqimi bilan ham belgilanadi. Bu holat zamonaviy jamiyat uchun noqulaydir, chunki dunyoning yetakchi davlatlarining axborot asriga kirib borishi, ishlab chiqarishni intellektuallashtirishga o'tish, iqtisodiyotning aksariyat tarmoqlarida uzluksiz innovasion

jarayon ilm-fan va ta'limning rolini oshirishni taqozo etmoqda va uning tashuvchilari, ilmiy-pedagogik, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni faollashtirishga xizmat qilmoqda. Shunday qilib, gender muammolarining dolzarbligi yangi ongni shakllantirish va har qanday huquqbuzarlikni istisno qiladigan jamiyatni yaratish uchun ta'lim va tarbiyani differensiallashtirish va individuallashtirish uchun asos sifatida ayollar va erkaklarning shaxsiy rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish zarurati bilan belgilanadi.

Xullas, oliy o'quv yurtlari nafaqat ta'lim muassasalari, balki ta'lim markazlari hamdir. Ta'lim beradigan har bir xonadonda ham xuddi oiladagidek erkaklar ham, ayollar ham bo'lishi kerak. Bu esa bilimli bo'lish bilan birga, yosh avlodning bilimli, odobli bo'lib ulg'ayishiga ham ijobiy hissa qo'shadi. Shunday ekan, avlodimiz ulug' bo'lsin desak, ta'lim-tarbiyaga ko'proq erkak o'qituvchilarni jalb etib, ularni ayol o'qituvchilar bilan tenglashtirishimiz kerak.

ADABIYOTLAR

1. Rezolyusiya, prinyataya Generalnoy Assambleyey. 25 sentyabrya 2015 goda. Preobrazovaniye nashogo mira: Povestka dnya v oblasti ustoychivogo razvitiya na period do 2030 goda. (A/70/L.1).
2. Andropova N.P. Vospitaniye kul'tury vzaimootnosheniy mladshix shkolnikov : gendernyy aspekt : dissertatsiya ... kandidata pedagogicheskix nauk. - Volgograd, 2007. - 195 s.
3. Xo'jayev A. O'zbekiston va Markaziy Osiyo: mintaqada gender tenglikni ta'minlashda hamkorlikning o'rni muhim. "Yangi O'zbekiston" gazetasi №254 29.12.2020-y.
4. Rogovskaya N.I. Formirovaniye poznavatel'nykh interesov podrostkov s uchetoм gendernykh osobennostey: dissertatsiya..kandidata pedagogicheskix nauk. - Volgograd, 2007. - 219 s.
5. Xo'jayev A. O'zbekiston va Markaziy Osiyo: mintaqada gender tenglikni ta'minlashda hamkorlikning o'rni muhim. "Yangi O'zbekiston" gazetasi №254 29.12.2020-y.
6. Shustova L.P. Formirovaniye gendernoy tolerantnosti starsheklassnikov v spetsialno sozdannyykh pedagogicheskix usloviyax: dissertatsiya.. kandidata pedagogicheskix nauk.- Ulyanovsk, 2006. - 215 s.
7. Tuxtasinov I.M. Tarjimon tayyorlashda kasbiy kompetensiyalarni ekvivalentlik hodisasi asosida rivojlantirish. Doktorlik (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. -Toshkent, 2018. -B.19.
8. Chen D.H. C. (2004) Gender Equality and Economic Development.The Role for Information and Communication Technologies. World Bank Policy Research Working Paper 3285, P. 28.
9. Rubalcava L., Teruel G., and Thomas D. (2009) Investments, Time Preferences, and Public Transfers Paid to Women. Economic Development and Cultural Change 57 (3): 507–538. Attanasio O., and Lechene V. (2002) Tests of Income Pooling inHousehold Decisions. Review of Economic Dynamics 5 (4): 720–748; Phipps S.A., and P.S.

UDK: 37.01:007

O'tkir ACHILOV,
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti assistenti
E-mail: achilov.uz1985@gmail.com

Qarshi DU, pedagogika fanlari doktori(DSc), professor Sh.U.Nurullayeva taqrizi asosida

ELEKTRON AXBOROT TA'LIM RESURSLARI MAZMUNINI TANLASH ULARNI YARATISHDA FOYDALANILADIGAN DIDAKTIK TAMOYILLAR TAVSIFI

Annotatsiya

Maqolada axborotlashgan jamiyatda ta'limni axborotlashtirish masalalari, zamonaviy ta'lim tizimida axborot kommunikatsiya vositalari va ta'lim resurslarining o'rni, elektron axborot ta'lim resurslarining mohiyati, tasnifi, elektron o'quv resurslarining namunaviy tarkibi, ularni yaratishga qo'yilgan talablar, ta'lim bilan hayot o'rtasidagi bog'liqlik tamoyili, ta'limda mavjud muammolarning echimi tamoyili, o'qitishning izchilligi tamoyili, professor-o'qituvchilarning ijodiy faolligi tamoyili, o'qitishning ko'rgazmali bo'lishi tamoyillari va bosqichlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: elektron axborot ta'lim resurslari, kompetensiyaviy yondashuv, didaktik tamoyillar, Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, senariylar, loyihalashtirish, ta'lim jarayoni.

ПОДБОР СОДЕРЖАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ ОПИСАНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ, ИСПОЛЪЗУЕМЫХ ПРИ ИХ СОЗДАНИИ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы информатизации образования в информационном обществе, роль информационно-коммуникационных средств и образовательных ресурсов в современной системе образования, сущность и классификация электронных информационных образовательных ресурсов, примерное содержание электронных образовательных ресурсов, требования. для их создания выделены принцип связи образования с жизнью, принцип решения существующих проблем в образовании, принцип системности обучения, принцип творческой активности профессором и учителей, принципы и этапы демонстрации обучения.

Ключевые слова: электронные информационные образовательные ресурсы, компетентностный подход, дидактические принципы, информационно-коммуникационные технологии, сценарии, проектирование, образовательный процесс.

SELECTION OF CONTENT OF ELECTRONIC INFORMATION EDUCATIONAL RESOURCES DESCRIPTION OF DIDACTIC PRINCIPLES USED IN THEIR CREATION

Abstract

In the article, the issues of informatization of education in the information society, the role of information communication tools and educational resources in the modern education system, the nature and classification of electronic information educational resources, the sample content of electronic educational resources, the requirements for their creation, the principle of connection between education and life, the principle of solving existing problems in education, the principle of consistency of teaching, the principle of creative activity of professors and teachers, the principles and stages of demonstration of teaching are highlighted.

Key words: electronic information educational resources, competence approach, didactic principles, information and communication technologies, scenarios, design, educational process.

Kirish. Mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalarida hozirgi vaqtda tahsil jarayoni axborot-ta'lim muhiti orqali amalga oshirilmoqda. Uning asosini turli xil ta'lim resurslari: elektron kutubxona, video va onlayn kurslar, elektron darsliklar hamda ular asosida yaratiladigan elektron axborot ta'lim resurslari tashkil etadi. Elektron axborot ta'lim resurslari deyilganda: o'quv predmetining tizimli va to'liq bayoni mazmuniga ega bo'lgan uni yaxlit didaktik ta'minoti bilan shakllantirilgan, ta'lim jarayoni ishtirokchilari foydalanishi mumkin bo'lgan raqamli ta'lim vositalarini tushunamiz. Zamonaviy ta'lim shaxs, jamiyat va davlat talablariga mos bo'lishi lozim.

Shuningdek elektron axborot ta'lim resurslarini yaratish bosqichlari an'anaviy darslikni yaratish bosqichlaridan farq qilishini takidlab o'tamiz, bu kerakli o'quv matnini taqdim etishning o'ziga xos xususiyatlari, elektron darslikning ishlash mexanizmlariga bog'liqligi bilan asoslanadi. EATRning oddiy darslikdan asosiy farqi sifatida interfaollikni ko'rsatish mumkin. EDA kerakli sahifani

qidirishni osonlashtirish uchun giperhavolalar mavjudligini takidlab o'tamiz.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. EATRni yaratishning barcha bosqichlarini, ushbu bosqichlarni amalga oshirishning didaktik yondashuvlarini ketma-ket ko'rib chiqish asosida biz OTMda dars beruvchi professor-o'qituvchilarning faoliyatini belgilab beradigan didaktik tamoyillar xususida so'z yuritib o'tamiz.

Bundan tashqari barcha pedagogika yo'nalishlarida tahsil olayotgan talabalar uchun EATRni loyihalashtirishning didaktik tamoyillari qatoriga o'qitish jarayonini tashkil etishda kompetensiyaviy yondashuvni tanlash tamoyili etakchilik qilishi lozimdir. Shuni takidlash joizki ma'lum bir o'qitiladigan fanga mos o'quv materialini tanlashda kompetensiyaviy yondashuvdan tashqari, EATR tuzilayotgan predmet turini ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Biz elektron axborot ta'lim resurslarini (EATR) loyihalashtirishdagi faoliyatini shunday me'yorlashtirgan nazariy qoidalar sifatida ko'rib chiqamizki,

buning natijasida yaratilgan elektron darslik samarali bo'lishi va oliy ta'lim muassasasi axborot-ta'lim muhitiga kiritilishi mumkin. Shu bilan birga, elektron axborot ta'lim resurslarini yaratish jarayonida pedagogning umumiy pedagogik faoliyatini normallashtiradigan yuqori darajadagi jamoaviy, umumiy pedagogik didaktik tamoyillarni hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Didaktik tamoyillar deganda biz ta'lim bilan hayot o'rtasidagi bog'liqlik tamoyili, ta'limda mavjud muammolarning echimi tamoyili, o'qitishning izchilligi tamoyili, professor-o'qituvchilarning ijodiy faolligi tamoyili, o'qitishning ko'rgazmali bo'lishi tamoyili, o'quv natijalarining mukammalligi kabi tamoyillarni tushunamiz.

Tahlil va natijalar. Ushbu maqolamda elektron axborot ta'lim resurslarini yaratish jarayonini uning modelini yaratish sifatida ko'rib chiqamiz. "Yuqorida ta'kidlanganidek, zamonaviy EATR deyilganda shakliga ko'ra dasturiy mahsulot bo'lgan o'quv nashrini tushunamiz; mazmunan fan yoki uning bir qismini to'liq bayon etishga mo'ljallangan qo'llanmani tushunamiz". [1, 8-b]. Ya'ni, unga "fan mazmunini o'zida saqlovchi va foydalanuvchiga uzatuvchi" elektron axborot ta'lim resurslari majmuasi va ta'lim jarayonining asosiy birligi sifatida qaraymiz. EATR har bir foydalanuvchisi uchun o'quv jarayonining kerakli maydonini belgilash imkoniga va "didaktik xususiyatlarini saqlagan holda ta'lim berish" kafolatiga ega [2].

Biz EATRni yaratish jarayonini bir necha bosqichlarga ajratib ko'rsatamiz:

- resursdan foydalanish maqsadini aniqlash
- darslik tarkibiy tuzilmasi bilan tanishib chiqish
- tarkibiy tuzilma ichidan kerakli resursni qidirish
- o'quv materialini tanlash va uni o'zlashtirish
- bevosita dasturiy mahsulot yaratish.

Yuqoridagi bosqichlarga bo'linish albatta shartli. Chunki har bir EATR yaratuvchisi o'ziga xos bosqichlarni ketma-ketlikda ifodalashi mumkin. Ushbu jarayonning barcha bosqichlarini izchil hisobga olgan holda elektron darsliklarni loyihalashni normallashtiradigan nazariy qoidalar va didaktik printiplarni shakllantiramiz. Yaratilgan EATRning samaradorligini baholash, uning tarkibini va tuzilmasini ishlash traektoriyasini aniqlash har bir OTMning o'quv jarayoniga tadbiriq qilinganda, tajriba-sinov ishlarini olib borganda olingan natijalariga ko'ra amalga oshiriladi.

OTMlarida tahsil olayotgan talabalarini o'qitishda o'quv maqsadlarining psixologik jihatlarini o'ziga xos xususiyatlarga ega. Oliy ta'limning asosiy maqsadi jamiyatimiz uchun muayyan sohasi uchun sifatli, har tomonlama bilimli, etuk professional kadrlarni tayyorlashdan iborat. "Professional kadr tayyorlash esa o'qitish jarayoniga kompetensiyaviy yondashuvdan foydalanish zaruratini talab qiladi, zero, ta'limning bosh maqsadi aqliy va kasbiy kompetensiyalarga ega mutaxassis tayyorlashdir"[3]. Bilim va ko'nikma egallash jihatidan kompetensiyaviy yondashuv OTMlarida EATRDan foydalanish maqsadlarini belgilashda va EATRning tegishli mazmunini tanlashni talab qiladigan bosh maqsadni amalga oshirishning asosi hisoblanadi. Ma'lumki, pedagogikada kompetensiya deganda mutaxassisning o'z-o'zini takomillashtira olishi, yangi bilimlarni olishi, jamoada samarali ishlay olishi kabi potentsiallar tushuniladi. Masalan, OTMni tugatib bakalavr darajasiga ega mutaxassisning ta'limning turli shakllarida ishlab olishi va o'z mehnat faoliyatini namoyon eta olishi bunga misol bo'la oladi. O'rganilayotgan hech bir fanning (xoh u matematika bo'lsin, xoh fizika) o'qitish maqsadini bu tarzda shakllantirish maqbul emas, chunki har qanday kasbiy kompetensiya bosqichma-bosqich shakllanadigan murakkab jarayondir. "Muayyan o'quv fanining maqsadi dastlab zarurat darajasida aniqlashtiriladi, muayyan o'quv predmeti bilan bog'liq kompetensiyalardan yordamida shakllantiriladi" [4].

EATRning didaktik siklini tuzish jarayoni izohiga o'tamiz. Didaktik siklning yaratish jarayonining an'anaviy bosma shakl yaratish jarayonidan farqlovchi o'ziga xos jihatlar mavjud.

Ta'limda jarayonida pedagog va talabaning birgalikdagi faoliyatini tashkil etish modeli L.YA. Zorina tomonidan taklif etilgan. Olima ishlab chiqqan didaktik model bir qancha bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- umumiy didaktik maqsadning qo'yilishi va uni talabalar tomonidan qabul qilinishi;
- o'qish uchun berilgan materialning yangi qismini talabalar tomonidan idrok etilishi;
- materialni o'zlashtirish jarayonida talaba va pedagogning birgalikdagi aloqasini yo'lga qo'yish;
- o'zlashtirish uchun berilgan material mazmunini o'zlashtirilishini nazorat qilish;
- talabalarni darsdan bo'sh vaqtlarini unumli o'tkazishga o'rgatish.

Olima taklif etgan mazkur bosqichlarning amalga joriy qilinishi, bizningcha, EDning imkoniyatlaridan foydalanish qo'yilgan didaktik maqsadning to'la ro'yobga chiqishini ta'minlaydi. Bu, ayniqsa, pedagog-talaba o'rtasidagi ikki tomonlama aloqani kuchaytirishga xizmat qiladi.

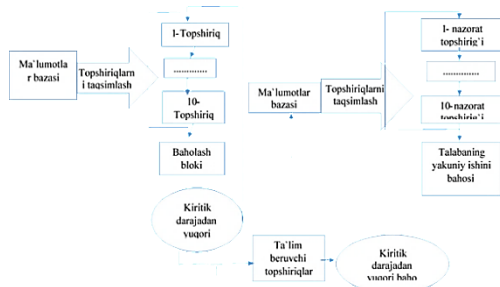
EATRning mazmunini tanlash va tarkibiy tuzilmasini ishlab chiqish didaktik modelga hamda foydalanuvchilar auditoriyasiga mos keladigan senariylar asosida amalga oshishi maqsadga muvofiq. Pedagogikada yuqorida keltirilgan qoidalarni inobatga olish OTMlarida EATRLarini yaratishning senariyli yondashuvi deb qabul qilingan. Bunga ko'ra o'quv materialini tuzish jarayoni, EATR normallashtiradigan didaktik tamoyillar ushbu yondashuv asosida shakllanadi. Bundan elektron darslik ko'p funksional tamoyilga ega degan xulosa kelib chiqadi.

EATR birinchi navbatda samarali o'qitish vositasidir. Ular oliy ta'limda tahsil oladigan talabalar auditoriyasiga mo'ljallangan. 1980-yilning oxirlarida ishlab chiqilgan ta'limning mazmuniy konsepsiyasiga amal qilgan holda, darslikni o'quv kursi maqsadiga etaklovchi dasturi sifatida ta'kidlaymiz, darslik muallifi esa talabaning bilish faoliyatini yo'naltiruvchi, o'zlashtirish jarayonini tashkil etuvchi shaxsdir [5].

EATR AKTlarning imkoniyatlari tufayli talaba o'qitish traektoriyalarini dinamik, real vaqt rejimiga asoslangan holda yarata oladi. YA'ni talaba shaxsiy kompyuteriga EATRni o'rnatadi va undan foydalangan holda masofadan turib didaktik siklning barcha bosqichlarini bosib o'tadi. Pedagog-o'qituvchi (ikki tomonlama aloqa) tizimida AKT texnologiyalarini qo'llash Internetda ishlash orqali amalga oshadi.

Tahsil jarayonida talabalar tomonidan taqdim etilayotgan materilni anglash, tushunish va uni o'zlashtirish test savollari, mustaqil ta'lim jarayonida o'zlashtirilgan axborotlar hamda bevosita nazorat topshiriqlariga bog'liqdir. Ta'limiy masalalarni hal qilish orqali talabalarda mavzuga oid bilim hamda ko'nikmalar yuzaga keladi. Talaba ta'limiy masalalarni hal qilish jarayonida yo'naltiruvchi savollarga javob beradi, keltirilgan havolalarni o'qib ko'radi va topshiriqni mustaqil echadi.

Ta'lim jarayoniga qo'llash mumkin bo'lgan senariylardan birining sxemasi 1.1-rasmda ko'rsatilgan.

1.1-rasm. Elektron axborot ta'lim resurslaridan foydalanish ssenariysining asosiy blok sxemasi.

O'zlashtirish uchun berilgan o'quv materialini o'qib, tushunish va mustaqil ta'limni bajarishda talaba uyg'unlik tamoyiliga amal qilishi kerak. Chunki mavzular va mustaqil ta'lim topshiriqlari bir-biri bilan uzviy aloqada tuzilgan.

Pedagog talabaga bilim berishi bilan bir qatorda uning bilimini bevosita va masofadan turib nazorat qilishi muhim. Pedagog EATRlar yordamida talabalar bilimini bevosita va masofadan turib nazorat qilish, talabalarning bajargan vazifalari statistikasini dinamik tahlil qilish imkoniyatida ega.

Xulosa va takliflar. EATRni yaratish jarayonini normallashtiradigan va aniqlaydigan didaktik tamoyillar shaklida asoslanib, shakllantirilgan nazariy qoidalar bevosita EATRni yaratish bosqichlari bilan to'g'ridan to'g'ri bog'liq; maqsadlar va foydalanishning ssenariylarini aniqlash, darslikning tarkibiy qismlarini belgilash, o'quv materialini tanlash va uni tizimlashtirish va bevosita dasturiy mahsulotni yaratish lozimdir.

EATRni loyihalashtirish jarayoniga kompetensiyaviy yondashuvdan foydalanish zarurligi asoslanib, unga ko'ra ta'limning yakuniy maqsadi kasbiy kompetensiyalar ko'rinishida shakllantiriladi. Tarkibni tanlash, uning tuzilishi va ta'lim oluvchiga taqdim etish ketma-ketligi unda ushbu kompetensiyalarni shakllantirish maqsadiga mos kelishi lozim.

Shaxsiy o'quv traektoriyalari va shaxsiy topshiriqlarni yaratish uchun foydalanuvchilarga individual ta'lim traektoriyalarini amalga oshirish va EATRni talaba auditoriyasiga, ularning malaka darajasiga moslashtirish uchun EATRning ta'lim mazmunini matematik tuzilma ko'rinishida taqdim etilishini osonlashtiradigan grafik yo'naltirilgan yondashuv taklif etiladi. Kursni o'tishning turli xil o'quv ssenariylari va traektoriyalarini yo'naltirilgan vaznli graf shaklida taqdim etish imkoniyati qo'llanildi.

ADABIYOTLAR

1. Электронные учебники: рекомендации по разработке, внедрению и использованию интерактивных мультимедийных электронных учебников нового поколения для общего образования на базе современных мобильных электронных устройств. – М.: ФГАУ Федеральный институт развития образования, 2012. – 84 с.
2. Иванова, Е. О. Конструирование учебников для реализации процесса обучения в информационно-образовательной среде: монография. – М.: Институт стратегии развития образования РАО, 2017. – 188 с.
3. Коняхина, И. В. Компетентностный подход в высшем профессиональном образовании (теоретический аспект). Вестник ТГПУ. – 2012. – № 11(126). – С.68-71
4. Компетентностный подход к формированию содержания образования: монография. – М.: ИТИП РАО, 2007. – 210 с.
5. Журавлёв И. К. Учебник вчера, сегодня, завтра. //Советская педагогика, 1990. – №7 – С. 44-49
6. Федорова, М. А. Организация самостоятельной работы студентов в современном вузе // В книге: Профессиональное образование: Модернизационные аспекты. Коллективная монография. – Ростов-на Дону. – 2016. – С.126-155.

UDK: 410(07)

Nodira ASHUROVA,
Andijon davlat pedagogika instituti dotsenti
E-mail: dilquv@gmail.com

ADPI dotsenti f.f.d.(Ph.D) Isroilova D.M. taqrizi asosida

**"NOFILOLOGIK TA'LIM YO'NALISHLARIDA INGLIZ TILIDA ESHITISH KO'NIKMASINI
SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI"**

Аннотация

Maqolada o'zbek, rus va g'arb tadqiqotchilarining eshitish ko'nikmasini qanday shakllantirish va uning amalga oshirilish bosqichlari haqidagi tadqiqotlari batafsil yoritilgan. Tinglashning uch darajasi ogohlantirish, rasshifrovka va tushunishni aniq misollar asosida tushuntirib berilgan.

Kalit so'zlar: eshitish ko'nikmasi, affektiv, kognitiv, ritorik, rasshifrovka, tushunish, eshitishdan oldingi, eshitish mobaynida, eshitishdan keyingi.

**"ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ
НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В НАПРАВЛЕНИЯХ НЕФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ"**

Аннотация

В статье подробно описаны исследования узбекских, российских и западных исследователей о том, как формировать навык аудирования и этапы его реализации. Три уровня слушания: оповещение, расшифровка и понимание, объясняемые конкретными примерами.

Ключевые слова: навыки аудирования, аффективные, когнитивные, риторические, декодирование, понимание, предварительное аудирование, во время аудирования, постаудирование.

**"THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF THE FORMATION OF LISTENING SKILLS IN ENGLISH
IN THE FIELDS OF NON-PHILOLOGY EDUCATION"**

Annotation

The article describes in detail the researches of Uzbek, Russian and Western researchers on how to form listening skills and the stages of its implementation. The three levels of listening are alerting, decoding, and comprehension explained with concrete examples.

Key words: listening skills, affective, cognitive, rhetorical, decoding, comprehension, pre-listening, during listening, post-listening.

Kirish. Har qanday tilni o'rganishda muhim bo'lgan to'rtta ko'nikma orasida eshitib tushunish ham asosiy o'rin tutadi. Odatda til o'rgatish va o'rganish sohasida tilda gapirish va yozishga asosiy tildan foydalanish omili sifatida qaraladi. Eshitish va o'qish qobiliyatlari esa ikkinchi o'rinda turadi. Buning bir sababi eshitish qobiliyatini o'zlashtirishning biroz qiyinligi bo'lishi mumkin. Ammo eshitish yani tinglab tushunishni ham IT (Information technology) texnologiyasi ta'limga kirib kelganidan so'ng lingafon sinflarida, telefon yoki kompyuter yordamida turli til materiallari orqali darslarni tashkil etish o'quv jarayo'nini tashkil etishni ancha yengillashtirdi.

Shuni ta'kidlash kerakki, ko'pchilik talabalarining qiziqishlari eshitish konikmasiga qaratilish bilan birga dars davomida bir mustaqil ishlash soatlarida ham tinglab tushunish ko'nikmasini rivojlantirishga qaratila boshladi.

Ko'nikmalardan eshitishning afzalliklarini ingliz tili o'qituvchilari va talabalar tinglash mashqlari bilan tez-tez shug'ullanib turishi til o'rgatish va o'rganish jarayonini jadallashtirishini aniqladik. Har qanday tilni o'rganishning zamirida eshitish yetakchi o'rinlarni egallay boshladi. Faqatgina bir ko'nikmaning o'zi til materialini to'liq o'zlashtirishga yetarli bo'lmasligini va biz talabalarimizdan kutilgan natijani olmasligimizni anglab yetdik. Shu bois til o'qituvchilari talabalarga ravon so'zlashni o'zining emas, taqdim etilgan o'quv materialini eshitib tushunishni

o'rgatishga (ko'nikmalar integratsiyasi: Reading, Listening, Speaking, Writing asosida) katta e'tibor bera boshlashdi.

Ingliz tilini mukammal o'zlashtirish va undan foydalanish uchun mavjud bilimlarni shakllantirish va zarur bo'lgan barcha ma'lumotlarni til retseptiv qobiliyatlardan kelib chiqib ayniqsa eshitish va o'qish qobiliyatlarini o'rganish talab etiladi. Bu borada o'rganuvchilarga qulaylik yaratish maqsadida til o'rganish dasturi tuzilgan. Ushbu dasturning tuzilishiga ko'ra unda hech qanday kirish yoki chiqish testlari bo'lmasligi kerak.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. K.A.Krilovning ta'kidiga ko'ra, "tinglab tushinish bo'yicha muntazam mashg'ulotlar olib borilishi bugungi kunda juda dolzarb bo'lib tinglamadan nutq muloqotini rivojlantirish mumkin emas. Tinglash tushunchasi tovushli nutqni idrok etish va tushunish jarayonini o'z ichiga oladi. Tinglash (Listening), albatta, ingliz tilini o'rganishda muhim aspektlardan biridir"[1].

Nutqni tinglab tushunish deganda, ovozli nutq (gapirish) chog'ida quloq solish, idrok etish va fahmlash anglandi. Inson ma'naviy kamolotga odatda eshitish, ko'rish (kuzatish) va qolaversa, o'qish tufayli erishadi. Axborot to'planishida uchala faoliyat orasida tinglab tushunish eng muhimi hisoblanadi. Nutq faoliyatining turi va malaka hisoblanmish tinglab tushunish ta'lim maqsadi va vositasi ekanligi ma'lum. Tinglab tushunishning muvaffaqiyatli amalga oshishi uchun quyidagi uch omil nazarda tutiladi. Tinglovchining o'ziga bog'liqligi (eshitish malakasining

rivojlanganligi, xotirasi, diqqati xususiyatlari), tinglash shart - sharoiti, nutq tezligi, til materiali hajmi va shakli hamda so'zlanayotgan nutqning qancha vaqt davom etishi va, nihoyat, qo'llangan materialning lingvistik jihatlarini (tinglovchining til tajribasiga mos kelish - kelmasligi) hisobga olinadi.

Oxford lug'atida keltirilishicha **“eshitish** - bu tovush yoki harakatga e'tibor berish”. Eshitishda odam boshqalarning gaplarini eshitadi va uning ma'nosini tushunishga harakat qiladi. Eshitish harakati murakkab affektiv, kognitiv va xulq-atvor jarayonlarini o'z ichiga oladi[2]. Affektiv (emotsional) jarayonlarga boshqalarni tinglash motivatsiyasi kirs, kognitiv jarayonlar tarkibiga va unga aloqador xabarlar qatnashish, tushunish, qabul qilish va izohlashni o'z ichiga olish bilan birga xulq-atvor jarayonlarini og'zaki va og'zaki bo'lmagan fikrlar bilan boshqalarga javob berishni o'z ichiga oladi.

Amerikalik olim Bass Jossining fikricha **“Eshitish** - bu muammolarni hal qilish qobiliyatidir. Noto'g'ri eshitish noto'g'ri talqinlarga olib kelishi mumkin, bu esa nizo yoki janjalga sabab bo'lishi mumkin. Boshqa sabablar haddan tashqari uzilishlar, e'tiborsizlik, eshitmoqchi bo'lgan narsangizni eshitish, javobni aqliy ravishda tuzish va yopiq fikr bo'lishi mumkin”[3].

Xorijlik tadqiqotchi Mixalek Annening o'rganishlariga ko'ra eshitish yana xotira bilan ham bog'liq. Ularning tadqiqotlardan birida, so'zlovchi nutq so'zlayotgan paytida tinglovchilar tomonidan eshitilgan ba'zi fon shovqinlarini va ularni qayta eshitish orqali ba'zi ma'lumotlarni eslab qolishlariga yordam bergan. Masalan, biror kishi musiqa tinglayotganda o'qisa yoki boshqa biror narsa qilsa, u musiqani keyinroq yana eshitganda nima bo'lganini eslay oladi [4] degan xulosani berganlar. Demak shovqinda tinglash har ikkala ovozni eslab qolish imkoniyatini beradi.

Ratkliff Kristaning **“Madaniyatlararo xulq-atvor kodeksi”** kitobida eshitish ritorik (javob talab qilinmaydigan) jihatdan madaniyatlararo kommunikativ nutqlarni ommalashtirish vositasi sifatida ham qo'llab quvvatlanadi. Ratkliff o'z argumentini odamlar madaniyatlararo nutqlarni rad etish istagini ko'rsatgan ikkita hodisaga asosladi[5]. Ratkliff tilshunos olimlarga tinglashni mazmunni anglash, jins va irq haqidagi diskursiv nutqlarni eshitish va eng muhimi, madaniyatlararo muloqotni osonlashtirish uchun yangi taktika sifatida ko'rib chiqishni taklif qildi[5].

O'zbek metodist olimlaridan Jamol Jalolovning **“Chet til o'qitish metodikasi”** darsligida eshitishga quyidagicha fikr bildiradi: **“Eshitish** analizatorini mashq qildirishning chet til o'rganishda ahamiyati katta, chunki u nutq oqimidagi fonemalar va ritm-melodiya hodisalarini farqlashda yetakchi rol o'ynaydi. Eshitish analizatori nutq harakat analizatori bilan yaqin aloqada bo'ladi. Artikulyatsiya bilan eshitish o'zaro bog'liq, ikkala analizator bir-birining ishini nazorat qilib turadi. Nutq faoliyati turlarini sodir etilishida analizatorlarning o'zaro harakati quyidagi tartibda kuzatiladi: gapirishda yetakchi — nutq harakat, qo'shimcha-eshitish, o'qishda ko'ruv, qo'shimcha-nutq harakat analizatori xizmat qiladi” [6].

Eshitishni amalga oshirish ovoz chiqaradigan karnayni eshitishdan boshlanadi. Semiotik (belgilar, simvollar va ularning qanday ishlatishni o'rganuvchi) Roland Bart tinglash va eshitish o'rtasidagi farqni shunday tavsiflagan: **“Eshitish** - bu fiziologik hodisa, tinglash - psixologik harakatdir” [7]. Odamlar doimo ongsiz ravishda eshitadilar. Tinglash tanlov asosida amalga oshiriladi. Bu kimdir eshitgan narsani tushunish va potentsial ravishda ma'no hosil qilish uchun amalga oshiradigan talqin qiluvchi harakatdir[8]. Bartning fikricha, tinglashni uch darajada tushunish mumkin: ogohlantirish, shifrlash va tovushning qanday hosil bo'lishini va uning tinglovchiga qanday ta'sir qilishini tushunish[9].

Tadqiqot metodologiyasi. Tinglashning birinchi darajasi **“Ogohlantirish”** - atrof-muhit tovush signallarini aniqlashni o'z ichiga oladi. Bu shuni anglatadiki, ba'zi joylarda ular bilan bog'liq ma'lum tovushlar mavjud, masalan, har qanday uydagi tovush. Har bir uyd, u bilan bog'liq bo'lgan ma'lum tovushlar mavjud bo'lib, tovush shu uyd, yashovchiga tanish va qulay holatni anglatadi. Shovqin, notanish tovush (masalan, eshik yoki pol taxtasining g'ichirlashi, oynaning sinishi) u yerda yashovchi odamlarni ehtimoliy xavf haqida ogohlantiradi.

Tinglashning ikkinchi darajasi **“Rasshifrovka”** (tushunarli bo'lmagan narsalarni anglab tushunib olish), ushbu daraja, tovushlarni anglashda eng nozik belgi yoki tovushni aniqlashni o'z ichiga oladi; masalan, onasining uyga qaytishini kutayotgan bolaning misolida ko'rsak bunda bola onasining xarakter tovushlarini bildiruvchi tovush signallarini (masalan, jiringlash tugmalari, eshik tutqichining burilishi va hokazo) olishni kutadi.

Uchinchi darajasi **“Tushunish”** so'zlovchining tovushini boshqalarga qanday ta'sir qilishini bilishni anglatadi. Bunday tinglash psixanalizda, ongsiz ongning o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Bartning so'zlariga ko'ra, psixanalitik bemorni tinglagan holda uning ongsizligi bilan xolisana aloqada bo'lish uchun hukmni to'xtatib turishi kerak. Xuddi shunday, oddiy tinglovchilar ham boshqalarni tinglaganlarida yakuniy xulosani chiqarishga shoshilmasliklari kerak[9].

Aniqroq qilib aytganda, tinglashning uchhala darajasi bir tekislikda, ba'zan esa bir vaqtning o'zida ishlaydi. Xususan, bir-biriga juda mos keladigan ikkinchi va uchinchi darajalar bir-biriga bog'langan bo'lishi mumkin, chunki ma'noni fahmlay olish, tushunish va xulosa chiqarish bir hil jarayonning bir qismidir. Shunday qilib, eshik tutqichining burilishini eshitgan har bir kishi deyarli avtomatik ravishda eshik oldida kimdir bor deb taxmin qilishi mumkin (ma'nosini keltirib chiqaradi).

Tahlil va natijalar. Biz eshitish ko'nikmasidan foydalanib, oila a'zolarimiz, qo'shnilar do'stlar va hamkasblar bilan suhbatlashamiz, telefon qo'ng'iroqlariga javob beramiz, avtobus va idorada birovlarining gapiga quloq solamiz, ma'ruza tinglaymiz hamda teleradio ko'rsatuvlari va e'lonlarini eshitib, tomosha qilamiz. Odatda biz bunga unchalik ham e'tibor bermaymiz, ammo biz chuqurroq nazar solsak, eshitish jarayoni quyidagi xususiyatlarga ega ekanligini bilib olamiz:

- **Birinchi**dan, mavzuga qarab eshitish turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi;

- **Ikkinchi**dan, ba'zan faqat eshitamiz, boshqa paytlarda esa eshitish so'zlashuv bilan birga kechadi;

- **Uchinchi**dan, eshitish turli maqsadlar: ma'lumot olish, do'stona so'zlashish, tinglab dam olish, o'yin o'ynash va shu kabilar bilan birga, gohida esa suhbatdosh bilan ro'baro' kelganda amalga oshadi;

- **To'rtinchi**dan, yuz va qo'l harakati kabilar muloqot ishorasi sifatida eshitilayotgan axborotni tushunishga ta'sir ko'rsatadi.

Xo'sh til o'rganishda bu jarayon qanday kechadi? Buni tasviriyl san'at yo'nalishi talabalari misolida ko'rib chiqamiz. Demak, til o'rgatishda eshitish ko'nikmasini shakllantirish alohida ahamiyat kasb etishi bois, xorijiy til amaliy mashg'ulotlarining kirish qismida nofilologik yo'nalish (ESP) talabalari masalan, tasviriyl san'at yo'nalishi talabalari bir muddat faqat eshitadilar. Ma'lumotning kirish qismida boshlang'ich bilim faqat eshitish yo'li bilan olinadi. Masalan, salomlashuv, guruh jurnalidan yo'qlama, kundalik yangiliklarni so'rash yoki o'qituvchi tomonidan beriladigan inglizcha ma'lumotlar, yoki xaqiqiy ingliz tili muhitini yaratib beradigan qisqa yangiliklar xabari (BBC news) kabi faoliyatlarni eshitish orqali amalga oshiradilar. Bu xorijiy

tildagi so'zlar ma'nosini to'g'ri tushunish va tinglash orqali hosil qilingan bilimlarni amalda qo'llashga qo'yilgan birinchi qadamdir.

Ehtimol, shuning uchun ham xorijiy tilni o'rgatishni eshitish ko'nikmasini rivojlantirishdan boshlash kerakdir. O'tmishda eshitish ko'nikmasini hosil qilish shakllaridan biri, matn o'qituvchi tomonidan bir marotaba ovoz chiqarib o'qib berilgan, o'quvchilardan esa matn bir necha marta o'qish va undan so'ng o'qilgan matn mazmunini so'zlab berishdan iborat edi. Garchi bu metod o'qitish faoliyatlaridan biri hisoblansa ham, eshitish ko'nikmasini hosil qilishga olib kelmagan.

Eshitish ko'nikmasi matn tayyorlash va matn mavzusiga oid dastlabki bilim va hayotiy tajribalarni ishga solish bilan bog'liq bo'lib, uni o'rgatayotganda ularning hammasi e'tiborga olinishi kerak. Bu tushunchalarga e'tibor berish darajasi til o'rganuvchilarning maqsadi va til bo'yicha bilim darajasiga bog'liq. Bu ko'nikmani shakllantirish va rivojlantirishda dars jarayonida quyidagi amallarni bajarish o'z samarasini beradi, degan fikrdamiz:

1. Matn eshitishdan oldingi faoliyatlar. Bu faoliyatlardan maqsad, matn mavzusiga oid dastlabki bilim va hayotiy tajribalarni jonlantirish. Shu maqsadda matn texnik vosita yoki o'qituvchi orqali tinglashdan avval til o'rganuvchiga quyidagi faoliyatlar ketma-ketligini bajartiramiz:

a) tinglashga mo'ljallangan matn mavzusida o'qish uchun biror matn tayyorlaymiz va til o'rganuvchilardan uni o'qishlarini so'raymiz;

b) til o'rganuvchilardan matn sarlavhasiga qarab, uning mavzusi nima haqida ekanligini va ular nimani tinglashlari mumkinligini so'raymiz;

d) matn asosida biror rasm tayyorlaymiz va til o'rganuvchilardan uni sharhlash yoki unga izoh berishlarini so'raymiz;

f) tinglashga berilgan matn sarlavhasi haqida til o'rganuvchilarning shaxsiy fikrini so'raymiz.

Bu faoliyatlarning har biri bir necha jarayonni o'z ichiga olishi mumkin. Masalan, o'qituvchi notanish so'zlarni eshittirishi va tushuntirib berishi mumkin. Eshitish faoliyatlari zahirida Grammatik qoidalar, yangi so'zlar, shuningdek, tinglashga mo'ljallangan matnning to'la tarkibi berilishi mumkin. Boshqacha aytganda, til o'rganuvchilar matn tinglash jarayonida ba'zi so'z va Grammatik hodisalarni tushunishga ehtiyoj sezsa, yuqoridagi beshta faoliyat davomida o'qituvchi ularga izoh berib borishi mumkin. Shu bilan til o'rganuvchilarning hamma ehtiyojlari ularning dastlabki bilimlarini faollashtirish bilan birga qondiriladi.

2. Eshitish jarayonida va undan keyin amalga oshiriladigan faoliyatlar. Bu yerda ikki hil faoliyat nazarda tutiladi:

a) har bir so'z ma'nosi va grammatik qoidalarga e'tibor bermay matnning umumiy mazmunini tushunishga qaratilgan faoliyatlar;

b) tinglangan matnga oid tushunchalarga bag'ishlangan faoliyatlar.

Eshitish ko'nikmasini rivojlantirishning ilk bosqichida, ya'ni, til o'rganuvchilar til bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lmagan bir davrda matnning umumiy mazmuniga oid faoliyatlarni amalga oshiramiz va til o'rganuvchilardan matndagi asosiy ma'lumotlarni topishni talab qilamiz. Bu davrda til o'rganuvchilar tushungan narsalarini o'qituvchining yordamisiz bayon qila olmaydilar. Shuning uchun o'qituvchi quyidagi metodlar orqali ularga yordam ko'rsatadi:

Xulosa va takliflar. Til o'rganuvchilar matn tinglagach, ulardan matn bo'yicha tayyorlangan bir qancha rasmlarni tartib bilan joylashtirish talab qilinadi;

a) Til o'rganuvchilardan matnning tinglash barobarida chizma yoki xarita ustidan qalam yuritishlari so'raladi;

b) Til o'rganuvchilardan matnning tinglash davomida rasmda ko'rsatilgan xarakterlar va tasvirlarni ko'rsatishlari so'raladi.

Til o'rganuvchilarning til bo'yicha bilimi oshgan sari, ular tegishli faoliyatlarni amalga oshirishlari, eshitgan narsalari haqida fikr bildirishlari va ularni tahlil qilishlari mumkin.

Keyingi bosqichda quyidagi faoliyatlarni amalga oshiramiz:

a) Til o'rganuvchilardan to'g'ri, noto'g'ri yoki turli variantdagi savollarga javob berish talab qilinadi;

b) Matndan bir abzas o'qiladi yoki eshittiriladi va til o'rganuvchidan endi matn davomida qanday hodisa yuz berishi yoki nimani eshittirish kutayotgani haqida taxminlarini gapirib berish so'raladi;

c) Matn o'qiladi yoki eshittiriladi va til o'rganuvchilardan eshitganlarini daftariga qisqacha yozish va yozgan narsalari asosida matn mazmunini gapirib berish so'raladi;

d) Til o'rganuvchilardan eshitgan narsasi haqida o'z fikrini bayon qilib berish va eshitgan narsalariga qo'shilish-qo'shilmasligini dalillar keltirib isbotlash so'raladi.

Til o'rganuvchilar texnik vosita orqali matn tinglashdan avval ularning dastlabki bilimlarini faollashtirish, shuningdek, ularga so'zlarni yodlatish va tayanch iboralarni tanishtirish maqsadida savollar berib, ularni matn mavzusi bilan tanishtiramiz.

Matnning tinglab tushunishda til o'rganuvchilar dastavval o'qituvchining yordamiga muhtoj bo'ladilar. Shuning uchun matn bir necha marta tinglagandan keyin, tayanch iboralarni topishni so'rashimiz mumkin. Undan so'ng "Nechta so'roq gap yoki birikma eshitingiz?" kabi savollarni qo'yib, matnning tushunishni osonlashtirishimiz mumkin. Bu faoliyatlar quyidagi tartibda tayyorlanadi:

1. Matnning tinglangan va suhbatda necha kishi qatnashganini ayting.

2. Matnning yana bir bor tinglangan va quyidagi so'zlar necha bor takrorlanganini ayting.

3. Matnning yana bir bor tinglangan va quyidagi gaplar va iboralardan qaysi birini eshitganingizni belgilang.

4. Matnning yana bir bor tinglangan va nechta so'roq gap yoki ibora eshitganingizni belgilang va h.k

Yana bir bosqichda eshittirilgan xabarlar quyidagi: siyosiy, rasmiy, xorijiy, sport, san'at, madaniyat, diniy, iqtisodiy, sog'liqni saqlash, maorif, harbiy, sud va huquq kabi tushunchalardan qaysi biriga mos kelishini belgilashni so'raymiz.

Dars jarayonida o'qituvchi birinchi safar matn boshidan oxirigacha tinglashni so'raydi. Ikkinchi safar, har bir matn eshittirilgach, uning nimaga oid ekanini avval bir kishidan va keyin boshqalardan so'raydi, shu tariqa hammaning javobini eshitadi hamda jamoaviy faoliyatni amalga oshiradi. O'qituvchi har bir tushunchani anglashda til o'rganuvchilarga yordam berish yoki boshqa til o'rganuvchilarni yordamga chaqirishi mumkin [10] [11].

Shunday qilib, eshitish jarayoni bunday ketma-ketlikda tashkil qilingan darslar mashg'ulot davomida tinglovchilarni zeriktirib qo'lmaydi, darsga diqqatini berib o'tirishni talab qiladi, talaba yoki o'rganuvchini darsda faol ishtirok etishga undaydi, ayniqsa har bir topshiriqni talabaning o'zi bajaradi, shuning natijasida talaba o'rganishlariga nisbatan yangi g'oyalar, fikrlar yoki tanqidlar ishlab chiqara boshlaydi. Albatta bunday mashg'ulotlarni tashkil qilishda tinglovchilarning chet tilidan bilim darajasini hisobga olgan holda material tanlash va rejalashtirishni unutmaslik lozim aks holda kutilgan natijaga erisha olmasligimiz mumkin. Agar har qanday chet til o'qituvchisi mashg'ulotlarni yangi

texnologiyalarni galma-galdan qo'llab bir xillikdan umid qilamiz.
chekinsagina har bir dars kutilgan samarani bera oladi deb

АДАБИЁТЛАР

1. Krilova K.A. "Chet tili darslarida tinglashni o'rgatish texnikasi. Ingliz tili darslarida tinglashni o'rgatish metodikasi Ingliz tili darslarida tinglashni o'rgatish bosqichlari" Jurnal Angliyskiy yazik. № 6 (42) iyun 2015 g. 274-280-str
2. Oxford dictionaries.com. Oksford universiteti. "Tinglab tushunish". 2018 yil. 372-bet.
3. Bass Jossi. "Eshitish, tinglab tushunish". 1999 yil. 57-bet.
4. Mixalek, Anne M. P.; "Shovqinda tinglashda ishlaydigan xotira hajmi va audiovizual signallarning mustaqillig". Skandinaviya psixologiya jurnali. 59 (6): 2012–2018., 578–585 betlar.
5. Ratkliff, Krista "Ritorik tinglash: "Madaniyatlararo xulq-atvor kodeksi"".51 (2): 1999 yil. 195–224- betlar. 5. Ratkliff, Krista "Ritorik tinglash: "Madaniyatlararo xulq-atvor kodeksi"".1999 yil. 204-bet.
6. Jamol Jalolov "Chet til o'qitish metodikasi" "O'qituvchi" Nashriyot-Matbaa ijodiy uyi. Toshkent- 2012 yil. 27-bet.
7. Roland Barthes,. Shakllarning javobgarligi. Nyu-York. 1985., 21-40-betlar.
8. Roland Barthes, Shakllar mas'uliyatida. Nyu-York 1985., 312-bet.
9. Roland Barthes, Shakllarning mas'uliyati: musiqa, san'at va vakillik bo'yicha tanqidiy insholar. Oksford: Bazil Blekvell. 1987., 167-171-betlar.
10. Farberman B.L. Peredovo'y pedagogicheskie texnologii, T.Fan, 127 bet
11. Galskova N.D., Gez N.I. Teoriya obucheniya inostrannim yazikam.- M,: Akademiya, 2004. - 332s
12. www.teachingenglish.org.uk

UDC:316.776.32

Pariozod BAYKABILOVA,
Toshkent davlat Texnika Universiteti katta o'qituvchisi,
E-mail: ravshonbek.saurov@gmail.com

ToshDAU dotsenti, PhD, M. Aytboyev taqrizi asosida

MADANIYATLARARO MULOQOTNING FALSAFIY ASOSLARI

Аннотация

Ushbu maqolada madaniyatlararo muloqotning falsafiy asoslari, turli millat vakillari o'rtasidagi aloqalarning o'ziga xos xususiyatlari haqida so'z boradi. Madaniyatlararo muloqotga sotsio-iqtisodiy aloqalarning ta'siri, kollektivistik va individualistik turdagi madaniyatlararo muloqotning falsafiy jihatlari ochib beriladi. Shuningdek, madaniyatlararo muloqotning uch darajasi, jumladan, kommunikativ, interaktiv va perseptiv darajalar falsafiy jihatdan asoslanadi.

Kalit so'zlar: Madaniyatlararo muloqot, kollektivistik madaniyat, individualistik madaniyat, kommunikativ, interaktiv, perseptiv darajalar.

ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация

В данной статье уточняются философские основы межкультурного диалога, особенности взаимоотношений между представителями разных национальностей. Раскрываются влияние социально-экономических отношений на межкультурную коммуникацию, философские аспекты коллективистского и индивидуалистического типов межкультурной коммуникации. Кроме того, три уровня межкультурной коммуникации, в том числе коммуникативный, интерактивный и перцептивный, имеют философскую основу.

Ключевые слова: Межкультурная коммуникация, коллективистская культура, индивидуалистическая культура, коммуникативный, интерактивный, перцептивный уровни.

PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION

Annotation

This article clarifies the philosophical foundations of intercultural dialogue, the specific features of relations between representatives of different nationalities. The impact of socio-economic relations on intercultural communication, the philosophical aspects of collectivistic and individualistic types of intercultural communication are revealed. Furthermore, the three levels of intercultural communication, including the communicative, interactive, and perceptive levels, are philosophically based.

Key words: Intercultural communication, collectivistic culture, individualistic culture, communicative, interactive, perceptive levels.

Introduction. Democratization of society, the creation of a strong state, the establishment of national unity is an indispensable factor in developing a multinational society. The processes taking place in society lead to an even greater intensification of interethnic interactions in all spheres of public life. Different economic, political, and national relations are manifested both at the international level – contacts among governments, communications of public organizations, various kinds of formal and informal associations, and at the national level, that is, in the relationship of people to people of a different nationality in the process of their communication.

Uzbek philosophy and the humanities are currently characterized by the frequent use of the term "intercultural communications", but, on the other hand, we must admit that this concept is not fully studied and there is the lack of a methodological basis for research in this area. The socio-cultural and economic transformations taking place in the modern world contribute to the growth of intercultural communication, the expansion of various contacts between representatives of different cultures. All these factors presuppose the presence of a certain competence, an important indicator of which is the possession of the norms of intercultural communication. The problem of intercultural communication has a long history and is closely related to

such issues as: culture, language, dialogue, cultural identity of the people. The theoretical foundations for their study were formed in various areas of philosophical thought. The philosophical basis of the problem of intercultural communication was the theory that justifies the dialogic nature of being, the relationship of "I" and "YOU", the relationship of language and thinking, as well as cultural identity. Speaking about intercultural communication, it should be noted that culture is the main component of human existence, associated with the ability to change and transform the surrounding world, which is characteristic only for a person, where he acts as a creator. Everything that is created by man is part of culture, including communication, which is an important part of human life. Communication is that important element of culture that characterizes the communicative style of each culture. On this basis, many scientists depict culture in the form of a pyramid, the base of which is cultural traditions, values and norms, and the top is human being based on traditions, values and norms, manifested primarily in the communicative competence of the individual, since man passes the processes of socialization and enculturation through communication.

Research Methodology. The parameters of culture, as its distinctive properties, do not exist in isolation from each other, but imply a complex functional interdependence, that is, a single complex. Intercultural interaction is largely

determined not by the absolute specifics of cultures as constants, but by the ratio of the normative-value systems of specific contacting cultures that are in a state of constant dynamic development. Intercultural communication assumes that each specific act of communication is mediated by the cultural differences of the interlocutors. Depending on the specifics of culture, it is customary to distinguish between a *collectivist type* and an *individualist type*. The collectivist type of culture is characteristic mainly of the Eastern peoples, in which the main value of culture is the identification of oneself with the collective. On the contrary, in individualistic cultures, the emphasis is on the individual, where the main value is individualism: each person is guided by his own principles and beliefs. Therefore, a certain type of culture has a corresponding type of communication. Intercultural communication, as a rule, is implemented at three levels:

- The communicative level is communication through the language and cultural traditions characteristic of a particular linguistic community. The result of such interaction is mutual understanding between people;

- The interactive level consists of communication, taking into account the personal characteristics of the communicants. At this level, there are certain relationships between the subjects of communication;

- The perceptual level implies the possibility of mutual knowledge and rapprochement of communicants on a rational basis. Perceptual skills are manifested in the ability to control one's perception, to understand the mood of the interlocutor by verbal and non-verbal characteristics, to take into account the effects of perception to eliminate its distortion.

Given the situation of cultural diversity, today practically no culture exists without interaction with other cultural entities. The functioning of cultures and their intersecting living space presupposes cultural interaction, which, as a rule, is carried out in different languages. As a result, a problem of understanding arises, which cannot be reduced to a simple knowledge of the language of another culture. Understanding in intercultural communication is closely related to certain value systems and features of experiencing the facts of reality. Due to the inclusion of axiological and vital components, the understanding of different cultures becomes more adequate, and their interaction is more complete; as a result, representatives of different cultures learn the traditions, values and norms of each other.

Analysis And Results. The concept of intercultural communication appeared in scientific discourse in the second half of the 20th century. During this period, a book entitled "Culture as Communication Model and Analysis" was published, in which E. Hall and D. Traeger analyze the process of dialogue, considering it as a specific area of human relationships [8]. Later, E. Hall in his work "Silent Language" develops the idea of the interdependence of communication and culture, where he first speaks about the problem of intercultural communication at the level of scientific research [6]. In the work "Introduction to Intercultural Communication" J. Condon and F. Josef continued to explore the theoretical foundations of intercultural interaction [3]. Initially, the analysis of intercultural communication was focused on identifying intercultural differences, as well as studying the process of interaction between representatives of different cultures [2]. The main factor in the implementation of intercultural communication is the participation in it of representatives of different cultures (at least two), where a representative of each culture identifies himself, as well as other participants in communication based on cultural differences.

It should be clarified that intercultural communication is a particular variant of interpersonal communication. The

analysis of the intercultural communicative space is primarily aimed at the system of coding, norms, attitudes and forms of behavior adopted in a particular culture, as well as at the process of perception of subjective-emotional sensations of the foreignness of a culture. Philosophical analysis of intercultural communications proceeds from the fact that modern cultural space is a dynamic open system, and the process of intercultural interaction is seen as a relationship between representatives of different cultures, ethnic groups and states. Intercultural communications are aimed at educating intercultural competence, which is understood as a set of social skills and abilities with the help of which an individual successfully communicates with partners from other cultures both in everyday and professional contexts.

The study of verbal and non-verbal characteristics of different cultures, the correct reading of the communicative signs of another cultural space and the communicative activity organized on this basis ensure the success of intercultural communication. The world is home to a huge variety of cultures and ethnic groups with different types of religion and traditions. Over the past decades, the problematic field of intercultural interactions has expanded significantly, the problems of intercultural communications in the global space have turned out to be more important and tense compared to political and economic ones. The manifestation of this kind of tension is observed mainly in the process of interaction between representatives of different countries and states, positioning their cultural identity and linguistic specificity as something unique and separating them.

Integration and interaction of various states cause the emergence of the problem of identifying and studying the cultural characteristics of various peoples. Inclusion in the global space for any country is almost impossible without an analysis of its multicultural context. Belonging to a single world space implies a certain level of mutual understanding between representatives of different cultures and ethnic groups, which today demonstrate their unpreparedness for intercultural interaction, since the moment of awareness of one's own and others' national and cultural characteristics is significantly hampered by numerous stereotypes of perception. Intercultural communication potentially involves the possibility of conflict situations to a much greater extent than interpersonal communication within the same culture. The source of conflicting intercultural situations is culturally conditioned interpretations, behavior and verbal codes formed in the processes of inculturation of communicants from different cultures. One of the most important means that greatly facilitate mutual understanding in the framework of intercultural communication is the knowledge of a foreign language. However, knowledge of the language, through which intercultural communication is possible, does not exhaust the conflict nature of intercultural communication, since it is not a universal element in resolving problems that arise between representatives of different cultures.

The process of creating a communicative space between different cultures implies the enrichment of these cultures, while also presupposing a dangerous possibility of leveling their own, inherent only to them, cultural values. Thus, the process of building an intercultural communication space can lead to both positive and negative results. The dynamics of this process is inseparable from the study of a "different" culture, since the ability to perceive and master the achievements of other cultures is one of the main indicators of the "viability" of a culture and its further progress [1].

The main attention in the study of intercultural communication space should be focused on the development of skills and abilities of intercultural communication, taking into account the cultural characteristics of different peoples. Intercultural communication space is an area of

interdisciplinary research, which indicates the complexity of this process. The variety of meanings of the theoretical understanding of the process of intercultural communication is a reflection of its versatility and complexity. The system of knowledge that speaks about the essence of intercultural communication has been accumulated through the study of cultural specificity and differentiation of cultures, analysis of the prerequisites for interaction and mutual understanding of cultural identities, identification of ways to build an intercultural space and aspects that improve the adaptation of subjects of intercultural dialogue in a multicultural global space. Consequently, the philosophical understanding of the intercultural communicative space allows us to reveal knowledge about the essence, nature, dynamics and structure of intercultural communication, which, in turn, requires a certain approach to analyzing it as a whole, as well as each element, the main patterns of its transformation within the framework of the historical development of the ethno-social space of mankind.

Conclusion. The structural and functional relationship between culture and communication, culture and civilization makes it possible to explore the intercultural communicative space as a social phenomenon. Intercultural communication carries out interaction between cultural subsystems within the framework of social space, between subjects of the same culture, as well as in intercultural dialogue between different cultures. Within the framework of the intercultural communicative space, sociocultural experience is transmitted and assimilated, the process of transformation of interacting subjects takes place, new personal qualities are created among

representatives of different cultures and ethnic groups. As the social structure develops, the intercultural communicative space also develops, which is manifested in the increasing role of common achievements for all of humanity as a whole. The essence of intercultural communication should be considered as an interaction that contributes to the development of communicative competence in the process of communication between representatives of different cultures, as well as the development of a sense of respect for the cultural traditions of the interlocutor. In every act of intercultural communication, the emphasis is primarily placed on the desire for mutual understanding. The situation of understanding in intercultural communication is not reducible to a strictly defined structure of knowledge of another culture. Dynamics in mutual understanding in the process of intercultural communication prevails over statics, assuming the creative activity of communicants. Thus, in the context of the transformation of modern society (whose members, positioning their identity within the framework of the socio-cultural space, strive to form a productive social system), the need to study the problems of intercultural communication is growing more and more. As a result, intercultural communication, despite its versatility and inconsistency, is one of the areas of humanitarian knowledge that has been actively developing in recent years. It is important to emphasize that with the existing diversity of points of view in considering the essence of intercultural communication, the cultural-defining dominant remains the main one as the key to understanding intercultural communications.

REFERENCES

1. Ойзерман Т.И. Существуют ли универсалии в сфере культуры? // Вопросы философии. 1989, № 2. – С. 51-62.
2. Benedict R. Patterns of Culture. Boston, 1934. – P. 36-37.
3. Condon J.C., Yousef F. An Introduction to Intercultural Communication. Indianapolis / New York: Bobbs-Merrill/London: Macmillan, 1975. – 433 p.
4. Habermas J. The Theory of Communicative Action. Boston, 1984. – 465 p.
5. Habermas J., Luhmann N. Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. F. a. M., 1971. – 404 p.
6. Hall E. The Silent Language. New York, 1959. – 240 p.
7. Toffler A. War and anti-war. Survival at the dawn of the 21-st century. London, 1993. – 302 p.
8. Trager G., Hall E. Culture as Communication: A Model and Analysis. New York, 1954. - № 3 – P. 157-249.

UDK. 372.878.

Ahmad BAHRIYEV,
O'zbekiston davlat konservatoriyasi dotsenti, pedagogika fanlari doktori
E-mail: arbahriyev@mail.ru

SamDU professori, ped.f.d. N.S. Kiyamov taqrizi asosida

THE SIGNIFICANCE OF CHARACTERISTICS OF PERCEPTION IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' MUSICAL LISTENING CULTURE

Annotation

The development of musical listening culture of students in grades 5-7 of a comprehensive school is one of the important scientific, methodological and spiritual and educational tasks. In music lessons, it is important to fully convey to students the possibilities of the emotional impact of music through listening, to expand the possibilities of understanding the artistic and aesthetic content of music. To this end, the article, based on the results of research and conclusions, substantiates the importance of perceptual characteristics in the development of students' musical listening culture.

Key words: Music listening culture, musical perception, continuous music education system, intonation, emotional state, sound images, artistic taste.

ЗНАЧЕНИЕ ХАРАКТЕРИСТИК ВОСПРИЯТИЯ В РАЗВИТИИ МУЗЫКАЛЬНОЙ СЛУШАТЕЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

Развитие музыкальной слушательской культуры учащихся 5-7 классов общеобразовательной школы является одной из важных научно-методических и духовно-воспитательных задач. На уроках музыки важно в полной мере донести до учащихся возможности эмоционального воздействия музыки через слушания, расширить возможности понимания художественно-эстетического содержания музыки. С этой целью в статье, на основе результатов исследования и выводов обосновывается важность перцептивных характеристик в развитии музыкальной слушательской культуры учащихся.

Ключевые слова: Музыкальная слушательская культура, музыкальное восприятие, система непрерывного музыкального образования, интонация, эмоциональное состояние, звуковые образы, художественный вкус.

O'QUVCHILARNING MUSIQIY TINGLOVCHILIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA IDROK XUSUSIYATLARI AHAMIYATI

Annotatsiya

Umumta'lim maktabi 5-7 sinf o'quvchilarining musiqiy tinglovchilik madaniyatini rivojlantirish muhim ilmiy-uslubiy va ma'naviy tarbiya muammolaridan biridir. Musiqa o'quv mashg'ulotlarida o'quvchilarga tinglash faoliyati orqali musiqaning hissiy ta'sir imkoniyatlarini to'laqonli yetkazish, musiqaning badiiy-estetik mazmunini anglash imkoniyatlarini kengaytirish muhimdir. Shu maqsadda, maqolada o'quvchilarning musiqiy tinglovchilik madaniyatini rivojlantirishda idrok xususiyatlarining ahamiyati tadqiqot natijalari va xulosalari asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Musiqiy tinglovchilik madaniyati, musiqiy idrok, uzluksiz musiqa ta'limi tizimi, intonatsiya, emotsional holat, ohanglar obrazi, badiiy did.

Kirish. Uzluksiz ta'limda badiiy idrok, ijodiy tasavvur, musiqa baholovchi munosabat – qiziqish, musiqiy did hamda musiqiylik masalasi tadqiqi, ta'lim oluvchilarning musiqiy tinglovchilik madaniyatini rivojlantirish dolzarb sanaladi. O'quvchilarda musiqiy tinglovchilik madaniyatining rivojlanishi jamiyatdagi shaxslararo munosabatlar maromiga, umumiy madaniyatning yanada takomillashuviga qulay shart-sharoitlar yaratadi. Maktab ta'limi o'quvchining madaniy va ma'naviy shakllanishida dastlabki, fundamental bilimlarni singdiradi, yo'nalishlarni ko'rsatib beradi. Biroq, ommaga keng miqyosda taklif etiladigan, ya'ni, ommaviy axborot vositalari, Internet, televideniye va radio orqali targ'ib etiladigan zamonaviy musiqa asarlarining mavzu yo'nalishlari, ularning badiiy saviyasi, tarbiyaviy imkoniyatlari birlamchi ahamiyatga ega ekanligi doimo diqqat markazida bo'lishi zarur.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Musiqa amaliyotida bastakor va tinglovchi faoliyati, asarning yaratilishi va uning tinglovchiga yetkazilishi, tinglovchilik madaniyatini rivojlantirish masalasi qator olimlar tomonidan ma'lum darajada o'rganilgan. Ta'kidlash lozimki, "O'zbek

milliy musiqa madaniyati, inson ruhiyatini ifodalovchi chuqur mazmunli, asrdan-asrga o'tib kelgan an'anaviy turlarga ega bo'lgan milliy merosdir" [1]. Bu milliy madaniy meros bugun muhim ma'naviy tarbiya manbaiga aylanishi uchun musiqa ta'limida tinglash faoliyati samaradorligini oshirishga e'tiborni yanada kuchaytirish zarurati mavjud.

"Bastakor, ijrochi va tinglovchi uchun musiqiy-eshitish faoliyatining umumiy turi idrok bo'lib, u ikki darajada amalga oshiriladi: perseptiv - musiqani idrok etish bilan va apperseptiv - musiqani tasavvur qilish bilan bog'liqdir" [2]. N.Ye.Safronova fikricha, "musiqiy idrok bu musiqani badiiy estetik fenomen sifatida anglashga yo'naltirilgan jarayondir". U faqat hissiyot doirasida cheklanmaydi, deya ta'riflaydi muallif [3].

Musiqa asarini dastlabki idrok etishda u bilan tanishish va alohida elementlarini ajratish amalga oshiriladi. Takroriy tinglashda oldin shakllangan (tinglanayotgan musiqani oldin tinglangan musiqa bilan qiyoslash) tasavvurlarga asoslangan holda prognoz qilish yuz beradi. Keyingi tinglashda musiqa asari chuqur tahlil etiladi, anglanadi va uning emotsional obrazli mazmuni kechinmalar tarzida his qilinadi [2]. Aytish

lozimki, musiqa ham o'z navbatida tinglovchining psixik holatiga sezilarli darajada aks etadi va uni yo'naltirish imkoniga egadir.

Z.G.Kazandjiyeva-Velinova musiqiy idrok bosqichlarini quyidagicha tasvirlagan: 1) Kommunikativgacha, ya'ni, tinglashga tayyor bo'lish bosqichi; 2) Kommunikativ, ya'ni, musiqa asarini idrok etish jarayoni; 3) postkommunikativ, ya'ni, asarni tinglash tugagandan so'ng uning mazmunini anglash [2]. Mazkur talqinni ma'lum darajada eng samarali idrok bosqichlari sifatida ko'rsatish mumkin.

K.V.Bondar fikriga ko'ra, "Musiqiy idrok tushunchasining murakkabligi shundaki, ilmiy adabiyotlarda "musiqa tinglash", "intellektual idrok", "musiqani o'zlashtirish", "musiqiy idrok-tafakkur" kabi atamalar keltiriladi va mazkur jarayonni aniq ta'riflovchi yagona terminologiya mavjud emas. Ayrim tadqiqotchilar hatto birinchisini musiqashunoslik, ikkinchisini esa psixologiya muammosi hisoblab, "musiqiy idrok" va "musiqani idrok etish" tushunchalarini ayro holda ko'rishadi" [4]. Shunga qaramasdan, musiqiy idrok bu musiqiy mazmunni to'laonli anglashdir, degan ta'rif keng qo'llaniladi.

Professor L.V.Shkolyar fikricha, shaxsning musiqiy madaniyati uch komponent: musiqiy tajriba, musiqiy savodxonlik va musiqiy-ijodiy rivojlanish diagnostikasiga asoslanadi. Bundan tashqari, birinchi komponent asosiydir, chunki, uning to'planishi va rivojlanishi ko'p jihatdan keyingi komponentlar har birining darajasi va umuman musiqa madaniyati darajasi qanchalik yuqori bo'lishini belgilaydi [5]. **Musiqiy tinglovchilik madaniyati rivojlanishida kuylash va musiqiy nazariy bilimlar ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.**

A.Adilov fikricha, "Tomoshabin qo'shiqchiga ergashadi va o'zgacha nigoh bilan qaraydi. Aynan qo'shiqchilik san'atidagi kliplarga e'tibor beraylik. Hozirda qo'shiqlarga olinayotgan aksariyat kliplarni kuzatar ekanmiz, tasviriy yechimdagi no'noqlikning, matndagi sayozliklarning guvohi bo'lamiz" [6]. Bu borada keyingi yillarda ko'p yozildi va aytili, tadqiqotlar amalga oshirildi, biroq, hozirgacha musiqa ta'limi mutaxassislari kutgan natijaga erishilmadi.

"Ko'pgina tadqiqotchilar va ijodkor arboblarning musiqaning shaxs ijodiy faolligi uchun ruhlandıruvchi rolini ta'kidlashadi, ular (V.B.Blok, G.V.Ivanchenko, M.S.Kagan, L.M.Kadsin, L.A.Mazel, V.Medushevskiy, Ye.Nazaykinskiy, L.P.Novitskaya, V.I.Petrushin va boshq.) fikricha, musiqiy idrok ijodiy jarayonning rivojlangan shaklidir [7].

Tadqiqot natijalariga ko'ra, musiqa asarining jarayonli idrokini shakllantirish maktab o'quvchilari musiqa ta'limidagi eng zaif nuqtalardan biridir. Ko'pincha, "musiqiy harakatning alohida momentlari: yorqin musiqiy mavzu, qo'shiq xarakteridagi kuy, kulminatsiya, dinamik kontrast va boshqa elementlar idrok etiladi, xolos. Asarni yaxlit idrok etish esa musiqiy fikr rivojini to'la tasavvur etishni taqozo etadi" [8]. Darsda o'rganiladigan va tinglanadigan har bir musiqa asari o'qituvchi tomonidan badiiy ifoda elementlari, dramaturgiya, shakl va tonal xususiyatlar darajasida batafsil tushuntirish bergan holda o'quvchilarga yetkazilishi lozim.

Tadqiqot metodologiyasi. Akademik B.V.Asafyevning intonatsiya nazariyasi doirasida umumta'lim maktabi 5-7 sinf "Musiq" darsliklarida tinglash uchun tavsiya etilgan har bir asarning badiiy, musiqiy-nazariy xususiyatlaridan kelib chiqqan holda idrok etish, badiiy mazmunini adekvat anglash metodikasi takomillashtirildi. B.Asafyev talqiniga ko'ra: "intonatsiya - matn ichidagi va matnlar orasidagi mazmun tashuvchi birlik, musiqiy tafakkurning asosidir" [9].

Darsda o'rganiladigan va tinglanadigan har bir musiqa asari o'qituvchi tomonidan badiiy ifoda elementlari, dramaturgiya, shakl va tonal xususiyatlar darajasida batafsil tushuntirish bergan holda yetkazilishi va o'quvchilarda

savollar tug'ilmasligiga erishish maqsadga muvofiq. "Eslab qolish texnikasi" siz musiqiy idrok va musiqa madaniyati evolyusiyasida rivojlanishni kutish qiyin. Tovushlar nisbatlari va ketma-ketligini tenglashtirish, farqlash va ajrata olish imkoniyati faqatgina eslab qolish orqali amalga oshiriladi. Boshqacha aytganda, "idrok kompozitor tomonidan tashkillashtirilgan harakatni ikkilamchi tarzda tashkil etadi. Bu faqatgina intonatsiya qilinadigan ohang elementlarida tovushlar harakatini tashkillashtirish orqali amalga oshirilishi mumkin" [10].

"Psixologik nuqtai nazardan, musiqa asari estetik voqelik sifatida ikki ko'rinishda, ya'ni, real yangrayotgan musiqani bevosita idrok etish jarayonida va eshitish tasavvurlari ko'rinishida mavjud bo'ladi. Musiqani qayta-qayta idrok etishgina odamga asarning to'laonli yaxlit obrazini shakllantirish imkonini beradi. Ushbu jarayon bosqichli xarakterga ega bo'ladi" [11].

Mazkur ijtimoiy-pedagogik rang-baranglik negizida "uydagi maqbul shart-sharoitlar o'quvchining qiziqishlari va ehtiyojlarini shakllantiradi, shu bois, o'qituvchining asosiy vazifasi bo'lmasa-da, ota-onalar bilan konsultativ tadbirlarni amalga oshirish foydali bo'ladi" [12]. Albatta, bugungi kunda mazkur yo'nalishda qator tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, uzluksiz musiqa ta'limi tizimida asosiy e'tibor repertuar asarlarning ta'lim oluvchilar yoshi va individual-psixologik imkoniyatlariga mos holda tanlanishiga qaratilmoqda.

Tahlil va natijalar. Musiqiy ijro jarayonini bevosita kuzatish tinglovchi-o'quvchida kuchli emotsional ta'sir quvvati orqali namoyon bo'ladi. Bunda tinglovchi ijrochi his qilayotgan emotsional holatni aynan aks ettiradi va bu holatlarni ko'rib turgan ijrochida aks ta'sir natijasida "teskari aloqa", kommunikatsiya muhiti paydo bo'ladi va natijada ijrochining ijodiy ilhom imkoniyatlari yanada kengayadi. Fonogrammadan iborat videoklip ijrosini kuzatganda yoki ijrochi konsertda "fonogramma orqali ijro etganda" ijrochi va tinglovchining bevosita emotsional "hamkorligi" amalga oshmaydi, bu esa ijroning sifatida aks etadi. Ushbu holatlarning ta'siri to'g'ridan-to'g'ri umumta'lim maktabi "Musiq madaniyati" fanida o'quvchilarga singdiriladigan musiqiy bilimlar hajmida namoyon bo'ladi.

Obrazli idrok, fantaziya, faol xayol jarayonlari - bolalar idrokining o'ziga xos xususiyatidir. Jumladan, obrazli tafakkur va tasavvur elementlari shundan iboratki, chizmalar, suratlar, rangli shakllarda bolalar tanish obrazlar - tabiat, atrof-muhit elementlari, insonlar qiyofasi va ularning ichki olami ifodasini ko'rishadi. Psixikaning bu sifatleri obrazli tafakkur, fantaziya va tasavvurni shakllantirishga alohida e'tibor berilganda, obrazli ma'lumotlar bilan boyitilgan rivojlanishni tashkil etish jarayonida rivojlanadi. Shu jihatdan, darsda qulay psixologik muhit yaratish o'quvchilarning ijodiy faolligini oshiradi, musiqiy qiziqishlari darajasini kengaytiradi.

Musiqiy idrokning 4 ta tipi ajratib ko'rsatiladi. Bular: yaxlitlik, emotsionallik, anglanganlik va obrazlilikdir. Musiq asari tinglovchi tomonidan avvalo, yaxlit tarzda idrok etiladi, biroq bu musiqa nutqining alohida elementlari: kuy, garmoniya, ritm va tembrning ifodaliligi asosida amalga oshiriladi.

To'laonli musiqiy idrokning asosiy xossasi estetik emotsionallik bo'lib, musiqa tinglash natijasida hosil bo'ladigan musiqiy obraz, hissiyot va kayfiyatni kechinmalar tarzida his etishdir. Musiqani estetik idrok etish hamisha emotsionallik orqali namoyon bo'ladi. Idrok anglanganlik va tushunishsiz amalga oshishi mumkin emas. Tinglanadigan musiqa avvalo anglanishi va tushunilishi lozim. Musiqani idrok etishda emotsionallik va anglanganlikning birligi musiqa pedagogikasining asosiy tamoyillaridan biridir. Musiqiy idrok obrazlilik bilan namoyon bo'ladi. Kompozitor tomonidan

musiqa mazmunini ifodalash uchun qo'llanilgan turli ifoda vositalari birligi musiqiy obrazni tashkil etadi. Musiqiy tinglovchilik madaniyatining tarkibiy qismlari musiqadagi

badiiy obrazni ma'lum darajaga to'laqlonli tasavvur qilishga imkon beradi (rasmga qarang).

Rasm. Musiqiy tinglovchilik madaniyatining tarkibiy qismlari.

Demak, musiqiy idrok o'quvchilarning musiqiy rivojlanishida ustuvor ahamiyat kasb etadi va ularda musiqiy tinglovchilik madaniyatini rivojlantirishning asosi bo'lib hisoblanadi. Musiqiy idrok musiqiy faoliyatlarning barchasi - kuylash, tinglash, musiqiy-ritmik harakatlar, bolalar musiqa cholg'ularida chalinishda ishtirok etadi. Shu bilan birga, musiqiy idrok mustaqil musiqiy faoliyat sanaladi va tinglash vositasida amalga oshiriladi.

Tinglash uchun asarlar tanlashda ular ikkita asosiy tamoyilga, ya'ni, yuqori badiiylik va tabiiylik tamoyiliga mos kelishi maqsadga muvofiq. Shundagina musiqa bolalarda qiziqish va ijobiy his-tuyg'ularni uyg'otishi mumkin. Sinfda musiqa tinglash uchun yaratilgan muhit ham muhim rol o'ynaydi. Pedagogik faoliyat jarayonida auditoriyadagi ijobiy pozitiv psixologik muhitdan foydalanish samarali natijalarga olib kelishi mumkin. Bunda tinglanadigan asarni o'qituvchi ijrosida yoki multimedia vositalaridan foydalangan holda taqdim etish lozim. Bolalar texnika bilan ishlashni xush ko'radilar, undan foydalanish o'quvchilar tomonidan tinglangan musiqani o'zlashtirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, musiqani idrok etish jarayoniga qiziqishni oshiradi.

Tinglash faoliyatining barcha shakllari musiqani faol idrok etish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi, bolalarning musiqiy tajribasini boyitadi, ularda badiiy-ijodiy bilimlarni singdiradi, bu umuman bolalarning musiqiy tinglovchilik madaniyatini rivojlantirishning muhim shartidir. Musiqiy idrokning turli shakllari jarayonida bolalar "musiqa tili"ning qonuniyatlarini o'rganadilar, tushunadilar, o'zlashtiradilar, musiqani tanib olish va tushunishni o'rganadilar. Badiiy bilishning obrazli vositalari ko'magida olamning yaxlit manzarasini shakllantirishning asosiy vositasi 5-7 sinf o'quvchilari ongida hissiy tajribaning anglanishi va tizimlashtirilishidir.

Xulosa va takliflar. Musiqa tinglashning psixologik xususiyatlari uni yaqqol tasavvur etishga imkon yaratadi. Bu:

tinglanadigan musiqaning emotsiyalar, kechinmalar, kayfiyat, xotira assotsiatsiyalari orqali idrok etilishida namoyon bo'ladi. Musiqa tinglovchining kayfiyatiga kuchli psixologik ta'sir ko'rsatadi, ya'ni, uning kayfiyatini ko'tarishi, xursand qilishi, ma'yus holatga keltirishi, jasoratga undashi, assotsiativ tarzda oldin bo'lib o'tgan voqea-hodisalarni esiga tushirishi va kayfiyati o'zgarishiga olib kelishi mumkin.

Musiqa tinglashning ijobiy ta'siri natijasida inson organizmidagi fiziologik mexanizmlar faoliyati o'zgarishi, ya'ni, ijobiy ta'sirda - organizmda umumiy faollik kuchayishi, modda almashinuvi, intellektual faoliyat jadallashishi, salbiy ta'sirda esa - modda almashinuvi zaiflashishi, organizmning umumiy faolligi ma'lum darajada pasayishiga olib kelishi mumkin.

Tavsiyalar sifatida: 5-7 sinf o'quvchilari bilan tashkil etiladigan "Musiqa madaniyati" o'quv mashg'ulotlarida tinglanadigan har bir asar borasida kengaytirilgan tushuntirish berish maqsadga muvofiq. Bu uchun kirish so'zi, muqobil tarzda (bir asarni ikki ijro variantida) tinglash, taassurotlarni tavsiflash, takroriy tinglash va umumlashtirilgan xulosalarga kelish shaklida tashkil etishni ta'kidlamochimiz.

Shuningdek, darsning barcha bosqichlarida egallanadigan bilim va tasavvurlarni tinglash faoliyati bilan umumlashtirgan holda amalga oshirish lozim. Ko'p bora tinglangan har qanday musiqaga nisbatan tinglash ehtiyoji shakllanishi haqiqatdir, shu bois, yuksak badiiy saviyadagi, o'quvchilar yoshiga mos musiqa namunalari ko'proq tinglashini tashkil etish lozim. Darslarda pedagogik, axborot va innovatsion ta'lim texnologiyalaridan izchil foydalangan holda o'quvchilarda musiqiy tinglovchilik madaniyatini rivojlantirishni tizimli tarzda tashkil etish ularning barkamol shaxs sifatida shakllanishida muhim omil bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Axmedova Z.K. Milliy musiqa madaniyati va uning yoshlar ma'naviyatini shakllantirishdagi roli. Fal. f. n. diss-ya. Toshkent, 2011. – 163-b.
2. Константинова Н.И. Психологические аспекты музыкального воспитания школьников: Монография / Константинова Н.И., Гани С.В.. – Чебоксары: ИД «Среда», 2020. – 76 с.
3. Сафронова Н.Е. Развитие музыкального восприятия на уроках слушания музыки в детской школе искусств. Методическая работа. Ямало-Ненецкий АО. 2016. – 38 с.
4. Бондарь К.В. Особенности ценностно-смысловой сферы профессиональных музыкантов и любителей музыки. Автореферат дисс. канд. психол. наук. Ростов-на-Дону, 2010. – 21 с.
5. Бодина Е.А. Музыкальная педагогика и педагогика искусства. Концепции XXI века: Учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2017. – 332 с.
6. Adilov A. O'zbek kliplarida tasviriy yechim muammolari // Filologiya va madaniyat masalalari. Ilmiy-uslubiy maqolalar to'plami. Karabuk, 2019. -B.624-625.

7. Курышева И.В. Психологические основы музыкально-творческого развития личности в образовательном процессе. Автореф. дисс. докт. психол. наук. Нижний Новгород, 2011. – 54 с.
8. Красильникова М.С. Интонационный анализ музыкальных произведений в общеобразовательной школе. Журнал “Педагогика искусства”. №2, 2017. –С.98.
9. Кузуб Т.И. Музыкальная культура XX века как феномен эпохи глобализации. Автореферат дисс. канд. культурологии. 2009. – 29 с.
10. Asafyev V.V. Музыкальная форма – как процесс. Книга первая и вторая. Издание 2-е. Издательство «Музыка», Ленинградское отделение. – 370 с.
11. Колорёва Е.Д. «Восприятие музыки» и «музыкальное восприятие»: особенности трактовки понятий // Совушка. 2019. №4 (18). URL: <https://kssovushka.ru/zhurnal/18/>.
12. Седашова Н.В. Методы формирования эстетических потребностей детей на занятиях музыки в дошкольном учреждении // Современные наукоемкие технологии. – 2019. – № 6. – С.191-196.

UDK: 101(075.8)

Ulug'bek BEKPO'LATOV,
Navoiy davlat pedagogika instituti doktoranti(DSc),
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
E-mail: bekolatov.u@mail.ru

Urganch davlat universiteti professori, f.f.d. M.S. Hajiyeva taqrizi ostida

THE ROLE OF HARMONY OF RELIGION, PHILOSOPHY AND SCIENCE IN THE FORMATION OF A UNIFIED SCIENTIFIC WORLDVIEW

Annotation

The article presents the issues of holistic scientific thinking in the formation of a scientific worldview, the importance of ensuring harmony between religion, philosophy and science are justified by means of scientific and philosophical analysis. In particular, the role of religious views on the example of Islamic teaching in the development of scientific progress of natural science knowledge is shown. Also, as a result of the interaction of science and religion, the most important aspects achieved by mankind so far and which can be achieved in the future were analyzed, appropriate conclusions were drawn, suggestions and recommendations were given for the tasks to be implemented in this direction.

Key words: World, religion, science, philosophy, physics, metaphysics, scientific picture, scientific worldview, scientific and religious knowledge, Quran, harmony, world order.

РОЛЬ ГАРМОНИИ РЕЛИГИИ, ФИЛОСОФИИ И НАУКИ В ФОРМИРОВАНИИ ЕДИНОГО НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ

Аннотация

В статье изложены вопросы целостного научного мышления при формировании научного мировоззрения, важность обеспечения гармонии между религией, философией и наукой обоснованы средствами научно-философского анализа. В частности, показана роль религиозных воззрений на примере Исламского учения, в развитии научного прогресса естественных наук. Также, в результате взаимодействия науки и религии были проанализированы наиболее важные аспекты, достигнутые человечеством до сих пор и которые могут быть достигнуты в будущем, сделаны соответствующие выводы, даны предложения и рекомендации по выполнению задач, которые будут реализованы в этом направлении.

Ключевые слова: Мир, религия, наука, философия, физика, метафизика, научная картина, научное мировоззрение, научная и религиозная знания, Коран, гармония, мировой порядок.

YAGONA ILMIY DUNYOQARASHNING SHAKLLANISHIDA DIN, FALSAFA VA FAN UYG'UNLIGINING O'RNI

Annotatsiya

Maqolada insoniyat ilmiy tafakkur tarzining yaxlit manzarasini o'zida ifodalay oladigan yagona ilmiy dunyoqarashni shakllanishida din, falsafa va fan o'zaro uyg'unligini ta'minlashning ahamiyati ilmiy-falsafiy tahlil vositasida asoslab berilgan. Jumladan, fanlarning rivojida diniy qarashlarning, xususan Islom ta'limotining o'zni tabiatshunoslikka oid bilimlar taraqqiyoti misolida ko'rsatib berilgan. Shuningdek, fan va din o'zaro hamkorligi natijasida insoniyat hozirgacha erishgan va kelajakda erishishi mumkin bo'lgan eng muhim jihatlari tahlil qilinib, ushbu yo'nalishda amalga oshirilishi lozim bo'lgan vazifalarni bajarish bo'yicha tegishli xulosalar chiqarilgan, taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Olam, din, fan, falsafa, fizika, metafizika, ilmiy manzara, ilmiy dunyoqarash, dunyoviy va diniy ilm, Qur'oni karim, uyg'unlik, dunyoviy tartibot.

Kirish. Bugungi zamonaviy sivilizatsiya insoniyatning ma'naviy ehtiyojlariga nisbatan moddiy ehtiyojlarini qondirishga bo'lgan faoliyatining juda yuqoriligi va qaltisligi, shu bilan birga o'ta tahlikaliligi bilan xarakterlanadi. Ekologik muvozanatning buzilishi, turli kasalliklarning dunyo miqyosida tarqalishi, tinchlikni saqlash va oziq-ovqat tanqisligi, axloqiy buzuvchiliklarning ko'payishi kabi ko'plab umuminsoniy muammolar insoniyatni qaytadan diniy ta'limotlarga murojaat qilishga majbur qilmoqda. Bu esa, fan va dinnig o'zaro aloqadorliklaridagi falsafiy masalalarni qayta ko'rib chiqish, diniy va dunyoviy ilmlarning yutuqlariga asoslangan holda insoniyatning nafaqat moddiy, balki ma'naviy taraqqiyotiga erishish va shu orqali dunyoviy tartibotni ta'minlash zaruratini yuzaga chiqarmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 16-apreldagi PF-5416-son "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni ilmiy

jamoatchilik oldiga islom va jahon sivilizatsiyasiga beqiyos hissa qo'shgan ajdodlarimizning boy ilmiy, madaniy merosini chuqur o'rganish hamda diniy va dunyoviy ilmlar uyg'unligini rivojlantirish asosida ta'lim-tarbiya sifatini oshirish, ilmiy tadqiqotlar ko'lamini keskin kengaytirish vazifasini qo'ymoqda. Chunki, diniy va dunyoviy ilmlar uyg'unligini ro'yobga chiqarishning o'ziga xos afzalliklari mavjud bo'lib, umumbashariyat taraqqiyoti har ikkala ilmlar dunyosining mahsuli ekanligini hech kim inkor qila olmaydi.

Olam va uning turli o'lchamlariga, shakllariga tegishli bo'lgan voqea-hodisa hamda jarayonlarni anglashda din, falsafa va fanning o'ziga xos bo'lgan qarashlari tizimi, o'rganish usullari, me'yorlari, tamoyillari, me'zonlari majmuasi insonlardagi yaxlit ilmiy dunyoqarashning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. O'rta asrlarda islom dini, falsafasi hamda ularning fan bilan uyg'unligi - Yaqin Sharq va Markaziy Osiyo xalqlari uchun **renessans**,

ya'ni **“o'yg'onish”** davrini boshlab berdi. Shu bilan birga ushbu davrda olamni ilmiy bilish metodologiyasiga o'zgartirishlar kiritilib, tabiatshunoslik va aniq fanlar sohasida o'ziga xos ilmiy tadqiqod usullari ishlab chiqilib, ular asosida beqiyos kashfiyotlar qilindi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ilmiy va diniy bilimlarning o'zaro aloqadorligiga oid falsafiy tadqiqotlar K. Popper, T. Kun, I. Lakatos, P. Feyerabend, G. Levin, M. Shaxov, J. Niddam, A. Koyre, G. Hourani, Ch. Mizner, B. Rassel, Ye. Yelsukova kabi olimlarning tadqiqotlarida o'rganilgan.

Jumladan, G.D. Levin ilmiy va diniy bilishning gnoseologik jihatlarini tadqiq qilish natijasida “...diniy qoida ilmiy gipoteza bo'lishi mumkin emas”, - deb javob berishi bilan birga – “diniy qoida ilmiy gipoteza (faraz) bilan raqobat qila olishi, u bilan teng huquqlarga ega bo'lishi mumkin”, - deb qo'shimcha qiladi[1].

Fan va din - olamni bilishning ikki shakli bo'lib, ularning o'zaro munosabatlarini oydinlashtirish uchun ilmiy va diniy dunyoqarashlarning tabiatni tadqiq etish va tushuntirishdagi vazifalari hamda tabiatshunoslikni taraqqiy etishida ularning o'zaro masalalarini Islom dinining ta'limotlari vositasida ko'rsatib o'tmoqchimiz.

Ma'lumki, olamning paydo bo'lishiga ta'lluqli masala falsafa va fan oldida turgan azaliy muammolardan biri hisoblanadi. Islom ta'limoti nuqtai nazaridan Olam buyuk Quadrat va Aql sohibi bo'lgan Alloh tomonidan hikmat va aniq hisob-kitob, intizom bilan yaratilgan. Shu o'rinda Olamni ilohiy kuch tomonidan yaratilganligi to'g'risida zamonaviy fizikaning buyuk olimlari tomonidan chiqarilgan xulosalarni e'tirof etish maqsadga muvofiq. Jumladan, fizik olim Stiven Xoking, - “tabiat qonunlarini ilohiy aql natijasi” - deb ataydi[2], mashhur fizik A. Eynshteyn esa, - “Xudo tabiatni yaratayotganida shoshqol o'ynaganiga ishonmayman”, - deb, tabiat hamda barcha borliq Xudo tomonidan aniq qonuniyatlar asosida yaratilganligini izohlashga harakat qilgan edi [3]. Ammo, zamonaviy olimlar shoshqol o'yini misolida eng kichik elementar zarralar holatlarini va harakatlarini izohlash uchun tasodifiylik, ehtimoliylik tushunchalaridan foydalanishganlar.

Ilohiyotshunos Pol Tillix bir paytlar barcha olimlar orasida faqat fiziklarga **“Xudo”** so'zini hech ikkilanmasdan, uyalmasdan ishlatishga qodir ekanligini ta'kidlagan edi. “Fizik biror narsaga ishonadimi yoki dahriy (ateist) bo'ladimi, u ilohiy aqlning namoyon bo'lishi sifatida yakuniy qonunlar haqida gapirganda muqarrar ravishda ushbu metaforadan (ya'ni **“Xudo”** so'zidan) foydalanadi”[4].

Islom dinining muqaddas kitobi Qur'oni karimda olamda yuz beradigan voqea, hodisa, jarayonlardagi asl sababiyat qonunlarini kashf etishga undovchi oyatlar juda ko'p. London qirollik kolleji professori Peter Adamson: “Qur'oniyy oyatlarning juda ko'pchiligi insonni bu yorug' olamni kuzatish, undagi mukammallikni e'tirof etish va uni anglashni o'rganishga chorlaydi. Zero, bizni qurshab turgan bu turfa olam cheksiz hikmat, ilohiy adolat sohibi, mehribon va rahmdil Zotning qudrati ila yaratilgan. Shuning uchun ham o'rta asrda yashagan Islom ulamolari ilmni - Yaratganni tanish va u Zotning qudratini o'rganish usuli, - deb bilganlar”[5].

Tadqiqot metodologiyasi. Fan tarixini taniqli tadqiqotchilari J. Niddam, A. Koyre, V.I. Vernadskiylar G'arbda XVII-XVIII asrlarda ro'y bergan ilmiy inqilobni inkor etmagan holda, bu inqilobni sodir bo'lishi va rivojlanishiga Sharq va Islom sivilizatsiyalari yutuqlari muhim xissa qo'shganligini e'tirof etganlar. Masalan A. Koyre O'rta asrlar arab, jumladan Markaziy Osiyo falsafasi antik davr hamda Yevropa Uyg'onish davri orasida o'ziga xos ko'prik vazifasini bajarganligini e'tirof etib, - “lotin g'arbining muallimlari va tarbiyachilari arablar edi”, - deb aytgan edi[6]. Shuning bilan birga ko'pgina arab tilida ijod etgan mashhur

aylasuf va olimlar Markaziy Osiyodan chiqqanligidan bexabar bo'lgan holda u, - “Forobiy, Ibn Sino yoki Ibn Rushdsiz G'arbiy Yevropa o'sha davrda Platon, Aristotel hamda qadimiyatning boshqa buyuk mutafakkirlari ta'limotlarini hech qachon tushunmagan bo'lar edi”, - deb ta'kidlaydi [6].

Ilk o'rta asrlarda Islom olamida falsafa va fanlarda yangicha qarashlar, ilmiy xulosalar, tushunchalar, tadqiqod usullariga asoslanilgan shunday dunyoqarash yaratildiki, bular keyinchalik yangi davr falsafasi hamda fani taraqqiyotida o'ta muhim, hattoki hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi.

Ilmning insoniyat hayoti va kamolotidagi ahamiyatini islom ta'limoti asosida teran anglab yetgan Markaziy Osiyoning buyuk ayasuf va tabiatshunoslari Forobiy, Beruniy hamda Ibn Sinolar kabi mutafakkirlar Olamning yaratilishi masalasida ilmiy va diniy bilimlar mushtarak bo'lgan falsafani yaratganlar.

Ushbu masalada Forobiy (873 – 950-y.y.) va Beruniy (973 – 1048-y.y.)ning fikrlari hamohang ekanligi diqqatga sazovordir. Forobiy o'zining “Fozil odamlar shahri” risolasida, - “...din ham falsafa kabi voqelikni o'rganishga qaratilgan. Bunda falsafa moddiy olamni bilishda, sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash orqali o'rgansa, din voqelikni bu uslub bilan emas, balki tasvir (obraz)li, ramziy, majoziy, qiyosiy tasavvurlardan foydalanish orqali e'tiqod qilishga chaqirish yo'li bilan yondoshadi” - deb yozadi[7]. Beruniy esa, “din ham bilim bo'lib, bunday bilim voqelikdagi narsa va hodisalarni dalillar orqali isbotlash bilan o'rganish mumkin bo'lmagan joyda qo'llaniladi. Diniy bilim isbotsiz e'tiqodga, ilmiy bilim esa, dalillashga, isbotlashga asoslanadi” [8], - degan ilmiy xulosalari zamonaviy qarashlarga mos kelishligi allomaning yuksak tafakkur sohibi ekanligini dalolatlaydi. Shuning uchun ham bu davrlarda fan va din - Olamni bilishning ikki shakli sifatida ruyobga chiqqan va rivojlangan, ilmiy dunyoqarashni shakllanishida esa, ular e'tiqod darajasigacha ko'tarilgan edi.

Abu Ali Ibn Sino (980 – 1037-y.y.), fizika fanini o'zining falsafiy tizimlarining eng muhim qismi deb hisoblagan. Mantiq fizikaning davomi sifatida bilish usuli hisoblangan bo'lsa, keyingi bo'lim metafizika yordamida jamiki mavjudlik o'rganilgan. “Ibn Sino tabiatni inson bilan taqqoslanganda unga nisbatan o'z-o'zidan uyg'unligini ta'kidlaydi. U, bu uyg'unlikning antropologik talqinini beradi, inson tanasining tuzilishida va insonning ma'naviy qiyofasida uyg'unlik tamoyillarini topishga intiladi”[9]. U, ayasuf sifatida Aristotelning mantig'i va tugab borayotgan grek metafizikasidagi tushunchalar yordamida islom qoidalarini ta'riflashga urindi.

Tahsil va natijalar. Buyuk Britaniyalik mashhur ayasuf B. Rassel Yevropa uyg'onish davri falsafiy taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan olimlarni ta'kidlar ekan, “Islom olamida ikkita yirik ayasuf o'tgan bo'lib, birinchisi Ibn Sino bo'lsa, ikkinchisi Ibn Rushddir” - deb yozishi bilan birga, Ibn Sinoning mantiq ilmiga oid yangi g'oyalari keyinchalik Ibn Rushd va Buyuk Albertlar tomonidan takrorlanganligini ham e'tirof etgan edi.

Ibn Rushd (lotincha nomi Averroes 1126 – 1198-y.y.) falsafiy xulosalar va Qur'on o'rtasida hech qanday ziddiyat bo'lishi mumkin emasligini quyidagicha ifoda etadi: “Bu din haqiqiy bo'lib, bilimga yetaklovchi tadqiqni ma'qullagani bois, biz musulmonlar, aql yordamida o'rganish - Qur'on o'rgatuvchi narsalarga zid xulosalarga olib kelmasligini bilamiz. Inchunin, haqiqat haqiqatga zid bo'lmay, balki u bilan uyg'unlashadi va u haqda dalolat beradi”[10]. Ibn Rushd g'arb falsafasidagi “talqin qilish tamoyili”dan unumli foydalanilganligi uchun ham, Qur'onda hamma narsa aynan shu holda tushunilmasligi kerak, chunki u “ichki” va “tashqi” ma'noga ega bo'ladi. Bordi-yu Qur'on suralarining aynan talqini aqlga zid bo'lib tuyulsa, u holda suralar metaforik yoki

allergolik talqin qilinishi kerakligini uqtiradi. Ya'ni, oyat va hadislarining zohiriy ma'nolarini emas, balki yashirin mazmunlarini olish zarur. Bu fikrlar keyinchalik nafaqat imom G'azzoliyga, balki Foma Akvinskiyga ham jiddiy ta'sir ko'rsatganligi bois **"averroezm"** atamasi XVII asrga qadar g'arb sxolastikasini ifodalab kelgan edi. Unga ko'ra, "falsafiy haqiqat" va "diniy haqiqat" o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra bir-biridan mustaqil holda o'z mavqeyiga ega hisoblansalar-da, din va falsafa yoki diniy va dunyoviy bilimlar o'zaro murosaga kelishlari lozim.

Imom G'azzoliy (1058 – 1111-y.y.) falsafa masalalariga qayta-qayta nazar solib, ulardan ba'zilarining to'g'riligi va foydasini tan olgandan so'ng, faylasuflarning eng ko'p adashgani ilohiyot masalasida ekanligini bildi... "Bunga sabab – riyoziyot va tabiat ilmlarida his qilinadigan muqaddima va asoslar bo'lib, ularni faylasuflar bilishar va ular orqali noma'lum narsalarning haqiqatiga erishar edilar. Ammo, ilohiyot ilmi buning aksidir. Unda asoslar, muqaddimalar, his qilinadigan narsalar yo'q, ilohiyotda qiyos qilish bo'lmaydi. Shuning uchun faylasuflar ilohiyot masalalarining katta qismida adashib ketishdilar", - deb yozadi u [11].

G'arb olimlari va faylasuflari, G'azzoliy asarlarining lotincha tarjimalarini XII - asrdan boshlab o'rganganlaridan so'ng, Jon Benyan, Franchesko Petrarka, Avgust Tolik kabilarning e'tirofiga ko'ra, – "G'azzoliy din va falsafada shunday yuksak fazilatlarini topdiki, ular yordamida barcha haq dinlarning zamiri, ichki ma'no-mohiyatidan kelib chiqib, din – barcha faylasuflarga suv va havoday zarur ma'naviy oziq berishini dalillab, ilmi g'ayb, tasavvuf va falsafaning umumiy ildizlarini ochib bergan. G'azzoliyning jahon falsafasi taraqqiyotiga muhim ta'sir ko'rsatgan "Tahofut ul-falosifa" ("Faylasuflarga raddiya") asari asrlar davomida Sharq va G'arb faylasuflari hamda ilohiyotchilari Foma Akvinskiy, Rene Dekart, Gegel va boshqalarning falsafiy qiziqishlariga jiddiy ta'sir ko'rsatdi" [12]. G'azzoliyning fikricha – Alloh nuri ila inson haqiqatan ham iymonli bo'lsa, Olamda bo'ladigan voqea, hodisalarni oldindan bashorat qila oladigan ilmga ega bo'ladi, olim bo'ladi, ular Allohga yaqin bo'lganliklari bois u bilan uyg'unlashib ketadi. Bunday iymon egalari u, yong'oq mag'zidan olingan yog'ga o'xshatadi.

Hozirgi zamondagi ko'plab mashhur fiziklarning fikricha, kelgusida fan va din bir-birlariga qo'shilib, birlashib

ketadilar. Bu birlashuvda fan olamdagi tartibni, qonuniyatni o'rgansa, din olamning maqsad va ma'nosini anglashga, fahmlashga intiladi. Shu sababli ularning qo'ygan vazifalari deyarli bir xil, demak, ular kelgusida uyg'unlashib ketadilar. Haqiqatan ham insoniyat tarixini tasdiqlashicha fan va din bir-birlariga halaqit bermaydilar va ularning birortasi boshqasining o'rmini bosa olmaydi hamda bir-birlarini yo'q qila olmaydilar.

Barchaga ayonki, ilmiy bilim ham, diniy bilim ham atrofimizdagi aynan bitta hisoblangan Olamni o'rganish va bilish jarayonida hosil bo'ladi: ilmiy bilim real mavjud dunyoni, din ham o'sha dunyoni, ya'ni Xudo yaratgan dunyoni o'rganadi. Shunday qilib fan, tabiat hamda butun olamning ilmiy mohiyatini o'rganadigan bo'lsa, din insonlarda to'plangan bilimlar orqali uning axloqiy-hulqiy jixatlarini o'rganadi. Boshqacha aytganda fan, olamdagi yashirin hodisalar, voqealar, jarayonlar tizimi va ular orasidagi o'zaro aloqalar va munosabatlarni o'rgansa-da, uning birinchi sababi, mutlaq asosi, unda paydo bo'ladigan muammolar yechimida oxirgi xulosaga kela olmayadi. Bundan ko'rinadiki fan, yaxlit hisoblangan Borliqning o'zagini, oraliq qatlam bo'lgan ichki tuzilishining muayyan qisminigina o'rgana oladi, xolos. Din esa, shu o'zakning boshi va oxiriga, butun borliqqa va uning birinchi asosiga munosabatiga bog'lab tadqiq qiladi. Shuning uchun ham zamonaviy faylasuflar hamda turli yo'nalishlarda tadqiqot olib borayotgan yetakchi olimlar, taniqli ilohiyotchilarning mulohazalarida bayon etilayotgan fan va dinning yaqinlashishi, ilmiy va diniy bilim vakillari o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlash haqida so'z yuritmoqdalar.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, din, falsafa va fan birligi insonlarga o'z atrofidagi olam haqidagi qarashlarning jamlanmasi bo'lgan yaxlit ilmiy dunyoqarashni hosil qiladi va insonning olamda tutgan o'rmini, unga bo'lgan munosabatlaridagi moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondira oladi.

Shuning uchun ham butun insoniyat farovonligiga xizmat qiluvchi va olamni adekvat tasavvur qilish imkonini bera oladigan yagona ilmiy dunyoqarashni yaratish uchun - din, fan va falsafaning zamonaviy aloqadorligidagi uyg'unlikni ta'minlash, barcha sohalarida faoliyat ko'rsatayotgan tadqiqotchilarning bosh vazifasiga aylanishi zarur.

ADABIYOTLAR

1. Levin G.D. Mojno li religioznoye znaniye priravnyat k nauchnim gipotezam?
2. Davies P. The Mind of God: The Scientific Basis for f Rational World (New York: Simon & Schuster, 1992. 42p.
3. Golin G.M. Voprosi metodologii fiziki v kurse sredney shkoli. M.; "Prosvesheniye", 1987. 127 s.
4. De Win B. Decoherence Without Complexity ant Without an Arrow of Time (University of Texas, Center of Relativity: preprint, 1992. p.78.
5. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Olam va odam, din va ilm. – T. "Hilol-Nashr", 2019. 440-b.
6. Koyre A. Filosofiya i metodologiya nauki. Pod.red. Kupsova V.I. – Moskva, 1996. 200 c.
7. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri / Ma'sul muharrirlar: Hayrullayev M., Jakbarov M. – T; "Yangi asr avlodi". 2022. – 320-b.
8. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar. 1-T. "Fan" nashr. T., 1965. 487-bet.
9. Bekpulatov U.R. Ideas of symmetry and harmony in the natural science work of Abu Ali Ibn Sina //EPRA International journal of research & development (IJDR). India. Vol: 5/10 October 2020. p.p – 155-158.
10. Hourani G.F. Averroes on the Harmony of religion and Philosophy. London, 1961, 156 p.
11. Ahmad Muhammad Tursun. Abu Homid G'azzoliy [Matn]. – Toshkent: "Qaqnus Media", 2017. 108-b.
12. Falsafa qomusiy lug'at. "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti". "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. T., 2004. 496-bet.

Ulug'bek BOZOROV,
Toshkent to'qimachilik va engil sanoat instituti katta o'qituvchisi
E-mail: u.bozorov@mail.ttyesi.uz

TTYESI prof.,t.f.d. M.Ergashov taqrizi asosida

TALABA-YOSHLARNI KASBIY-HUQUQIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH IJTIMOIIY-PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada yoshlarni huquqiy-kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish nechog'lik zarur ekan va "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risidagi" farmonni talaba-yoshlarni kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishning o'rni va ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Demokratiya, fuqarolik jamiyati, huquq, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, immunitet, aksiologiya, yuridik savodxonlik, oliy ta'lim, kompetensiya, kasbiy-huquqiy kompetensiya, ijtimoiy-pedagogik xususiyatlar.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПРАВОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В данной статье ставится вопрос о роли и социально-педагогических особенностях развития профессионально-правовых компетенций студентов и молодежи, на основе постановления «О коренном совершенствовании системы повышения правосознания и правовой культуры в обществе».

Ключевые слова: Демократия, гражданское общество, право, правосознание, правовая культура, иммунитет, аксиология, правовая грамотность, высшее образование, компетентность, профессионально-правовая компетентность, социально-педагогические особенности.

SOCIO-PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL AND LEGAL COMPETENCIES OF STUDENTS

Abstract

This article raises the question of the role and socio-pedagogical features of the development of professional and legal competencies of students and youth, based on the resolution "On the radical improvement of the system of raising legal awareness and legal culture in society".

Keywords: Democracy, civil society, law, legal awareness, legal culture, immunity, axiology, legal literacy, higher education, competence, professional and legal competence, socio-pedagogical features.

Kirish. Jahonda globallashuv, raqobat va ijtimoiy-huquqiy nizolarning mutasialashib borishi oqibatida oliy ta'lim muassasalaridagi ta'lim-tarbiyaning asosiy vazifalari o'z kasbiy huquq va erkinliklari hamda majburiyatlarini yaxshi biluvchi, yuksak kasbiy-huquqiy madaniyatli, kompetentli, faol fuqarolik pozitsiyasiga va daxildorlik fazilatlariga ega, shuningdek o'z kasbiy va huquqiy majburiyatlarini vijdonan sidqidildan yondashadigan mutaxassislar tayyorlash ustuvor vazifa sifatida ilgari surilmoqda. Ushbu vazifalarni hal qilishda mutaxassislarni kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishning ilmiy va metodologik takomillashtirish, pedagogik ta'sirchan usul, shakl va omillarini tahlil etish, shuningdek, huquqiy xabardorlikni oshirishning ta'sirchan mexanizmlarining ilmiy masalalarini tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish Konsepsiyasida "aholining barcha qatlamlariga huquqiy ong va huquqiy madaniyatni singdirish, shaxsiy manfaatlar hamda jamiyat manfaatlari o'rtasidagi muvozanatni saqlash g'oyalarini targ'ib qilish"[1] kabi muhim vazifalar va 2022-2026 yillarda O'zbekiston Respublikasini Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining birinchi ustuvor yo'nalishida "Aholining huquqiy madaniyati va ongini yuksaltirish, bu borada davlat organlarining fuqarolik jamiyati institutlari, ommaviy axborot vositalari va ta'lim tashkilotlari bilan o'zaro samarali hamkorligini yo'lga qo'yish."[2] Farmonlarida oliy ta'limni

jamiyat taraqqiyotini rivojlantirish, modernizatsiyalash bilan birga talaba-yoshlarni kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini rivojlantirish va yosh kadrlarni ma'naviy, kasbiy-huquqiy tarbiyalash va jamiyat manfaatlariga monand holda qaror topishi yangicha tafakkur rivojining muhim omiliga aylandi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda aholining 60 foizdan ortig'i yoshlar ekanligidan kelib chiqib, yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirish va oliy ta'lim muassasalarida ta'limni rivojlantirish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar, loyihalar olib borilmoqda, ayniqsa kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishga katta ahamiyat qaratilmoqda. Rivojlangan davlatlar oliy ta'lim muassasalarida talaba-yoshlarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan kasbiy-huquqiy va pedagogik ta'lim jarayonida zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanib zamonaviy ta'sirchan texnologiyalarini ishlab chiqish, modernizatsiyalashtirish va takomillashtirish mexanizmlarini ilmiy-nazariy tadqiq etish va o'qitish metodikasini yanada takomillashtirishga jiddiy e'tibor qaratish lozimligini ko'rsatmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolaning ilmiy yangiligi shundan iboratki, olimlarimiz tomonidan talaba-yoshlarni kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali tashkil etishga yo'naltirilgan tarbiyaviy vazifalarini loyihalash, zamonaviy texnologiyalarni qo'llash va ijtimoiy-pedagogik xususiyatlarini etarli

o'rganilmagan.

Tadqiqotning maqsadi Tabiiy tolalarni dastlabki ishlash texnologiyasi (paxta) ta'lim yo'nalishi talaba-yoshlarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirish omillari modelini belgilashdan hamda talaba yoshlarni kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishdan iborat.

Tadqiqotning ob'ekti sifatida tabiiy tolalarni dastlabki ishlash texnologiyasi (paxta) ta'lim yo'nalishi talaba yoshlarining kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish jarayoni ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari.

Tadqiqotda nazariy (tahliliy-statistik, qiyosiy-taqqoslash, analogiya, modellash), diagnostik (so'rovlar, suhbat, so'rovnoma, kuzatish, loyihalashtirilgan metodikalar), prognostik (ekspert baholash, mustaqil baholarni umumlashtirish).

Tahlil va natijalar. Respublikamiz olimlaridan yoshlarni "Kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalarining mazmun-mohiyatini o'rganish va tahlil qilish masalalari X.A.Mamatqulov, YU.M.Asadov, U.SH.Begimqulov, O.Musurmanova, R.X.Djuraev, A.X.Maxmudov, N.A.Muslimov, B.B.Ma'murov, M.Mirsolieva, R.Safarova, M.Usmonboeva, B.X.Xodjaev boshqalar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan.

Pedagog olimlardan N.YUsupova, SH.Qo'qonboeva, A.Jo'raev, F.Umarov, N.Asilbekovlar ilmiy tadqiqot ishlari talaba yoshlarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning ayrim jihatlarini va yoshlarning huquqiy ong va huquqiy madaniyatini, kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha X.Mamatov, O.Nasriddinova, X.Odilqoriev, Yo.Sadikova, N.Saydalixodjaeva, R.Turdiyeva, A.Xamraev, G.Pirnazarov kabi huquqshunos va pedagogik olimlar tomonidan o'rganilgan.

Talaba yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash, ularda komil insonga xos ma'naviy madaniyatni, mafkuraviy immunitetni shakllantirish, oliy ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayonlari samaradorligini oshirishning bo'yicha G.Ibragimova, Z.Xojageldieva, Z.Ismoilova, M.Quronov, N.Egamberdieva, SH.Qurbonov, M.Mahmutova, X.Ibragimov, SH.Abdullaeva, SH.Akramova, Q.Shonazarovlar ilmiy tadqiqot etilgan.

Muammo, shuningdek, xorijlik huquqshunos olimlardan E.Agranovskaya, R.Bayniyazov, N.Voplenko, O.Demko, YU.Dmitriev, N.Keyzerov, A.Malko, N.Matuzov, V.Salnikov, A.Veyl, D.Iston, Dj.Dennis, S.Palonskiy, Dj.Piaje, Dj.Kevin, Dj.Torni-Purta, S.Stevenson, L.Matveev, G.Matveev va boshqalarning ilmiy ishlari o'rganilgan.

Xorijlik pedagog olimlar T.I.Syganova talabalar huquqiy madaniyatini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari, V.N.Savin ushbu muammoning sosiologik muammolarini, M.A.Xurlet[4] jismoniy tarbiya fakultetlari talabalarining huquqiy madaniyatini shakllantirish muammolarini tadqiq qildilar.

Ushbu muammo O'zbekistonning yurist olimlari X.T.Mamatov[5] Huquqiy madaniyat va O'zbekistonda fuqoralik jamiyatini shakllantirish muammolari sifatida, yuridik fanlari nomzodi O.T.Nasiriddinova[6] esa huquqiy madaniyatni fuqarolik jamiyatining muhim belgisi sifatida yuridik nuqtai nazardan tadqiq qildilar.

Pedagogik olimlardan SH.Qo'qonboeva[7] Mustaqil ta'lim va pedagogik amaliyot asosida bo'lak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, A.Jo'raev[8] yoshlarning kasbiy kompetensiyalarini dasturlashtirilgan ta'lim vositalari shakllantirish metodikasini takomillashtirish, Asilbekov N[9] esa talaba shaxsining o'zini-o'zi ma'naviy-kasbiy tarbiyalash G.Pirnazarov[10] oliy ta'lim muassasalari ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimida zamonaviy texnologiyalari

orqali talaba-yoshlarning xukukiy madaniyatini rivojlantirish nuqtai nazardan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan.

Muammoga doir ilmiy ishlar va adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur ishlarda talaba-yoshlarni kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish ishlar samarali tashkil etishga yo'naltirilgan darslarni metodik loyihalash, zamonaviy texnologiyalarni qo'llash va talaba-yoshlarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirish ijtimoiy-pedagogik va metodologik tadqiq etilmaganligi mazkur yo'nalishda ilmiy izlanishlar olib borish zarurligini belgilab beradi.

Asosiy qism. Mamlakatimizda yoshlarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirish orqali inson kapitalini to'laqonli rivojlantirish, mehnat bozorining rivojlanishi tendensiyalarini inobatga olgan holda oliy ta'limning sifatini oshirish hamda malakali kadrlarni tayyorlashning sifat jihatidan yangi tizimini joriy etish acociy talablaridan biri hisoblanadi.

Prezidentimizning 2020 yil 31 dekabrda "Malakalarni baholash tizimini tubdan takomillashtirish va mehnat bozorini malakali kadrlar bilan ta'minlash choratadbirlari to'g'risida" PQ-4939-sonli qarorining 12 bandida "Ta'lim va ishlab chiqarish amaliyotining tizimli o'zaro bog'liqligini ta'minlash maqsadida 2021-2022 o'quv yilidan boshlab oliy ta'lim muassasalarida amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim dasturlarini joriy etish maqsadida ushbu muassasalarning qarorlari asosida dual ta'lim tizimi joriy etilishi"[1] kerakligini ijtimoiy buyurtma sifatida belgilab berdi.

Dunyoda va mamlakatimizda ro'y berayotgan kuchli bozor munosabatlari sharoitida mehnat bozorida ustuvor o'rin egallagan kuchli raqobatga bardoshli bo'lish har bir mutaxassisdan bugun kasbiy-huquqiy kompetentlikka ega bo'lish, uni izchil ravishda rivojlantirib borishni taqozo etmoqda. Xo'sh, kasbiy kompetentlik va huquqiy kompetentlik nima? Bu o'rinda eng avvalo kompetensiya tushunchasi haqida to'xtaladigan bo'lsak. O'zbek tilini izoxli lug'atida kompetensiya- *lot.competere* – loyoqatli, munosib bo'lmoq. SHaxsning biron-bir sohadan xabardorlik, shu sohani bilish darajasini anglatadi.

Kasbiy kompetentlik - mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning egallanishi va ularni amalda yuqori darajada qo'llay olinishini anglatadi.

Huquqiy kompetentlik – o'z huquqi, erkinliklari va majburiyatlarini nafaqa bilishi bali turli noqulay vaziyatlarda ham yuqori darajada qo'llay olishidir.

Yoshlarning huquq va majburiyatga bo'lgan munocabati huquqiy hayotining barcha hodicalarini baholashda hal kiluvchi ahamiyatga ega. Yoshlarning huquqiy madaniyati to'g'risida gap borganda, birinchidan uning o'z huquq, erkinlik va majburiyatlarini bilishi, tushunishi va to'g'ri anglashi, baholashi uchun ikkinchidan eca ulardan amaliy faoliyatida foydalanishi haqida so'z yuritish joizdir. Yoshlarning huquqiy savodxonligi, ya'ni huquqiy bilimlarni o'zlashtirib olish, yuridik ma'lumotga ega bo'lishdir. "Yuridik savodxonlik huquqiy bilimlar alifbocini, eng oddiy normalarni bilishni, huquqiy ko'rsatmalarining murakkab labirintida adashmaslikni, barcha zarur holatlarda mutaxassissga yordam so'rab murojaat etish ehtiyojini o'zida shakllantirishni taqozo qiladi". Chunki bu savodxonlik uning har qanday holatda ham o'z hatti-harakatlarini belgilab olishda huquqiy talablarga muvofiq keladigan etalonlarga suyanishga imkon beradi.

Qonunga hurmat bilan yondashish, bu hurmatni amalda namoyon etishning o'zi huquqiy madaniyatining oliy darajada namoyon bo'lishidir. Huquqqa hurmat – shaxs huquqiy kompetentligining muhim hucuciyatlaridan biridir. Bu esa huquqning ijtimoiy qadr-qimmatini, uning ko'rsatmalarini bajarishning zarur va foydaliligini, huquq bilan qoniqqanlik

tuyg'usini undagi talablarning adolatligini, qonuniy va burchlarni amalga oshirishda faol va ijodiy munosabatni tan olishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2020 yil 15 maydagi 287-sonli "O'zbekiston respublikasida Kasbiy malakalar, bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish milliy tizi faoliyatini tashkil etish choralari to'g'risida"gi qarori bilan tasdiqlangan nizomda Milliy malakalar ramkasi Evropa malakalar ramkasiga va "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunga mos ravishda sakkizta malaka darajasi ishlab chiqilgan va tasdiqlangan. Bunga ko'ra kasbiy kompetensiyalar quydagi ko'rsatgichlar bilan ifodalangan:

- a) rahbarlik ostidagi faoliyat;
- b) mustaqil ijro intizomi;
- v) rahbarlik faoliyati;
- g) faoliyat ko'lamiga ko'ra guruhlariga bo'lingan.

Albatta shu o'rinda "Talaba-yoshlarda huquq haqida bilim va ko'nikmalarni qanday hajmda oshirish va uni qanday etkazish kerak?", degan savol tug'iladi. Oliy ta'lim muassasalarida doirasidagi huquqiy tarbiya birinchi navbatda yoshlarni ular hozirda tadqiq etayotgan va kelgusida bajarishi lozim bo'lgan umumiy ijtimoiy rollarni (davlat fuqarolari, oila a'zosi, o'quvchi, ishchi, xizmatchi, uy-joy, xonadon ijarachisi yoki egasi, fuqarolik-huquqiy bitimlari: oldi-sotdi, ijara bitimlari sub'ektlari va h.k.) ado etishga tayyorlashga xizmat qilishi kerak.

Talaba-yoshlarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishda "oliy ta'lim muassasalarida professor-o'qituvchilari, guruh murabbiylari, kasaba uyushmalari, Yoshlar ittifoqi va xotin-qizlar tashkilotlari muhim o'rin tutadi. Ularning zimmasiga huquqiy ta'lim va huquqiy tarbiyaning turli shakllaridan yanada samarali foydalanish, ijtimoiy-huquqiy faolligini kuchaytirishga katta hissa qo'shish vazifalari yuklanadi. Fuqarolik jamiyatini shakllantirish jarayonida huquqiy tarbiyaning umumiylik va huquqiy axborotning hamma uchun ochiqlik prinsiplarining

joriy qilinishida oliy ta'lim muassasalarining ma'rifiy roli beqiyosdir"[10]. Shu sababli yoshlarimiz tahsil olayotgan oliy ta'lim muassasalarida yoshlarning huquqiy madaniyatini oshirish yuzasidan tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirish kutilgan pedagogik natijani beradi.

Xulosa va takliflar. Oliy ta'lim muassasalarida tomonidan yillik ma'naviy-ma'rifiy ishlar rejasini ishlab chiqishda talabalarining huquq va burchlarini shakllantirishga xizmat qiladigan tadbirlar, davra suhbatlar va huquqshunos olimlar bilan uchrashuvlar rejalashtirilsa, talabalarining huquq va majburiyatlarini bilish darajasi oshadi. Bundan tashqari "Odob-axloq qoidalari"ni va Talabalar turar joylaridagi nizom asosida talabalarining huquq va majburiyatlarini rejali asosda tushuntirib borish bu boradagi ishlar samaradorligini oshiradi.

- Talaba-yoshlarning huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun oliy ta'lim muassasalarida o'rnatilgan huquqiy-me'yoriy hujjatlar ijrosi ustidan talaba-yoshlar nazoratni kuchaytirish, ma'naviy-ma'rifiy, huquqiy tarbiyani tashkil etishda yoshlar ittifoqi, kasaba uyushmalari, korxonalarda davlat va jamoatchilik tashkilotlari hamkorligiga erishmoq kerak.

- Oliy ta'lim muassasalarida va dual ta'lim asosida amaliyot o'tayotgan korxona tashkilotlarda talaba-yoshlar kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishning qo'shimcha shakllarini joriy etish, jumladan, har bir oliy ta'lim muassasasida "Huquqlaringizni bilasizmi?" va "Siyosiy huquqlar bilimdoni" ruknida davra suhbatlari, bahs-munozaralar, tanlovlar tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir.

- Talaba-yoshlarni qonunlar asosida yaratilgan imkoniyatlaridan unumli foydalana olishga o'rgatish uchun "Men va qonun" o'quv-treninglar ma'naviy-ma'rifiy dasturlarga kiritish, faoliyatda qonunlardan foydalanish malakasini oshirib borish kerak.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 9 yanvardagi PF-5618-sonli "jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi Farmoni
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-sonli "O'zbekiston Respublikasining 2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi o'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"[Farmoni](#)
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 31.12.2020 yildagi "Malakalarni baholash tizimini tubdan takomillashtirish va mehnat bozorini malakali kadrlar bilan ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-4939- sonli qarori
4. Хурлет М.А. Развитие правовой культуры студентов вуза физической культуры. Пед. фан. док.... дисс. автореферати.—Челябинск., 2006. — 21 с.
5. Mamatov X.T. Huquqiy madaniyat va O'zbekistonda fuqarolik jamiyatining shakllanish muammolari. Yuridik fanlar doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. — T.: 2011. — 304 b.
6. Nasriddinova O.T. Huquqiy madaniyat – fuqarolik jamiyatini shakllantirishda muhim omil (yoshlar misolida). Yuridik fanlar nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T.: 2009 – 23 b.
7. Qo'qonboeva SH. Bo'lajak fizika o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasi (mustaqil ta'lim va pedagogik amaliyot asosida). Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Chirchiq.: 2022-48 b.
8. Jo'raev A.R. Dasturlashtirilgan ta'lim vositalari asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish metodikasini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. T.: 2019-25 b.
9. Asilbekov N. Talaba shaxsining o'zini-o'zi ma'naviy-kasbiy tarbiyalash metodikasi. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. T.: 2022-25 b.
10. Pirnazarov G'.N. "Talaba-yoshlarning huquqiy madaniyatini oshirishning zamonaviy texnologiyalari" (Oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimi misolida) Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. S.: 2021-25 b.
11. Tadjixanov U, Caidov A. Xuquqiy madaniyat nazariyasi. 1-tom. O'z. Rec. IIV Akad.— T.: 1998.

Nazokat BOYMATOVA,
Termiz davlat pedagogika instituti magistri
E-mail: rustamkhurramov@mail.ru

TerDuning pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD M.Djumayeva taqrizi asosida

INTERNATIONAL STUDIES (PISA, PIRLS) AS A FACTOR FOR ASSESSING STUDENTS' CREATIVE THINKING

Abstract

This article covers international studies on the quality of the assessment factor of students' creative thinking, the theoretical foundations of the assessment of students' creative thinking, the role of assessment in the development of students' creative thinking. Our time, which is rapidly developing, shows that the time has come for innovative information, creation of new technologies, development of valuable production, wide and rational use of human resources.

Key words: international, student, creative, thinking, assessment, development.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОБУЧЕНИЯ (PISA, PIRLS) КАК ФАКТОР ОЦЕНКИ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В данной статье освещаются международные исследования качества фактора оценивания творческого мышления учащихся, теоретических основ оценивания творческого мышления учащихся, роли оценивания в развитии творческого мышления учащихся. Наше стремительно развивающееся время показывает, что пришло время инновационной информации, создания новых технологий, развития ценного производства, широкого и рационального использования человеческих ресурсов.

Ключевые слова: международный, студенческий, творческий, мышление, оценка, развитие.

XALQARO TADQIQOTLAR (PISA, PIRLS) O'QUVCHILARNING KREATIV FIKRLASHINI BAHOLASH OMILI SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqola xalqaro tadqiqotlar o'quvchilarning kreativ fikrlashini baholash omili sifati, o'quvchilarning kreativ fikrlashini baholashning nazariyasi asoslari, o'quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirishda baholashning o'zini kabi fikrlar yoritib berilgan. Tez yangilaniyot rivoj topayotgan zamonamiz eng avvalo innovatsiyaga ega axborot, yangi texnologiyalar yaratish, qadriyatli ishlab chiqarishni yulga quyish, inson resurslaridan keng va oqilona foydalanish payti kelganidan darak beradi.

Kalit so'zlar: xalqaro, o'quvchi, kreativ, fikrlash, baho, rivojlanish.

Kirish. Shaxsda kreativlik sifatlarini rivojlantirish uchun dastlab bu tushunchaning mazmunini bilish lozim. **Kreativlik** inglizcha "create"dan olingan bo'lib, yaratish ma'nosini bildiradi. Kreativlik deganda insonning yangilik yaratish, muammolarni yechishga qaratilgan ijodiy qobiliyati tushuniladi. Uning tagzamiyida originallik, amaliylik, noodatiylik va erkinlik yotadi. Shuningdek, kreativ fikrlash muayyan masala yuzasidan har tomonlama fikrlash, bir nuqtaga turli rakursdan yondashishni anglatadi [1].

Kreativ yondashuv va yutuqlar dunyo bo'ylab fan va texnologiyadan tortib, falsafa, san'at va ijtimoiy fanlar kabi turli sohalarida insoniyat tamaddunini ilgari surgan. Kreativ fikrlash shunchaki tasodifiy g'oyalar berishdan kattaroq narsadir. U insonga ba'zan murakkab sharoitlarda, yanada yaxshiroq natijaga erishishga imkon beruvchi bilim va tajribaga asoslangan real ko'nikmadir. Butun dunyoda jamiyatlar va tashkilotlar muammolarni hal etishda innovatsion bilim va yaratuvchanlikka tobora ehtiyoj sezmoqda, bu esa, o'z navbatida, innovatsiya va kreativ fikrlash ahamiyatini yanada kuchaytirmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Kreativ fikrlash ta'siri butun jamiyatga sezilarli innovatsiya turlarining ortida turishi rost, lekin u ayni damda universal va tenglashtiruvchi xususiyatga ega fenomen hamdir, ya'ni har qanday shaxs, u yoki bu darajada, kreativ fikrlash qobiliyatiga ega. Mustaqil hamdo'stlik davlatlari olimlaridan L.Vigotskiy, A.Leontev, D.Elkonin, O.Vasilchenko, E.Melkumova,

V.Miretskaya, M.Suxomlinova, E.Emmanuel kabilarning ilmiy ishlarida shaxs ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning nazariy asoslari o'rganilgan. E.P.Torrance, N. Rogers, J.Purnell, P.Roberts, A.M.Galligan, Sh.Tatsuno kabi xorijiy olimlarning ishlarida shaxsning individual qobiliyatlari, ijodiy salohiyatini namoyon etish masalalari ochib berilgan.

Tahlil va natijalar. Kreativ fikrlashni baholash xalqaro dasturini rivojlantirish ta'lim siyosati va pedagogikasida ijobiy o'zgarishlarga sabab bo'lishi mumkin. Xalqaro PISA baholash dasturi bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlardagi kreativ fikrlash yo'nalishining baholashi mutasaddilarga dalillarga asoslangan to'xtamga kelishda ko'maklashuvchi aniq, ishonchli va amalga oshirish mumkin bo'lgan baholash vositasini taqdim etadi. Natijalar, shuningdek, jamiyatda ushbu muhim ko'nikmani ta'lim orqali rivojlantirishning ahamiyati va usullari borasidagi bahslarga sabab bo'ladi. PISA xalqaro baholash dasturidagi ushbu faoliyat iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining ijodiy fikrlashni rivojlantirish borasidagi yangi pedagogikani qo'llab-quvvatlashga qaratilgan boshqa bir loyihasi bilan bog'liqdir. Kreativ fikrlashda ta'limning asosiy vazifasi o'quvchida jamiyatda muvaffaqiyatli hayot kechirishi uchun bugun va kelajakda kerak bo'ladigan ko'nikmalarni shakllantirishdir.

Kreativ fikrlash bugungi yoshlar ega bo'lishi kerak bo'lgan muhim ko'nikma bo'lib, bu ko'nikma ularga doimiy tarzda va shiddat bilan o'zgarayotgan, oddiy savodxonlikdan tashqari yangilanayotgan davrga xos ko'nikmalarga ega

kadrlarni talab etayotgan makonga moslashishga ko'maklashadi. Umuman olganda, bugungi o'quvchi kelajakda hozir hatto mavjud bo'lmagan sohalarida ishlashi, yangi muammolarni yangi ko'nikmasini shakllantirish ularga tobora murakkablashayotgan mahalliy va global muammolarni noodatiy yondashuv orqali hal etish imkonini beradi.

Maktabda kreativ fikrlashni rivojlantirishning ahamiyati faqatgina mehnat bozori bilan cheklanmaydi. Maktab yoshlar uchun o'z qobiliyat va ko'nikmalarini, shu jumladan ijodiy iste'dodlarini kashf etishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, kreativ fikrlash o'quvchilarning ta'lim olishini hodisalar, tajribalar va xatti-harakatlarni yangicha va shaxsan mazmunli usulda talqin etish orqali qo'llab quvvatlaydi. O'quvchining qiziquvchanligi ta'lim jarayonida qo'l keladi, ijodiy fikrlash shu tariqa o'zaro kelishuvchanlik vositasiga aylanadi, hattoki avvaldan belgilangan ta'lim maqsadlari kontekstida ham bu samara beradi.

Maktabda o'quvchining motivatsiyasi va qiziqishini oshirish uchun, barcha o'quvchilarning ijodiy salohiyati va shijoatini hisobga oluvchi ta'limning yangi shakllari yo'lga qo'yilishi zarur. Bu ayniqsa ta'lim jarayoniga unchalik qiziqish bildirmayotgan o'quvchilarga yordam berishi mumkin va ular o'z fikrini ayta olishiga, salohiyatini ochishiga xizmat qiladi. Boshqa ko'nikmalar kabi, kreativ fikrlash ham amaliy va yo'naltirilgan yondashuv orqali rivojlantirilishi mumkin. Ba'zi o'qituvchilarga o'quvchining kreativ fikrlashini rivojlantirish o'quv dasturidagi boshqa fanlar evaziga bo'layotgandek ko'rinadi. Aslida, o'quvchilar barcha fanlarda kreativ fikrlashi mumkin.

Kreativ fikrlash bilim berishga qaratilgan dars mobaynida ko'r-ko'rona yodlash o'rniga tadqiqot va ixtironi qo'llab-quvvatlaydigan yondashuvlar orqali rivojlantirilishi bilan alohida ahamiyatga ega. O'qituvchilar kreativ fikrlashni ajrata olishlari, bunday fikrlashga mos shartsharoitlarni bilishlari va o'zlari ham o'quvchilarga fikrlashda ko'proq ijodiy yondashishga yordam bera olishni bilishlari kerak. Kreativ fikrlash qay tariqa vujudga kelishi borasidagi puxtaroq tasavvur, o'z navbatida, o'qituvchilarga ta'lim jarayonida o'quvchilarda ijodiy g'oyalar bo'lishi uchun muayyan vaqt talab etiladi.

Kreativ fikrlash ko'nikmalarini baholash isbotga tayangan dalillar asosida shakllantirilib, o'quvchilar kompyuter platformasida qilayotgan, o'qiyotgan va yaratayotgan narsalarni ko'p jihatli malakalar bilan bog'laydi. Kreativlikni baholash - o'quvchining qobiliyatlari haqidagi muayyan da'volarni dalilga asoslangan fikrlash jarayonida tahlil etishdir. Umuman olganda, o'quvchining baholashdagi vazifalarga javobi ushbu fikrlash jarayonida dalillar bilan ta'minlaydi, psixometrik tahlil esa har bir da'voni tahlil qilish uchun isbotning yetarli ekanligini belgilaydi.

Xalqaro PISA dasturida o'quvchilarning kreativ fikrlash ko'nikmalarini baholash PISA 2022 da ilk marotaba o'tkazilayotgan bo'lib, PISA tadqiqotida kreativ fikrlash termini o'quvchilarning tasavvurlarni ta'sirchan tarzda ifodalash, bilim olishni rag'batlantiruvchi, original va samarali yechim topishga yo'naltiruvchi g'oyalarni shakllantirish, baholash va takomillashtirishda faol ishtirok etish kompetensiyasi sifatida ta'riflangan. Bu ta'limning barcha turida tahsil oluvchi o'quvchilarning g'oyalar yaratish jarayonida qay darajada ishtirok etishi, g'oyalarning ahamiyati va yangiligini inobatga olib, ularga nisbatan o'z munosabatlarini qay tartibda bildirishini va o'zlari kutgan natijaga erishmagunga qadar g'oyalarni yaratishda davom etishini anglatadi. Endigina rivojlanib borayotgan Kreativ fikrlash sohasi ustida qator tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, ushbu qo'llanma Amabail, Pratt, Barbot va Hyuzer, Begetto kabi tadqiqotchi olimlarning kreativ fikrlashning ahamiyati va uni rivojlantirishga yo'naltirilgan "Componential theory of

creativity", "Motivating creativity in organizations: on doing what you love and loving what you do", The dynamic componential model of creativity and innovation in organizations, "Creativity and Identity Formation in Adolescence: A Developmental Perspective", "Creativity, intelligence, and personality: a critical review of the scattered literature" kabi va yana bir qancha kitoblari asosida tuzib chiqilgan. Kreativ natijalarga erishish kreativ fikrlay olish qobiliyatini taqozo etadi, shu bilan birga u iqtidor, bilim sohasi yoki badiiy qobiliyat kabi bundan ham kengroq va ixtisoslashgan xususiyatlar va ko'nikmalarni ham talab etadi. Masalan, texnologik yangiliklar yoki san'at durdonalari bilan bog'langan "Katta kreativlik" ko'nikmasi kreativ fikrlash, muayyan iqtidor, yuqori darajadagi mutaxassislik, muayyan sohani chuqur egallaganlik hamda jamiyat e'tiborida bo'lish bilan uyg'unlashuvini talab etadi. Shunga qaramasdan, "Kichik kreativlik" yoki kundalik oddiy ijodkorlik (masalan, oilaviy rasmlarni ma'lum tartibda tuzib chiqish, qolgan mahsulotlardan mazali taom tayyorlash yoki ishdagi to'planib qolgan muammolarga ijodiy yechim topish kreativ fikrlashga qodir bo'lgan deyarli barcha odamning qo'lidan kelishi mumkin [1]. O'quvchilarning kreativ fikrlashlarini xalqaro miqyosda baholash dasturining ishlab chiqilishi ta'lim siyosati va pedagogikada ijobiy o'zgarishlarga imkon yaratishi mumkin. PISA 2022 o'quvchilarning kreativ fikrlashlarini xalqaro miqyosda baholash dasturi mutasaddirlari dalillarga asoslangan qarorlar chiqarishga imkon beruvchi ishonchli, amaliy va huquqiy baholash vositalari bilan ta'minlaydi. Olingan natijalar ta'lim berish orqali mazkur muhim kompetensiyani rivojlantirishning usullari va ahamiyati bo'yicha keng ijtimoiy muhokamalarga imkon yaratadi. PISA doirasida olib borilayotgan ishlar Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tomonidan amalga oshirilayotgan kreativ fikrlashni rivojlantiradigan yangi uslubda o'qitishni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan boshqa loyihalar bilan uzviylik hisoblanadi. O'tgan bir necha yillar mobaynida, OECD tasarrufidagi Ta'lim tadqiqotlari va innovatsiyalar markazi (CERI) avvalgi natijalarni rag'batlantirgan holda ijodiy hamda tanqidiy fikrlashni o'qitish va baholash usullari bo'yicha o'n bitta mamlakatda olib borilayotgan tadqiqotlarda yetakchilik qilmoqda. 2015 yildan buyon Ta'lim, Tadqiqotlar va Innovatsiyalar Markazi (CERI) 11 ta mamlakatda (Braziliya, Fransiya, Vengriya, Hindiston, Gollandiya, Rossiya, Slovakiya, Ispaniya, Tayland, Birlashgan Qirollik (Uels) va AQSh) kreativ fikrlash ko'nikmasini o'qitish va baholash borasida bir qator izlanishlar olib bordi. Lukas, Klekston va Spenserlar tomonidan Angliyada boshlangan ushbu loyiha asosida boshlang'ich va o'rta umumta'lim maktablarida kreativ va mantiqiy fikrlashga oid o'qituvchilar uchun yangicha konseptual dastur namunasi ishlab chiqildi. Unda o'quvchilarning mantiqiy va kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiruvchi o'quv mashg'ulotlarini takomillashtirish yoki qayta ishlash maqsadida o'qituvchi-murabbiylar uchun mo'ljallangan mantiqiy va kreativ fikrlash ko'nikmasiga oid Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tomonidan ilgari surilgan umumiy qoidalariga tuzatishlar kiritildi.

Xalqaro miqyosdagi o'qituvchi va mutaxassislardan iborat ishchi guruh tomonidan kreativ fikrlash ko'nikmasi "yangi g'oya va yechimlarni ishlab chiqish" deb izohlandi. Ta'lim, Tadqiqotlar va Innovatsiyalar Markazi (CERI) tomonidan olib borilayotgan dasturga ko'ra, kreativ fikrlash ko'nikmasi o'z ichiga 6 ta qo'chimcha ko'nikmalarni qamrab oladi. Ular: (1) tegishli tajriba va ma'lumotlarni idrok etish, ularga nisbatan o'z munosabatini bildirish, kuzatish hamda tasvirlash; (2) mulohazalarni o'rganish, topishga harakat qilish va mulohaza yuritish; (3) boshqa fanlarga oid tushunchalar orasidagi bog'liqliklarni topish va uyg'unlashtirish; (4)

g'ayrioddiy va fundamental mulohazalarni kengaytirish va ular yordamida fikrlash; (5) yangicha fikrlash mahsulini oldindan ko'ra bilish, ifodalash, yaratish va shunga o'xshash mulohazaga (yechim yoki samaradorlikka) erishish; (6) yechimning o'ziga xosligi yoki uning **ehtimoliy** natijalarini baholay olish [2].

Bugun maktablarda ham o'quvchilarning kreativ fikrlashlarini rivojlantirishning ahamiyati mehnat bozori talabiga ko'ra ortib bormoqda. Maktablar o'quvchilarni o'z qobiliyatlarini kashf etishlariga, rivojlantirishlariga va aniqlashlariga shu bilan bir qatorda, kreativ qobiliyatlarini namoyon etishlarida muhim o'rin tutadi. Maktablar o'quvchilarni o'zlari yashayotgan jamiyatning ajralmas qismi ekanligini va jamiyatning rivoji uchun o'zlarining muhim hissalarini qo'shishlari mumkinligi va buni his etishlarida katta ahamiyat kasb etadi). Begetto va Kaufman izlanishlarida kreativ fikrlash o'quvchilarning ajribalar, hodisalar hamda vaziyatlarni yangicha va mazmunli tarzda talqin etishlarini

qo'llab-quvvatlash orqali ularning bilim olishlariga ko'maklashadi [3].

Xulosa. Kreativ fikrlash termini yosh avlodning yaratuvchanlik kompetensiyasi bilan ishlash, bilim olishni rag'batlantiruvchi hamda haqiqiy va samarali yechim topishga yo'naltiruvchi g'oyalarni shakllantirish, bilimda yoki ta'sirli tasavvur ifodalarida yuksalish sifatida izohlangan. Kreativ fikrlashga berilgan bunday izoh ijodiy tafakkurni "... yangi g'oyalarni ishlab chiqish jarayoni" sifatida ifodalanadi.

Bugungi kunda boshlang'ich ta'limning asosiy roli o'quvchilarni jamiyatda muvaffaqiyatga erishishlari uchun zarur bo'lgan kompetensiyalar bilan ta'minlashdan iborat. Fikrimizcha: "Kreativ fikrlash bugungi yoshlarning rivojlanishlari uchun kerakli kompetensiya hisoblanadi. Bu ularga globallashuv sharoitida jadallik bilan o'zgarib borayotgan, savodxonlik va raqamlash ilgari surilgan hamda "XXI-asr" ko'nikmalariga ega moslashuvchan ishchilarni talab qiladigan dunyoga moslashishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Jumanova S. Noodatiy fikrlash mahorati yoxud kreativlik qanday shakllantiriladi? - Ma'rifat – Uchitel' Uzbekistana (marifat.uz) 5 / 07 / 2019
2. Imailov A. [va boshq.]. Kreativ fikrlashni baholash. Qo'llanma[Matn]: o'qituvchilar va o'quvchilar uchun/ Toshkent: "Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazining matbaa bo'limi", 2021-yil. – 92 bet.
3. Kreativ fikrlashni baholash. Qo'llanma[Matn]: o'qituvchilar va o'quvchilar uchun/tuzuvchilar guruhi A. Ismailov [va boshq.]. Toshkent: "Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazining matbaa bo'limi", 2021-yil. – 92 bet.
4. Begetto, R. and J. Kaufman (2007), "Toward a broader conception of creativity: a case for "mini-c" creativity", Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts, Vol. 1/2, pp. 73-79, <http://dx.doi.org/10.1037/1931-3896.1.2.73>.

UDK:796.012

Akmal BOLTAYEV,
*O'zDJTSU "Badminton tennis nazariyasi va uslubi"ni
kafedrasida dotsenti Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

15-16 YOSHLI VOLEYBOLCHILARDA AYRIM JISMONIY VA FUNKSIONAL KO'RSATKICHLARNI TURLI YUKLAMALAR TA'SIRIDA O'ZGARISH DINAMIKASI

Annotatsiya

Maqolada 15-16 yoshli voleybolchilarda ayrim jismoniy va funksional ko'rsatkichlarni mashg'ulot hamda o'yin yuklamalari ta'sirida o'zgarish dinamikasi tahlil qilingan. Aniqlandiki, mashg'ulot va testlardan avval olingan dastlabki ko'rsatkichlar shu mashg'ulot va testlar yuklamalari ta'sirida tushib ketgan. Lekin o'yin yuklamalaridan so'ng ushbu ko'rsatkichlar yanada sustlashgan. Bunday holat tadqiqotda ishtirok etgan voleybolchilarning jismoniy imkoniyatlari ham, ularning funksional komponentlari ham mukammal shakllanmaganligidan darak beradi.

Kalit so'zlar: jismoniy va funksional ko'rsatkichlar, test, yuklama, sakrash, makkisimon yugurish, mashg'ulot, o'yin, yurakni qisqarish soni (YUQS), nafas olish soni (NOS).

ДИНАМИКА ИЗМЕНЕНИЙ ОТДЕЛЬНЫХ ФИЗИЧЕСКИХ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ПОД ВЛИЯНИЕМ РАЗЛИЧНЫХ НАГРУЗОК У ВОЛЕЙБОЛИСТОВ 15-16 ЛЕТ

Аннотация

В статье анализируется динамика изменений некоторых показателей физического и функционального статуса у волейболистов 15-16 лет под влиянием различных нагрузок. Установлено, что исходные показатели, полученные до тренировки и до применения тестов значительно снизились под влиянием этих нагрузок. Однако, под влиянием игровых нагрузок наблюдалось еще большее снижение изучаемых показателей, что связано, очевидно, с недостаточно устойчивым развитием физического и функционального статуса обследованных юных волейболистов.

Ключевые слова: показатели физического и функционального статуса, тест, нагрузка, прыжок, челночный бег, тренировка, игра, частота сердечных сокращений (ЧСС), частота дыхания (ЧД).

ДИНАМИКА ИЗМЕНЕНИЙ ОТДЕЛЬНЫХ ФИЗИЧЕСКИХ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ПОД ВЛИЯНИЕМ РАЗЛИЧНЫХ НАГРУЗОК У ВОЛЕЙБОЛИСТОВ 15-16 ЛЕТ

Annotation

The analysis of results of the research of the level of development of special efficiency of young volleyball players of 15-16 years and the possibility of its preservation in the course of the game is presented in article. It is established that such level of the studied qualities decreases in process of end of game parties more and more. The opinion is put forward that such dynamics of change of these qualities demonstrates instability of their status.

Keywords: volleyball players, special working capacity, hopping endurance, shuttle run, heart rate, breath frequency, arterial blood pressure.

Kirish. Barcha sport turlarida, shu jumladan voleybol ham texnik-taktik mahorat darajasini uzoq muddatli mashg'ulot va musobaqa yuklamalari ta'sirida saqlab qolish nafaqat jismoniy tayyorgarlik bilan belgilanadi, balki ustuvor jihatdan funksional imkoniyatlarga bog'liqdir. Lekin, ayrim manbalardan ma'lumki, hatto yuqori malakali sportchilarda ham jismoniy va funksional imkoniyatlar mashg'ulot hamda musobaqa yuklamalari ta'sirida keskin tushib ketadi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, ayrim holatlarda jismoniy va funksional ko'rsatkichlar ba'zi testlar yuklamalaridan so'ng ham sustlashishi kuzatilgan. Bunday holat mashg'ulotlar va musobaqalar oraliqlarida ularning yakunida ish qobiliyatini tiklashga qaratilgan relaksatsion mashqlarni qo'llashga jiddiy e'tibor bermasligidadir (L.P.Matveyev, 2005; L.P.Volkov, 2002; V.N.Platonov, 2015; M.A.Godik, 2006; A.V.Belyayev, 2000; J.K.Xolodov; V.S.Kuznetsov, 2014; A.G.Furmanov, 2007).

Tadqiqotning maqsadi. 15-16 yoshli voleybolchilarda ayrim jismoniy va funksional ko'rsatkichlarni turli yuklamalar (mashg'ulot, musobaqa, test yuklamalari) ta'sirida o'zgarish dinamikasini o'rganishga bag'ishlangan.

Tadqiqot obekti sifatida Toshkent shahridagi 2-bolalar va o'smirlar sport maktabida shug'ullanuvchi 43 nafar 15-16 yoshli voleybolchilar tanlandi. Tadqiqotda quyidagi uslub-testlardan foydalanildi: yuqoriga ko'tarilgan qo'llar uchidan 43 sm. balandda o'rnatilgan markerga maksimal marta sakrab qo'llarni tekizish sonini aniqlash (sakrash chidamkorligi): yurakning qisqarish soni (YUQS) va arteriya qon bosimi (AQB)ni MiBand-2 asbobi yordamida aniqlash, nafas olish soni (NOS)ni aniqlash.

Tadqiqot natijalari va ularning tahlili. Tadqiqot natijalarining qiyosiy tahlilidan ma'lum bo'ldiki, 15-16 yoshli voleybolchilarda mashg'ulotdan avval va keyin maxsus ish qobiliyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar bir-biridan yaqqol farqlanuvchi o'zgarishlar dinamikasi bilan qayd etildi. Masalan, ushbu voleybolchi bolalarda 43 sm. balandda o'rnatilgan markerga maksimal marta sakrash soni 31,9±3,44 martani tashkil etdi. Demak, ana shu maksimal marta vertikal sakrashlar soni mazkur bolalarning sakrash ish qobiliyatini ifodalaydi – deb e'tirof etish mumkin. Lekin bunday hajmga loyiq maksimal marta sakrash ish qobiliyati shu yoshli voleybolchilar uchun yetarli yoki yo'qmi? – degan savol tug'iladi. A.V.Suxanov, YE.V.Fomin, L.V.Bulikina (2012)larning ma'lumotlariga qaraganda, 5 partiyali bir o'yin davomida yuqori malakali voleybolchilar faqat hujum

zarbari va to'siq qo'yish uchun o'rtacha 106 marta, o'yin funksiyalariga qarab individual ko'rsatkichlar diapazoni 76–114 martani tashkil etar ekan. Bir mashg'ulot davomida esa faqat zarba va to'siq qo'yish uchun 147 martagacha sakrashga to'g'ri kelar ekan. Bundan tashqari ushbu voleybolchilar yana 250 martagacha boshqa texnik usullar (to'p uzatish, to'p kiritish) va chalg'ituvchi harakatlarni ijro etish uchun ko'p martalab sakrashlariga to'g'ri kelar ekan. Shunday ekan tadqiqotimizda ishtirok etgan yosh voleybolchilarda qayd etilgan maksimal marta sakrash sonining o'rtacha ko'rsatkichi ($31,9 \pm 3,44$ marta)ni yetarli deb bo'lmaydi. Boz ustiga mazkur

1-jadval

15-16 yoshli voleybolchilarda mashg'ulot va test yuklamalaridan avval hamda keyin ish qobiliyatini ifodalovchi

ko'rsatkichlarning o'zgarish dinamikasi – $n=43$ ($\bar{X} \pm \delta$)

Funksional testlar	Harakat testlari natija-lari	YUQS (marta/daq.)	NOS (marta/daq)	AQB (mm/s.u.)	
				Sistolik bosim	Diastolik bosim
Harakat testlari					
43 sm. balandda o'rnatilgan markerga maksimal marta sakrash (marta):	31,9±3,44	77,5±2,83 129,4±3,92	14,3±1,12 35,6±2,26	117,9±3,17 147,5±4,22	81,9±2,17 77,3±2,01
- mashg'ulotdan avval					
- mashg'ulotdan keyin	25,5±3,12	159,2±5,02 168,6±5,39	37,7±2,76 41,3±3,44	156,5±3,71 161,7±3,89	75,2±2,11 77,8±2,11
"Archasimon" yugurish 92 m. (sek.):	24,5±2,05	72,6±2,92 129,4±4,36	13,7±1,02 38,3±3,14	127,3±2,46 149,2±3,72	71,6±1,81 75,2±1,53
- mashg'ulotdan avval					
- mashg'ulotdan keyin	28,9±2,47	168,3±3,97 172,5±4,07	39,2±2,18 43,8±2,36	158,4±3,01 167,5±5,38	73,5±1,92 71,7±1,78
9-3-6-3-9 m.ga makkisimon yugurish (sek.):	8,3±0,78	69,6±2,11 127,4±4,09	14,9±1,27 33,7±2,78	124,3±2,16 147,5±3,12	70,5±1,52 73,6±1,92
- mashg'ulotdan avval					
- mashg'ulotdan keyin	12,7±0,99	138,7±4,72 159,4±5,88	37,9±2,03 43,4±3,17	149,8±3,24 161,7±3,98	72,6±1,67 75,3±1,81

Izoh: YUQS – yurakni qisqarish soni; NOS – nafas olish soni; AQB – arteriya qon bosimi; suratda – testdan oldin; mahrajda – boshlanmasdan oldin olingan maksimal sakrash soni muvofiq

Biz ana shu fikr yoki xulosaning obyektivlik xususiyatini o'rganish maqsadida 15-16 yoshli voleybolchilarda 5 partiyali modelashtirilgan o'yin yuklamasidan avval va keyin maxsus ish qobiliyatining o'zgarish dinamikasini aniqlash bo'yicha qo'shimcha tadqiqot o'tkazdik. Tadqiqot natijalari 2-jadvalda keltirilgan. Jadvalda qayd etilgan natijalardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, o'yin

2-jadval

15-16 yoshli voleybolchilarda 5 partiyali o'yin yuklamasidan avval va keyin maxsus ish qobiliyatining o'zgarish dinamikasi –

$n=24$ ($\bar{X} \pm \delta$)

Funksional testlar	Harakat testlari natija-lari	YUQS (marta/daq.)	NOS (marta/daq)	AQB (mm/s.u.)	
				Sistolik bosim	Diastolik bosim
Harakat testlari					
43 sm. balandda o'rnatilgan predmetga maksimal marta sakrash (marta):	34,5±3,47	78,3±3,12 129,7±3,94	13,7±1,28 39,2±3,16	121,4±2,15 147,6±5,01	78,5±2,12 75,2±2,04
- o'yindan avval					
- 2 partiyadan keyin		137,2±4,12	32,5±2,46	139,6±4,07	70,7±1,92
- 4 partiyadan keyin		143,8±4,36	37,3±2,93	143,5±4,72	74,2±2,11
- 5 partiyadan keyin (o'yindan keyin)	27,2±2,83	147,6±4,79 155,7±5,12	39,7±3,08 43,9±3,95	153,9±5,11 161,2±5,91	73,5±2,07 74,7±2,16
"Archasimon" yugurish 92 m. (sek.):	26,7±2,12	73,6±2,97 129,3±3,18	15,3±1,36 35,7±2,76	127,4±2,29 147,2±4,66	72,5±1,97 77,3±2,08
- o'yindan avval					
- 2 partiyadan keyin		137,2±4,12	32,5±2,46	139,6±4,07	70,7±1,92
- 4 partiyadan keyin		143,8±4,36	37,3±2,93	143,5±4,72	74,2±2,11
- 5 partiyadan keyin (o'yindan keyin)	29,8±2,37	147,6±4,79 165,7±5,11	39,7±3,08 45,9±3,97	153,9±5,11 164,3±5,96	73,5±2,07 76,7±2,37

Izoh: YUQS – yurakni qisqarish soni; NOS – nafas olish soni; AQB – arteriya qon bosimi; suratda – testdan oldin; mahrajda – testdan keyin.

O'yin yuklamasidan avval olingan test ko'rsatkichlarining o'yin yakunida (5 partiyadan keyin) keskin tushib ketishi, test va o'yin yuklamasi, shu jumladan har bir partiyadan keyin (5 partiya) shu yuklamalarning funksional qiymati (YUQS, NOS, AQB)ning dastlabki (o'yinoldi) ko'rsatkichlarga nisbatan keskin ortib ketishi mazkur yosh voleybolchilarda maxsus jismoniy ish qobiliyati ancha zaif darajada rivojlanganligidan dalolat beradi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot natijalariga asosan shunday to'xtamga kelish mumkinki, 15-16 yoshli voleybolchilarda maxsus jismoniy ish qobiliyatini baholash

maqsadida qo'llanilgan testlar natijalari (maksimal marta sakrash 34,5-31,9 marta, archasimon yugurish 26,7-24,5 sek.)ni mashg'ulot va o'yin yuklamalari nitajasida susayib ketishi, yuklamalar qiymatining ortib ketganligi ularda jismoniy va funksional tayyorgarlik yetarli shakllanmaganligini tasdiqlaydi. Raqobat borgan sari kuchayib borayotgan, yuklamalar hajmi va shiddati keskin o'sib borayotgan zamonaviy voleybolda yuksak natijaga erishish esa yuksak shakllangan integrallashgan jismoniy, texnik-taktik va psixofunksional imkoniyatlarga ega bo'lishni talab qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Беяев А.В., Савин М.В. Волейбол. // Учебник. ISBN 978-5-98724-059-5. 2009. – 360с.
2. Волков Л.П. Теория и методика детского и юношеского спорта. – Киев: Олимпийская литература, 2002. – 294 с.
3. Годик М.А. Физическая подготовка футболистов. М.: Терра-Спорт, 2006.-272 с.
4. Матвеев Л.П. Общая теория спорта и ее приклад/ Л.П.Матвеев.-Изд. Четвертое, испр. И доп.-СПб. [и др.]: Лань, 2005.- 377, [1]с.: ил., табл.; 21 см.; ISBN 5-8114-0585-5 : 3000.
5. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в Олимпийском спорте. Общая теория и её практические приложение: Учебник для тренеров I кН-К.: Олимпийская литература, 2015. – 1. – 680 с.
6. Суханов А.В., Фомин Е.В., Булыкина Л.В. Прыгучесть и прыжковая подготовка волейболистов // Методическое пособие. М., 2012.
7. Фурманов А.Г. Подготовка волейболистов. Минск, МЕТ, 2007. – 329с.
8. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физической культуры и спорта. Учебник. 12-е изд., исп. – М.: Академия, 2014. – 480с.

UDK: 316.6

Sevara BOTIROVA,
NamDU tadqiqotchisi

Pedagogika fanlari doktori R.Zamilova taqrizi ostida

TRENING TEXNOLOGIYA MAKTAB O'QUVCHILARINING KOMMUNIKATIV VA NUTQIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRUVCHI FAOL METOD SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada trening texnologiya maktab o'quvchilarining kommunikativ va nutqiy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi faol metod sifatida ochib berilgan. Ta'lim va rivojlanishning noan'anaviy shakllarining samaradorligi yaxshi ma'lum. Bu nostandart tuzilishga ega bo'lgan, turli xil ta'lim shakllarining uslub va usullarini o'zlashtiradigan, o'quvchilarning o'rganilayotgan fanga qiziqishini rivojlantiradigan eksrompt mashg'ulotdir.

Kalit so'zlar: Texnologiya, muhim, tarix, jarayon, aloqa, amalga oshirish, transferlar, jahon tarixi.

ОБУЧЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ШКОЛА КОММУНИКАЦИОННОГО И РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

В данной статье технология обучения раскрывается как активный метод развития коммуникативных и речевых навыков школьников. Эффективность нетрадиционных форм обучения и развития общеизвестна. Это импровизированная деятельность, имеющая нестандартную структуру, осваивающая методы и методы различных форм обучения, развивающая у учащихся интерес к изучаемому предмету.

Ключевые слова: Технология, важное, история, процесс, связь, реализация, переводы, всемирная история.

TRAINING TECHNOLOGY AS AN ACTIVE METHOD OF DEVELOPING COMMUNICATIVE AND SPEECH SKILLS OF SCHOOLCHILDREN

Annotation

In this article, training technology is revealed as an active method of developing communicative and speech skills of schoolchildren. The effectiveness of non-traditional forms of education and development is well known. It is an impromptu activity that has a non-standard structure, learns the methods and methods of various forms of education, and develops students' interest in the studied subject.

Key words: Technology, important, history, process, communication, implementation, transfers, world history.

Kirish. Hozirgi kunda psixologiyada trening tushunchasiga oid ko'p tarqalgan ta'riflar keltiriladi. Rus olimasi L. A. Petrovskaya psixologik treningni "shaxslararo muloqot sohasida bilim, ko'nikma, malaka, ijtimoiy ustanovka va tajribalarni rivojlantirishga qaratilgan ta'sir etish vositasi", "muloqotda kompetentlikni rivojlantirish", "psixologik ta'sir etish vositalari" sifatida qaraydi.

Tadqiqot metodologiyasi. G.A. Kovalev bo'yicha psixologik trening – majmuaviy ijtimoiy didaktik yo'nalish sifatida faol ijtimoiy-psixologik o'qitish metodlaridir.

B. D. Parigin guruhli maslahat metodlarini umuman jamiyat va hayotda muloqot qilish ko'nikmalariga o'rgatuvchi faol o'qitish uslubi sifatida tavsiflaydi.

Yuqoridagilaridan kelib chiqqan holda psixologik treningga quyidagicha ta'rif berishimiz mumkin - trening ko'p funksiyali bo'lib, u inson fenomenlari psixologiyasini maqsadli o'zgaritish yuzasidan guruh va tashkilotlar, insonning professional va shaxsiy muvofiqligini maqsadli o'zgartirishga qaratilgan metoddir.

Treningning asosiy maqsadi: shaxsni psixologik (ruhiy) ozod qilish, bunda tabiiy erkinlikni his etishni, o'z guruhida va undan tashqarida o'zaro munosabat va aloqa o'rnatishdan iborat. Demak, trening — shaxsda mavjud bo'lgan yoki vujudga keladigan muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma malakalarni hosil qilish maqsadida bahs-munozara, o'yin va mashqlar orqali o'tkaziladigan mashg'ulotlar yig'indisidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Shaxslararo kommunikativ ko'nikmalarini hosil qilish uchun tashkil etiladigan treninglarning maqsadi – muloqot jarayonida vujudga keladigan nizoli va muammoli vaziyatlarni yechishga o'rgatishdan iboratdir.

Bu borada olib borilgan treninglar ishtirokchilarga nima beradi?

- Guruh a'zolarining har birida kuzatuvchanlikning oshishiga olib keladi;

- Muloqotga kirishayotgan sherigining verbal, noverbal muloqotidagi farqni ajrata bilishga o'rgatadi, ya'ni ishtirokchilar muloqotdagi sherigining so'zlari bilan mos kelmayotgan xatti-harakati, holati, imo-ishoralarni o'qiy bilishga, ularni tahlil qilishga urganadi;

- Turli xil vaziyatlarda suhbatdoshi bilan muloqotga kirisha olish yo'llarini egallashga o'rgatadi;

- Nizoli va muammoli vaziyatlarda xulq-atvorini me'yorida ushlab turishga o'rgatadi;

- Muloqot jarayonida boshqalarni, o'zini, shuningdek odamlar orasidagi munosabatlarni yaxshiroq tushunishga o'rgatadi;

- Shaxsning o'zini-o'zi anglash jarayonini tezlashtiradi.

- O'zi va suhbatdoshining emosional holatini solishtirishga, o'zidagi emosional zo'riqishni pasaytirishga o'rgatadi.

Trening jarayonida trener shaxslararo munosabatlarni yaxshilash uchun mo'ljallangan o'yin va mashqlar, bahs-

munozaralarni taklif etishi uchun aynan muloqot haqida, shuningdek bu boradagi psixologik bilimlarga ega bo'lishi talab etiladi. Shaxslararo munosabatlar psixologiyani eng murakkab va asosiy yo'nalishi bo'lib, buni bilmasdan turib trening jarayonini tashkil etish va uning samarasini ta'minlash mumkin emas.

Shuni alohida qayd etish lozimki, trening jarayonida muammolarni yechish ham, bu boradagi bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilish ham trenerdan shaxs psixologiyasi, shaxs individual psixologiyasi bilan ishlashni taqozo etadi. Shuning uchun psixologiyada bunday treninglar psixologik treninglar deb ataladi.

Masalan ko'plab oliygohlarda ijtimoiy faoliyatning u yoki bu sohalar uchun mutaxassislar tayyorlanadi.

Lekin ularning kelgusi faoliyatlarida odamlar bilan murakkab munosabatlarga o'rgatish, o'zini va o'zga shaxslar hamda yaxlit ijtimoiy guruhlar faoliyatlarini boshqarishga mashqlantirish va u shaxsni ijtimoiy muloqotga oldindan maqsadli tarzda tayyorlash demakdir.

Shunday qilib treningning tabiiy hamda maxsus tarzda uyushtirilgan turlari haqida mulohaza yuritish mumkin. Birinchi holatni biz hattoki, kichik yoshli bolalarda ham kuzata olamiz. Masalan yosh bolalarning turli ijtimoiy rollar doirasida o'zaro har xil rolli va syujetli o'yinlari bilan mashg'ul bo'lishlari, unda turli rollar (o'qituvchi, tarbiyachi, haydovchi, boshliq va hokazo)ni improvizatsiya qilishlari, tabiiyki ulardagi nafaqat dunyoqarashni, balki bo'lg'usi ijtimoiy faoliyatlarga tayyor bo'lishlarida katta ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va natijalar. Maxsus tarzda uyushtirilgan treningda alohida vaziyatlar va har bir o'yin ishtirokchisining shaxsiy ehtiyojlari, ularda individual shakllanishi zarur bo'lgan sifatlar katta rol o'ynaydi va shaxs ataylab u yoki bu ijtimoiy psixologik vaziyatga o'zgalar tomonidan qo'yiladi. Trening malakalarni o'rttirishga qaratilgan tadbirlar va tayyorgarlik majmuasi treningdir.

Ya'ni uning asosiy vazifalari quyidagilar bilan izohlanadi:

- Shaxsning ijtimoiy psixologik bilimdonligini oshirish;

- Muloqot (muomala) faoliyatida namoyon bo'ladigan yaqqol bilimlar malakalar va ko'nikmalarni hosil qilish;

- Muloqotda namoyon bo'ladigan zarur sifatlar, ijtimoiy ustunliklarni shakllantirish;

- Noadekvatlarini korreksiya qilish;

- O'zini-o'zi to'laroq anglash, bilish;

- Hamda o'zgalarga nisbatan to'g'ri munosabatlarini shakllantirish

- qobiliyatini o'stirish.

Oxirgi 10-15 yillar davomida, psixologik trening - psixologik amaliyotning keng tarqalgan shakllaridan biri bo'lib kelmoqda.

Trening o'zining o'sishi bilan psixologiyani amaliy sohasida o'zgacha o'rin tutadi. Har yili yangidan-yangi ilmiy yo'nalishlarni, trening maktablari esa o'zlarining o'zgacha texnikaviy modellari va mashg'ulotlarini ko'rsatishadi.

Ijtimoiy va tashkiliy psixologiya kontekstida trening muammosiga e'tibor bergan ko'plab mualliflar, trening jarayonini tashkil etishning turli metodik uslublariga o'zlarining bor diqqatlarini quyidagicha jamlaganlar:

ADABIYOTLAR

1. Вишнеvский К. Форсайт как инструмент государственной инновационной политики/ - Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук.-М.:МГУ.-2013. 36с
2. Kodirov N. (2020). Problems of the globalization of information culture in the current time. In Știință, educație, cultură (Vol. 4, pp. 272-274).
3. Kodirov Nodirbek. Problems of the globalization of information culture in the current time. In: Știință, educație, cultură . Vol.4, 15 februarie 2020, Comrat. Comrat, Republica Moldova: Universitatea de Stat din Comrat, 2020, pp. 272-274. ISBN 978-9975-83-094-2.

-Trening guruhlarida o'tkaziladigan turli metodikalarini tasvirlaydilar;

-Mashq va priyomlarni qo'llashning detallariga tushuncha beradilar;

(Arnol'd,1989; Bol'shakov, 1986; Yemel'yanov, 1985; Jukov, Petrovskaya va boshqalar).

Treningning u yoki bu psixologik maktabiga xos mashqlar, texnikalar faqatgina vosita bo'lib qolaveradi, chunki uning natijaviyligi bu vositaning sifatiga emas balki uni qo'llovchi shaxsning mahoratiga bog'liq." (Vachkov, 1999 s. 18)

Yuqorida ko'rsatilgan izlanishlar sikli shuni ko'rsatadiki, trening kursining samaradorligini aniqlashda uning nazariy tizimining ustivorligi va uning doirasida hosil bo'lgan amaliy metodikalar haqida so'z ketmaydi, balki shu treningni olib boruvchi shaxslar va ularning noyob malakalari haqida aytib o'tiladi.

Shunday qilib trening mashg'ulotlarni olib borishda birinchi o'rinda : to'g'ri nazariya, vositalar yoki treningning shaxsiy tayorgarligi, trening natijasi, diagnostikasi, hal qiluvchi masalalar shulardan kelib chiqadi.

Trening bo'yicha barcha kitob mualliflarining ishida uning samaradorligi bo'yicha tafovutlari mavjud.

Xulosa va takliflar. Pedagogik model bu -taxminiyo andoza, aqliy yoki shartli standart. Pedagogik model pedagogik ilmiy tadqiqotning bir shakli sifatida qaralib, u muayyan pedagogik obyektni tuzilishi va funksiyalarini o'rini bosuvchi va aks ettiruvchi, tushunchalar va munosabatlarning sxematik majmui ko'rinishidagi umumlashtirilgan tasvirdir. U nazariy va normativ bo'lishi mumkin. Modellashtrish jarayoni obyektiv va universal muolaja sifatida pedagogikada keng qo'llaniladi. Shu munosabat bilan pedagogikada modellashtrishdan nazariy va amaliy masalalarni modellar yordamida yechish vositasi sifatida foydalanish tajribasini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Rolli o'yinlar xayotiy vaziyatlar va munosabatlar modellashtriladigan, maxsus tashkil qilinadigan o'yinlardir. Ular shaxslararo munosabatlar xarakterini anglash, bu munosabatlarni yaxshilash ishida qo'l keladi. Trening jarayonida rolli o'yinlar ko'pincha turli ijtimoiy rollarni bajaruvchi kishilar orasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirish uchun taklif qilinadi.

Ijtimoiy rollarga biz xayotda o'zimiz sezmaganda holda juda ko'p duch kelamiz. Er, xotin, ota, o'g'il, ona, qiz, yo'lovchi, xizmatchi, talaba, boshliq va x.k. – bular faqat inson ekanligimizni anglatuvchi tushunchalargina emas, balki muayyan ijtimoiy rollar hamdir. Ulardan har biri o'z yo'li-yo'riqlari va xulq-atvor qoidalari, normalariga ega.

Rolli o'yinlarda asosiysi – muloqot yoki munosabatdir. O'z pozisiyamizni o'zgalarnikiga moslashtirish jarayonida munosabatlarning yangi usullarini ishlab chiqishimiz mumkin: bunda odatlanilgan xulq-atvorning yaxshi va yomon jihatlari yaxshiroq anglanadi yoki boshqa ishtirokchilar bilan bevosita muloqot jarayonida yangi xulq-atvor ko'rinishlari shakllantiriladi.

Rolli o'yinlarda xulosa chiqarish tajriba to'plash uni anglash va kundalik hayotga tatbiq etish muhimdir.

4. Kodirov N.M. Transformation and globalization of information media //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – T. 1. – №. 12. – C. 83-93.
5. Kadirov N.M. Social and physical experience of information and information culture //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – T. 1. – №. 3. – C. 165-170.
6. Nodirbek Kodirov Mamasoliyevich. (2023). Information Culture: A New Approach. World Bulletin of Social Sciences, 19, 129-134. Retrieved from <https://www.scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/2228>

A'zamjon VALIYEV,

Toshkent davlat pedagogika universiteti Muhandislik va kompyuter grafikasi kafedrasida dotsenti

E-mail: valiyev72@inbox.ru

TDPU professori, t.f.n. Sh.K. Murodov taqrizi asosida

PRACTICAL APPLICATION OF GEOMETRIC CONSTRUCTIONS IN SOLVING POSITIONAL TASKS IN THE PERSPECTIVE

Abstract

The perspective image from the execution is used in practice in architecture, fine art, in design and reconstruction works. Checking the positional-metric relations between geometric figures in perspective requires a person to have a strong spatial imagination and thinking, logical thinking. There are certain difficulties in teaching such questions and understanding them by students. This article describes the content of positional questions on which perspective is taught, their types and practical significance, the place that perspective occupies in the execution of the image. The article mainly discusses methods for solving positional problems using geometric constructions.

Key words: Central projection, perspective, perspective image, positional problem, metric problem, point of incidence of a straight line, fine art, painting, auxiliary triangles, adjacent rectangles, horizontal, parallel lines, geometric construction, spatial imagination, thinking, logical thinking.

ПРАКТИЧЕСКОЕ ПРИМЕНЕНИЕ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ПОСТРОЕНИЙ ПРИ РЕШЕНИИ ПОЗИЦИОННЫХ ЗАДАЧ В ПЕРСПЕКТИВЕ

Аннотация

Перспективное изображение используется на практике в архитектуре, изобразительном искусстве, проектных и реконструкционных работах. Проверка позиционно-метрических отношений между геометрическими фигурами в перспективе требует от человека сильного пространственного воображения и мышления, логического мышления. Существуют определенные трудности в преподавании именно таких задач и понимании их студентами. В данной статье излагается содержание позиционных задач, по которым преподается перспектива, их виды и практическое значение, место, которое занимает перспектива при выполнении изображения. В статье в основном рассматриваются методы решения позиционных задач с применением геометрических построений.

Ключевые слова: Центральная проекция, перспектива, перспективное изображение, позиционная задача, метрическая задача, точка схода прямой, изобразительное искусство, рисунок, вспомогательные треугольники, смежные прямоугольники, горизонтальные, параллельные прямые, геометрическое построение, пространственное воображение, мышление, логическое мышление.

PERSPEKTIVADA POZITSION MASALALARNI YECHISHDA GEOMETRIK YASASHLARNING AMALIY TATBIQI

Аннотация

Perspektiv tasvir bajarishdan arxitekturada, tasviriy san'atda, loyihalash ishlarida va rekonstruksiya ishlarida amaliy foydalaniladi. Perspektivada geometrik shakllar orasidagi pozitsion va metrik munosabatlarni tekshirish kishidan kuchli fazoviy tasavvur va tafakkur, mantiqiy fikrlashni talab qiladi. Aynan shunday masalalarni o'qitish va uni talabalar tushunishida ma'lum bir qiyinchiliklar mavjud. Ushbu maqolada perspektiva o'qitiladigan pozitsion masalalar mazmuni, ularning turlari va uning amaliy ahamiyati, perspektiv tasvir bajarishda qo'llaniladigan o'rinlari bayon qilingan. Maqolada asosan, pozitsion masalalarni geometrik yasashlarni tatbiq qilgan holda yechish usullari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Markaziy proyeksiya, perspektiva, perspektiv tasvir, pozitsion masala, metrik masala, to'g'ri chiziqning tushish nuqtasi, tasviriy san'at, rasm, yordamchi uchburchaklar, qo'shni to'g'ri to'rtburchaklar, gorizontal, parallel to'g'ri chiziqlar, geometrik yasash, fazoviy tasavvur, tafakkur, mantiqiy fikr yuritish.

Kirish. Ushbu maqola "Ta'lim to'g'risida" 2020-yil 23-sentabrda O'RQ-637-son, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son, "Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" 2020-yil 29-oktabrdagi 6097-son, "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2020-yil 6-noyabrda PF-6108-son ijrosini ta'minlash maqsadida, belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda mamlakatimiz mehnat bozori, shaxs, davlat va jamiyatning o'zgaruvchan

ehtiyojlarini hisobga olib, oliy ta'lim va innovatsiyalar, maktabgacha va maktab ta'limi vazirliklari tizimi xodimlariga bo'lgan ehtiyojlardan kelib chiqib, bo'lajak tasviriy san'at va chizmachilik fani o'qituvchilarini tayyorlashning samarali usullarini joriy etish maqsadida yozilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev aytganlaridek, "Albatta, faqat zamonaviy bilim va kasb-hunarlarini puxta egallagan, mustaqil fikrlaydigan, doimo el-yurt taqdiriga daxldorlik tuyg'usi bilan yashaydigan siz, aziz yoshlarimiz maydonga dadil chiqib, bugungi kunda hayotning o'zi oldimizga qo'yayotgan vazifalarni hal etishga qodirsiz" [1].

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev o'z ma'ruzalaridan birida "...nafaqat akademik ilm-fanni, balki oliy o'quv yurtlaridagi ilm-fanni yanada rivojlantirish muhim vazifa hisoblanadi" deya ta'kidladilar [2]. Tarixiy manbaa materiallari va yangi zamonaviy texnik taraqqiyot yangiliklarini o'zaro uyg'unlashtirgan holda o'quv jarayoni tashkil qilish, intellektual salohiyatli kadrlarni tayyorlash hozirgi kun talabi bo'lib qolmoqda. Bu talablarni bajarish uchun ta'limda katta ijobiy o'zgarishlar sodir bo'lmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. K.Angelevskiy fikricha, "... barcha davlatlar ta'limga imkon qadar ko'p yangilik kiritishga intilmoqda. Bugungi yangiliklar ularga uyushgan, rejali, ommaviy yondashuvni talab etadi. Yangiliklar kelajak uchun uzoq muddatli investisiyalardir. Novatorlikka qiziqish uyg'otish, yangilik yaratishga intiluvchan shahsni tarbiyalash uchun ta'limning o'zi yangiliklarga boy bo'lishi, unda ijodkorlik ruhi va muhiti hukm surishi lozim" [3].

Muhandislik grafikasi fanlari mazmuni bo'yicha Yu.Qirg'izboev, R.Xorunov, I.Raxmanov, Sh.Murodov, P.Adilov, D.Qo'chqarova, Shomurodov, B.Xaitov, M.N.Makarova, S.A.Solovyev, N.V.Kaygorodsev, P.A.Florenskiy, Xoriya Teodoriu, Marks Mateu-Mestrelar, uni o'qitish metodikasi bo'yicha P.Adilov, Sh.Abduraxmanov, A.Umruxonjaev, E.Ro'ziyev, K.Zoirov, A.Xamraqulov, S.Saydalyev, J.Yodgorovlar, innovatsion ta'lim texnologiyalarini olib kirish bo'yicha A.Xamraqulov, Sh.Dilshodbekov, Sh.Dilshodbekov, Sh.Muslimov va boshqalar ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lsada, aynan bu ishlarda perspektiva fanini o'qitishda bizning mavzuimizda ko'tarilgan muammo mazmuni yetarlicha tadqiq qilinmagan.

Chizma geometriyaning katta bir bo'limlaridan biri perspektiva bo'lib, u arxitektura va tasviriy san'atni rivojlanishi xizmat qiladi (perspektiva - ba'zi ta'lim muassasalarida alohida fan sifatida o'qitiladi).

XII asr o'rtalarida juda ko'p mashhur sharq olimlari asarlari qatorida Kremonalik Herardo Ali Hasan ibn al-Haysam al-Basriyning bir nechta kitobini, o'shalar orasida uning "Kitob al-manoziri"ni "De Aspektibus" va "Perspektivae" nomlari ostida lotin tiliga tarjima qildi [4]. XIII asrda Yevropada optika ilmi bilan jiddiy shug'ullangan Bekon va Pekam kabi olimlarning yetishib chiqishida mazkur kitoblari alohida ahamiyat kasb etgan. Al-Haysam kitoblari ta'sirida voyaga yetgan optika ilmi taraqqiyotchisi va targ'ibotchisi, mashhur tabiatshunos Rodjer Bekon (1214-1292) uning kamera-obskurasi yordamida va har xil shakldagi linzalar yordamida yorug'lik nurlari ustida juda ko'p tajribalar o'tkazdi. Ko'zoynaklar nazariyasini ishlab chiqdi. XIII asrning oxiriga kelib, Italiyada oldin qabariq, keyin botiq ko'zoynaklarni ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi [5].

Polyak me'mori Vitelo (1225 – 1280) o'zining optikaga bag'ishlangan o'nta kitobini "Perspektiva" (lot.: "ich-ichigacha ko'ryabman") deb atadi. Bu kitobni yozishda u al-Haysamning optikaga oid asarlari to'plami ("Opticae thesaurus") dan unumli foydalandi [6]. Jumladan, al-Xaysam o'zidan oldin o'tgan ko'plab optikachilarning ko'rish haqidagi pifagorcha noto'g'ri bir fikrini demokritchasiga to'g'rilab: "Optik obraz – ko'rinayotgan jismlardan tarqalayotgan yorug'lik nurlari yordamida hosil bo'ladi," – degan edi [7]. Ko'rinib turibdiki optika va perspektiva fanlarini shakllanishi va rivojlanishida ko'plab qomusiy allomalar xizmat qilishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Perspektiv tasvir monoproyeksiya hisoblanganligi uchun geometrik shakllarning markaziy proyeksiyasi (perspektivasi) ortogonal proyeksiyadagi tasviriga nisbatan o'ziga xoslikka ega. Aynan perspektivada pozitsion masalalar mazmuni va uni o'qitishda mavjud muammolarga yuzlansak. Chizma geometriya fanining maqsadlaridan biri geometrik obrazlarning

tarkibidagi nuqta, chiziq va tekis shakllarning o'zaro munosabatlarini, ya'ni ular orasidagi pozitsiyaviy va metrik munosabatlarni aniqlash hisoblanadi.

Geometrik obrazlarning chizmada o'zaro joylashishiga qarab ularga oid geometrik masalalarni uchta gruppaga bo'lish mumkin.

1. Pozitsion masalalar.
2. Metrik masalalar.
3. Konstruktiv masalalar [8].

Ikki geometrik shaklning bir-biriga nisbatan egallagan o'zaro vaziyatidan hosil bo'lgan uchinchi geometrik shaklni aniqlashga qaratilgan masalalar pozitsion masala deyiladi. Masalan, to'g'ri chiziq va tekislikning o'zaro vaziyatidan (agar ular kesishuvchi bo'lsa) uchinchi geometrik shakl nuqta hosil bo'ladi. Yoki ikki kesishuvchi sirtning o'zaro kesishuvidan uchinchi geometrik shakl – kesishish chizig'i (fazoviy egri chiziq, tekis chiziq yoki fazoviy sinq chiziq) hosil bo'ladi.

Pozitsion masalalar tarkibiga quyidagi geometrik masalalarni kiritishimiz mumkin:

- ikki tekislikni kesishgan chizig'ini aniqlash;
- to'g'ri chiziqni tekislik bilan kesishgan nuqtasini aniqlash;
- tekislikka perpendikular to'g'ri chiziq o'tkazish;
- to'g'ri chiziq kesmasini berilgan nisbatta bo'lish;
- ikki sirtning kesishgan chizig'ini aniqlash;
- to'g'ri chiziqni sirt bilan kesishgan nuqtalarini aniqlash va hokazo [9].

Perspektivada har doim u yoki bu narsaning fazoda egallagan vaziyatlarini yoki ular elementlarining narsaga nisbatan joylashishini aniqlashga, so'ngra, uning perspektivasini yasashga to'g'ri keladi. Ya'ni pozitsion masala yechishni bilish zarur. Rasm chizishda, loyihalash va konstruktorlik ishlarida detal va buyumlarning tarkibidagi geometrik shakllarning shakli, tuzilishi, o'lchamini aniqlash yoki bilishga to'g'ri kelinadi. Shunday holatlarda pozitsion masalalarni yecha olishni bilishga zaruriyat tug'iladi. Masalan, binoning shaxsiy va tushuvchi soyalarini aniqlashda yoki obyekt perspektivasini qurishda bir qator pozitsion masalalar bajariladi. Demak pozitsion masalalarni uning amaliy ahamiyati bilan birgalikda qo'shib o'qitish talabalarni fan yuzasidan sifatli va samarali darajada bilim, ko'nikmaga ega bo'lishiga zamin bo'ladi. Mavzuning hayot bilan bog'liqlik jihatlari o'zlashtiriladi. Perspektivadagi pozitsion masalalarni oddiy geometrik yasashlarga tayangan holda yechish ham samarali holat hisoblanadi. Aynan geometrik yasashlarning ba'zilariga usul sifatida yondoshib, uni pozitsion masalalar yechishdagi amaliy ahamiyatini ochib berish, pozitsion masalalarni qulay usullarda yechish imkoniyatlariga erishish hamda rasm chizishdagi foydali tatbiqlarini o'quvchi va talabalarga yetkazish kerak bo'ladi. Endi pozitsion masalalarni yechish va ularning amaliy ahamiyatini ochib beruvchi ba'zi vaziyatlarni tahlil qilamiz.

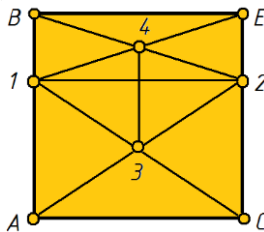
Tahlil va natijalar. Turli buyumlarning perspektiv tasviri (rasmi)ni chizishda ba'zida shartlilik va qoidalardan foydalanishga to'g'ri keladi. Bu albatta oddiy geometrik shakllarning pozitsion vaziyatlari yechimi bilan bog'liq bo'ladi [10]. Demak ayrim geometrik yasashlardan foydalanib pozitsion masalalar yechishning namunalari ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb masalasidir.

1-namuna. O'xshash uchburchaklar usuli. Bu usul hammaga ma'lum geometrik vaziyatlarga asoslangan. Ikki bitta bir xil o'xshash uchburchak uchlarining o'xshashlik markazi O bitta nur (to'g'ri chiziq)da yotadi va uning o'zaro o'xshash tomonlari o'zaro parallel bo'ladi (1-rasm, a). Bu qoidadan o'zaro parallel to'g'ri chiziqlar o'tkazishda foydalanamiz.

1-rasm, b da dala orasidan o'tgan yo'lning o'zaro parallel vaziyatda bo'lgan chetki chegara chiziqlarini bajarish ko'rsatilgan. Bu yerda yo'l chetining bir tomoni berilgan. A

nuqta orqali unga parallel bo'lgan yo'ning ikkinchi chetini o'tkazish kerak bo'lsin. Buning uchun bir uchi berilgan A nuqta, ikkinchi uchi yo'ning berilgan chetida bo'lgan B nuqta, uchinchi uchi ufq chizig'ida bo'lgan C nuqta orqali ABC uchburchak chiziladi. Keyin berilgan yo'l chetining ixtiyoriy joyida B1 nuqta tanlanadi va undan BC ga parallel qilib chiziq o'tkaziladi va uni ufq chizig'i bilan kesishgan C1 nuqtasi aniqlanadi. So'ngra B1 nuqtadan AB ga, C1 nuqtadan AC ga parallel chiziqlar o'tkaziladi hamda ularning kesishgan A1 nuqtasi aniqlanadi ($BC \parallel B1C1$, $BA \parallel B1A1$, $CA \parallel C1A1$). Bu yerda aniqlangan A1 nuqta yo'ning ikkinchi chetiga tegishli nuqta perspektivasi hisoblanadi. A va A1 nuqtalarni tutashtirsak yo'ning ikkinchi chetining perspektivasi ega bo'lamiz. Chizmadan ko'rinish turibdiki bu yerdagi barcha to'g'ri chiziqlar H narsalar tekisligida yotgan gorizontaal to'g'ri chiziqlar hisoblanadi.

2-namuna. Qo'shni vertikal to'g'ri to'rtburchaklar usuli. Dastlab bu yasashning geometrik asosini ko'rib chiqamiz. Agar ikki qo'shni to'g'ri to'rtburchaklarning diagonalalarini o'tkatsak ularning kesishgan nuqtalari ($A2 \cap C1 \Rightarrow 3$, $B2 \cap E1 \Rightarrow 4$) bitta vertikal 34 to'g'ri chiziqli yotadi (4-rasm).

4- rasm

Yuqorida ko'rsatilgan geometrik asosdan foydalanib, 5-rasmdagi parallelepipedning gorizontaal BE qirrasi aniqlanadi. Buning uchun A va C nuqtadan chiqarilgan vertikal chiziqlarning ufq chizig'i bilan kesishgan 1 va 2 nuqtalari belgilanadi. A2 va C1 diagonalalar o'tkazilib, ularni kesishgan nuqtasi 3 aniqlanadi. 3 nuqtadan chiqarilgan vertikal chiziq B2 diagonalni kesib, 4 nuqtani beradi. So'ngra 1 va 4 nuqtalar tutashtiriladi va uni C nuqtadan chiqarilgan vertikal chiziq bilan kesishgan E nuqtasi aniqlanadi. BE kesma parallelepipedning gorizontaal qirrasi bo'ladi (5-rasm, a) [11].

Xulosa va takliflar. Ortogonal proyeksiyada turli geometrik yasashlar olimlar tomonidan ishlab chiqilgan. Bundan tashqari geometrik shakllar orasidagi pozitsion va metrik munosabatlarni tekshirishning bir qator usullari ham o'quv adabiyotlaridan ma'lum. Ammo markaziy proyeksiyalash usuli (perspektiva)da geometrik yasashlardan foydalanib pozitsion masalalar yechishning qulay jihatlari kam tadqiq qilingan. Perspektivadagi pozitsion masalalardan asosan rasm chizishda keng foydalanish mumkin. Shuni inobatga olsak maqolada taklif qilingan ilmiy-nazariy materiallardan nafaqat perspektivadagi pozitsion masalalarni yechishda, balki rasm chizishda ham amaliy foydalansa samarali va foydali ish bo'ladi. Bundan tashqari talabalar pozitsion masalalarni yechishning ilmiy asoslarini ham o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakatining IV qurultoyidagi nutqi.
2. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. 2016 yildagi Vazirlar Mahkamasining 2016- yil yakunlari va 2017- yil istiqbollari bag'ishlangan majlisidagi nutqi. – T.: “O'zbekiston”, 2017. 46-bet.
3. Махкамова С. Педагогические технологии: понятия, принципы и методы внедрения: Сб. материалов из Интернета./ Сост. С.Махкамова. – Ташкент, 2003. – С.26.
4. Абдурахмонов Ш. “Перспектива” илмий атамасининг расмий фанга кириб, унда қарор топиши хусусида. Узлуксиз таълим тизимининг чизма геометрия ва муҳандислик графикаси йўналишида педагог кадрлар тайёрлашнинг илмий-назарий асослари Республика илмий-амалий анжумани материаллари. ТДПУ, 2015. 84-85 бетлар.
5. Тарасов Л.В., Тарасова А.Н. Беседы о преломлении света /Под ред. В.А. Фабриканта. – М.: Наука, 1982.
6. Абдурахмонов Ш. Чизмалар яратишда қўлланилган ҳандаса илми. – Т.: “Fan va texnologiya”. 2017-48-bet.
7. Гамалина Р.Б., Соколова Е.И. К истории геометрической оптики на Ближнем и Среднем Востоке и в Европе в средние века //Сб. Из истории точных наук на средневековом Ближнем и Среднем Востоке. – Т.: 1972. – С.: 72 – 76.
8. Муродов Ш., Ҳақимов Л., Одилов П., Шомуродов А., Жумаев М. Чизма геометрия курси. –Т.: «Ўқитувчи», 1988, 3-бет.
9. Valiyev A.N. Perspektiva. -Т.: “Voriz-nashriyot”, 2012, 91-bet.
10. Макарова М.Н. Практическая перспектива. -Москва: “Академический Проект”, 2004, 75-стр.
11. Valiyev A.N., Rakhmatova I., Abdumutalibova A. Practical Application of Prospects Rules in Drawing (научно-методическая статья). Eastern European Scientific Journal (ISSN 2199-7977), Germaniya, №5, 2018, 82-86 стр.

УДК: 373: 371

Sunnatullo DO'STOV,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: dsunnatullo17@gmail.com
Anvarjon YUSUPOV,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: anvarjony123@gmail.com
Axtamqul A'ZAMQULOV,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: azamqulovahtamqul@gmail.com

TerDU fizika-matematika fanlari doktori, professor M.Mirsaburov taqrizi asosida

BOSHLANG'ICH SINFLARIDA MATEMATIKA O'QITISHNI ZAMONAVIY TARZDA AMALGA OSHIRISH IMKONIYATLARI

Annotatsiya

Boshlang'ich sinflar o'qituvchisining metodik-matematik tayyorgarligi deyilganda biz uni ilmiy dunyoqarash asosida matematika o'qitish metodikasini umumiy pedagogik-psixologik va matematik tayyorgarlik bilan uzviy bog'lanishda tayyorlanishni tushunamiz. Bunday tayyorlanish vazifasiga matematikadan boshlang'ich ta'lim sohasida ma'lum bilim va uquvlarni egallash hamda bolalarni o'qitish orqali tarbiyalashni o'zlashtirishi kiradi.

Kalit so'zlar: Boshlang'ich ta'lim, matematika, metodika, texnologiya, pedagogika, o'quv dasturi.

POSSIBILITIES OF IMPLEMENTING MATHEMATICS TEACHING IN PRIMARY CLASSES IN A MODERN WAY

Annotation

When we say methodical-mathematical training of primary school teachers, we understand it as preparation of mathematics teaching methodology on the basis of scientific worldview in integral connection with general pedagogic-psychological and mathematical training. The task of such preparation includes the acquisition of certain knowledge and skills in mathematics in the field of elementary education and the mastery of raising children through teaching.

Key words: Primary education, mathematics, methodology, technology, pedagogy, curriculum.

ВОЗМОЖНОСТИ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ СОВРЕМЕННЫМ ОБРАЗОМ

Аннотация

Когда мы говорим о методико-математической подготовке учителей начальных классов, мы понимаем ее как подготовку методики преподавания математики на основе научного мировоззрения в неразрывной связи с общей педагогико-психологической и математической подготовкой. В задачу такой подготовки входит приобретение определенных знаний и умений по математике в области начального образования и овладение воспитанием детей через обучение.

Ключевые слова: Начальное образование, математика, методология, технологии, педагогика, учебный план.

Kirish. Ma'lumki, respublikamizda mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab jamiyatni isloh qilish va yangilash jarayonining eng muhim bo'g'ini jamiyatdagi demokratik o'zgarishlarning, iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning, respublikaning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvining zarur va majburiy sharti sifatida ta'lim sohasini isloh qilish siyosati izchillik bilan amalga oshirilmoqda. Bugungi kunda Kadrlar tayyorlash milliy dasturi yosh avlodga uzluksiz ta'lim berish va uni tarbiyalash jarayonini yaxlit qamrab oladigan yagona ta'lim tizimi hisoblanadi. Ta'lim tizimining har bir bo'g'ini alohida o'ringa ega. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga matematikadan samarali ta'lim berilishi uchun o'qituvchi boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasini egallab, chuqur o'zlashtirib olmoqchi lozim.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Taniqli olim J.Ikromov o'zining "Язык обучения математики" kitobida "Maktab o'quvchilarining matematik madaniyati shakllanishi bir necha davrga bo'linadi", deb ta'kidlaydi [1]. Birinchi navbatda ular ob'yektiv tushunchalarning birgalikda tashkil etadigan mazmuni — matematik reallikni aniqlab oladilar.

Bunda ob'yektlarning aniqlik xususiyatlari bilan tarixiy jihatlar o'rtasidagi bog'liqlik alohida ahamiyat kasb etadi. Bu yerda matematik reallik jumlasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak ushbu reallikni o'quvchilar matematik hisob kitoblarning turmush jarayonidagi ahamiyatini bevosita bilganlarida ya'ni kundalik turmush bilan bog'liq misol va masalalarni bevosita bajarganlaridagina his qiladilar. Demak kundalik turmush bilan bog'liq holda matematika o'qitishni tashkil etish o'quvchi faoliyatida muhim ahamiyatga egadir.

Kundalik turmush bilan bog'liq misollar yechish asosida o'quvchi matematik bilimlar shunchaki o'zlashtiriladigan bilimlar emas balki hayotiy zaruriyat sifatida o'zlashtirilishi lozimligi to'g'risida xulosa qiladilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Aniqki, metodik masalalar har bir darsda yuzaga keladi, Shu bilan birga odatda, ular bir qiymatli yechimga ega emas. O'qituvchi darsda yuzaga kelgan metodik masalaning mazkur o'quv vaziyati uchun eng yaroqli yechimini tez topa olishi uchun bu sohada yetarlicha keng tayyorgarlikka ega bo'lishi talab etiladi[2].

Boshlang'ich ta'lim metodikasi o'qitish vositasi sifatida mavjud didaktik o'yinlar mantiq ilmi va matematik

nuqtai nazaridan mazmunan yetarli emasligi tufayli didaktik o'yinlardan foydalaniladi va o'rganilgan materialni faqat mustahkamlash vositasi sifatida foydalaniladi. O'quvchilar bilan har bir darsda bir nechta tushunchalar bilan ish olib boriladi. har bir tushunchani tushunish boshqa bir tushunchani takrorlash, esga olib borish bilan olib borilsa, bu tushuncha esa keyingi tushunchalarni tushuntirish uchun xizmat qiladi.

O'qitish jarayonida har bir o'quv materiali rivojlantirilgan holda olib boriladi, bu o'quv materiali o'zidan keyin o'qitiladigan materiallarni tushunish uchun poydevor bo'ladi. Boshqa tushunchaning o'zlashtirilish jarayonini qarasak, u bir nechta darslarning o'zaro bog'liqligi o'qitilishi natijasida hosil bo'ladi. Shunday qilib matematik tushunchalarni hosil qilish birgina darsning o'zida hosil qilinmasdan, balki o'zaro aloqada bo'lgan bir qancha darslarni o'tish jarayonida hosil qilinadi. Bunday darslarni birgalikda darslar tizimi deb ataymiz. Shuning uchun o'qituvchi mavzuning mazmunini ochadigan darslarni mantiqiy ketma ketlikda joylashtirishi kerak[3]. Eng katta talab darsning o'quv tarbiyaviy maqsadini e'tiborga olish, o'qitish tamoyillarining metodik va umumpedagogik tomonlarini hisobga olishdir. Mavzu bo'yicha yaxshi o'ylangan darslar tizimining o'quv vaqtini mavzularga to'g'ri taqsimlashga bog'liq. Unda o'quvchilarning mustaqilligini hosil qilish, xususiy misollarni qarash, xususiy xulosalar chiqarish, undan umumiy xulosalar chiqarishga olib kelish diqqat markazida turishi lozim. Bu bilimlar darslar tizimida hosil qilinib, mustaxkamlangandan keyin misol va masalalar yechishni ta'minlashi kerak. Undan keyin mashqlar yordamida malakalarni qayta ishlashi, shuningdek hosil qilingan bilimlarni doimo bir tizimda keltirish va umumlashtirishni ham ta'minlash kerak.

Tahlil va natijalar. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitishning tashkiliy shakllari dars, uy vazifalarini mustaqil bajarish, o'quvchilarning yakka tartibda guruh va jamoa bo'lib ishlashlari, ekskursiyalar, sinfdan tashqari ishlardan iborat. Matematikani o'rganish o'quvchilarning o'z ona tillarida nutq madaniyatini to'g'ri shakllantirish, o'z fikrini aniq, ravshan va lo'nda qilib bayon eta bilish malakalarini o'zlashtirishlariga yordam beradi. Bunday bilimlar berish orqali esa o'quvchilarning fazoviy tasavvur qilish xususiyatlari shakllanadi hamda mantiqiy tafakkur qilishlari yanada rivojlanadi. 1-sinf o'quvchilarning bilimlarini aniqlash, sinf o'quvchilarning bilimlarini tenglashtirish, ya'ni past bilimga ega bo'lgan o'quvchilarning bilimlarini yaxshi biladigan o'quvchilarga yetkazib olish vazifasi turadi. Har bir alohida darsning maqsadi darslar tizimining maqsadini aniqlab, uning yordamida o'qitilayotgan mavzuning mazmunini o'quvchilarga ochib beradi. Bu holda yangi tushunchalar bilan o'quvchilarni tanishtirish bo'lsa, ikkinchi holda tanishtirilgan tushunchani kengaytirish va chuqurlashtirish, uchinchisida, biror malaka va ko'nikmalarni hosil qilish, to'rtinchisida, bilim, malaka va ko'nikmalarni tekshirish va h.k. bajariladi.

O'tilganlarni takrorlash oldin o'tilgan darslarni yangi tizimga solish, shu bilan bilimlarni tekshirishni o'z ichiga oladi. Boshlang'ich matematika kursining eng muhim xususiyati uning amaliy yo'nalganligidir[4]. Agar yuqori sinflarda matematika dasturining ba'zi masalalari nazariy xarakterda bo'lsa, boshlang'ich sinflarda har bir yangi tushuncha, xossa, qonun amaliy faoliyat uchun kiritiladi. Masalan 4-sinfda o'quvchilarning to'g'ri to'rtburchak tushunchasini o'zlashtirishlari ular endilikda to'g'ri to'rtburchak ta'rifi bilishlarini, uning alomatlarini mantiqiy keltirib chiqarishni va ba'zi xossalarni isbotlashni bilishlarini, ta'rifi, alomatlari va xossalarga doir amaliy masalalarni yechish uchun foydalana bilishlarini bildiradi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar to'g'ri to'rtburchakning qarama-qarshi tomonlari tengligini o'lchash yo'li bilan aniqlaydilar va to'g'ri

to'rtburchakni yasash, uning predmeti va yuzini o'lchash va hisoblashni o'rganadilar.

Boshlang'ich ta'limning turli o'quv predmetlariga oid darslarda o'quvchilar tevarak atrofdagi voqea va hodisalar, ularning xossalarga oid konkret tasavvurlar oladilar. Matematikaning farqlantiruvchi xususiyati shundan iboratki, matematika ob'ektiv borliqni o'rganish bilan bir vaqtda o'rganilayotgan voqea va predmetlarning konkret mazmunidan, moddiy dunyoning eng umumiy tomonlariga tegishli bo'lmagan, uning miqdoriy tomonlariga ham, fazoviy shakl va munosabatlariga tegishli bo'lmagan hamma narsaga nisbatan obstraksiyalanadi.

Matematikaning buyuk kuchi shundadir, ya'ni tushunchalarning obstraktligi va umumiyligidir, boshqa o'quv fanlar bilan har tomonlama ko'plab bog'lanishlar, o'rgatishda umumiy dalillarni, ya'ni son haqidagi arifmetik amallar haqidagi geometrik figuralar, miqdorlar, shakllar haqidagi tasavvurlar va elementar tushunchalar: har xil malaka va ko'nikmalar faoliyati turlari o'qitishning shakl va metodlarini asos qilib olish mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich maktabda matematika o'qitish metodikasida mustaqil va nazorat ishlari, o'quvchilardan yakka (individual) yozma so'rov o'tkazishning samarali vositalari yaratilgan. Ba'zi didaktik materiallar dasturning chegaralangan doiradagi masalalarining o'zlashtirilishini reyting tizimida nazorat qilish uchun, boshqalari boshlang'ich maktab matematika kursining barcha asosiy mavzularini nazorat qilish uchun m o'ljallangan. Ayrim didaktik materiallarda (ayniqsa, kam komplektli maktab uchun m o'ljallangan) o'qitish xarakteridagi materiallar, boshqalarida esa nazoratni amalga oshirish uchun materiallar ko'proqdir. Matematika o'qitishda mustaqil ishlar.

Matematika o'qitish jarayonida o'quvchilarning faolligini oshirish va matematikaga bo'lgan qiziqishini rivojlantirish omillaridan biri - o'quvchilar bilan olib boriladigan mustaqil ishlardir. Matematika darslarida mustaqil ishlar yangi materialni o'rganishga tayyorgarlik ko'rishda, yangi tushunchalar bilan tanishishda, bilim, uquv va malakalami mustahkamlashda, shuningdek, bilimlarni nazorat qilishda amalga oshiriladi[5].

O'qitish shakli - bu o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatlarini uni turli sharoitlarda (sinfda, ishlab chiqarishda va hokazo) o'tkazilishiga muvofiq ravishda o'qituvchi tomonidan tarbiyaviy o'qitish jarayonida foydalaniladigan qilib tashkil etilishidir. O'qitishga doir pedagogika yoki psixologiya yaratgan yangi qonuniyatlar metodikada har doim o'z aksini topadi, metodikaning xususiy qonun-qoidalarida esa o'z navbatida pedagogik va psixologik umumlashtirishlarda material bo'lib xizmat qiladi. Har qaysi metodik usulda, mashqlar sistemasida o'quvchi pedagogik va psixologik qonuniyatlarining namoyon bo'lishini ko'ra olsa, o'qituvchi ularga har bir darsni ishlab chiqarishda tayana olsa va har bir o'quvchi chuqur bilim egallashiga erishadigan darajada ulardan foydalana olsa, ana shundagina matematika metodikasini ongli o'zlashtirish va amalda undan to'g'ri foydalanish mumkin.

Matematika - idealashtirilgan fandir, uning o'ziga xosligi "predmet"ni buyum sifatida o'zlashtirilishini emas, balki "predmet" sifatida uning xossalari, bog'lanishlar va munosabatlari mohiyatini o'zlashtirilishini nazarda tutadi. Ular (predmet) bilan faoliyat natijasidagina, unda yashiringan mazmun ochib beriladi. Barcha tushunchalar umumlashtirish amali orqali tashkil topadi, bu esa uzviy abstraktlash bilan bog'langandir. Matematikada abstraktlash ko'pincha qator ketma-ket umumlashtirishlar darajasi orqali amalga oshiriladi, so'ngra esa matematikada abstraktlash abstraktlashdan ustun bo'la boradi.

Qayd etilgan bosqichlarni ishlab chiqishda matematik tushunchalarni shakllantirishni tashkil etish jarayonida algebra

va boshlang'ich tahlil tushunchalarining o'ziga xosligi maksimal darajada hisobga olinganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Shunday qilib, ta'lim jarayonida tushunchalarni shakllantirishda faollashtiruvchi yondashuvni amalga oshirish zarurati nazariy jihatdan asoslandi, shu sababli algebra va boshlang'ich tahlildan mos metodik ta'limni ishlab chiqilishi muhimdir.

Boshlang'ich matematika metodikasi ta'limning boshqa metodikalari ona tili, tabiat, texnologiya, tasviriy san'at va boshqa fanlar metodikasi bilan bog'liq. Predmetlararo bog'lanishni to'g'ri amalga oshirish uchun o'qituvchi buni hisobga olishi juda muhimdir.

ADABIYOTLAR

1. Turdiqulova M. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitishni zamonaviy tarzda amalga oshirish imkoniyatlari. Toshkent. 2018.
2. Boyxonova D. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. Pedagoginternational research journal. 2022.
3. Jumayeva M. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. Toshkent. 2005.
4. Ikromova O. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal / 2022.
5. Qosimov M. Matematika o'qitish metodikasi. Buxoro. 2022.

UDK:159.9(575.1)

Erkin JABBOROV,

Qarshi davlat universiteti Rangtasvir va amaliy san'at kafedrasida dotsenti

E-mail: Tel:91 225 02 27

Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti dotsenti, pedagogika fanlari doktori Sh.R.Turdiyev taqrizi asosida.

SHARQ MINIATYURA SAN'ATI VA UNING ZAMONAVIY TA'LIM JARAYONIDAGI O'RNI

Annotatsiya

Mazkur maqolada Sharq miniatyura san'atining shakllanish jarayoni hamda uning dunyo mamlakatlari tasviriy san'atida tutgan o'rni haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, Xiva miniatyura maktabi, Samarqand miniatyura maktabi hamda Boburiylar davrida yaratilgan tasviriy san'at asarlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar. Tasviriy san'at, miniatyura, haykaltaroshlik, mahobatli san'at, Xiva miniatyura maktabi, Samarqand miniatyura maktabi.

ИСКУССТВО ВОСТОЧНОЙ МИНИАТЮРЫ И ЕГО РОЛЬ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

В данной статье представлена информация о процессе становления искусства Восточной миниатюры и его роли в изобразительном искусстве стран мира. Также были проанализированы хивинская школа миниатюры, Самаркандская школа миниатюры и произведения изобразительного искусства, созданные во времена Бабуриев.

Ключевые слова. Изобразительное искусство, миниатюра, скульптура, монументальное искусство, Хивинская школа миниатюры, Самаркандская школа миниатюры.

ORIENTAL MINIATURE ART AND ITS ROLE IN THE MODERN EDUCATIONAL PROCESS

Annotation

This article provides information about the formation process of Oriental miniature art and its role in the fine arts of the countries of the world. There is also an analysis of the Khiva miniature school, Samarkand miniature school, as well as works of fine art created during the Baburid era.

Keywords. Fine Arts, miniature, sculpture, fine arts, Khiva miniature school, Samarkand miniature school.

Kirish. Talaba yoshlar ta'lim jarayonida O'zbekiston xududidagi tasviriy san'atning shakllanishi taraqqiyot tarixiy bosqichlari bilan uzviy bog'liqligi bosqichma-bosqich rivojlanib, mukammallashib kelayotgan metodika fanining, zamonaviy o'qituvchi kadrlar tayyorlashda tarbiyaviy mohiyati yuksak ekanligi haqida bilishlari uchun avvalo o'zimizda rivojlangan tasviriy san'at turlari va tarixi haqida chuqur bilimga ega bo'lishi talab etiladi.

Qadimdan Markaziy Osiyo, Misr, Xitoy, Yaponiya, Hindiston kabi mamlakatlarda tasviriy san'atning ancha qiyin grafik chizmalari paydo bo'lgan. Misr qadimdan tasviriy san'at maktablariga ega bo'lgan davlatlardan biridir. Tasviriy san'at borasida nazariy bilimlarni ilmiy pedagogik jihatdan talqin etish masalasiga san'at tushunchasining o'zini tahlil qilish orqali yondoshish maqsadga muvofiqdir. Insonlar tomonidan biron-bir ish, narsa, buyum va hakozaarning mohirlik bilan bajarilishi va maromiga yetkazish inson mehnatining san'atkorona bajarilganini bildiradi. Demak, pedagoglarning ham o'z mehnatini puxta, chiroyli, kamko'stsiz bajarishi san'atkorlik namunasi bo'lib hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ta'lim-tarbiya berishda tasviriy san'at tushunchasining o'zi qanday xarakterga ega ekanligi alohida ilmiy pedagogik tahlilni taqazo etadi. Ana shuning uchun ham bu boradagi mavjud nazariy tushunchalar, ularning pedagogika fanidagi o'rni haqida to'xtalishimiz lozim.

Tasviriy san'at tur va janrlarini nazariy jihatdan o'rganish, shuningdek talaba, o'quvchilarga mashg'ulot yoki suhbat davomida ko'rgazmali qurollar orqali o'rgatishning uslubiy asoslari, yo'l-yo'riqlari metodik jihatdan alohida

o'ziga xos alifbosiga ega. Tasviriy san'at voqealikni, borliqni shakllar, chiziqlar, ranglar, bo'yoqlar surtmasi orqali ma'lum bir tekislikda, yuzada, makonda va hakozaalar ijodkor (haykaltarosh va rassom) tomonidan tasvirlanadigan san'atdir. Eng qadimgi tasviriy san'atdan farqli o'laroq Markaziy Osiyo san'at maktabini Yunon san'ati bilan uyg'unlashgan namunalardan ko'rish mumkin. Bu san'at maktabini Iskandar izi bo'ylab shakllangan tasviriy san'at maktabi deb atashga asoslar bor. Ma'lumki, miloddan avvalgi 329-327 yillarda Iskandar qo'shinlari Markaziy Osiyo hududlarini makkorlik va hiyla bilan bosib olishgan. Yunon tili, madaniyati, san'ati dinini targ'ib qilishgan. Natijada yunonlashtirish vujudga kelgan. Mahalliy xalqlar tasviriy va amaliy san'ati bilan yunonlar san'ati o'rtasida uyg'unlashuv boshlangan, natijada yunon san'atiga xos haykaltaroshlik, devoriy rasmlar, amaliy san'at namunalari paydo bo'lgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tasviriy san'atning ilg'or namunalari qadimgi madaniy taraqqiy etgan o'lkalar Sug'diyona (Zarafshon va Qashqadaryo viloyatlari), Baktriya (Surxondaryo, Janubiy-G'arbiy Tojikiston, Shimoliy Afg'oniston), Parfiya (Turkmanistonning Ashxobod viloyati, Shimoliy-g'arbiy Eron), Choch (sirdaryoning o'rta havzosi, hozirgi Toshkent viloyati, Janubiy Qozog'iston) shuningdek Qadimgi Xorazm, Qadimgi Farg'ona xududlarida mavjud bo'lib kelganini ko'ramiz. Qisqasi tasviriy san'at borasida bebaho asarlarini har bir san'at o'qituvchisi bilishi lozim. Chunki O'zbekiston tasviriy san'at tarixi, uning ilg'or o'ziga xos an'alarini o'qituvchilar tayyorlashdagi tasviriy san'at ta'limini mazmunini boyitibgina qolmasdan, ilmiy pedagogik jihatdan to'g'ri talqin qilishning mohiyatini ochib beradi.

Miniatyura san'atiga kelsak, bu san'at avvalo qog'oz bilan bog'liq. Arab olimi Ibn Nadimning yozishicha, 87 hijriy (melodiy 706) yilda dastlab Samarqandga kelganlarida qog'ozsozlik korxonalarini ko'rib hayratga tushgan, deb yozib qoldirgan.

Bunday ustaxonalar Xivada, Qo'qonda, Buxoroda, Samarqanda, Toshkentda va boshqa joylarda mavjud edi. Xiva xoni Said Muhammad o'z saroyida bir qancha hattotlarni, mohir naqqoshlar va rassomlarni to'plagan ma'lum bo'lib, u kitobga ixlos qo'ygan kishi edi. Uning katta kutubxonasi bo'lib, shu kutubxonada qo'lyozmalar ko'chirilgan va bezatilar edi. Bundan tashqari Buxoro xoni Amir Olimxon saroyida ham mashhur kutubxona bo'lib, unda juda ko'p miqdorda kitoblar to'plangan va hattotlar shug'ullanganlar.

Xiva maktabiga mansub Xudoybergan-Devon malakali usta soatsoz bo'lib u bir qancha kitoblarni bezaganligi ma'lum. Buxoroda tug'ilib o'sgan shoir Ahmad Donish (1827-29-1897) shoirlik bilan birga hattotlik ham qilgan. Bir qancha qo'lyozmalarni qayta ko'chirib ularga miniatyuralar ishlagan. Buxoro muzeyida saqlanayotgan "Lazzati va Niso" kitobiga ishlangan 27 ta miniatyurasi juda ham xarakterlidir. Bu rassom ijodiy faoliyati yaxshi o'rganilmagan, keng kitobxonlar bu rassom bilan yaqindan tanish emas. Uni shoir deb bilishadi.

Bunday ta'lim-tarbiyaning mohiyatini ulug' mutaxassislar, olimlar, shoiru yozuvchilar, musavvir-pedogoglardan K.Bekzod, Lutfiy, A. Jomiy, Z. Bobur, D. Samarqandiy, Muzahhib M. Xondamir, K. Bekzod, Attor, A. Yassaviy, Abu Nasr bin Arron, Ulug'bek, X. Abdulhay, Pir Said Ahmad va boshqalar juda yaxshi tushinishgan. Pir Said Ahmad va X. Abdulxay kabi rassomlar Samarqanda yashab ijod etgan va ularni Osiyo miniatyurachilari qatorida eslashimiz mumkin.

1398 yili yaratilgan miniatyuralar "Antigeologiyasi" o'z mazmuniga egadir. Bu kitob Turkiyadagi davlat kutubxonasida saqlanmoqda.

Turon (Qashqar)dan topilgan Moniy asarlari Samarqand qog'oziga bitilganligini tadqiqotchilar tomonidan aniqlagan. Moniy qadimning mashhur rassomi bo'lgan. Uning asarlaridan namunalar topilgan "Xududul olam" (olam chegaralari) degan X asr grafik asarlarida yozilishicha, moniyalar (Moniy ta'limoti tarafdorlari)ning Samarqandda obro' e'tibori kuchli bo'lib, hijriy 372 (melodiy 682) yilgacha ijodlari orqali katta nufuzga ega bo'lganlar.

Boburiylar tasviriy san'at maktabi. Bu davrda ya'ni XVI-XVII asrlarda Boburiylar tomonidan tashkil qilingan tamoyili yangi tasviriy san'at maktabida O'rta Osiyolik mashhur miniatyurachi rassomlar yetakchi rol o'ynaganlar.

"Boburiylar" miniatyura maktabiga asos solganlardan biri Mir Said Ali bo'lib, XVI-XVII asr Hind yozma manbalarida yozilishicha, u o'z zamonasining ko'zga ko'ringan mussaviri bo'lgan. Mir Said Ali Termizda tavallud topgan, musavvirlik kasbini otasi, mohir rassom Mir Mansur yoki usta Mansurdan o'rgangan va tirikchilik taqozasi bilan Hindistonga borib qolgan. Bundan tashqari Hind miniatyura maktabida boshchilik qilgan O'rta Osiyolik Muhammad Murod, Muhammad Nodir Samarqandiy va Farruxbeklarning o'z yurtini tashlab ketishlariga albatta O'rta Osiyo xonliklarining tarqoqligi va madaniyatning uncha qadrlanmasligidan dalolat beradi. Biz XVIII, XIX, XX asr boshlarida O'rta Osiyoda bir qancha Xattotlik ustaxonalari, mohir musavvir – ustalaridan biri Kamoliddin Behzod to'g'risida gapirar ekanmiz, u ijodiy faoliyatida Osiyoda tengsiz musavvir darajasiga ko'tarila olgan shaxsdir. Behzod va uning shogirdlari tasviriy san'atni ommaviy darajada – jamiyat miqyosida ko'tarishga erishgan musavvirlardir.

Samarqand miniatyura maktabi. Miniatyura maktablari Sharqda juda rivojlangan bo'lib, turli nomlar bilan ataladi. Misol, "Buxora maktabi", "Boburiylar" miniatyura maktabi,

"Sheroz" maktabi, "Asfaxon" maktabi, "Yazd" maktabi, "Bag'dod" maktabi, "Tabriz" maktabi kabi yirik tasviriy san'at markazlari mavjud bo'lgan. Temur va Temuriylar davrida Samarqand o'zining ravnoq topishi tufayli jahonni va G'arbiy Yevropa davlatlarini ham lol qoldirgan edi. Ammo Samarqand miniatyura maktabi to'liq yoritilmagan. Sharqning "Rafaeli" hisoblanmish Kamoliddin Behzod boshchiligidagi kamol topgan Hirot maktabining shakllanishida Samarqand miniatyura maktabining tutgan o'rni muhimdir. Samarqand Temuriylar davrida ilm-fan, san'at ravnoq topgan davlatning poytaxti edi. Hirot maktabi Samarqanddek san'at va madaniyat o'chog'ining ajralmas bir qismi bo'lgan. Samarqandga bostirib kelgan arablar ilk bor qog'ozni Samarqand shahrida ko'rishgan va lol qolishgan. Aniq tarixiy ma'lumotlarga ko'ra K.Behzod miniatyura san'atini Pir Said Ahmad Tabriziydan o'rgangan. Pir Said Tabriziy esa "Umday ul-musavvir" (musavvirlar peshvosi) nomi bilan mashhur Buxoralik ustoz Jahongirning suyuqli shogirdi bo'lgan. Ustoz Jahongir esa temuriylar davlati tasviriy san'atining asoschisi ustoz Gung (Soqov)dan tahsil olgan.

Ayniqsa "Samarqand devoridagi jang" asari (Turkiyada "Yulduz" kutubxonasida) saqlanmoqda. Bu asarlarda Samarqand tasviriy san'at maktabiga xos portretlar aniqligi va tabiat manzarasini yorqinligi bilan miniatyuralarga o'ziga xos uslub baxsh etgan. 1441-42 yillarda noma'lum musavvirlar tomonidan Mirzo Ulug'bek tasvirining yaratilish davri Hirot maktabidan ham avvalroq Samarqandda keng rivojlanganligining isbotidir. Ayniqsa, "Sohibqironning bo'ladigan jang oldi majlisi" miniatyura asari diqqatiga sazovardir.

Bu asarda Temur va uning ayonlarining surati chizilgan. Bu asarga "Xalil Mirzo Shoxruh" deb imzo chekilgan. Boburiy "Jahongirning" guvohligida "Agarda tasvirda musavvir nomi aniq qilib yozilmaganda edi, bu asarni K.Behzod mo'yqalamiga mansub deyish mumkin edi". Chunki bu ish uslubiy jihatdan K.Behzod ijodiy maktabini eslatadi. K.Behzod faoliyatidan ancha avval yaratilgan bu asarning muallifi Xalil Mirzo Shoxruh o'z navbatida ustoz Behzodning ustози bo'lgan. Ammo Jahongir ta'riflab ketgan bu asar hali chop etilmagan.

Lekin XIII-XIV asrga mansub bo'lgan bu asar muallifining asl ismi Xalil Mirzo Shoxruh bo'lmagan, chunki o'sha davrda Osiyolik musavvirlar o'z asarining tagiga imzo chekish odati bo'lmagan. Amir Temurning hayotligida boshlangan bu asar uning o'limidan keyin ham davom ettirilgan.

Tahlil va natijalar. Samarqandlik musavvirlar Ma'sud ibn Usmoniy Ko'histoniyning Abdulxayron tarixi asariga chizilgan "Chingizxonning Sirdaryo sohilida o'z o'g'illarini qabul etishi", "Gazanxon Urg'onda", "Abdullaxon portreti" va Xotifiyning "Temurnoma" asariga ishlangan "Temurning Hindistonga yurishi", Sharafiddinning Ali Yazdiy "Zafarnoma" asariga ishlangan "Temur Samarqand atrofida bazmi jamshida" miniatyuralari yuqoridagilarning tasdig'idir. Samarqand miniatyura maktabining namoyondalaridan Muhammad Murod Samarqandiy, Muhammad Nosir Samarqandiy Mir Said Ali (Tabriziy tahallusini olimlar unga berib, Eron miniatyura maktabiga mansub deb yangi ko'rsatma berib kelganlar, aslida esa Termizlik)lardir.

Mir Sayid Alining otasi Mir Mansur mohir musavvir bo'lgan. Osiyodan Hindistonga kelib ijodiy faoliyatlarini davom ettirishgan.

Musavvirlardan Muhammad Nosir Samarqandiyning o'n bitta asari Britaniya muzeyida, Parij va Leningrad ilmiy muassasalarida esa bittadan imzo chekkan portretlari saqlanmoqda.

Mir Said Ali va qisman Xo'ja Abdusamad mo'yqalamiga mansub Temuriylar xonadoni asari ham juda mashhurdir. Ular Xumoyun, Akbar Jahongir, Shoh Jahon,

Shoxruh Mirzo, Bobur, Sulton Muhammad va Mironshohlarning tasvirlaridir. Bu asarlar Londonda "Britaniya" muzeyida saqlanmoqda. Xulosa qilib aytganda Samarqand miniatyura maktabining sobiq talabalari asarlarini keng o'rganish, qidirib topish, shunday maktablar mavjudligini, ishlash usullarini omillashtirish hozirgi davrning dolzarb masalalaridan biridir.

1955 yildan boshlab pedagogik institutlar huzurida badiiy grafika fakultetlarning tarmoqlari tuzildi. Shu yili Nizomiy nomidagi Toshkent davlat institutida ham shunday fakultet ochildi. Bugungi kunda Buxoro va Namanganda, Jizzaxda ham badiiy grafika fakultetlari ochilgan. Mana shu institutlarda, rassomlar akademiyasida, sobiq ittifoq

pedagogika fanlar akademiyasida, o'qituvchilar malakasini oshirish institutlarida rasm o'qitish metodikasini ishlab chiqishga kirishildi.

Xulosa va takliflar. Umumta'lim va hunar maktabini isloh qilishning asosiy masalalaridan biri: Ta'lim va tarbiya sifatini oshirishni har bir predmetni o'qitishning yuksak ilmiy darajasini, fan asoslarini mustahkam egallab olish, g'oyaviy-siyosiy, mehnat va ma'naviy tarbiyani, estetik va jismoniy kamolotni yaxshi ta'minlashni, o'quv rejalari va dasturlarni, darsliklar va o'quv qo'llanmalarni, o'qitish metodlarini takomillashtirish kerak ekan, bu vazifani asosan tasviriy san'at fani o'ziga xos o'qitishdagi yangi metodlari bilan boyitadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston tasviriy san'ati antologiyasi. – T.: "San'at" nashr. 2009.
2. Волков Н.Н. Композиция в живописи. – М., 1977 г.
3. Жабборов Э. Талабаларни композицияга оид билимларини шакллантиришнинг педагогик ва психологик хусусиятлари. ЎзМУ хабарлари. 2018. №1/4. 4-6.
4. Жабборов Э. Рассомларнинг композиция ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ва таҳлили. "Муғаллим ҳам узлуксиз билимленириў". №4 /1 2021 йил, 84-93 –б.
5. Jabborov E. "Kompozitsiya". – Qarshi, 2019.
6. Искусство. Современная иллюстрированная энциклопедия. Под редакцией проф. Горкина А. П. – М.: Росмен, 2007.
7. Xudayberganov R.A. Rangshunoslik va kompozitsiya asoslari. – T., 2019.
8. Худайберганов Р.А. "Тасвирий санъат ранг". Т., 2005 й.
9. Xudayberganov R.A. «Rangshunoslik». – Toshkent, 2002.
10. Xudayberganov R.A. «Kompozitsiya». – Toshkent, 2008.

UDK:304.1(575.1)

Nargiza JAMALOVA,
O'zMU katta o'qituvchisi
E-mail: nargizajamalova55@gmail.com
Samad XUDAYNAZAROV,
O'zMU dotsenti, f.f.n
E-mail: samadxudaynazarov@gmail.com

TDPU dotsenti, yu.f.n. N.Jamalov taqrizi asosida

ETHNOCULTURAL AND ITS TRANSFORMATION IN THE MODERN WORLD

Annotation

This article analyzes ethnocultural and its development, as well as the threat to the core of national values as a result of the change in ethnocultural values in today's modern Danube. The impact of ethnocultural values on interethnic relations, as well as the preservation of its delivery to the future generation, ways to raise it, were analyzed. As a solution to these problems, a number of practical differences and conclusions are given.

Key words: Ethnocultural, swillization, transformation, ethnic group, interethnic harmony, modern culture, innovation, globalization.

ЭТНОКУЛЬТУРА И ЕЕ ТРАНСФОРМАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Аннотация

В данной статье анализируется этнокультура и ее развитие, а также угроза ядру национальных ценностей в результате изменения этнокультурных ценностей в современном мире. Проанализировано влияние этнокультурных ценностей на межнациональные отношения, а также способы их сохранения, передачи будущему поколению, повышения. В качестве решения этих задач дан ряд практических уточнений и выводов.

Ключевые слова: Этнокультура, цивилизация, трансформация, этнос, межнациональная гармония, современная культура, инновации, глобализация.

ZAMONAVIY DUNYODA ETNOMADANIYAT VA UNING TRANSFORMATSIYASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada etnomadaniyat va uning rivojlanirish, hamda bugungi zamonaviy dunoyda etnomadaniy qadriyatlarning o'zgarib borishi natijasida milliy qadriyatlarning o'zagiga tahdid solayotganligi tahlil qilingan. Etnomadaniy qadriyatlarning millatlararo munosabatlarga ta'siri hamda uni saqlab qolish kelajak avlodga yetkazib berish, uni yuksaltirish yo'llari tahlil qilingan. Ushbu muammolarni yechimi sifatida bir qator amaliy taflik va xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: Etnomadaniyat, sivilizatsiya, transformatsiya, etnik guruh, millatlararo totuvlik, zamonaviy madaniyat, innovatsiya, globallashuv.

Kirish. XX asr oxiri XXI asr boshlarida insoniyatni salbiy muammolar o'rab olmoqda. Sivilizatsiyaning mahalliy to'qnashuvi, millatlararo nizolar, kabi tahdidlar qadriyatlar tizimini tubdan o'zgartirib yubormoqda. Bunday sharoitda globallashuv jarayonida ishtirok etayotgan ko'p madaniyatli jamiyatda etnik guruhning madaniy merosini, murakkablashib borayotgan xalqlarning etnik o'ziga xosligini saqlash muammosi alohida ahamiyatga ega. Sivilizatsiya munosabatlari, xulq-atvor namunalarining tarqalishi zamonaviylikning obyektiv jarayonidir. Sivilizatsiya ko'plab omillarga bog'liq: birinchi navbatda, etnik guruhning boshqalarga taqlid qilmasdan dunyoda o'z o'rini topish qobiliyatiga, qadriyat, an'analar va innovatsiyalarni birlashtirish, ochiqlik va iqtisodiy raqobat muammosini qabul qilish va shu bilan birga uning aqliy qobiliyatini saqlab qolish kabi omillarga bog'liqdir.

Ushbu muammoni hal qilishning asosiy sharti global dunyoda etnomadaniy qadriyatlarning o'zaro ta'siri jarayonini, nimani va qanday qarzga olish, qabul qilish, assimilyatsiya qilishni tushunishdir. Etnik madaniyat paradigmasini, uning rivojlanish shartini himoya qilib, shu asosda nima moslashishi mumkinligini tushunish muhimdir.

Bunday sharoitda jamiyat ham o'zining ijtimoiy tabiatini adekvat tushunish, zamonaviy sivilizatsiyaning

ijtimoiy o'zgarishlariga ta'sir qilish tendensiyalarini aniqlashtirish zarurligini his qiladi. Sivilizatsiyaning global dunyo muammolari fonida o'zgarishi etnomadaniy qadriyatlar mavzusini jiddiy o'rganish va tadqiq qilish mavzusi sifatida ilgari surdi.

Mavzuga oida adabiyotlar tahlili. Etnomadaniy jarayonlarning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganishda rossiyalik olimlar: Jordansky V.B., Levkovich V.P., Gumilev L.N., Sokolov E.V. o'rganagan va tahlil qilganlar [1].

Etnomadaniy qadriyatlarning ijtimoiy ahamiyati avvalambor, jamiyat hayotida etnomadaniyat o'ynaydigan rol bilan ham belgilanadi. Bugungi kunda N. A. Berdyayev nasl sifatidagi insoniyat mavjudligining oliy mazmuni shaxslarning o'sib borayotgan barcha moddiy ehtiyojlarini butkul qondirishga qodir bo'lgan samarali faoliyat ko'rsatuvchi iqtisodiyotni yaratish emas, siyosiy institutlar faoliyatini takomillashtirish ham emas balki madaniyatni yaratishda ekanligi to'g'risida yozgan edi. Mazkur mulohaza mamlakatimizdagi va horijdagi deyarli xech bir yetuk tadqiqotchilar tomonidan rad etilmaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tizimli inqirozning eng muhim saboqlaridan biri XX asrning 90-yillarida o'zbek xalqi mustaqillikni qo'lga kiritishi mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlar etno milliy jarayonlarda ham

o'zgarishlar yuz berdi. Mmustamlaka davrida etnomadaniy qadriyatlar yo'qtishga urinishlarni qayta tiklashga kirishildi. Milliy manfaatlarini hisobga olgan holda yondashuv talab qilindi. Etnologik-tarixiy va falsafiy-sotsiologik metodologiya va boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'z ichiga olgan madaniy yondashuv umumiy ijtimoiy sharoitda eng murakkab etnomadaniy muammolarni hal qilishning mumkin bo'lgan usullaridan biridir jamiyatni yuksaltirish va milliy madaniy qadriyatlarni tiklashdir. Ularning mavjudligi va ko'payishi uchun ko'pchilik xalqlar hozirda o'zining etnik qadriyatlarini tiklash va yuksaltirishga intilishi zarurdir.

Etnosning zamonaviy madaniyati jahon sivilizatsiyasining barcha ijtimoiy-madaniy o'zgarishlari bilan uzviy bog'liq bo'lib qoldi. Etnik madaniyat an'anaviy ravishda etnogenez jarayoni bilan bog'liq va shuning uchun ma'lum bir hududni rivojlantirish va mavjudlikning o'ziga xos tabiiy sharoitlariga moslashish jarayonida etnik guruh tomonidan tarixiy ravishda olingan madaniy tajribani ifodalaydi, bu etnik guruhning to'laqonli faoliyati uchun zarur bo'lgan ichki va tashqi o'zaro ta'sirini aks ettiruvchi umumiy moddiy va ma'naviy qadriyatlar, me'yorlar va xulq-atvor stereotiplari shaklida ko'rishimiz mumkin[2].

Bugungi kunda sivilizatsiya rivojlanishi yangi postindustrial bosqichga kirmoqda. Shu bilan birga, ijtimoiy falsafa, siyosiy va sotsiologik fikr muammolari, masalan, zamonaviy munosabatlarning taqdiri, paradigmatic munosabatlari bo'lgan ko'plab sivilizatsiyalarning kelajagi G'arb tipidagi texnologiyaga mos kelish qiyin.

Bugungi kunda dunyoning ko'p qutbli dunyoga aylanishi natijasida etnomadaniy qadriyatlar ham turlichadir. Umuman olganda aytishimiz mumkinki, etnomadaniy qadriyatlar nafaqat dunyoda balki bir davlatning turli hududlarida turlicha madaniy urf-odatlar ham mavjuddir. Masalan Toshkent shahridagi to'y marosimlari bilan viloyatlardagi to'y marosimlarining ham o'tkazilish tartibi turlichadir.

Etnomadaniy qadriyatlar muammolari zamonaviy sivilizatsiya sharoitida yuzni zamonaviy insonning asl qadriyatlarini konseptual falsafiy tahlil qilmasdan, uning ehtiyojlarini, yo'llarini tanqidiy o'rganmasdan hal qilib bo'lmaydi o'z-o'zini anglash, uning yaratilgan munosabatini tushunish shakllari ular madaniy qadriyatlaridir. Bu muammolarning barchasi inson uchun etnomadaniy qadriyatlarini saqlab qolishi uchun muammolar, shu jumladan global muammolarni hal qilish, inson zamonaviy dunyoda o'z o'mini qayta ko'rib chiqish uchun kuch topishi kerak.

Zamonaviy dunyoning geosiyosiy va geoiqtisodiy manzarasini qayta qurish jarayoni bir qator muhim ahamiyatga egadir. Shu bilan birga, noosfera mavjudligining yangi shakllarini yaratishga olib keladigan global moliyaviy-iqtisodiy tizimda, xalqaro huquqiy munosabatlarda, madaniyatda va axborot makonida sodir bo'layotgan obyektiv jarayonlarni subyektiv intilishlardan ajratib ko'rsatish kerak. Bu o'zgarishlarni yo'naltirish, rejalarni amalga oshirish uchun axborot texnologiyalaridan foydalaning inson faoliyatining barcha sohalarini universalashtirish va birlashtirish uchun.

O'sib borayotgan global tizimli inqiroz va modernizatsiya jarayonlari davom etayotgan zamonaviy sharoitda xalqlar madaniyatining bir-biri bilan o'zaro ta'sir qiluvchi an'anaviy shakllari, madaniyat, modernizm ikki tomonlama va turli yo'nalishlarda amalga oshirilmoqda, bu faqat qarama-qarshilik yoki sintez bilan chegaralanmaydi.

O'zbek xalqi davlati tarixan muayyan geosiyosiy sharoitda ko'p millatli davlatdir. Hozirda butun dunyoda etnik jihatdan bir millatli davlatning o'zi yo'qdir. Shu sababli millatlararo totuvlikta minlash dolzrb muammo hisoblanadi. Millatlararo munosabatlarning mustaxkamligi albatta davlatning yuksalishi rivojiga katta hissa qo'shadi. Shu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat

Mirziyoyev, "Bizning eng asosiy yutug'imiz - ko'pmillatli xalqimizning har qanday qiyinchilik va sinovlarni yengishga qodirligi, zamonaviy dunyoqarashi, siyosiy ongi va ijtimoiy faolligi yuksalib borayotgani, atrofimizdagi voqeealarga beparvo bo'lmasdan, aksincha, daxldorlik tuyg'usi bilan yashayotganidir- deya ta'kidlab o'tgan.[3]

Yurtimizda millatlararo totuvlikni ta'minlash barcha millat vakillarining qonun oldida tengligi milliy qonun tizimida ham mustahkamlanib qo'yilgan. Shunday ekan bugungi kunda butun dunyoda polietnik millat bo'lib bormoqda bu albatta o'zga millatlarning madaniyatlarini urf-odatlarini o'rganish va madaniyatloararo integratsiyaning kuchaytishi natijasida etnomadaniy qadriyatlarining salmog'i ham ortib boradi. Bu jarayonda madaniyatlar integratsiyalashuviga o'zga millat tillarini o'rganish ham sabab bo'ladi.

Bugungi kunda mamlakatimizda chet tillarni o'rganishga e'tibornimg ortishi albatta bu jamiyat taraqqiyoti uchun ijobiy natija berishi bilan birgalikda o'rganyuvchilarda o'sh mamlakatning etnomadaniy qadriyatlarini, urf-odat, an'analari haqida ma'lumotlarga ega bo'ladi shu bilan birga unda integratsiya jarayoni yuz beradi.

Etnomadaniy munosabatlar konteksida turli madaniyatlar namoyondalari o'rtasidagi hamjihatlik va hamkorlik muammolari alohida ahamiyat kasb etadi. Bu holat mamlakatimizdagi etnik madaniyatlarining samarali hamkorligiga bog'liq bo'lib, o'z navbatida, uning a'zolari xususiyatlarining etnomadaniy aloqaga qodir va tayyor bo'lib shakllanishi taqazo etadi. Xuddi shuning uchun zamonaviy ijtimoiy-psixologik adaptatsiyaning dastlabki masala - etnomadaniy hamkorlikning barcha jihatlarni belgilovchi etnomadaniy kompetentlikdir.

Etnomadaniy aloqadorlik amaliyotining ko'rsatishicha, turli-tuman madaniyatlar o'rtasidagi munosabatlarni va ularning aloqa shakllarini samarali salqab turish uchun muloqot hamkorlari nafaqat tegishli tilni bilishlari, balki boshqa madaniyatning norma va qadriyatlarini, an'ana va urf-odatlarini, tarixini hamkorlarining xulq-atvorini bilishi lozim.

Tahlil va natijalar. Yuqorida ta'kidlanganidek aytishimiz mumkinki, bugungi kunda zamonaviy dunyoda etnomadaniy transformatsiyasining ahamiyatini tahlili sifatida aytishimiz mumkinki: etnomadaniy jarayonlar faqat bizning yurtimizda emas balki butun dunyoda amalga oshirilmoqda. Globallashuv jarayonlari hamda geosiyosiy, geoiqtisodiy munosabatlarning kuchayishi etnomadaniya qadriyatlarining tub ildizlariga zarba berishi mumkin. Buning uchun har bir mamlakat globallashuv davrida o'zining milliy qadriyatlarini yo'qotmagan millatgina o'zligini saqlab qoladi.

Shu orada aytish mumkinki O. Nishonovaning ta'kidlashicha, etnomadaniyatda nafaqat o'tmish tajribalari, kelajak haqidagi tasavvurlar, sotsium duch kelayotgan vazifalarni xalq etishga yo'naltirilganlik, balki inson qalbini, ruhini go'zal tuyg'ular, estetik g'oyalar bilan boyitish maqsadi ham mujassam. Bundan ko'rinadiki etnomadaniyat faqatgina o'tmish tajribalarini emas balki bugungi kunda har bir mamlakat duch kelayotgan vazifalarni bartaraf etishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytadiga bo'lsak, bugungi sivilizatsiya jarayonlarini aholining turli etnik guruhlari, rivojlangan va rivojlanmagan xalqlar o'rtasidagi ziddiyatlarni yo'q qiladi. Bugungi kunda jamiyatning etnomadaniy anglash albatta o'sha mamlakatning o'timishiga murojat qilmasdan o'rganishning imkonini yo'q. aynan o'tmish va jamiyatning taraqqiyoti o'rtasidagi mezonlar bugungi kundagi natijalarga bo'g'liqdir. Shuning uchun birinchi prezidentimiz o'timishini bilmagan xalqning kelajagi ham yo'qdir bejiz aytmagan. Bu fikrlarni maqolamiz yorqin isbotlab turibti. Shunday ekan xar bir yosh avlo xox u

tilshunos bo'lsin, xoh matematik, qaysiki soha vakili odatlarini bilishi zarurdir. Bu keljak poydevori hisoblanadi. bo'lishidan qat'iy nazar o'z tarixini, milliy qadriyat va urf-

ADABIYOTLAR

1. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. –М., 1983
2. Гумилев Л.Н. Этносфера: история людей природы –М. 1993 С. 41.
3. Соколов Е.В. Культура и личность. –Л.: 1972 С. 67.
4. Узлов Юрий Андреевич Этнокультура и современном мире. Журнал Культурологии с. 97-99
5. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. —Ўзбекистон, Т.:, 2022 йил, -Б. 290.
6. Nishonova O. O'zbek etnomadaniyatining estetik mohiyati va funksiyalari. Fals. fan. dokt. ... dis. –Toshkent: 2016. 28-bet
7. Зокирова М., Эгамбердиев А. Этномаданият. (Маърузалар матни) Андижон:, 2015 йил.
8. Худайназаров С., Бердикулова С., Жамалова Н. Миллий ғоя ва этномаданий қадриятлар. Услубий қўлланма ЎзМУ 2020 йил.
9. Карабаев У.Х. Традиционная народная культура: тенденции возрождения и развития. Автореф. дисс. филол. Наук. –Т.: 1993. –С. 36-38

Umidjon JO'RAEV,
Mustaqil tadqiqotchi, Toshkent davlat sharqshunosli universiteti tyutori
E-mail: ssyomma.g@mail.com

S.f.n., dotsent B.A.Xo'janov taqrizi asosida

ИСЛАМСКИЙ ФАКТОР ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ТУРЦИИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются изменения во внешней политике Турции за последние годы, стремление стать международным актором, усилия правительства по повышению роли исламской дипломатии и посредничества. Кроме того, сосредоточено внимание на негативном воздействии политика «Нео османизма» и возможностей для развития государства исходя из неё. Подчеркнуто развитие отношений страны с Западом в период сближения с мусульманскими странами и процесс расширения сферы экономического и политического влияния Турции.

Ключевые слова: Организация исламского сотрудничества, Исламская восьмерка, политизация ислама, «Турецкий поток», «Голубой поток», «Балканский поток», идея «Мир больше пяти».

ISLAMIC FACTOR IN FOREIGN POLICY OF TURKEY

Abstract

This article examines the changes in Turkey's foreign policy in recent years, its desire to become an international actor, the government's efforts to increase the role of Islamic diplomacy and mediation. In addition, attention is focused on the negative impact and opportunities provided by the policy of "Neo Ottomanism" for the development of the state. The development of the country's relations with the West during the period of rapprochement with Muslim countries and the process of expanding the sphere of economic and political influence of Turkey is emphasized.

Key words: Organization of Islamic Cooperation, Islamic G-8, the policy of islam, "Turkish stream", "Blue stream", "Balkan stream", the idea of "the world is more than five".

TURKIYA TASHQI SIYOSATIDA ISLOM OMILI

Annotatsiya

Mazkur maqolada so'nggi yillarda Turkiya tashqi siyosatida amalga oshirilayotgan o'zgarishlar, mamlakatning mintaqaviy yetakchilikdan xalqaro aktorga aylanishga intilishi, hukumatning islomiy ambiyalari va vositachilik rolini oshirishga intilish harakatlari yoritilgan. Bundan tashqari, Turkiya "Yangi Usmoniylik" strategiyasining davlatning rivojlanishi uchun imkoniyat beruvchi xamda salbiy ta'sir kursatuvchi jihatlari taqqoslandi. Mamlakatning musulmon davlatlari bilan yaqinlashish barobarida G'arb bilan munosabatlari rivojlanishi jarayoni hamda Turkiya iqtisodiy va siyosiy ta'sir doirasining ortishining alohida jihatlari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Islom hamkorligi tashkiloti, Katta islom sakkizligi, islom siyosati, "Turk oqimi", "Moviy oqim", "Bolqon oqimi", "Dunyo beshdan ortiq" g'oyasi.

Kirish. So'nggi o'n yilliklar davomida jahon siyosatida islom omilining ahamiyati ortib bormoqda. Bugungi kunda bir qator davlatlar, siyosiy partiyalar, xalqaro, mintaqaviy va mahalliy jamoat tashkilotlari islom dini nomidan hamda din bayrog'i ostida faoliyat yuritmoqda. Xususan, Turkiya tomonidan amalga oshirilayotgan islom siyosati orqali davlatning xalqaro maydondagi ahamiyati oshib bormoqda. Uzoq yillar davomida Anqara tashqi siyosatining umumiy yo'nalishlarida G'arb davlatlari bilan yaqinlashuv tamoyillarini saqlanib kelgan bo'lsada, 2015 yillardan boshlab davlat tashqi siyosatida islomiy o'ziga xoslik ilgari surildi.

Turkiyaning "Islom himoyachisi" sifatidagi roli va "musulmon dunyosi markazi"ga aylanish yo'lidagi harakatlari Turkiya Respublikasi (TR) iqtisodiyotining o'sishi va xalqaro maydondagi obro'yini oshirish uchun sharoit yaratdi. Islomning siyosiy lashtirilishi va musulmonlar himoyachisi maqomi Turkiyaning Markaziy Osiyo (MO), Janubiy Kavkaz, Yaqin Sharq va Bolqon yarim oroli mintaqalari davlatlari bilan aloqalarini yanada rivojlanishida muhim omilga aylanganligi kuzatilmoqda.

Shu o'rinda qayd etish joizki, O'zbekiston va Turkiya strategik sherikligi yo'lga qo'yilgan hamda tashqi siyosat masalalari bo'yicha tomonlar o'rtasida qo'llab-quvvatlash aloqalari yuqori darajada shakllangan va o'zaro manfaatlar

yaqin hisoblanadi. Davlatimiz rahbari SH.M.Mirziyoyev tomonidan R.T.Erdog'anning 2022 yilning 29 martdagi O'zbekistonga tashrifi davomida «Yangi O'zbekiston»ning «uchinchi renessans» konsepsiyasida O'zbekiston – Turkiya munosabatlari alohida ahamiyatga ega ekanligi bildirildi [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. So'ngi yillarda Turkiya "islom dini himoyachisi" sifatida "musulmon dunyosi markazi"ga aylanishga intilar ekan, davlatning jahon hamjamiyatida o'rni oshib bormoqda. Shu nuqtai nazardan Turkiya islom siyosati mavzusida ko'plab tahliliy va ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan.

Jumladan, G'arb ekspertlaridan F.Visini, G.Basik, K.Hauston va F.Dorrollar Turkiya tashqi siyosatida din omilining o'rni hamda siyosatda islom dini bilan bog'liq asosiy jarayonlarni tahlil qiladi. Yana bir siyosatshunos S.Vertigans o'zining "Islom ildizlari va Turkiyada uyg'onish" monografiyasida islom dinining davlatda tarqalish jarayoni, Turkiyada Adolat va taraqqiyot partiyasi hokimiyatga kelgandan so'ng dinning o'rni kuchayishining o'ziga xos jihatlari yoritgan [2].

Shu bilan bir qatorda, MDH mamlakatlaridan tadqiqotchilar I.Starodubsev va Y.Sheglovlar Turkiyaning din omilidan foydalangan holda mintaqaviy muammolarni hal qilishdagi o'rni oshirish harakatlarini ko'rsatgan. A.Orlov

Turkiya tashqi siyosatining islom dini omili nuqtai nazaridan o'zgarishi jarayonini tahlil qilgan [3].

Mavzu doirasida turkiyalik mutaxassislardan K.Inal Turkiya islom siyosatining davlat rivoji uchun imkoniyat beruvchi va salbiy ta'sir ko'rsatuvchi jihatlarini ko'rsatgan. Shuningdek, R.Ahmadning "Turkiya va Eronda din va davlat: qiyosiy tahlil" asarida TR davlat boshqaruv tizimi hamda tashqi siyosatida islom dinining o'rni tahlil qilingan hamda din va siyosat o'rtasidagi muammolar yoritilgan.

Shu bilan birga, I.Yilmaz va SH.Mardinlar Turkiya hukumatining din sohasidagi siyosati, Anqaraning xalqaro jarayonlardagi ishtirokida islom dinining roli, T.Alaranta Turkiya tashqi siyosatining asosiy tamoyillarini ochib bergan [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Davlatchilik taraqqiyotida din nafaqat jamiyat hayotida, balki, boshqaruvda ham muhim omillardan biri bo'lib kelgan. Xususan, Turkiyada islom dinining siyosiylashuv tendensiyasida geosiyosiy strategik maqsadlarning qator o'ziga xos jihatlarini kuzatish mumkin. Turkiya musulmon dunyosidagi islom qadriyatlarini G'arb demokratiyasi tamoyillari bilan qo'shib siyosat olib borishga intilayotgan davlatlardan biri hisoblanadi hamda G'arb bilan munosabatlar Turkiyaning islom olamidagi qudratli davlat sifatidagi mavqeiga ta'sir qilmaydi [5].

Ayrim g'arb mutaxassislarining bildirishicha, Turkiya islom siyosati orqali musulmon olamining yetakchisi sifatida o'rin egallashga harakat qilmoqda. Yaqin Sharq tadqiqotlari markazi katta ilmiy xodimi I.Svistunova va siyosatshunos A.Maleshenkoning fikriga ko'ra, mintaqaviy dinamika o'zgarishi bilan Turkiya iqtisodiy va energiya yetakchiligidan bir qismiga aylanish maqsadida musulmon davlatlari bilan munosabatlarini yaxshilashga intilishi mamlakatning xalqaro mavqeini oshirish uchun sharoit yaratadi [6].

Konstitutsiyaga ko'ra, Turkiya dunyoviy davlat bo'lsada, Anqara tomonidan butun dunyo musulmonlarining "birdamligi" asosida rivojlanish g'oyasini faol targ'ib qilmoqda. Turkiyaning Iroq, Suriya, Qorabog', Falastin va Liviya masalalaridagi ishtiroki mamlakatning musulmon dunyosidagi ahamiyatini oshirib, ziddiyatlarda vositachilik roli ortib borayotganini namoyon etdi [7].

Tahlil va natijalar. Turkiya Respublikasi tashkil etilib, dunyoviy boshqaruv tizimi shakllantirilgandan so'ng, hokimiyatda uzoq davom etgan usmoniylar imperiyasi davrida shakllangan tizimning ayrim xususiyatlari saqlanib koldi. Mazkur holat birinchi navbatda jamiyat hayotida musulmon an'alarining yuqoriligi natijasi bo'lgan [8].

Shuni alohida qayd etish joizki, mamlakat hayotida islom dini omili ustun bo'lgan usmoniylar imperiyasi davrida ham Turkiya dunyoviy bo'lib, din davlat tomonidan boshqarilgan va nazoratda qilingan. Mamlakatda 1876 yildan 2017 yilga qadar qabul qilingan barcha Konstitutsiyalarda davlatning dunyoviyliги belgilangan (ularning ayrimlarida davlat dini islom deyilgan moddalar bo'lgan).

Organishlar davomida to'plangan ma'lumotlarga asoslangan holda, islom dini omilining TR tashqi siyosatga ta'sir jarayonlarini to'rt bosqichga bo'lish mumkin.

Birinchi bosqich usmoniylar imperiyasi davrida uzoq yillar davomida din davlatning muhim ustuni sifatida belgilanib, hukmdorlar o'zlarini islom dini himoyachisi, mamlakatni esa Islom xalifaligi davomchisi deb e'lon qilgan.

Ikkinchi bosqich 1924 yilda Turkiya Respublikasi e'lon qilinishidan boshlanib, dinning davlatdan ajratilishi va siyosatda g'arblashtirish jaryonidan iborat.

Uchinchi bosqich 1980 – 1990 yillarni o'z ichiga olib, siyosatda islom dini omilining qayta kuchayishi va hukumat tomonidan ularni bostirilishi jarayoni kuzatiladi.

To'rtinchi bosqich 2000 yillarda boshlangan bo'lib, islom dinining siyosiyashtirilishi hamda davlat ichidagi vaziyatni mo'tadil saqlash va tashqi siyosatning muhim

yo'nalishlarini belgilashida din omilidan foydalanish jarayonining kuchayishida namoyon bo'ldi [9].

Hozirgi vaqtda Anqara tomonidan musulmon dunyosi yetakchisi sifatidagi mavqeini mustahkamlash chora-tadbirlari amalga oshirilmoqda. Mazkur jarayon islom olami jamiyatlarining huquq va erkinliklarini ta'minlash, ta'lim va demokratiyani oshirish, iqtisodiyotni rivojlantirish hamda "musulmonlarning huquqlarini himoya qilish" kabi mushtarak manfaatlarni ro'yobga chiqarishga qaratilgan harakatlarda namoyon bo'ladi [10].

Ta'kidlash joizki, Turkiyaning islom dini himoyachisi sifatidagi roli musulmon dunyosi jamoatchiligi orasida ijobiy aks-sado berdi va Anqaraning siyosiy ta'siri ortishini ta'minladi.

Jumladan, 2021 yilda "BBS News Arabic" tomonidan o'tkazilgan "arab barometri" so'rovnoma natijalariga ko'ra, Turkiya prezidenti R.T.Erdog'on musulmon davlatlari rahbarlari orasida eng ishonchli va mashhur yetakchi sifatida qayd etilgan. So'rovnomada qatnashgan Marokash, Iordaniya, Jazoir, Tunis, Liviya, Qatar va Livan davlatlari fuqarolari orasida "Turkiyaning tashqi siyosati haqida qanday fikrdasiz", degan savolga respondentlarning 42 %i yaxshi yoki juda yaxshi deb javob berishgan.

"Arab barometri" tadqiqot tarmog'ining yana bir so'roviga ko'ra, Yaqin Sharq aholisining 51 %i tomonidan R.Erdog'an mintaqada ijobiy siyosat olib boruvchi rahbar sifatida baholangan. "Al Qabas" mahalliy arab gazetasi tomonidan o'tkazilgan so'rovnomada quvaytlarning 64%i R.Erdog'anni sevimli xorijiy davlat rahbari sifatida qayd etgan.

Shuningdek, "Arabian opinion index" tomonidan arab davlatlarida o'tkazilgan so'rovnomada qatnashgan respondentlarning 60 %idan ko'prog'i Turkiyaning Yaqin Sharq, Liviya, Iroq, Suriya va Falastinda olib borayotgan tashqi siyosatini ma'qullashini bildirgan [11].

Shu o'rinda rasmiy Anqara islom siyosati orqali tashqi siyosatdagi ahamiyatini oshirish barobarida davlat ichida hokimiyatni mustahkamlashga harakat qilmoqda. Ayni vaqtda hukumat tomonidan mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish bo'yicha islohotlar o'tkazish orqali ichki siyosatda mo'tadillik ta'minlandi [12].

Ayrim ekspertlarning fikriga ko'ra, Turkiya islom siyosati eng avvalo davlatning iqtisodiy manfaatlariga muvofiq hisoblanadi. Turkiya islom siyosati orqali musulmon dunyosi bilan hamkorligini mustahkamladi hamda G'arb davlatlari bilan yangicha muloqotni yo'lga quyishi mamlakatning rivojlanishini ta'minladi. Musulmon dunyosi Janubi-Sharqiy Osiyodan boshlanib, Marokashgacha bo'lgan, Osiyo, Afrika, MO, Yaqin Sharq va qisman G'arbga qadar cho'zilgan juda keng geografik makon bo'lib, eng muhim dengiz va tranzit yo'llari joylashganligi (57 ta davlat hamda 2 mlrd. nafarga yaqin aholi) jihatidan geografik afzalliklari bilan birga juda boy yer osti resurslari nuqtai nazaridan strategik ahamiyatga ega hisoblanadi [13].

Islom siyosati Turkiya uchun quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

1. Chegaradosh bo'lmagan mintaqalar bilan yaqin munosabat o'rnatish;
2. Yirik yer osti resurslari ekspluatatsiyasi imkoniyatlarga ega bo'dish orqali iqtisodiy rivojlanish;
3. "Musulmon dunyosi markazi" sifatida xalqaro maydondagi strategik ahamiyatini oshirish [14].

Shu bilan bir qatorda, Turkiya islom siyosatining mamlakat rivoji uchun salbiy ta'sir qiluvchi omillari ham mavjud hisoblanadi.

Xususan, G'arb davlatlarida "islomofobiya" shakllanishi hamda "musulmonlarni himoya qilish" siyosati doirasida 6 mln. nafardan ortiq qochoqlarning qabul qilinishi Turkiyada qator ijtimoiy ziddiyatlarning yuzaga kelishiga

sabab bo'ldi. Mazkur holat Turkiya ichki va tashqi siyosatida ayrim to'siqlarning keltirib chiqarmoqda [15].

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, yangi geosiyosiy tizimda Turkiya jahon hamjamiyati nigohida musulmon davlatlarining birdamligi va xavfsizligini bevosita o'z manfaatlari bilan bog'laydigan asosiy aktorlardan biriga aylanishga intilmoqda. Bu o'rinda Turkiya musulmon davlatlar bilan yaqin aloqa bog'lab, ushbu mamlakatlardagi ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy muammolarda zarur yordam hamda birdamlik ko'rsatib keladi.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, Turkiyaning islom siyosati davlatning iqtisodiy manfaatlarini rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Ko'rsatilgan omillar tahliliga ko'ra, yaqin kelajakda Anqara tashqi siyosatida islom dini rolining yuqoriligi saqlanib qoladi. Mamlakatning islom siyosati orqali xalqaro munosabatlardagi o'rining mustahkamlanishi nuqtai nazaridan TR tashqi siyosatida "musulmonlar himoyachisi" sifatidagi harakatlarning kuchayishi kutilmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Абдулкаримов Б. «Президент Ш.Мирзиёев: Двери Узбекистана всегда открыты для всех наших турецких братьев» // сайт информационного агентства «Anadolu agency». <https://www.aa.com.tr>, 30.03.2022 г.;
2. Vicini F., «Reading Islam: Life and Politics of Brotherhood in Modern Turkey» // The British Journal of Middle Eastern Studies, 2019 y., p. 12; Dorroll Ph., «Islamic Theology in the Turkish Republic» // Berlin, Edinburgh University Press, 2021 y., pp. 14 – 18; Baran Z., «Turkey Secularism and Islam» // Stanford: Hoover Institution Press, 2010 y., 17 – 19 p.; S.Vertigans, «Islamic Roots and Reconstruction in Turkey» // Praeger, London, 2013 y., pp. 73 – 95;
3. Стародубцев И.И., «Большая стратегия Турции» // сайт Институт Ближнего Востока // <http://www.iimes.ru>, 13.06.2021 г.; Щегловин Ю.Б., «К вопросу о нормализации отношений между ОАЭ и Турцией» // сайт ИБВ // <http://www.iimes.ru>, 24.11.2021 г.; Орлов А.С., «О расширении разведывательных возможностей Турции в акваториях Восточного Средиземноморья» // сайт ИБВ // <http://www.iimes.ru>, 26.01.2022 г.;
4. İnal K., «Eğitim ve ideoloji» // İstanbul, KALCEDON, 2018 y., 14 – 29 s.; Alaranta T., «Türkiye'de ulusal ve devlet kimliği: uluslararası sistemde cumhuriyetin statüsünün değiştirilmesi» // New York, 2015 y. 52 – 81 s.; Yılmaz I., «Creating the Desired Citizen: Ideology, State and Islam in Turkey» // London, Third World Quarterly 39, no.12. 2021 y., p. 11;
5. «Turkey's president is playing religious politics» // The Economist. ISSN 0013-0613. 17.11.2020 y., p. 9; İnat K., «Avrupa ile ilişkilerde Türkiye'nin Avantajları ve Dezavantajları» // «SETA» axborot agentligi rasmiy sayti. <https://www.setav.org/avrupa-ile-iliskilerde-turkiye/> 30.10.2021 y.;
6. Yazıcıoğlu M.S., «Türk dış politikası ve islam dünyası ilişkilerinin seçilmiş ülkeler üzerinden analizi: Misir, İran, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri örneği», İstanbul, 2021 y. ss. 57 – 64; Bacik G., «Islam and Muslim resistance to modernity in Turkey» // Bloomsbury publishing, London. 2021 y. pp. 28 – 35;
7. Shively K., «Islam in Modern Turkey» // Berlin, Edinburgh University Press, 2021 y., pp. 74 – 82;
8. Шликов П.В., «Внешняя политика Турции в постбиполярной системе» // МГУ, Москва, Россия 2021 г. ст. 21 – 46;
9. Houston Ch., «Theocracy, Secularism and Islam in Turkey: Anthropocratic Republic» // Macquarie University, Sydney, NWS, Australia 2021y. pp. 54 – 57; Özbudun E., «The Constitutional System of Turkey 1876 to the Present» // New York, USA. 2011 y. pp. 28 – 32;
10. Taptuk E.E., «Islam and economics in the political sphere: a critical evaluation of the AKP era in Turkey» // Journal: Southeast European and Black Sea Studies 19, no.№1. 2019 y. p. 14.;
11. Farooq U., «Erdogan seeks to boost ties at Turkey-Africa summit» // «Aljazeera» axborot agentligi rasmiy sayti. <https://www.aljazeera.com/news/2021/12/18/turkey-africapartnership-summit>. 16.12.2021 y.; Bacik G., «Contemporary Rationalist Islam in Turkey» // Bloomsbury publishing, London, 2021 y. pp. 38 – 41;
12. Аватков В.А., Шелестов С.А., «Основные механизмы реализации внешнеполитических интересов Турции на Ближнем Востоке» // Международные отношения, № 2. 2018 г. ст. 14 – 24;
13. Чернухин Е., «Большая игра Эрдогана. Президент Турции замахивается на лидерство в исламском мире» // «Вот так ТВ» axborot agentligi rasmiy sayti. <https://vot-tak.tv/novosti/bolshaya-igra-erdogana-na-liderstvo-v-islamskom-mire>. 15.07.2020 г.;
14. Golmohammadi V., «Rethinking of Political Islam in Turkey» // Journal: Strategic studies of public policy Vol. 11, 24.12.2021 y. pp. 62 – 84;
15. Eliaçık Z., «İslamofobi ile küresel mücadelede öncü rol Türkiye'nin» // «Anadolu agency» axborot agentligi rasmiy sayti. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/islamofobi-ile-kuresel-mucadelede-oncu-rol-turkiyenin/2274321>. 15.06.2021 y.; «Türkiye'ye Kaçak Giriş Yapan Düzensiz Göçmenlere Ait Olduğu İddiasıyla Hatalı Aktarımla Paylaşılan Görüntüler» // «Malumatfurus» axborot agentligi rasmiy sayti. <https://www.malumatfurus.org/kacak-gocmenler>, 17.11.2022 y.

УДК:37.031

Римма ЗАМИЛОВА,

Доктор педагогических наук, доцент Наманганского государственного университета
Rimma_zamilova@mail.ru

ОСНОВНЫЕ ЦЕЛИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА УРОКАХ ИСТОРИИ

Аннотация

Статья посвящена восприятию и использованию художественной литературы на уроках истории, рассмотрению методики использования художественной литературы на уроках истории. Использование образов художественной литературы усиливает внутреннюю наглядность изложения учителем исторического материала, служит его конкретизации, возможность довести до сознания учащихся идейное содержание темы в доступном конкретном виде, способствуя более прочному закреплению в памяти учащихся изучаемого исторического материала.

Ключевые слова: Художественная литература, художественные образы, мышление, историческое мышление, исторические источники, историческая беллетристика

TARIX DARSLARIDA BADIY ADABIYOTDAN FOYDALANISHNING ASOSIY MAQSADLARI

Аннотация

Maqola tarix darslarida badiy adabiyotni idrok etish va qo'llash, tarix darslarida badiy adabiyotdan foydalanish metodikasini ko'rib chiqishga bag'irlangan. Badiy adabiyot obrazlaridan foydalanish o'qituvchi tomonidan tarixiy materialni taqdim etishning ichki ravshanligini oshiradi, uni konkretlashtirishga xizmat qiladi, mavzuning g'oyaviy mazmunini o'quvchilar ongiga tushunarli konkret shaklda yetkaza oladi, yanada mustahkam bo'lishiga hissa qo'shadi. o'rganilgan tarixiy materialni talabalar xotirasida saqlash.

Kalit so'zlar: Badiy adabiyot, badiy obrazlar, tafakkur, tarixiy tafakkur, tarixiy manbalar, tarixiy fantastika

THE MAIN GOALS OF USING FICTION IN HISTORY LESSONS

Abstract

The article is devoted to the perception and use of fiction in history lessons, consideration of the methodology for using fiction in history lessons. The use of images of fiction enhances the internal clarity of the presentation of historical material by the teacher, serves to concretize it, the ability to bring to the minds of students the ideological content of the topic in an accessible concrete form, contributing to a stronger fixation in the memory of students of the studied historical material.

Key words: Fiction, artistic images, thinking, historical thinking, historical sources, historical fiction

Введение. Если посмотреть не только на сегодняшний день, но и на прошлые века, как народ хранил свою историческую память и узнавал о прошлом, то мы видим, что в целом народ работал с осмысленным художественным образом своей истории. Яркие характеристики Спитамена, Томарис, Ширака, Амира Тимура, Улугбека, Тимура Малика могут оказать огромное влияние на формирование нравственности не только на детей, но и на студентов.

Художественно-историческая литература способна показывать научный исторический материал, в виде художественных сюжетов, это способствует развитию мотивации к обучению, интереса к исторической жизни.

Анализ соответствующей литературы. «Источники всегда дают фрагментарное представление об истории, – сказал в одном интервью старейшина отечественной исторической науки Сергей Михайлович Каштанов. – И для того, чтобы преодолеть это фрагментарное представление, нужны, во-первых, знание источников и, во-вторых, талант историка, который способен вообразить, как все было, хотя это получается на уровне гипотезы, а не абсолютной истины. История стоит между наукой и искусством...» [1]. С этим высказыванием вполне можно согласиться, так как идет непосредственная работа с историческими свидетельствами применить те же эпитеты и назвать ее особым искусством. Учитель истории должен уметь обладать литературными и научными достоинствами, достаточной информативностью для развития

познавательной самостоятельности, заинтересованности, совершенствования, приемов умственного труда [2].

Художественные образы, обсуждаемые на уроке истории, повышают познавательную направленность обучения, дают учителю возможность донести идейное содержание темы до понимания учащихся таким образом, чтобы они ее понимали, способствуя более сильному закреплению изучаемого материала в памяти учащихся. Обращение к богатствам художественной литературы, конечно же, способствует повышению педагогического мастерства. Картина не точная копия действительности, не фотография. Писатель – творец. Он пишет не только о том, что было (воспроизводя пережитое и увиденное, например, в очерках, мемуарах, путевых записках), но и о том, что не имело точного соответствия в жизни или могло быть. Такие виды литературы, как басня и сказка, по-своему отражающие явления действительности, основаны на художественном вымысле. Но и рассказывая о том, что было, писатель оценивает факты, а нередко пересоздает их с помощью воображения.

Методология исследования. Нельзя нарисовать картину жизни, оставаясь равнодушным к тому, что изображаешь. Даже один и тот же предмет разные художники воспроизводят по-разному, потому что по-разному видят и оценивают его, по-разному думают и чувствуют. Писатель не может быть бесстрастным. Он всегда что-то утверждает, что-то отрицает. Его картины всегда одушевлены мыслью и чувством. Вот почему они

вызывают в нас вихрь сложных и разнообразных переживаний. Чем сильнее чувство писателя, чем ярче он видит окружающий мир, чем больше знает о нем, чем искуснее и талантливее он как художник, тем более сильный отклик находят его творения в душе читателя.

Картина жизни, нарисованная писателем и проникнутая его мыслями, чувствами, переживаниями, называется художественным образом.

Образность – отличительная особенность художественной литературы (в сравнении с научной). В образности разгадка того влияния, которое оказывает литература на человека. Художественный образ, как правило, отличается меткостью и убедительностью. И это облегчает восприятие исторического прошлого. Доказательная сила художественного образа воспитывает у школьников определенное отношение к изучаемым историческим явлениям, вызывает у них сочувствие, ненависть, восхищение, возмущение. Яркий, выразительный художественный образ воздействует на личность учащегося всесторонне: на его ум, чувство, волю, поведение, потому что этические нормы раскрыты на живых примерах и в конкретных ситуациях.

Изучение художественной литературы вызывает у студентов желание самостоятельно освоить курс истории. Преподаватель должен выбрать художественную литературу как средство формирования вовлеченности студентов в самостоятельное изучение истории. Восприятие и воспитание происходит только благодаря произведениям художественной литературы, потому что под ее влиянием у них также формируется мораль. Привлекаемые на уроках истории художественные образы усиливают идейную направленность преподавания, дают преподавателю возможность довести до сознания учащихся идейное содержание темы в доступном конкретном виде, способствуя более прочному закреплению в памяти учащихся изучаемого исторического материала.

Обсуждение результатов исследования.

Художественная литература иллюстрирует научный материал истории, комментирует его художественными сюжетами, углубляет понимание, возбуждает живой интерес к явлениям жизни, вызывая эмоциональные переживания.

В произведениях художественной литературы мы находим конкретный материал, как правило, отсутствующий в учебных пособиях, – обстановку и колорит эпохи, меткие характеристики и детали быта, яркие факты и описание облика людей прошлого. Например, чтобы студенты более четко представили себе облик Амира Темура, можно зачитать отрывок из «Амир Темура глазами западных литераторов» Акмаля Саидова.

Даже взять классическую литературу вплоть до середины 18 века жила сюжетами истории. Современные темы допускались только в «низкой» литературе, к которой относились различные виды сатирических произведений, комедии. Однако это вовсе не означало, что писатели точно воспроизводили то, что происходило в прошлом. Шекспир, например, не воссоздавал в своих трагедиях подлинно исторические ситуации, он выводил героев на широкий простор истории и связывал настоящее с прошлым.

Подлинно историческое мышление пришло к человечеству в новое время. Примерно в середине 18 века. Жанровое разнообразие произведений на темы истории велико. Вы, конечно, читали исторические романы, повести и рассказы, баллады, поэмы и даже лирические произведения, читали или смотрели исторические пьесы (трагедии, драмы, комедии). Обращаясь к каждому из них, вы постоянно ощущали связь дня сегодняшнего с

ушедшим временем. Но нужно помнить, что есть историческое время событий, происходящих на страницах художественного произведения, и то время, когда писатель создавал свое произведение.

Авторы исторических произведений предлагают школьникам, студентам различные варианты работы с художественными текстами. Основные произведения, которые требуют тщательного изучения и коллективной работы в аудитории, помещены в учебнике в полном объеме. Вторая часть текстов дана в сокращении, что предполагает выборочный анализ глав, эпизодов. Этот материал требует серьезной домашней подготовки, работы с дополнительной литературой. Есть художественные тексты, которые предлагается изучать самостоятельно, в этом случае в хрестоматии помещены только краткие сведения об авторе и произведении. Эту третью группу литературных произведений можно отнести к домашнему чтению, беседе на занятиях, обсуждению на читательской конференции.

От того, как представлен на страницах учебника материал, многое может меняться в вашей работе. Конечно, лучше всего прочесть художественное произведение целиком. Но характер работы, которая сопровождает чтение произведения целиком или его обзорное изучение, будет отличаться. И так, вам предоставляется выбор. Любому варианту работы помогут вопросы и задания, которые вы найдете на страницах учебника. Быть нужно внимательно к советам и комментариям авторов.

Серьезность постижения исторического произведения во многом определяется общей культурой читателя и готовностью воспринять события и характеры далекого времени. Тот, кто умеет ценить время, в которое он живет, быстрее поймет и оценит прошлое. Умению думать об этом учат нас многие писатели, и среди них, конечно, сказочники. Необходимо попытаться определить авторскую позицию и выразить к ней свое отношение. Желющие прочтут художественное историческое произведение полностью и расскажут о своих впечатлениях своим однокурсникам.

Художественный образ, как правило, отличается четкостью и убедительностью. И это облегчает восприятие исторического прошлого. Яркий, выразительный художественный образ, нравственный идеал воздействует на личность учащегося всесторонне: на его ум, чувство, волю, поведение, потому что этические нормы раскрыты на живых примерах и в конкретных ситуациях. Вот один из конкретных примеров. Например, тема «Центральная Азия в эпоху правления Золотой Орды. Освободительная борьба местного населения против завоевателей». На лекционных занятиях, я считаю, необходимо рассказать студентам о тяжести первых дней, о мужестве защитников Центральной Азии. Поэтому, чтобы создать нужный настрой на лекции, можно прочитать, например, отрывок из повести В.Г. Яна «Чингисхан» о героическом мужестве, подвиге Джалалетдина Мангуберди, Тимура Малике.

«Если бы все хорезмийцы твердо и единодушно подняли меч гнева и, не щадя себя, яростно бросились на врагов Родины, то высокомерные монголы и их краснорядный владыка и полгода не удержались бы в Хорезме, а навсегда бы скрылись в своих далеких степях». «Монголы одолевали больше вследствие несогласия, уступчивости и робости противников, чем силой своих кривых мечей... Смелый Джелаль эд-Дин показал, что с небольшим отрядом отчаянных джигитов он сумел разбить монгольские скопища...» [3].

...Но калям выпадает из моих холодеющих пальцев...Силы дервиша -скитальца слабеют, а дни бегут, приближая день расплаты...

...Скажу на прощанье моему неведомому читателю: «Надменные имамы и раздувшиеся от важности улемы меня упрекают в неверии! Злоба и тупа их близорукость! Неверие, такое, как мое, не легкое и не пустое дело. Нет тверже и пламеннее моей веры: в победу скованного мыслителя над тупоумным палачом, в победу угнетенного труженика над свирепым палачом, в победу знания над ложью!...Я знаю, настанет лучшая пора, когда правда, забота о человеке и свобода поведут нашу Родину к всеобщему счастью и свету!...Это придет, это будет!» [3]. Прослушав этот небольшой отрывок у студентов могут возникнуть чувства воодушевления, страха, ненависти, гордости.

Привлекаемые на занятиях по истории художественные образы усиливают идейную направленность преподавания, дают учителю возможность довести до сознания учащихся идейное, патристическое и героическое содержание темы в доступном конкретном виде, способствуя более прочному закреплению в памяти учащихся изучаемого исторического материала. Ну, как здесь обойтись без примера? На эту тему можно долго и пространно говорить. Но зачем? Ведь есть Джалалетдин Мангуберди.

Хой, джигит! Берись за саблю!

Коль захватчик у ворот.

Хой, джигит! Сражайся браво!

Защити семью и род.

Чингизхан идёт к Хорезму,

Шах был слаб, труслив и глуп.

Он скончался среди бедных,

Подхватив гнилой недуг.

Тигром сын его воспитан,

Был могуч Мангуберды,

Пусть и пала шаха свита,

Ул йигит калкон будди.

Он сражался при Перване,

Хутуху-нойон побит!

Но при Синде проиграли:

Прыгнул в воду наш джигит.

«Горд отец такого сына!» –

Восхитился Чингизхан.

Пригрозил мечом у Синда

Музаффар ад-Дин Джелал!

Выводы и предложения. В произведениях художественной литературы мы находим конкретный материал, как правило, отсутствующий в учебных пособиях, - обстановку и колорит эпохи, меткие характеристики и детали быта, яркие факты и описание облика людей прошлого.

Таким образом, художественная литература иллюстрирует научный материал истории, комментирует его художественными сюжетами, углубляет понимание, возбуждает живой интерес к явлениям жизни, вызывая эмоциональные переживания.

История с литературой вообще идут рука об руку. К преподаванию истории можно применить разнообразные по форме и жанрам произведения: романы, повести, поэмы, стихотворения. При отборе необходимо внимательно оценивать историческую достоверность материала, воспитательную значимость, доступность языка и формы.

По курсу истории Узбекистана преподается тема «Подъем узбекской государственности в период правления Амира Темура и Темуридов». Со студентами можно говорить о начале политической деятельности Амира Темура и борьбе за освобождение Мавераннахра от монголов; «Грязевая битва»; Движение сарбадаров в Самарканде, его характер, движущие силы и его итоги. Поэтому, чтобы создать нужную настрой на занятиях, можно зачитать отрывок из романа-трилогии Сергея Бородина "Звезды над Самаркандом". Неплохая задумка исторической беллетристики, написанной неплохим сверх содержательным, а более точно выражаясь, экзистенциальным языком, основанная на деятельности реального исторического персонажа, в частности, Тамерлана.

Последние годы в стремительно растет интерес к различным формам бытования знаний о прошлом. Как правило, научные работы, посвященные изучению истории, ориентированы на сравнительно узкую аудиторию. Большинство же интересующихся прошлым читателей основывают свои представления чаще всего на сочинениях беллетристического характера, которые и формируют массовые исторические стереотипы. Часто исторические романы построены на чередовании неожиданных событий, где герои подвергаются невозможным испытаниям и бедствиям где сюжет вереница пестрых эпизодов, а может хаотическая игра случая. За видимым кругом событий скрывается другой ряд таинственных сил, где случай может и не иметь большого значения, сюжет может иметь глубинное единство.

Благодаря историко-художественной литературе люди всех возрастов получают представление о конкретной эпохе, о различных классах и сословиях, о взаимоотношениях власти и общества в разных исторических условиях. Нередко это относится к тем явлениям и личностям, о которых по идеологическим мотивам долгое время не принято было что-либо писать, а если и давали сведения в учебниках истории прежних лет, монографиях и популярных работах, то односторонне [4].

У исторической беллетристики свои характерные черты: динамичность, острота сюжета, загадочность событий, исключительные ситуации, внезапные повороты действия, необычные условия, резкая психологическая контрастность между положительными и отрицательными персонажами. Если у исторического героя есть, например, сверхчеловеческие способности, то они имеют научную основу: либо этот герой является продолжателем эволюционного прогресса; либо он приобрел во время путешествия в космос; либо сделал открытие мирового масштаба.

ЛИТЕРАТУРА

1. Каштанов С.М. Важно то, что интересно: разговор с Сергеем Михайловичем Каштановым // Проблемы истории России. Исторический источник и исторический контекст. Вып. 10. Екатеринбург, 2013. С. 20 – 21.
2. Студеникин М.Т. Методика преподавания истории в школе: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М., 2000. С.70.
3. Ян В.Г. Чингизхан. Нукус. 1975. С. 340-341.
4. Егращкина М.В. Изучение темы „Литература и искусство начала XX в” на уроках истории // Преподавание истории и обществознания в школе / М. В. Егращкина – М.: Просвещение, 2005. С.42.

UDK: 316.628

Feruza ZULHAYDAROVA,
Guliston davlat universiteti "Milliy g'oya ma'naviyat huquq ta'limi" kafedrasida o'qituvchisi

f.f.n. M.S.Hidoyatov taqrizi asosida

THE ROLE OF MOTIVATION IN THE FORMATION OF HUMAN BEING

Annotation

The article reveals that globalization and integration of the world socio-economic system has an impact on society, in particular, on a person's worldview, directing him in certain directions, and that motivational aspects occupy one of the main places in the formation of human consciousness. existence.

Keywords: outlook, motive, motivation, psyche.

РОЛЬ МОТИВАЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

В статье раскрывается, что глобализация и интеграция мировой социально-экономической системы оказывает влияние на общество, в частности, на мировоззрение человека, направляя его в определенные направления, и что мотивационные аспекты занимают одно из главных мест в формировании человеческого сознания. существование.

Ключевые слова: мировоззрение, мотив, мотивация, психика.

INSON BORLIG'INING SHAKLLANISHIDA MOTIVATSIYANING O'RNI

Annotatsiya

Maqolada dunyo ijtimoiy-iqtisodiy tizimini globallashuvi va integrallashuvi jamiyatga, xususan inson dunyoqarashiga o'z ta'sirini o'tkazib, uni ma'lum bir yo'nalishlarga yetaklayotganligi va inson borlig'ini shakllanishida motivatsion jihatlari asosiy o'rinlardan birini egallashi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: dunyoqarash, motiv, motivatsiya, psixika.

Kirish. Hozirgi davrda har bir shaxs bilimi, o'zi bilgan ko'nikma, maxorat, odat va boshqa shunga o'xshash jamiyatdan o'zi o'zlashtirib olgan ma'naviy boyliklar orqali o'z hayot tarzini hamda boshqalarga munosabatini shakllantiradi. Ijобiy motivatsiyalar aynan shaxsni yetuklikka intiltirsa, salbiylari aksincha insonni tubanlikka yetaklaydi. Salbiy motivatsion chaqiriqlar asosan jamiyat, xalq o'g'ir ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini boshidan o'tkazayotganda sodir bo'lishi mumkin. Lekin ushbu holat doim ham kuzatilmaydi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek: "O'zbek xalqining necha ming yillik tarixida qanday murakkab davrlar, og'ir sinovlar bo'lganini barchamiz yaxshi bilamiz. O'zbekistonning eng yangi tarixi va biz erishgan olamshumul yutuqlar mard va matonatli xalqimiz har qanday qiyinchilik, to'siq va sinovlarni o'z kuchi va irodasi bilan yengib o'tishga qodir, deb baralla aytishga to'la asos beradi. Biz ajdodlarimizning yorqin xotirasini asrab-avaylab, qalbimizda, yuragimizda abadiy saqlaymiz. Bukilmas iroda, fidoyilik va jasorat namunasini amalda namoyon etib, o'z hayotini aziz Vatanimizning har tomonlama ravnaq topishiga bag'ishlagan ustoz va murabbiylarimiz, zamondoshlarimiz bilan biz cheksiz faxrlanamiz"[1].

Inson borlig'iga ijобiy va salbiy motivatsiyalarining ta'sir jarayoni muammosi falsafada turli tuman nuqtai nazardan yondashish orqali tadqiq qilib kelinmoqda. Motivlar – insonni harakat qilishga undaydigan, nima qilish va qanday qilishni belgilab beradigan, insonning dilidan ketmaydigan va har kimda har xil tarzda namoyon bo'ladigan xilqat. Motivlarni:

- faollik turlariga qarab;
- namoyon bo'lish vaqtlariga qarab;
- insonning ehtiyoj turlariga qarab;
- shaxsning muddaolariga qarab;

- tuzilishiga qarab;
- funksiyalariga qarab;
- etakchi motivatoriga qarab tasniflash mumkin.

Ilmiy jihatdan qaraganda motivatsiyani ikkiyoqlama, chunonchi:

-inson va guruhning ehtiyojlari, ruhiyati, odobini hisobga olib, samarali mehnatga undovchi shart-sharoit va sabablarni aniqlash va qondirish vositasi;

-jismoniy yoki ruhiy yetishmovchilik yoki ehtiyojdan boshlanib, xatti-harakatlarni kuchaytiradigan yoxud maqsadga erishishga yoki mukofot olishga qiziqtiradigan jarayon tarzida ko'rib chiqish mumkin.

Insonning qobiliyati bevosita motivlashgan mexanizmlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning muhitini belgilaydi va dinamik, ma'naviy ta'sir etish munosabatini o'zida aks ettiradi. Motiv bilan qobiliyatning munosabatlari psixik faollikning bevosita bajarish negizi hisoblangan faoliyat orqali namoyon bo'ladi. Motivlashgan tizimning tarkiblarini amaliyotda ro'yobga chiqaruvchi nafaqat faoliyatnigina aniqlash bilan cheklanib qolmasdan, balki faoliyatning keyingi istiqbol rivoji yoki uning boshqa sohalar bilan qorishib ketish ehtimoli darajasini ham belgilaydi. Lekin muayyan insonning funksional imkoniyati, faoliyati va xuddi shu faoliyatning obyektiv tomonlarining yaqqol ro'yobga chiqishi motiv barqarorlashuvi, rivojlanish (takomillashuv)ga yo'налganligi ham faoliyatning obyektiv shart-sharoitiga moslasha boradi. Umuman shakllanish jarayoni, shaxsning rivojlanishi motivning faoliyatiga, faoliyatning esa motivga o'zaro ta'siri bilan tavsiflanadi, bizningcha, mazkur ta'sirning ko'rsatkichi, mezonni vazifasini bajaradi. Motivlarning rivojlanishi tufayli tarbiyaviy talablarni anglashda, ehtiyojlarni ichdan qayta qo'rishda xulq-atvor qoidalari, mezonlari yordami bilan faoliyat doirasining kengayishida, shaxsning borliq bilan munosabati kabilarda o'zgarishlar sodir bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Uzoq va yaqin chet elda o'ziga xos falsafa maktablari vujudga kelgan bo'lib, ularning negizida ilmiy pozitsiyalar va konsepsiyalar mohiyati jihatdan farqlanuvchi g'oyalar va yo'nalishlar mujassamlashdi. Insoniyat o'zining ko'p ming yillik tarixi davomida katta ijtimoiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Har bir davrda u yoki bu mamlakatda ayrim shaxslar tomonidan shunday ijtimoiy ijobiy motivatsion ahamiyatga ega o'lgan fikr, g'oya, nazariya, konsepsiyalar ilgari surilgan va amalga oshirilganki, shular tufayli davlat va xalqlar ravnaq topgan, ba'zida tushkunlikka uchragan. Ana shu ijtimoiy motivatsion ta'sir etuvchi g'oyalarni xar tomonlama chuqur o'rganish, taxlil etish, ular orasidan umumbashariy ahamiyatlarini ajratib olib xozirgi davrga, ya'ni xayotga tadbiiq etish nixoyatda xam amaliy, xam nazariy muammolardan biridir, chunki ularda ko'p yillik tajriba mujassamlashgan.

Yoshlarga oid davlat siyosatining asosiy prinsiplarining tarkibiy elementlaridan biri bo'lgan "yoshlar tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish"[2] va asosiy yo'nalishlaridan iqtidorli va iste'dodli yoshlarni qo'llab-quvvatlash hamda rag'batlantirish kelajak avlodni innovatsion faolligini oshirishda muhim dastak bo'lib xizmat qilmoqda. Ze'ro, yosh avlod o'sib ulg'ayar ekan, psixologik jihatdan o'z faolligiga qo'shimcha e'tibor qaratilishini, ya'ni rag'batlantirilishini istaydi. Shu sababli, insonni kuchli o'zgarishiga va biror natijaga erishiga undagi ichki motivatsiya juda muhim hisoblanib, bu motivatsiya tashqi omillar ta'sirida yillar davomida shakllanadi. Ilmiy tadqiqotlarda ko'rsatilishicha "Odamlarni muayyan harakatlar bilan shug'ullanishga motivatsiya (masalan, mashq qilish, sog'lom ovqatlanish) inson salomatligi, psixologiya va ruhiy salomatlik kabi ilm-fanning turli sohalarida muhim muammo bo'lib xizmat qiladi. Ko'pgina faoliyatlar uchun ular qilish qiyin emas, ammo ular bazi sohalarida "yopiq". Xulq-atvorni o'zgartirish tadbirlari odamlarga turli xil alternativlarning xatarlari va foydalari haqida ma'lumot berishga odatda yo'naltirilgan"[3] motivatsiya orqali inson xulq-atvori o'zgarishini ko'rsatib berishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, motivatsiya (grekcha motif, lotincha moveo – «harakatlantiraman» so'zidan yasalgan) – insonni biron-bir maqsadga erishish uchun astoydil intilish, bunga ishtiyoq uyg'otishga qiziqtirish va buning uchun kuch jamlash jarayonidir. Ruscha-o'zbekcha lug'atda motivatsiya tushunchasi biror ish yoki harakatning yuzaga kelishiga sababchi bo'lgan motivlar, dalillar, isbotlar, bahonalar, vajlar yoki sabablar majmui ma'nosida talqin etiladi[4].

Insonning qobiliyati bevosita motivlashgan mexanizmlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning muhitini belgilaydi va dinamik, ma'naviy ta'sir etish munosabatini o'zida aks ettiradi. Motiv bilan qobiliyatning munosabatlari psixik faollikning bevosita bajarish negizi hisoblangan faoliyat orqali namoyon bo'ladi. Motivlashgan tizimning tarkiblarini amaliyotda ro'yobga chiqaruvchi nafaqat faoliyatnigina aniqlash bilan cheklanib qolmasdan, balki faoliyatning keyingi istiqbol rivoji yoki uning boshqa sohalar bilan qorishib ketish ehtimoli darajasini ham belgilaydi. Lekin muayyan insonning funksional imkoniyati, faoliyati va xuddi shu faoliyatning obyektiv tomonlarining yaqqol ro'yobga chiqishi motiv barqarorlashuvi, rivojlanish (takomillashuv)ga yo'nalganligi ham faoliyatning obyektiv shart-sharoitiga moslasha boradi. Umuman shakllanish jarayoni, shaxsning rivojlanishi motivning faoliyatiga, faoliyatning esa motivga o'zaro ta'siri bilan tavsiflanadi, bizningcha, mazkur ta'sirning ko'rsatkichi, mezonni vazifasini bajaradi. Motivlarning rivojlanishi tufayli tarbiyaviy talablarni anglashda, ehtiyojlarni ichdan qayta qo'rishda xulq-atvor qoidalari, mezonlari yordami bilan faoliyat doirasining kengayishida, shaxsning borliq bilan munosabati kabilarda o'zgarishlar sodir bo'ladi.

Motivlar ehtiyoj sababli yuzaga keladi, rivojlanadi va shakllanadi. Shu bilan birga, motivlar nisbatan mustaqil ta'sir kuchiga ega bo'ladi. Ehtiyojlar motivlarning kuchi va barqarorligini belgilaydi. Turli insonlar bir xil ehtiyoj mavjud bo'lsada, turli motivga ega bo'lishlari mumkin. Inson xulq-atvori va faoliyati motivlari o'ziga xos va o'zgaruvchan bo'ladi. Ularning rivoji insonning atrofidagi olam, tarbiyaviy maqsadga intilish ta'sir kuchiga bog'liq. Ehtiyoj va motivlar bog'liqligi inson faoliyatini amalga oshirishdagi xulq-atvori bilan ifodalanadi. Masalan, kasbiy faoliyatga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)dan foydalangan holda tayyorlash masalasining o'rganilishi shuni ko'rsatdiki, an'anaviy mashg'ulotlarga nisbatan bunday zamonaviy yangi texnologiyalar talabalarda o'qishga qiziqish motivlarini yanada kuchliroq shakllantirishga sabab bo'lganini ko'rsatdi. Motivlar rivojlanib va barqarorlasha borib, ehtiyoj mustahkamlanishiga zamin bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Har qanday jamiyat o'z rivojlanishining turli bosqichida muayyan tartiblarga rioya qilishning alohida mexanizmlariga muhtojdir. Motivatsion jarayonda axloq ijtimoiy manfaatlar bilan bir vaqtda individual manfaatlarining ham ta'minlanishini nazarda tutadi. Shuning uchun ham jamiyatning axloqiy normalari bir paytning o'zida ham ijtimoiy, ham individual taraqqiyot uchun uyg'unlashtiruvchi zaruriyat sifatida mavjuddir. Demak, axloq ijtimoiy hodisa sifatida jamiyatning ma'naviy-ruhiy hayotida o'ziga xos muhim ahamiyatga ega. Muayyan millat qiyofasi, uning kishilik taraqqiyotidagi o'rni belgilanayotgan jarayonda mazkur tushuncha asosiy mezonlardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, motivlarning rivojlanishi, motivlashgan yangi ma'lumotlarning paydo bo'lishi, faoliyat muhiti doirasidagi o'zgarishlar tufayli amalga oshiriladi. Motiv mexanizmi shaxs sifatlarini qayta qurish, ularni rivojlantirish jarayonining faollashuvi tarzida yuzaga chiqadi, shu bilan birga inson kamol topish jarayoniga, faoliyat muhiti va sharoiti asta sekin yoki tez o'zgarishi – motivlarning takomillashuvi, barqarorlashuvi kabi omillarga ta'sir etadi. Insonni mehnat faoliyatida qayta tarbiyalash va muayyan fazilatlarni shakllantirish yuqoridagi mulohazalar mohiyatidan iboratdir. Bu o'rinda faoliyat faol vaziyat hisoblanib, mavjud ehtiyojlar, qiziqishlar doirasidagi psixologik holatlardan uzoqlashib boradi, so'ngra yangi qiziqish, ehtiyoj va intilishlarni shakllantiradi, motivlar mohiyati va shakllarni o'zgartiradi. Motivlar — faoliyatga undovchi qandaydir aniq sabablar bo'lib, ehtiyojlar bilan murakkab holda bog'liq bo'ladi: bir motiv orqasida turli ehtiyojlar bo'lishi yoki aksincha, aniq bir ehtiyoj ortida turli motivlar yuzaga kelishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Motivatsiya ma'lum bir martaba uchun individual va mas'uliyatli tanlovning muhim hal qiluvchi omilidir. Motiv va motivatsiya muammosi jahon psixologiyasida turli tuman nuqtai nazaridan yondoshish orqali tadqiq qilib kelinmoqda. Uzoq va yaqin chet ellarda o'ziga xos psixologik maktab vujudga kelgan bo'lib, ularning negizida ilmiy pozitsiyalar va kontsepsiyalar mohiyati jihatidan farqlanuvchi g'oyalar va yo'nalishlar mujassamlashdi.

Motivlar ehtiyoj sababli yuzaga keladi, rivojlanadi va shakllanadi. Shu bilan birga, motivlar nisbatan mustaqil ta'sir kuchiga ega bo'ladi. Ehtiyojlar motivlarning kuchi va barqarorligini belgilaydi. Turli insonlar bir xil ehtiyoj mavjud bo'lsada, turli motivga ega bo'lishlari mumkin. Inson xulq-atvori va faoliyati motivlari o'ziga xos va o'zgaruvchan bo'ladi. Ularning rivoji insonning atrofidagi olam, tarbiyaviy maqsadga intilish ta'sir kuchiga bog'liq. Ehtiyoj va motivlar bog'liqligi inson faoliyatini amalga oshirishdagi xulq-atvori bilan ifodalanadi. Masalan, kasbiy faoliyatga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)dan foydalangan holda

tayyorlash masalasining o'rganilishi shuni ko'rsatdiki, an'anaviy mashg'ulotlarga nisbatan bunday zamonaviy yangi texnologiyalar talabalarda o'qishga qiziqish motivlarini

yanada kuchliroq shakllantirishga sabab bo'lganini ko'rsatdi. Motivlar rivojlanib va barqarorlasha borib, ehtiyoj mustahkamlanishiga zamin bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M.. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq / - Toshkent: "Uzbekistan" NMIU, 2016. -56 b.
2. O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni, 2016 yil 14 sentyabr.
3. Marteau T.M., G.J.Hollands, P.C.Fletcher "Changing human behavior to prevent disease: The importance of targeting automatic processes" Science 21 Sep 2012: Vol. 337, Issue 6101, pp. 1492-1495 DOI: 10.1126/science. 1226918 (<https://science.sciencemag.org/content/337/6101/1492>)
4. Ruscha-o'zbekcha lug'at. T., «UzFA nashriyoti», 1953, 111-bet

UDK:94.1

Shaxlo ISAXOVA,

GulDu falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: shaxloisaxova55@gmail.com

Toshkent Moliya instituti v.b., dotsenti T.R.Safarova taqrizi asosida

BIOETIKA MASALALARIGA KONSERVATIV YONDASHUVNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqola bioetikada konservativ yondashuvning bioetika muammolariga munosabati haqida. Konservativ bioetika ko'proq an'ana, qadriyatlarga, axloqiy tamoyillarga tayanadi va inson hayotining muqaddasligiga murojaat qiladi. Bioetikada konservativ yondashuv inson tabiati va ko'payishiga biotibbiy aralashuv, sun'iy urug'lantirish, embrion ko'chirish, ekstrakorporal urug'lantirish va surrogat onalik qoralangan.

Kalit so'zlar: Bioetika, konservativ yondashuv, qadriyat, an'ana, inson hayoti, ma'naviy mas'uliyat.

ХАРАКТЕРИСТИКИ КОНСЕРВАТИВНОГО ПОДХОДА К ВОПРОСАМ БИОЭТИКИ

Аннотация

В статье речь идет об отношении консервативного подхода в биоэтике к проблемам биоэтики. Консервативная биоэтика больше опирается на традиции, ценности, нравственные принципы и апеллирует к святости человеческой жизни. Консервативный подход к биоэтике осуждает биомедицинское вмешательство в природу и репродукцию человека, искусственное оплодотворение, перенос эмбрионов, экстракорпоральное оплодотворение и сурrogатное материнство.

Ключевые слова: Биоэтика, консервативный подход, ценность, традиция, человеческая жизнь, моральная ответственность.

CHARACTERISTIC CONSERVATIVE PODHO K VOPROSAM BIOETHICS

Annotation

The article deals with the attitude of the conservative approach in bioethics to the problems of bioethics. Conservative bioethics relies more on traditions, values, moral principles and appeals to the sanctity of human life. A conservative approach to bioethics denounces biomedical interference with nature and human reproduction, artificial insemination, embryo transfer, in vitro fertilization and surrogacy.

Key words: Bioethics, conservative approach, value, tradition, human life, moral responsibility.

Kirish. Butun olamga va bioetikaning bugungi kundagi masalalariga xristian va islom dini manbalaridagi diniy qarashlar, qadriyatlar asosida ma'lum yondashuv shakllandi. Bioetika masalalariga nisbatan ijtimoiy-axloqiy munosabatlarda ma'lum bir konservativ yondashuv yuzaga keldi. Bioetikada konservativ yondashuvning mazmuni va mohiyatini ochish, uni mazmunida qatnashuvchi, an'ana, an'anaviylik, konservativ tushunchalarini bir-biridan farqlarni aniqlashtirib olishimiz zarur. «An'ana- o'tmishdan kelajakka meros qoladigan, avloddan avlodga o'tadigan jamiyat hayotining turli sohalarida namoyon bo'ladigan turli moddiy va ma'naviy qadriyat. Milliy, madaniy, maishiy, ijtimoiy-siyosiy an'analari bor. An'analari xalqlarning tarixiy pivojlanishi jarayonida shakllanadi. Muayyan ijtimoiy taptib qoidalar, axloq me'yorlari, upf- odat, marosim va boshqalar an'ana sifatida namoyon bo'ladi. An'analarni: a) Ijtimoiy-tapixiy hodisa; b) Jamiyat hayotidagi jarayonlarning tapkibiy qismi; v) Kishilar hayoti va faoliyatini belgilash me'zoni; g) Jamiyat va odamlarni boshqarishning ma'naviy omillaridan biri sifatida tavsiflash mumkin»[1]. Fikrimizcha, butun borliqni va insonlar sog'ligi, xayotini asrashda muayyan ijtimoiy tartib qoidalar, axloq me'yorlarini milliy va umumbashariy qadriyat sifatida e'zozlanishi an'anaga aylangan. Masalan, tabiatni o'z xolida sof xolatda saqlash, tabiat unsurlarini asrash borasida bir qancha ma'naviy manbalarimiz orqali yetib kelgan g'oyalar, axloqiy ta'limotlarga amal qilish orqali ma'lum marosimlar o'tkazish an'anaga aylangan. Insonlar qadr-qimmatini uni abadiy qadriyatlarini hurmat qilish, sog'ligi va bemorligida rahmdillik

qilish kabi axloq me'yorlari milliy, umumbashariy qadriyatlarimizdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qiyomiddin Nazarov an'anaviylik tushunchasini: «An'anaga asoslangan barcha munosabatlar «an'anaviylik» (traditsionalizm) deyiladi. An'ananing rolini me'yoridan ortirib ko'rsatish odatda an'anaviylik tushunchasi bilan ifodalanadi» [2], deya ta'riflagan. Bizni fikrimizcha, insonlar turmush tarziga sog'lom turmush tarzini kiritish va ongida shu bo'yicha madaniyatni oshirishda an'anaviy tabobatning, xalq tabobatining ilmini davolashda ishlatish an'anadir. Xalq tabobati bo'yicha davolash an'anasini, amaliy tibbiyotdagi davolash an'anasiga nisbatan me'yoridan ortirib ko'rsatish an'anaviylikdir. Har ikkalovida ham insonlar sog'ligini saqlash, umrini uzaytirish, bemorlar oldida ma'naviy majburiyatni anglash doirasida qilingan amal, davo choralari qilish, ma'naviy mas'uliyat an'anaviylikdir.

Konservativlik tushunchasiga nisbatan manbalarda turlicha talqin keltirilgan. Ushakov D.N rus tilini izoxli lug'atida: «Konservativ (lot conservativus- himoya, saqlash) ma'nosida keladi. Taraqqiyotning har qanday yangiligiga qarshi, o'tmishning o'zgarishligini himoya qilish»[3], deya ta'rif bergan.

Tibbiy tushunchalar entsiklopedik lug'atida: «Konservativ (lot conservativus- himoya, saqlash) ma'nosida keladi. Tibbiyotda jarrohlik aralashuvi bilan bog'liq bo'lmagan (davolash usuli haqida)»[4] deb ta'riflagan.

Rus tilini zamonaviy izohli lug'atida: «Konservativ- eski, mustahkam, o'rnatilgan qolganini saqlab qolish. An'anaga

tayanish, biror narsaning o'zgarishini qo'llab-quvvatlash»[5], deb yozilgan. Bu ta'riflardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, konservativ bioetika bioetikaning ayrim masalalari, biotibbiy tadqiqotlarda mutloq radikallikdan yiroq holda an'ana, qadriyatlarga va axloqiy tamoyillarga tayanadigan yondashuvdir. N.Nazarov: «Biotibbiy etika tarixining tahlili an'anaviy yondashuvlar asosida hal qilib bo'lmaydigan masalalar majmuini namoyon etadi. Biotibbiy etikaning g'oyalarga boy emasligi asosan shu bilan belgilanadiki, axloq me'yorlari ko'pincha mazkur madaniyatda hukm suruvchi qadriyatlar va an'analarni biotibbiy tadqiqotlar amaliyotiga aynan ko'chirishdan iborat an'ana mavjud. Biotibbiy etikaning kontseptual apparati tibbiyot va biotexnologiyalar yaratayotgan yangi dunyoga mos emasligi bejis emac»[6], deb ta'kidlagan. Bu fikrga qo'shilmayman. Chunki biotibbiy tadqiqotlar, biotexnologiya yangiliklari bilan qadriyat, axloqiy-diniy ta'limotlar davr nuqtai nazaridan mos bo'lmasada, biotibbiy tadqiqotlar amaliyotiga aynan ko'chirilgan bo'lsada butun tiriklik, inson hayoti, umri, ma'naviy mas'uliyat, majburiyat masalasida bir nuqtada birlashadi. An'ana, qadriyat insonni hayvondan ajratib turadi. Ilm-fanni, biotibbiy texnologiyalarni yaratuvchisi ham inson ekan o'z bilimini to'g'ri yo'lga yo'naltirish va butun tiriklikni asl holatda saqlanishiga xizmat qilishi kerak. Shundagina kelib chiqishi mumkin bo'lgan ijtimoiy oqibatlarni oldi olinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Muayyan ijtimoiy tartib qoidalar, axloq me'yorlari, urf-odatlarini saqlash, andoza qilib ko'rsatishda bioetikada konservativ yondashuvni o'rni katta. Bioetika masalalariga munosabat bildirib muammolarni hal etish, biotibbiy tadqiqotlar doirasida insonlarni «sinov obyekti» ga aylanib qolishidan saqlash, inson umriga va o'limiga daxl qilish, inson naslini ehtimoliy aralashib ketishini oldini olishda qadriyatlarni eslatish, saqlab qolishga intilish konservativ yondashuvning asosiy maqsadlaridan biridir.

Tahlil va natijalar. Konservativ bioetika sun'iy ko'payish, klonlash, homila xujayralarini tadqiq qilish, tibbiyotda inson hayotini so'ngi daqiqasigacha quvvatlashni rad etish tushunchalariga qarshi. Bioetikada konservativ yondashuv tibbiyotda inson hayotini so'ngi daqiqasigacha quvvatlashni rad etish, hayot va inson hayotini oliy qadriyat sifatida tan olmaslik bilan tenglashtiriladi. Inson hayoti, uning maqomi yoki shaxsning xohishidan qat'iy nazar uzoqroq saqlab turishga erishish kerak degan fikrni ilgari suradi. Bioetikaning bu masalalariga xristian va boshqa dinlar o'z manbalariga tayangan xolda munosabat bildiradi. Biologiya va tibbiyot taraqqiyoti inson ilmiy faoliyati, tajribasining yangi natijasi bioetika tafakkurini shakllanishiga turtki bo'ldi. Tibbiyot, biologiyada inson bilimi, faoliyati ma'naviy va moddiy madaniyatga aylanar ekan an'ana, qadriyatlarga bo'ysunadi. An'analarsiz madaniyat bo'lmaganidek, bioetikadagi xalqaro axloqiy me'yorlar axloqiy madaniyatga bo'ysunmasdan o'z o'rniga ega bo'lmaydi. Bioetikada insoniyatni yagona tur sifatida yashab qolishini ta'minlash asosiy maqsad bo'lsa, konservativ bioetika hayot va inson hayotini oliy qadriyat sifatida e'zozlash, saqlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Konservativ bioetika ham o'zining shakllanish tarixi va o'z mazmun mohiyatiga ega. Konservativ bioetika- so'ngi yigirma yil ichida rivojlanib borgan sohadir. 2006-yilda Rut Maklin bioetikaning yangi yo'nalishidagi yangi harakat sifatida (The New Atlantic) jurnaliga asos soldi. Konservativ bioetika tarafdorlari fikriga ko'ra bizning savollarimiz qanday bo'lishidan qat'iy nazar, jamiyat madaniyati, qadriyatlari javob va imkoniyatlar tariqasida o'zgarishini kerak. Yuval Levinning «Yangi Atlantida» asarida «Konservativ bioetika taqirlarni taqsimlash yo'li bilan rivojlanadi, ammo bizning vazifamiz jamiyatni ruhsiz odamlar bilan to'lib toshgan madaniyatga aylanishga yo'l qo'ymaslikdir»[7], degan fikr

bildiriladi. Yuqorida fikrdan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, biotibbiyotdagi innovatsiyalar, amaliy tibbiyotdagi yangilik inson hayot sifatini yaxshilash, umrini uzaytirishga xizmat qilishi kerak. Shu bilan birga, fan o'zining ilmiy natijalarini olish maqsadi insonga qaratilar ekan xalqaro axloqiy me'yorlar, tamoyillar, qadriyatlarga amal qilsagina faoliyati madaniyatga aylanadi.

Bioetikada konservativ yondashuv bioetika muammolariga jahon dinlari diniy manbalarida keltirilgan ko'rsatmalar orqali o'z nuqtai nazarini bildiradi. Konservativ bioetika ko'pchiligimiz qadrlaydigan, axloqiy tamoyil deb biladigan, oddiy va umumbashariy huquqlarda xotalar mavjudligini anglatishga intiladi. Konservativ bioetika tarafdorlari nazdida hayot va inson hayoti oliy qadriyatdir. Hayotning maqomi yoki shaxsning hayoti uning xohishidan qat'iy nazar, iloji boricha uzoqroq saqlanishiga erishish kerak. Konservativ bioetika hayotni saqlab qolish uchun barcha tibbiy imkoniyatlarni ko'zlamaydigan «passiv evtanaziya» tushunchasini ishlab chiqdi. Bioetikada «aktiv evtanaziya» tushunchasi ko'proq qo'llanilgan. Shuning uchun asosiy oqim ya'ni bioetikada, bu tushunchani insonni o'z tanlovi uchun erkinlik va istalmagan davolanishdan bosh tortish huquqi deb ataydi. Ko'p hollarda, bioetika klinik axloqda ko'rsatilganidek yaxshi va yomon tanlov bo'yicha tavsiyalar beradi, lekin odatda boshqalarga nima yaxshi va nima yomonligini aytib berishdan qochadi. Bioetika o'z kuchini uslublar, istiqbollar va axloqning xilma-xilligini tan oladigan katta tizim sifatida asoslaydi. Shu sababli konservativ bioetika bioetikani (asosiy oqim) o'ta nomaqbul va odamlarga noto'g'ri tanlov qilishga yo'l qo'ygan deb tanqid qiladi. Bioetika mantiq, faktlar va falsafiy nazariyalarga tayanadi. Konservativ bioetika ko'proq an'ana, qadriyatlarga, axloqiy tamoyillarga tayanadi va inson hayotining muqaddasligiga murojaat qiladi.

G'arbda Katolik cherkovining qarashi bioetika sohasida kuchlidir. Katolik va pravoslavlik bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi, ammo ularni ikkita muhim hususiyat birlashtiradi:

Birinchidan, yo'nalishning asosini belgilaydigan deontologik tamoyil. Ushbu tamoyilda mutloq axloqiy me'yorlar, qadriyatlarning mavjudligini, insonga berilgan axloqiy amrlarni bir marotaba aniq, qat'iy bajarishi zarurligini tan oladi va asoslaydi. Bu erda barcha muammolar va ziddiyatli vaziyatlarni hal qilish uchun abadiy qadriyatlar va ma'naviy burch mutloq asos bo'ladi. Masalan, insonni bemor qo'shnisi va yaqinlarini yo'qlashdek insoniylik burchi. Bu holat har bir insonning shaxsiy huquqi bo'lsada, insoniy burch tushunchasi unga nisbatan birlamchi hisoblanadi. Sababi insoniy burchning asosida nisbiylikdan yiroq bo'lgan abadiy qadriyatlar yotadi. N. Sergeeva fikricha: «Tibbiyotda insonning hayot, o'lim, sog'lik kabi abadiy qadriyatlarga munosabati dolzarblashtiriladi»[8]. Bu fikrdan kelib chiqib, shuni aytish mumkinki, insoniy burch va abadiy qadriyatlar bir birini to'ldiradi, biri-ikkinchisiga asos bo'ladi. Sharqni insoniy burch tushunchasiga munosabati boshqacha mazmun kasb etib, G'arb qarashlaridan farqli ravishda, Sharqda insoniy burch- qadriyat, insonparvarlikdir. «Sharqda insoniy burch tushunchasini insonning ma'naviy qiyofasini belgilovchi omil sifatida ko'riladi. Insonparvarlik abadiy qadriyat sifatida e'zozlanadi. Burch kategoriyasi mas'uliyat, o'zlikni anglash, vijdon, xulq kabi tushunchalar bilan yuzaga chiqadi. Ma'naviy qadriyat- burchning manbai inson bo'lib, uning jamiyatga munosabatida namoyon bo'ladi»[9].

Ikkinchidan, shaxsiy qarash. Shaxsiy printsipni tatbiq etish umuman xristian madaniyatiga xosdir. Xristianlarning inson haqidagi ta'limotining mantig'i quyidagicha: Xudo dunyoni yaratuvchisi sifatida, Oliy Mutlaq shaxsdir va Xudoni qiyofasi bo'lgan inson yaratganni ongiga singdirishi jarayonida o'zini o'zi anglashi kerak.

Konservativ bioetika diniy an'analarni o'zida ifodalaydi. Diniy an'analari Rus olimlari B.G. Yudin va R.G. Archesyan ishlarida mutlaq diniy qadriyatlarga qaratilgan. Bioetikaning konservativ yo'nalishi Rossiyada etarlicha kuchli bo'lib, biotibbiy texnologiyalarga munosabati ilmiy jihatdan asoslanadi[10]. Bioetikada konservativ yondashuv inson salomatligi va farovonligi tushunchalari doirasida ko'proq «hayotni qiymati» tamoyiliga moyilroqdir.

Ayni vaqtda bioetikaning konservativ yo'nalishi ham g'arb fanida etarlicha kuchlidir. G'arbda konservativ qarashlar rasmiy cherkov tomonidan faqat diniy aqidalarga asoslanib (masalan, Vatikanning bir qator yangi biotibbiy texnologiyalarga nisbatan qattiqqo'l qarashlari) belgilangan. 1987-yil 10-martda Vatikan: «reproduktiv texnologiyalar sohasidagi so'nggi o'zgarishlarga javoban 40 betlik «Inson hayotining kelib chiqishi va nasl qadr-qimmatini hurmat qilish bo'yicha yo'riqnoma», deb nomlangan hujjatni chiqardi. Ushbu «ko'rsatma» nafaqat Rim-katoliklarning qarorlariga ta'sir qilish, balki butun dunyo bo'ylab biotibbiyot masalalari bo'yicha milliy qonunchilikka ta'sir ko'rsatishga qaratilgan edi.

Bioetikada konservativ yondashuv sohaning quyidagi masalalariga e'tibor qaratgan. Bular sun'iy ko'payish, klonlash, homila xujayralarini tadqiq qilish, evtanaziya, transplantatsiyadir. Bioetikaning bu masalalarini diniy madaniyat va diniy ta'limotlar tarixi bilan yoritganda ko'proq inson hayoti, umri oliy qadriyat sifatida qadrlanadi. Unda insonning ko'payish jarayonidagi barcha texnologik aralashuvlarga qarshi chiqdi. Aniqlik, hujjatda har qanday sharoitda sun'iy urug'lantirish, embrion ko'chirish, ekstrakorporal urug'lantirish va surrogat onalik qoralangan. Shuningdek, u embrionlar ustida tajriba o'tkazishga, agar bunday tajribalar homila uchun bevosita terapevtik foyda keltirmasa, homilani abort qilish (homila rivojlanishini sun'iy to'xtatish) yoki qilmaslik to'g'risida qaror qabul qilish maqsadida homiladagi nuqsonlarni aniqlash uchun qo'llaniladigan tibbiy amaliyotga qarshi edi»[11]. Bizning fikrimizcha, Vatikanning biotibbiy texnologiyalarga munosabatida homila yoki embrion qadr-qimmatini va huquqlari masalasi oldinga qo'yilgan. Shu jumladan yashash huquqiga ega bo'lgan inson sifatida hurmat qilinishi zarur deb hisoblanadi.

Yevropa va AQShda biz konservativ va liberal munosabatlarining o'zaro keskin ravishda tafovutini kuzatamiz (bu borada abort muammolariga nisbatan munosabatni eslash mumkin). Bioetikada konservativ yondashuvning shakllanishiga an'ana diniy ta'limotlar, axloqiy tamoyil, xristian nazariy antropologiyasi nazariy tamoyillari asos, turki vazifasini o'tagan desak adashmaymiz. Mazkur yondashuv tarafdorlari: «ajdodlar tafakkuri va hayotiy o'g'itlarini mutloqlashtiradi, ular yaratgan qadriyatlarga kelgusi avlod amal qilishi nafaqat zarur, balki majburiy ekanlinini ta'kidlaydi. Talab ehtiyoj, shart-sharoitlarning o'zgarishi, ajdodlar yaratgan qadriyatlar, an'analarning ahamiyatiga soya solmasligi kerak deb hisoblaydi»[12]. Bizning fikrimizcha, bioetikadagi konservativ yondashuv ajdodlar amal qilgan an'ana va qadriyatlarni bajarilishida mutloqlashtirishgamas, balkim biotibbiyot yangiliklarini insonlarga qo'llashda an'ana va qadriyatlarga amal qilishni ko'zda tutadi. Diniy qadriyatlar o'zgarmasdir. Agar o'zgaruvchanlik xususiyatiga ega bo'lganida muqaddas diniy manba va e'tiqod degan tushuncha xozirgacha o'z asli va ahamiyatini yo'qotgan bo'lardi.

Katolik cherkovini boshqa diniy e'tiroflardan ajratib turadigan narsa shundaki, birinchi navbatda, u biotibbiyotda sodir bo'layotgan jarayonlarni deyarli doimo o'z diqqat markazida ushlab turadi. E. Sgrekia fikricha: «katolik cherkovi doimiy ravishda o'z ta'limotlarini rivojlantiradi va paydo bo'lgan savollarga javob izlaydi. Masalan, axloqiy nuqtai nazardan butun biotibbiyot ko'rib chiqilgan»[13]. Ko'pchilik «xristian bioetikasi» iborasini «an'ana» va «innovatsiya» ni yaratish va birlashtirishga qaratilgan juda katta urinish deb hisoblaydi. Ammo, katolik yo'nalishi dinshunoslari o'zlarining xristian bioetikasini yaratishga urinishlarini, e'tiqod va aqlning uyg'unligini oshirish sifatida deb bilishadi. Shu bilan birga xristian bioetikasi - diniy ta'limotlarning dalillaridan voz kechish emas, balki biotibbiyot amaliyotining axloqiy muammolari bo'yicha munozaraga kirishish shaklidir. Katolikda xristian bioetikasining o'ziga xos xususiyati shundaki, u o'zining asoslarini ochiq e'lon qiladi. Ushbu asoslar katolik antropologiyasining quyidagi tamoyillarida aks etadi:

-Insonni bir vaqtning o'zida sube'kt va obe'kt sifatida anglash;

-Insonning qadr- qimmatini va o'xshashligini tasdiqlash;

-Inson tanasini xudoning ne'mati deb tushunish.

Buni shunday tushunish mumkinki, birinchi fikrda insonga bir vaqtning o'zida subyekt va obyekt sifatida qaraladi. Bu tamoyil orqali insonni bilim olish jarayonining obyekt deb hisoblashadi. Shu bilan birga tadqiqot jarayonida ishtirok etayotgan subyektlarda o'zini-o'zi anglash holati o'zgaradi. Odam o'zini boshqa odamga qarshi qo'yadi va uning tabiatida tadqiqotning ob'ekti bo'lishga nisbatan norozilik kayfiyati yuzaga keladi. «Plyuralistik» jamiyatda tan olingan tenglik tamoyili, insonni «bilimdon olim» tomonidan o'rganiladigan obyektga aylantirish imtiyoziga zid keladi. Ioann Pavel II shunday deydi: «Boshqa odamga foydalanish obyekt sifatida munosabatda bo'lish degani, shaxsning o'ziga xos maqsadini hisobga olmagan xolda obyekt sifatida faqat o'z maqsadiga erishish vositasi sifatida ko'rib chiqishni anglatadi»[15].

Biotibbiyotning axloqiy muammolariga protestant yondashuvining o'ziga xos xususiyati axloqning imperativ tushunishini rad etishdir. Axloqiy avtonomiya printsipi protestant axloqi uchun asosiy hisoblanadi. Inson axloqiy avtonomiyasi bu erda tabiatga parallel va keng bo'lgan mustaqil kuch darajasiga ko'tariladi. Axloqiy avtonomiya insonning ma'naviy erkinligi huquqi va qiymatini tasdiqlaydi. Protestant avtonomiyasining tarixi va mantig'ini ochish bioetika muammolari uchun alohida ahamiyatga ega. Protestantlarning axloqiy avtonomiya tamoyili zamonaviy biotibbiyot axloqshunosligida bemorlarning avtonomiyasiga hurmat tamoyiliga aylanishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, bioetika masalalariga nisbatan turli dinlar o'zining manbalariga tayangan xolda o'z munosabatini berganligini ko'rishimiz mumkin. Hozirgi kunda bioetika tibbiyotni rivoji natijasida insonlarda qo'llanilayotgan transplantatsiya, irsiy injeneriya, surrogat onalik, abort muamolariga axloqiy-huquqiy jihatdan echim izlash va bioetika printsiplariga bo'ysunishni talab qilib qo'ymoqda. Bioetika muammolariga konservativ yondashuv turli dinlarni ushbu masalalarga munosabati orqali qadriyat, an'analarni ahamiyatini anglatish va saqlab qolishga bo'lgan urinishdir.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1- jild. -Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2000. - B. 373.
2. Ma'naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug'ati. Nazarov Q. tahriri ostida. -Toshkent. Ma'naviyat, 2009. -B. 44.
3. Ushakov D.N. Tolkovo'y slovar russkogo yazo'ka. Tom- 1. -M.: Sovetskaya ensiklopediya, 1935. St- 1272.

4. Entsiklopedicheskiy slovar meditsinskix terminov. Tom-3. -M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1982-1984. St- 655.
5. Ushakov D.N. Tolkovo'y slovar sovremenogo russkogo yazo'ka. -M.: Adelant, 2014. St-239.
6. Nazarov N.N. Irsiy injeneriya axloqiy muammolarining falsafiy tahlili, Diss. ... fal. fan. nom. 2008. -B.18.
7. <http://www.bioethics.net/2018/03/mainstream-and-conservative-different-flavors-of-bioethics/>
8. Sergeeva N. Bioetika kak kulturno'y kompleks. Avtoref. diss. ... filos. nauk. 2010. -S. 17.
9. Ma'naviyat asosiy tushunchalar lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston Faylasuflari milliy jamiyati, 2009. -B. 115.
10. Sergeeva N. Bioetika kak kulturno'y kompleks. Avtoref. diss. ... filos. nauk. 2010. -S. 3-4.
11. Reproductive technologies and the Vatican Issues in Ethics. –USA: Spring, Vol.1. 1988. -P.1.
12. Yo'ldoshev H. Ajdodlar haqi – avlodlar burchi Tafakkur jurnali. -Toshkent, 2018. -№1. -B. 30.
13. Nemeslov V. Nauka o cheloveke. -Kazan., 1994. Tom 2. -S. 25.
14. Losskiy V. N. Po obrazu i podobiyuyu. -M., 1995. -S. 24.
15. Losskiy V. Katolicheskoe soznanie (antropologicheskoe prilojenie tserkovno'x dogm): «Po obrazu i podobiyu». -M., 1995. -S.163.

Турсунтош ИСРАИЛОВА,
Преподаватель ЧГПУ
E-mail: Isroilova.tursuntosh@gmail.com

PhD) по отзыву М.А. Юсуповой

CHET TILLARINI O'QITISHDA INNOVATSION USULLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Maqolada zamonaviy ta'limning vazifalari, ijodiy qobiliyat imkoniyatlarining namoyon bo'lishi, o'quv jarayonlarining o'zgaruvchanligini joriy etish, bu yerda har tomonlama ilmiy va amaliy qarashlarni talab qiladigan turli xil innovatsion tiplar va ta'lim muassasalari turlari mavjud.

Kalit so'zlar: Ijodiy jarayon, loyiha shakli, aloqa, samaradorlik, Internet.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Аннотация

В статье рассматриваются задачи современного образования, проявление возможностей творческих способностей, внедрение изменчивости образовательных процессов, где существуют различные инновационные типы и виды учебных заведений, которые требуют всесторонних научных и практических взглядов.

Ключевые слова: Творческий процесс, проектная форма, коммуникация, эффективность, Интернет.

USE OF INNOVATIVE METHODS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Annotation

The article deals with the tasks of the modern education, the manifestation of the possibilities of creative abilities, the introduction of the variability of educational processes, where there are various innovative types and types of educational institutions that require comprehensive scientific and practical views.

Key words: Creative process, project form, communication, effectiveness, Internet.

Введение. По мере развития современного информационного общества требования к его участникам с каждым годом становятся все выше. Эти требования касаются не только высокого уровня геополитических экономических требований, предъявляемых к современному работнику, но и всесторонней подготовки и развития личности для участия во всех сферах общественной и политической жизни.

Таким образом, потребность в изучении иностранного языка становится модной тенденцией или дополнительным образовательным багажом человека, но объективная реальность и внедрение инновационных образовательных технологий для быстрого и эффективного изучения иностранного языка является залогом потребности каждого гражданина страны. Республика Казахстан.

В настоящее время в нашей стране происходят существенные изменения в национальной образовательной политике. Это связано с переходом на позиции личностно-ориентированной педагогики. Одной из задач современной школы становится раскрытие потенциала всех участников педагогического процесса, предоставление им возможности проявления творческих способностей. Решение этих задач невозможно без реализации вариативности образовательных процессов, в связи с чем возникают различные инновационные типы и виды образовательных учреждений, требующие глубокого научного и практического мышления.

Литературный обзор. Сочетание традиционных уроков с интерактивными позволит добиться наилучших результатов и выполнить поставленные цели и задачи, то есть позволит «посмотреть и примерить» способы обучения, которые учащиеся будут довольны». В настоящее время приоритет отдается коммуникативному,

интерактивному, аутентичному общению, изучению языка в культурном контексте, автономности и гуманизации образования. Эти принципы делают возможным развитие межкультурной компетенции как компонента коммуникативной способности. Конечной целью обучения иностранному языку является обучение свободной ориентации в иностранной среде и умению адекватно реагировать в различных ситуациях, т. е. общению. Сегодня новые методы использования интернет-ресурсов противопоставляются традиционному обучению иностранным языкам. Чтобы научиться общаться на иностранном языке, нужно создавать реальные, реальные жизненные ситуации (т. е. то, что называется принципом аутентичности общения), которые будут стимулировать изучение материала и формировать адекватное поведение. Эту ошибку пытаются исправить новые технологии, в частности Интернет [2].

В последнее время все чаще встает вопрос о применении инновационных технологий на уроках. Это не только новые средства, но и новые формы и методы обучения, новый подход к обучению. Внедрение инновационных технологий в образовательный процесс взаимосвязано с совершенствованием содержания и методов обучения в процессе обучения иностранным языкам применительно к потребностям современной жизни.

Основной целью обучения иностранному языку является формирование и развитие коммуникативной культуры учащихся, обучение практическому овладению иностранным языком. Задача преподавателя состоит в том, чтобы создать условия практического изучения языка для каждого студента, выбрать такие методы обучения, которые позволили бы каждому студенту проявить свою активность, свой творческий потенциал. Современные

методы обучения, такие как кооперативное обучение, методология проектов, использование новых информационных технологий, интернет-ресурсов, помогают реализовать личностно-ориентированный подход к обучению, обеспечивающий индивидуализацию и дифференциацию учебных способностей детей с учетом их уровня подготовки. Коммуникативный подход представляет собой стратегию, моделирующую общение, направленную на создание психологической и языковой готовности к общению, на осознанное понимание материала и способов действия с ним. Для пользователя реализация коммуникативного подхода в Интернете не представляет особой сложности. Коммуникативная работа должна предложить учащимся проблему или вопрос для обсуждения, а учащиеся не просто делятся информацией, но и оценивают ее. Но главный критерий, отличающий этот подход от других видов учебной деятельности, заключается в том, что учащиеся самостоятельно выбирают языковые единицы для обработки своих мыслей. Использование Интернета в коммуникативном подходе как нельзя лучше мотивировано: его цель – заинтересовать учащихся в изучении иностранного языка путем накопления и расширения их знаний и опыта.

Методология исследования. Типология проектов разнообразна, проекты можно разделить на монопроектные, коллективные, устные, конкретные, письменные и интернет-проекты. Хотя на практике часто приходится иметь дело со смешанными проектами, в которых есть признаки исследовательской, творческой, практико-ориентированной и информационной. Работа над проектом – многоуровневый подход к изучению языка, охватывающий чтение, аудирование, разговорную речь и грамматику. Проектное обучение способствует активному самостоятельному мышлению студентов и ориентирует их на совместную исследовательскую работу. На мой взгляд, проектное обучение верно, что учит детей сотрудничеству и обучению.

Анализ и результаты. сотрудничество способствует формированию моральных ценностей, таких как взаимная поддержка и сопереживание, порождает творчество и активизирует учащихся. В целом в процессе проектного обучения прослеживается преемственность обучения и воспитания.

Проектные формы формирования у учащихся коммуникативных навыков, коммуникабельности, культуры, умения лаконично и доступно формулировать мысли, терпимо относиться к мнению собеседников, развивать умение извлекать информацию из разных источников, обрабатывать ее с помощью современных компьютерных технологий, создает языковую среду, способствующую возникновению естественной потребности в общении на иностранном языке.

Проектная форма работы является одной из важных технологий, позволяющих студентам применить полученные знания по предмету. Студенты расширяют свой кругозор, границы владения языком, приобретая опыт его практического использования, изучают иностранный язык, слушают его и слышат, понимают друг друга при защите проекта. Дети работают со справочниками, словарями, компьютером, что создает возможность непосредственного контакта с аутентичным языком, что не дает изучения языка только с помощью учебника на уроках в классе.

Работа над проектом – это творческий процесс. Учащийся самостоятельно или под контролем преподавателя ищет решение проблемы, для этого требуется не только знание языка, но и владение большим объемом предметных знаний, владение творческими,

коммуникативными и интеллектуальными навыками. Метод проектов курса иностранного языка может быть использован в рамках программного материала практически по любой теме. Работа над проектом развивает воображение, творческое мышление, уверенность в себе и другие личностные качества.

Также внедрение информационных технологий в образование значительно разнообразит процесс восприятия и добычи информации. Благодаря компьютеру, Интернету и мультимедиа учащиеся имеют уникальную возможность осваивать большой объем информации и ее последующий анализ и сортировку. Значительно расширяется и мотивационная основа учебной деятельности. Условия использования СМИ, студенты получают информацию из газет, телевидения, собственные интервью и проводят телеконференции.

Сегодня под проблемным обучением понимается такая организация учебных занятий, которая предполагает создание под руководством учителя проблемных ситуаций и активную самостоятельную работу учащихся по их разрешению, в результате чего происходит творческое овладение знаниями, умениями и навыками, способности и развитие умственных способностей [4].

Проблемное обучение основано на создании мотивации особого рода – проблемной, поскольку построение требует адекватного дидактического материала, который должен быть представлен в виде ряда проблемных ситуаций.

Коммуникативный подход представляет собой стратегию, моделирующую общение, направленную на создание психологической и языковой готовности к общению, на осознанное понимание материала и способов действия с ним. Для пользователя реализация коммуникативного подхода в Интернете не представляет особой сложности. Коммуникативная работа должна предложить учащимся проблему или вопрос для обсуждения, а учащиеся не просто делятся информацией, но и оценивают ее. Но главный критерий, отличающий этот подход от других видов учебной деятельности, заключается в том, что учащиеся самостоятельно выбирают языковые единицы для обработки своих мыслей. Использование Интернета в коммуникативном подходе как нельзя лучше мотивировано: его цель – заинтересовать учащихся в изучении иностранного языка путем накопления и расширения их знаний и опыта.

Одним из основных требований к обучению иностранным языкам с использованием интернет-ресурсов является создание взаимодействия на уроке, что называется интерактивными методами. Интерактивность представляет собой «объединение, согласование и взаимодополняемость усилий коммуникативной цели и результата речевых средств». Обучая подлинному языку, Интернет помогает в построении разговора, а также в обучении лексике и грамматике, обеспечивая неподдельный интерес и, следовательно, эффективность. Интерактивность не просто создает реальные жизненные ситуации, но и заставляет учащихся адекватно реагировать на них посредством иностранного языка [2].

Одной из технологий, обеспечивающих личностно-ориентированное обучение, является метод проектов как способ развития творческих способностей, познавательной активности и самостоятельности.

Заключение/Рекомендации. Проектные формы формирования у учащихся коммуникативных навыков, коммуникабельности, культуры, умения лаконично и доступно формулировать мысли, терпимо относиться к мнению собеседников, развивать умение извлекать информацию из разных источников, обрабатывать ее с

помощью современных компьютерные технологии, создает языковую среду, способствующую возникновению естественной потребности в общении на иностранном языке.

Проектная форма работы является одной из важных технологий, позволяющих студентам применить полученные знания по предмету. Студенты расширяют свой кругозор, границы владения языком, приобретая опыт его практического использования, изучают иностранный язык, слушают его и слышат, понимают друг друга при защите проекта. Дети работают со справочниками, словарями, компьютером, что создает возможность непосредственного контакта с аутентичным языком, что не дает изучения языка только с помощью учебника на уроках в классе.

Работа над проектом – это творческий процесс. Учащийся самостоятельно или под контролем преподавателя ищет пути решения некоторых задач, для этого требуется не только знание языка, но и владение большим объемом предметных знаний, владение творческими, коммуникативными и интеллектуальными навыками. Метод проектов курса иностранного языка может быть использован в рамках программного материала практически по любой теме. Работа над проектом развивает воображение, воображение, творческое мышление, самостоятельность и другие личностные качества [5].

Использование инновационных методов обучения на занятиях по иностранному языку позволяет значительно улучшить речевые навыки учащегося и интерес учащегося к предмету.

ЛИТЕРАТУРА

1. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии [Текст]: / Селевко Г.К. – М.: Просвещение, 1998. – 352 с.
2. Суворова Н. Онлайн-обучение: новые подходы [Текст]: // Учитель. – 2000. – №1. – п. 33 – 41.
3. Акимов В.Б. Организация информационно-технического пространства образовательного учреждения. СМИ
4. Библиотека, интерактивные доски.- Волгоград: Учитель, 2010.- 91 с.
5. Коротаяева Ю.В. Педагогические технологии в познавательной деятельности школьников [Текст]: / Коротаяева Ю.В.– М.: Просвещение, 2003. – 302 с.
6. Коряковцева Н.Ф. Современные методы организации самостоятельной работы по иностранному языку учащихся.– М.: АРКТИ, 2002. – 176 с.
7. Марцано Р. Дж. (1991). Развитие мышления в рамках учебной программы посредством реструктуризации знаний. Реддинг Дж., 34(7), 518–525.
8. Connor J. D. O “Better English Pronunciation” Cambridge University Press. Second edition. 1980. p.70.
9. Patsy M. Lightbown, Nina Spada “How Languages are Learned” Oxford University Press. Third edition 2010. p.2.
10. Frederika Gebhard “English Pronunciation” The second edition 2010–2011. p. 14.
11. Nguyen Tien Dung, Faculty of Foreign Languages, the professor of Ba Ria — Vung Tau University, from his lecture.
12. Marion Williams, Tony Wright “A Course in Language Teaching” Cambridge University Press. First edition, 1999. p.22.

UDK:159.9

Sabohat KABULOVA,
Urganch Davlat Universiteti doktoranti
E - mail: sabohat@list.ru

Psixol.f.d. B.Jo'rayev taqrizi asosida

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ГЕНЕАЛОГИЧЕСКОГО ДРЕВА НА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ СТАНОВЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

В данной статье анализируются психологические особенности влияния генеалогического древа на профессиональное становление личности, семейного окружения на мотивацию выбора профессии.

Ключевые слова: наследственность, семейный анамнез, феномен социально-психологической наследственности, наследственная бессознательность, профессиональный выбор, всесторонне развитая личность.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE INFLUENCE OF THE PROFESSIONAL FORMATION OF AN OIL WORKER ON HIS PERSONALITY

Annotation

This article analyzes the psychological characteristics of the influence of the family tree on the personal professional formation, the family environment on the motivation to choose a profession.

Key words: heredity, family history, the phenomenon of socio-psychological inheritance, hereditary unconsciousness, career choice, well-rounded person.

OILAVIY SHAJARANING SHAXS PROFESSIONAL SHAKLLANISHIGA TA'SIRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada oilaviy shajaraning shaxs professional shakllanishiga, oilaviy muhitning kasb tanlash motivatsiyasiga ta'sirining psixologik xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: irsiyat, oilaviy shaja, Ijtimoiy-psixologik meros olish" fenomeni, "irsiy ongsizlik", kasb tanlash, barkamol shaxs.

Kirish. O'zbekistonda oila shajarasi va oilaviy merosning shaxs professional o'sishiga shakllanishiga ta'sirining psixologik xususiyatlarini aniqlash, bo'lajak va yosh mutaxassislarining kasbiy mahoratlari shakllanishiga yanada ko'proq e'tibor qaratish, ularni keyinchalik o'z kasblarini samarali bajarishlari uchun zarur bilim, ko'nikma, malaka va kompetentsiyalarni "ijtimoiy-psixologik merosxo'rlik", xususan, "oilaviy merosxo'rlik (jamiyat tomonidan tan olingan va andoza sifatida foydalanish mumkin bo'lgan oilaviy sulolalar tajribasi)ga egalik ruhi yordamida rivojlantirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Harakatlar strategiyasidan Taraqqiyot strategiyasi sari odimlayotgan Yangi O'zbekistonda yosh avlod tarbiyasi, ularni Vatanga sodiq va munosib farzandlar bo'lib yetishishlariga barcha soha mutaxassislaridan tashqari o'tonalarga ham o'z g'ayrat va faoliyatlarini safarbar etishlari talab qilinmoqda. Aynan shunday davrda bolalar ongida oilaviy shajara, kasbiy sulolalar, oilaviy meros xususidagi qadriyatlarini singdirishda bevosita ta'lim va tarbiya olib boruvchi pedagogik sohadagi mutaxassislardan tashqari o'tonalarga ham alohida mas'uliyat yuklanadi. Oilaning kattalari o'z farzandlari ongida "oilaviy meros" hamda oilaviy kasbiy sulola (bir mutaxassislikda avval bobosi, keyin o'g'li, hozirda nabirasi faoliyat yuritayotgan sharoitlar)" haqidagi professional tendentsiyalar to'g'risidagi birlamchi tasavvurlarni ilk go'daklik davridanoq maxsus tarzda yetkazish masalasi, ularni tom ma'noda barkamol avlod, ya'ni ertangi kunda malakali va e'tiqodli mutaxassis, jumladan, professional bo'lib yetishib chiqishida rol o'ynashi mumkin bo'lgan asosiy omillardan biridir.

Mutaxassislarining fikricha, insonda kasbga mehr-muhabbat, moyillik, qiziquvchanlik his-tuyg'ularini

shakllantirish genezisi ilk bolalikdan boshlanadi. Shu bois individ kamol topayotgan mikro, mize va makro muhit unga ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega. O'zaro ta'sir, o'zaro qo'llab - quvvatlash, o'zaro hissiy yaqinlik, imitatsiya, attraksiya mavjudligi tufayli muayyan kasbga munosabat xususiy hodisadan (yakka holatdan) umumiy, ijtimoiy ahamiyat kasb etuvchi voqelikka aylanadi.

Hozirga kelib, mustaqil mamlakatimizda yosh avlod tarbiyasi, ularni Vatanga sodiq va munosib farzandlar bo'lib yetishishlariga barcha soha mutaxassislaridan tashqari o'tonalarga ham o'z g'ayrat va faoliyatlarini safarbar etishlari talab qilinmoqda. Aynan shunday davrda bolalar ongida oilaviy shajara, oilaviy rahbar sulolalar, oilaviy meros xususidagi qadriyatlarini singdirishda bevosita ta'lim va tarbiya olib boruvchi pedagogik sohadagi mutaxassislardan tashqari o'tonalarga ham alohida mas'uliyat yuklanadi.

Genetika va psixogenetikadagi "irsiyat" tushunchasini psixologiyada xam ijtimoiy-ruhiy (nasliylik) meros olishi xaqida gapirsa bo'ladi, uning alohida ko'rinishlari xar xil soha egalari tomonidan o'rganilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Agar biologik meros olish deb irsiy ma'lumotni bir avloddan ikkinchi avlodga o'tishi tushunilsa, xam natijada organizmlar belgilari rivojlansa (Ravir-Sherbo I.B., 2000), ijtimoiy-ruhiy meros olish deganda esa, biz rahbarlar sulolasiga qarashlilikini tushunishni taklif etamiz, hamda ota-ona rahbarlar bo'lish shaxsiy xususiyatlarini singdirib, ifoda etilishini tushunamiz.

"Ijtimoiy-ruhiy meros olish" umumiy atamasi yo'q bo'lgani bilan, ko'p tamoyillar va nazariyalar mualliflari xar xil tushunchalarni uning asl ma'nosini ochish uchun qo'llashadi. "Ijtimoiy-psixologik meros olish" fenomeni

genetiklar, madaniyatshunoslar, sotsiologlar va psixologlar tomonidan quyidagi tushunchalar orqali yetkaziladi:

Xorijiy mualliflar E.Taylor (1877), L.Morgan (1877), I.Mechnikov (1889), genetiklar Dubinin I.P., Severtsov A.N., psixologlar Vigotskiy L.S., Leontev A.N., Tlnerin L.Ya., Talizina N.V., Kunishina V.N. Ijtimoiy-meros olish atamasini jamiyat tajribasini ijtimoiy-madaniy me'yorlarni jamiyatga qo'shish, tarbiya, ilm o'rganish jarayonida signdirib olish jarayoni sifatida tushuntiradi.

Z.Freyd, K. Yung ushbu atamani irsiy ongsizlik"sifatida o'rganib umumodamiylik arxetiplarini va ongsiz psixologik tuzilmalarni singdirib olish deb tushuntiradi.

E.Bern, Ya.Styuart, B.Djoys, N.Lezeshkian (oilaviy tamoyillar dasturi) ota-onalarning xayotiy kutilmalarini, qoidalarini meros olish; ota-onalarning og'zaki va yozma xabarlarini psixologik darajada singdirib olish sifatida programmalashtirish senariylashtirish deb tadqiq qilishgan. Shuningdek, T.Yu.Solovyova ota-onalar attityudlari (munosabatlari) asosida farzandlar kelajagini ijtimoiy loyihasini tuzish, I.I. Martinev Ijtimoiy meros olish ijtimoiy tuzilmalar o'tishi ko'rinishida ota-onalarning aloqalar tuzimini, ularning qadriyatlarini, fikrlashini, axloqini, oilaviy xolatini, nasliy obro'sini meros olish sifatida o'rganishgan.

Adabiyotlar tahlilidan ko'rinadiki, oilaning kattalari o'z farzandlari ongida "oilaviy meros" haqidagi professional tendensiyalar to'g'risidagi birlamchi tasavvurlarni ilk go'daklik davridanoq maxsus tarzda yetkazish masalasi, ularni tom ma'noda barkamol avlod, ya'ni etangi kunda malakali va e'tiqodli mutaxassis, jumladan, rahbar bo'lib yetishib chiqishida rol o'ynashi mumkin bo'lgan asosiy omillardan biridir. Afsuski, amaldagi ta'lim tizimida bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda faqatgina zarur bilim va birlamchi ko'nikmalar berish bilan cheklanib qolinmoqda. Yosh mutaxassislarni ish joylariga kelgan paytlaridagina ma'lum vaqt oralig'ida o'z kasb malakalarini shakllantirish ustida ishlamoqdalar. Bunday hol esa yosh xodimning ish joyiga adaptasiya muddatini uzaytirishga, hatto ayrim paytlarda yosh kadrlar qo'nimsizligiga ham sabab bo'lmoqda.

Kasbga yo'naltirish muammosini hal qilish nafaqat u yoki bu shaxsning, oilaviy muhitning, balki butun bir davlatning muhim strategik vazifasi bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun ushbu jarayonni har jihatdan puxta tadqiq etish, tahlillash va shuningdek, tegishli tavsiyalar ishlab chiqqan holda ularni amaliyotga tatbiq qilish natijasida shaxs bilan jamiyat taraqqiyotini ta'minlashga ma'lum darajada hissa qo'shish mumkin. Qolaversa, kasb tanlashdagi ommaviy tarzidagi muvaffaqiyatsizliklar shaxsning faoliyati va faolligiga salbiy ta'sir etishi, ayni paytda u yoki bu soha bo'yicha mehnat unumdorligining pasayishi sub'yekt bilan faoliyat o'rtasidagi munosabatda nomutanosiblikning yuzaga kelishidek ayanchli ijtimoiy-psixologik asoratlarni keltirib chiqarishi ehtimoldan xoli emas.

Yoshlarni kasbga yo'naltirishda jamiyat taraqqiyoti omili ekanligidan kelib chiqqan Sharq mutafakkirlarining qarashlari alohida qimmatga ega. Jumladan, Abu Nasr Forobiy (870-980) psixologiya fanining o'ziga xos amaliyotchisi va nazariyotchisi sifatida shaxsning oqil, dono va hunarli bo'lishi haqida qator ilmiy risolalar yozib qoldirgan allomadir. Chunonchi, u "Fozil odamlar shahri" nomli asarida davlatni har tomonlama yetuk, eng mukammal insoniy fazilatlarini o'zida jo qilgan kishilar yordamida idora etish masalasiga jiddiy e'tibor qaratgandir. Ularning mulohazalariga ko'ra har qaysi sohaning mahoratli kasb egasiga istiqbol rejasiga, ijtimoiy kutilmasiga erisha oladi, xolos.

Buyuk qomusiy olim Abu Ali Ibn Sino (980-1037) bola shaxsining turli-tumanligini hisobga olgan holda uni shakllantirish masalasini ko'targan. Uning "Donishnoma", "Risoi ishq", "Uy xo'jaligi", "Tib qonunlari" kabi qator asarlarida insondagi irodaviy sifatlar orqali kamolot

istiqbollarini belgilab berishga xizmat qiladi, degan g'oya yotadi.

Abu Rayhon Beruniyning (973-1048) inson omilini tadqiq qilishdagi ijtimoiy-psixologik qarashlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ayniqsa, olimning "Minerologiya" asarida ta'kidlanganidek, insonning qadri-qimmat o'z vazifasini a'lo darajada bajarishdan iboratdir. Shuning uchun ham shaxsning eng asosiy vazifasi va ijtimoiy turmushdagi o'rni mehnat yoxud uning kasbi bilan belgilanadi. Zero, inson o'z xohishiga mehnati mahsuli va uning sifati bilan erishadi. Lekin bu yo'nalishda uzluksiz izlanishlar olib borilishi tufayli ijtimoiy turmushda shaxs o'z izini qoldiradi, xolos.

XI asrning donishmandi Mahmud Qoshg'ariy o'zining "Devonu lug'ati turk" asari orqali har bir insonni oqilu dono bo'lishga, aql-zakovat bilan ish qilishga, jamiyat uchun foydali biror kasb-hunar bilan muntazam ravishda shug'ullanishga da'vat etadi. Mazkur asarda kasbga qo'yiladigan talablar insonning individual xususiyatlariga mos tushishi g'oyasi yotadi.

Buyuk bobokalonimiz Alisher Navoiyning butun hayoti, faoliyati va ijodiyoti mehnat ahlini va kasb-hunarni yuksak darajada qadrlashga qaratilgandir. Navoiyning deyarli har bir asarida insonning kasb-hunar orqali qadr topishi va ulug'lanishi tarannum etiladi.

Jumladan: "hunarni asrabon netkumdir, oxir,

Olib tufroqqamu ketkumdir, oxir", deganida Alisher Navoiy kasbning naqadar e'zozli va qimmatli ekanini qayta-qayta ta'kidlab o'tadi. Kasbiy yaroqlilik, moyillik masalalari ham uning asarlarida mujassamlashgandir.

Ma'rifatparvar pedagog Abdulla Avloniy ham o'zining "Turkiy guliston yoxud axloq" asari orqali barkamol shaxsning ko'p qirrali bilimlarga ega bo'lishi, yaxshi kasb-korning sirlarini egallashi, bir tomondan ijtimoiy muhit va oilaviy sharoitga bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan bola shaxsidagi g'ayrat-shijoatga, xohish, intilish va iqtidor kurtaklarining namoyon etilishi haqida o'zining ilmiy pedagogik mulohazalarini bayon etadi. Shuningdek, kasb egallashning bosqichlari va ularga qo'yiladigan talablarning o'zaro uyg'unlashuvi muammolari tahlil qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Oilaviy ijtimoiylashuv jarayonida bolalar ota-onasidan nafaqat genetik qobiliyatlar, balki sotsial muhitda muttasil rivojlanish uchun zarur bo'ladigan qator ijtimoiy-psixologik xususiyatlarni ham o'zlashtiradi. Oilaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, ota-onalarning kasbiy mavqei, ijtimoiy aloqalar tizimi barkamol shaxsning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi hamda "ota kasb" davomchisining kasbiy va ijtimoiy-psixologik bilimdonligi darajasini belgilab beradi.

Farzandingiz kim bo'lmoqchi? Dastlabki ijtimoiylashuv oila (ota-ona ta'siri)da kechadi. Oilaviy mijtimoiylashuvning qadri va ahamiyati shundaki, uning ta'sirida:

birinchidan, shaxs katta, mustaqil hayotga, jumladan, oilaviy hayotga tayyorlanadi, o'ziga xos sifat va fazilatlariga ega bo'lib boradi;

ikkinchidan, har tomonlama etuk, barkamol, aqlii, sog'lom shaxs bo'lib etishish imkoniyatiga ega bo'ladi [1].

Oila va undagi sog'lom ma'naviy muhit bolada jamiyatda yashash, o'ziga o'xshash shaxslar bilan murosqa qilish, hamkorlikda faoliyat yuritish, kasb-hunar egallash, muomalada axloq-odob me'yorlariga bo'ysunish kabi ko'nikmalarni hosil qiladi. Ota-ona boladagi shaxsga xos bo'lgan qirralar va xulq-atvor stereotiplarini "dasturlab" boradi [2].

Z.Freyd fikriga ko'ra, bola o'zidagi u yoki bu xislatni o'zgartirishi uchun, avalambor, xalaqit beruvchi holat ildizini anglab etishi lozim. Umumpsixologik qonuniyatlarda e'tirof etilganidek, bolalar fikr yuritish jarayonida sezgi, idrok va

tasavvur omillaridan unumli foydalanadi. Biroq ijtimoiy munosabatlar ta'sirida, hissiy bilish chegarasidan chetga chiqib, hissiy a'zolarimiz ilg'ashga o'z bo'lgan moddiy borliq va munosabatlarni anglay boshlaydilar. E'tiborli jihati, ko'pgina kasbga doir shaxsiy xislatlarning shakllanishiga oilaviy muhit, oiladagi turli munosabatlar ta'siri shunchalik erta davrda ro'y beradi-ki, ularni xotiramizda qayta tiklash mushkuldir.

M.Feynbergning aniqlashicha, farzandlar keyinchalik otasining kasbini egallamasligiga ushbu kasb yuzasidan otana ta'sirida shakllangan salbiy taassurot sabab bo'lar ekan [3]. SHuning uchun, ruhshunoslar uyda, farzandlar davrasida o'z xizmati, ishi yuzasidan salbiy fikrlar bildirmaslik va bolada mehnat to'g'risida noto'g'ri fikrlar uyg'otmaslikni tavsiya qiladilar.

O'z-o'zini biror kasb egasi sifatida tasavvur qilishning ilk bosqichida bolalardagi kasbiy identifikatsiya jarayoni bilan tavsiflanadi. Bu davrda sub'ekt o'zini ma'lum kasb sohiblari bilan qiyoslab boradi. Odatda, bolaning ushbu jarayonda tahlil uchun eng qulay ob'ekt oila hisoblanadi.

O'z-o'zini kasban ko'ra bilishning o'rta bosqichida esa asosiy kasbiy xarakteristikasiga ega bo'lib borish modeli shakllanadi.

Bu borada tadqiqotlar olib borayotgan O.Maksumovning fikricha, kelajakni ko'ra bilishning kasbiy akmeologik bosqichi ma'lum darajada individuallikni ifodalaydi. Farzandning kasb sohasidagi motivatsiyasi, odatda, oilada boshlanadi. Olib borilgan tekshiruvlar shuni ko'rsatadiki, kasb tanlashga kelganda 80 foiz bola ota-onasi kasbining bilan solishtirish orqali qaror qabul qiladi [4].

Shuningdek, U.Jumayev tomonidan kasb tanlashga munosabat motivatsiyasi shakllanishida o'nta motiv muhim o'rin egallashi aniqlangan bo'lib, bizningcha, "kasbiy istiqbolga intilish" va "kasb tanlash jarayoniga barqaror xayrixohlik" motivlari kasbiy sulolaning shakllanishiga bevosita bog'liq [5].

Oilada kasbiy sulolaning yuzaga kelishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni tadqiq etar ekanmiz, quyidagi misolga murojaat etishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Qashqadaryo viloyati Mirishkor tumanidagi Vori qishlog'ida istiqomat qiluvchi Ko'chimovlar oilasi vakili Ro'ziqul otaning 7 farzandi, nabiralari ham matematika faniga qiziqib, shu fan bo'yicha mutaxassis-o'qituvchi bo'lishga harakat qilganlar hamda umumpedagogik bilimdonlik va kasbiy kompetentliklarini namoyon etganlar.

Xulosa va takliflar. Kasbiy sulola yuzaga kelishi uchun sabab bo'luvchi omillar muammosining nazariy echimini topishga qaratilgan izlanishlar va o'tkazilgan hududiy tadqiqotlar quyidagi akmeologik-psixologik xulosalarni chiqarish uchun asos bo'ldi.

Birinchidan, kompetensiya muayyan shaxsning oilaviy shajarasi doirasida o'rganilganda, insonning rivojlantirishi zarur bo'lgan kuchli tomonlarini, sifatlarini yuzaga chiqarishda va ishini eng yaxshi, samarali bajarish mumkin bo'lgan usullarini aniqlashda yordam beradi.

Ikkinchidan, «kasbiy istiqbolga intilish», «kasb tanlash jarayoniga barqaror xayrixohlik» motivlariga nisbatan shaxsiy bog'liqlik. Oilaviy merosga ega bo'lgan kasbiy sulola vakili o'ziga ishongan holda hamkasblari bilan bo'ladigan munosabatlardan qoniqish hosil qiladi va tanlagan faoliyatida o'zini erkin his qiladi. Bu voris avlod ichki intilishining yaqqol namoyon bo'lish imkoniyatini oshiradi.

Uchinchidan, kasbiy sulola vakilining ta'lim jarayonidagi barcha sub'ektlar orasida qulay psixologik atmosferani yarata olish qobiliyati va oilaviy «kasb zahirasi»ga ega ekani unda kasbga oid moddiy va ma'naviy resurslarning mavjudligidan dalolat beradi.

To'rtinchidan, kasbiy sulola vakilida ta'lim-tarbiya jarayonini muvaffaqiyatli amalga oshirish motivatsiyasining qolgan hamkasblariga nisbatan yuqoriligi. Bu xususiyat kasb egasi bo'lgan ajdodning ijtimoiy mavqei ta'sirida tezroq shakllanadi.

Beshinchidan, sulolaviy o'qituvchida ijtimoiy-psixologik meros ta'sirida shakllangan insoniylik madaniyati ota kasbini egallash, oilaviy sulolani davom ettirishga doir kuchli e'tiqod, uning malakasi va professional o'sishini belgilab beruvchi kasb pog'onalarining dastlabki bosqichi sifatida xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Asomova R.S. Kasb tanlash motivatsiyasi va uning dinamikasi: psixol. fan. nom. dis. avtoreferati. – T., 2002. – 28 b.
2. Бакирова Г.Х. Психология развития и мотивации персонала: Учеб. пособие. – М., 2009. – 439 стр.
3. Jumayev U.S. O'smirlarda kasb tanlashga munosabat tizimi shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: psixol. fan. nom. dis. avtoreferati. – T., 2005. 24 b.
4. Karimova V.M. Oila psixologiyasi: Pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalari uchun Darslik. T., 2008. 152 b.
5. Hayitov O. Kompetentlik nazariyasi va uning bosqichlari / J., Ta'lim menejmenti. T., 2010. – № 2 (30). – B. 52–56.
6. Hayitov O. Shajarangizni bilasizmi? ... yoxud barkamol avlod shakllanishida oilaviy shajarining ahamiyati xususida ayrim mulohazalar / Barkamol avlod – oila va jamiyat tayanchi: Ilmiy maqolalar to'plami. – T., 2010. – B. 20–23.
7. Hayitov O., Nurmatov U., Rasulov Z. Kasbiy sulola: uning yuzaga kelishi va shaxs ijtimoiy-psixologik bilimdonligi masalasi / J., Tarbiya. – T., 2010. – № 3 (31). – B. 16–20.
8. Hayitov O.E. Kompetentlik nazariyasi va uning bosqichlari//Barkamol avlod - ilmiy tadqiqotning intellektual boyligi. Respublika ilmiy-amaliy anjumani maqola tezislari to'plami (Toshkent, 2 aprel 2010 yil).. - T.: Iqtisodiyot, 2010. - B. 81-83.

UDK:86.36:37

Shahnoza KIMSANBAEVA,
*Toshkent davlat agrar universiteti dotsenti,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).*

F.f.d., professor G.K.Masharipova taqrizi asosida

“AVESTO”DAGI AXLOQIY G‘OYALAR VA UNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Аннотация

Markaziy Osiyoda qadimdan ma'naviy-axloqiy g'oyalar va ta'limotlar qadrlanib, e'zozlanib kelingan. Shu sababli Markaziy Osiyoda ma'naviyat, ta'lim-tarbiya, axloqiy qadriyatlar alohida e'zozlanib, undan yosh avlod tarbiyasida, farzandlarning ma'naviy etuk insonlar bo'lib voyaga etishlari uchun ushbu merosdan foydalanishga e'tibor berilgan. Ajdodlarimizning bebaho tarixiy merosi «Avesto»da jamiyatdagi barqarorlikni ta'minlashda axloqiy g'oyalarning o'rni katta ekanligiga e'tibor qaratilgan. Ushbu maqolada boy ma'naviy merosimiz «Avesto»da ilgari surilgan axloqiy g'oyalarning bugungi kundagi ahamiyati haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Avesto, Vandidod, Yasna, Ahura Mazda, Axriman, Zardusht, Hotlar, axloq, tarbiya, ma'naviyat, g'oya, ezigulik, yaxshilik

НРАВСТВЕННЫЕ ИДЕИ В "АВЕСТО" И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

Духовно-нравственные идеи ценились и почитались в Средней Азии с древних времен. По этой причине наши предки широко использовали нравственные идеи в воспитании молодежи и уделяли особое внимание тому, чтобы их дети росли духовно зрелыми и совершенными людьми. В «Авесте», бесценном историческом памятнике наших предков, серьезное внимание уделялось значению нравственных идей в обеспечении стабильности в обществе, и эти духовно-нравственные идеи остаются актуальными и сегодня. В данной статье говорится о том, что бессмертные нравственные идеалы, прославляющие добро, пропагандируемые в «Авесте», сохраняют свое значение и в настоящее время.

Ключевые слова: Авесто, Вандидод, Ясна, Ахура Mazda, Ахриман, Заратуштра, Готы, нравственность, образование, духовность, добро, доброта

MORAL IDEAS IN "AVESTO" AND ITS SPECIFIC CHARACTERISTICS

Annotation

Spiritual and moral ideas have been valued and revered in Central Asia since ancient times. For this reason, our ancestors widely used moral ideas in the education of young people and paid special attention to ensuring that their children grow up spiritually mature and perfect people. In «Avesta», an invaluable historical monument of our ancestors, serious attention was paid to the importance of moral ideas in ensuring stability in society, and these spiritual and moral ideas remain relevant today. This article says that the immortal moral ideals that glorify goodness, promoted in the «Avesta», retain their significance at the present time.

Keywords: Avesto, Vandidod, Yasna, Ahura Mazda, Ahriman, Zoroaster, Goths, morality, education, spirituality, goodness, kindness.

Kirish. «Avesto» Markaziy Osiyo xalqlarining ma'naviy madaniyatining qaror topishi va rivojlanishini o'rganish uchun bebaho manbadir [1]. Bu buyuk tarixiy obidaning bugungi kundagi bebaho ahamiyati to'g'risida Respublikamizning Birinchi Prezidenti Islom Karimov «Yuksak ma'naviyat-engilmas kuch» nomli kitobida yozganidek: «Ota-bobolarimizning asrlar davomida to'plagan hayotiy tajribasi, diniy, axloqiy, ilmiy, adabiy qarashlarini ifoda etadigan bu kabi tarixiy yodgorliklar orasida bundan qariyb uch ming yil muqaddam Xorazm vohasi hududida yaratilgan, «Avesto» deb atalgan bebaho ma'naviy obida alohida o'rin tutadi... Bunday o'lmas osori atiqalar bu ko'xna o'lkada, bugun biz yashab turgan tuproqda qadimdan buyuk madaniyat mavjud bo'lganidan guvohlik beradi» [2].

Zardushtiylik axloqining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundan iboratki, «Avesto»dagi ko'pgina axloqiy-etik tushunchalar insoniy tus berilgan abstarsiya shaklida bayon etiladi. Xuddi yaxshi fikr-Ahura Mazdaning atributi va yovuz fikr Ahrimanning atributi bo'lgani kabi Ahrimanning atrofidagi boshqa yovuz iblislar orasida birinchi o'rinni egallovchi Ako Mana mahluq sifatida faraz qilinadi. Yovuz ruhlar – devlar, jinlar, iblis va boshqalar – gunohlar,

adashishlar, illatlarning insoniy shaklda berilishidir. Bu hol kishilar tasavvurlarini butun Koinotga ko'chirish bilan aloqador bo'lib, Koinotda kuchlar muttasil ravishda qutblarga ajralib turadi, ya'ni saxovatli tangrilar va ruhlar, yovuz tangrilar va ruhlar bilan doimo to'qnashib turadilar.

«Avesto»dagi axloq-odob g'oyalari quyidagi uchlikda: Gumata (Humata-Yaxshi fikr), Gukta (Huckta-Yaxshi so'z), Gvarsha (Hvarsta - Yaxshi ish)da ifodalangan. «Men yaxshi fikr, yaxshi so'z, yaxshi ishga shon-shavkat baxsh etaman». «Men yaxshilikdan iborat Mazda qonuniga shon-shavkat baxsh etaman» («Yasna», 14), - deb ta'kidlaydi Ahura Mazda. Insonning fikri, uning so'zlari va ishlariga bir-biriga qarama-qarshi ikki kuch: Voxu Mana («Ezgu fikr») va Ako Mana («Yovuz fikr») ta'sir ko'rsatadi. Barcha fikrlar, so'zlar va ishlar ichida aslida Ezgulik va Yovuzlik yotadi» («Yasna», 30).

«Yaxshi fikr» deganda, deb yozadi A.O.Makovel'skiy, ilohiy qonun ruhida, yaqin kishisiga mehribon bo'lish, muhtojlik va xavf-xatar ostida qolganda ko'maklashishga shaylik, yovuzlikka qarshi, kishilar baxt va saodati uchun faol kurashishga shaylik, hamma bilan ahil va totuvlikda yashash, do'stlikka nisbatan musaffo fikrda bo'lish g'oyalari

tushuniladi. Inson o'z fikr- xayolida boshqalarga hasad qilmasligi lozim, yaxshi niyatli kishi darg'azab bo'lmaydi va jaholatga berilmaydi, chunki bunday holatda u yaxshi niyatini yo'qotadi, burch va adolatni unutadi va nojuya harakatlar qiladi» [3].

Shu o'rinda «Qadimiy kishilarning, - deb yozadi Y.Jumaboev, fikrlar, so'zlar va ishlar dunyosini bir-biridan farq qilishlarini asosiy ilohiy tartib sifatidagi uchlikdan iborat deb tushunish haqiqatga zid bo'lur edi, chunki dunyoning uchlikdan iborat deb talqin etilishi – ilk sodda tasavvurlarning ancha keyin paydo bo'lgan mahsulidir. O'z-o'zini anglashning rivoji jarayonida o'zida fikrlash, gapirish va harakat qilish layoqatini payqagan qadimiy odam ayni shu vaqtda mazkur layoqatlar aslida uning o'zini ekanligini xayoliga ham keltira olmaydi va shu boisdan ularni o'zidan ajratib tashlaydi hamda noinsoniy tus beradi» [4].

«Avesto»dagi uchlikning haqiqiy manbalari o'rganiladigan bo'lsa, ular qadimgi zamon kishilarining axloqiy tasavvurlariga muvofiq bo'ladi. Faqat, so'z va ishning birligi ibtidoiy insonning ajralmas xislati edi. Sababi, uning axloq sohasidagi tasavvurlari- o'zi mansub bo'lgan jamoa bilan uzviy bog'liq edi. Jamoaning fikri uning ham fikri, jamoaning so'zlari uning ham so'zlari, jamoaning ishlari uning ham ishlari bo'lgan. O'sha davrdagi tartib- qoidaga ko'ra, jamoaning har qanday topshirig'ini bajarish uning a'zolari uchun muqaddas qonun edi. Keyinchalik, vaqt o'tishi bilan odamlar amal qilib kelgan oldingi axloqiy tushunchalar shaxsiy mazmun kasb etib boradi. Jumladan, zardushtiylikda «yaxshi so'zlar» deganda ahdlarga rioya qilish, berilgan so'zning ustidan chiqish, qarzlarni o'z vaqtida to'lash, hamma bilan savdo- sotiq ishlarida halol bo'lish, o'g'rilik va talonchilik qilmaslik, birovlarining moliga ko'z olaytirmaslik, buzuqlikdan o'zini tiya bilish va boshqalar tushunilgan. Zardushtiylikning bu xildagi yo'l-yo'riqlari urug'chilik tuzumining emirilish davriga xosdir.

«Avesto»da hikoya qilinishicha, er yuzida birinchi marta ikkita kuch- yaxshilik va yomonlik paydo bo'lgan emish. Yaxshilik kuchini Ahura Mazda, yomonlik tarafdorini Axriman deb atashgan. Ahura Mazda yaratadi, kashf qiladi, odamlarga ezgulik va yaxshilik ulashadi. Axriman esa buzadi, yakson etadi, odamlar o'rtasida g'araz, riyo va dushmanlikni avj oldiradi. Ikki kuch hech qachon bir- biri bilan chiqisha olmaydi. Ular misoli olov bilan suv kabi bir- biriga qarama-qarshi turadi. E'tiborli jihati shundaki, «Avesto»dagi ko'pgina hikoyatlar mana shu ikki kuch o'rtasidagi kurashni tasvirlashga qaratilgan. Axloqiy tushuncha bo'lgan yomonlik yo'q bo'lib ketmaydi, u hamma vaqt devlar timsolida yaxshilikning oldiga g'ov bo'lib, uning yo'lini to'sgani-to'sgan.

Ahura Mazda barcha yorqinlik, yaxshilik va adolat moyasi, Axriman esa zulmat, zulm, xunuklik va nohaqlik urug'ini sochuvchi. Biri baxt va shodlik belgisi, ikkinchisi razolat va jaholat timsoli. Ahura Mazda dunyoni yaratib, erlarni, mollarni odamlarga taqsimlab, boshpana berar ekan, tinch mehnatdan rohatlanishni, bog' yaratishni, mol boqishni, dehqonchilik qilib, uy qurishni va pokiza hayot kechirishni ato etadi. Axriman bo'lsa dunyoga johillik hamda kasallik urug'ini sepadi, odamlar o'rtasida janjal va qon to'kish, urush va to'polonlar uyg'otishga intiladi. Bugungi kunda dunyoning ko'pgina joylarida, jumladan Yaqin Sharq, Suriyada o'zlarini guyo adolat tarafdorimiz deb, aslida begunoh odamlarning qonini to'kayotgan, buzg'unchilik va yovuzlik qilib, odamlarning tinchini buzayotgan Islom davlati deb atalmish o'ta yovuz buzg'unchi tashkilot a'zolari ham yovuz kuch Axrimanning izdoshlaridir.

Professor F.Sulaymonovanning yozishicha, «Zardushtiylik ta'limotida harbiy to'qnashuvlar, xunrezliklar, bosqinchilik harakatlari keskin qorlangan. Xayrli ish, axloqli,

odobli, bilimli, ma'rifatli bo'lish esa turli diniy aqidalarga mutloq amal qilishdan ustun, deb qaralgan» [5].

Moddiy hayotni yaxshilashga intilish «Avesto»da ezgulik deb baholangan. Quriq er ochib, bog'u bustonga aylantirgan odam ilohiyat rahmatiga uchraydi, bog'lar, ekinzorlar, sug'orish inshootlarini buzganlar esa katta gunohga qoladilar, degan g'oya tabarruk manbada alohida uqtirilgan. Tabiatni, er, suv, daraxtni, o'simlik, jonivorlarni e'zozlash, erga ishlov berish, sug'orish, ekinzorlar qilish, chorvani, ayniqsa, yilqichilikni yo'lga qo'yish, suvni muqaddas bilish shart hisoblangan.

«Avesto»da qayd etilgan ma'naviy- axloqiy qoidalaridan biri- insonlarni mehnat qilishga, o'z qo'llari bilan moddiy boyliklar yaratib, farovon hayot kechirishga da'vat etishdir. Zardushtiylikda inson chorvaning ko'payishiga, yaylovlarning gullab- yashnashiga sabab bo'lgan taqdirda Xudoning inoyatiga musharraf bo'ladi, deyiladi. Zardusht payg'ambar xudo Ahura Mazdadan, er yuzidagi eng yaxshi joy qaer deb so'ragaida u, inson qaerdaki uy tikib, oilasi-xotini va farzandlariga o'rin ajratib bersa, chorvasi va itlari to'q, xonadonida noz-ne'matlar muhayyo bo'lib, farzandlari farovon yashasa, uyida olov alangalanib tursa, o'sha manzil, o'sha go'sha ulug'dir, muhtashamdir, deb javob beradi. Tabarruk manbada bu fikrlar davom ettirilib, odamlarni zaminni shudgor qilib obod etish va ko'proq bug'doy va meva etishtirishga da'vatni ko'ramiz.

Zardushtiylik diniga e'tiqod- ixlos qilgan ajdodlarimiz inson hayotiyu tirikligining asosiy manbai bo'lgan ona-Zaminni, uning har bir siqim tuprog'ini zo'r mehr-muhabbatla e'zozlaganlar, uning nopok bo'lishiga yo'l qo'ymaganlar. Ajdodlarimiz butun vujudlari ila Ona-Zaminga, suvga, olovga ta'zim qilganlar. Bitmas-tuganmas javohirlar koni, jamiki noz-ne'matlar xazinasi hisoblangan Zaminni, egnimizni but, qornimizni to'q qiladigan erni, tuproqni muqaddas deb bilib ardoqlash, qadriga etish, e'zozlash- buyuk ma'naviy-axloqiy hodisa. Ona- Zaminni sevisht, ardoqlash zarurligi haqidagi ma'naviy- axloqiy o'gitlar, yo'l- yo'riqlar ota- bobolarimizdan qolib kelayotgan va bugun ham katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan bebaho ma'naviy, axloqiy- etik meros, umumbashariy ta'limotdir.

«Avesto»da odamlarni imonli- e'tiqodli bo'lishga, doimo pokiza yurishga, tanani ozoda tutishga, har qanday yomon niyat va so'zlardan tiyilishga, yomon amallardan voz kechishga, nojo'ya ishlardan yuz o'girishga da'vat etadigan axloqiy qoidalar, o'gitlar nihoyatda ko'p. Tabarruk manbada «tanalaringizga nisbatan qalbingiz haqida ko'proq qayg'uring», «Har bir inson kuniga besh marta yuvib, poklanib, quyoshni olqishlab sig'inishi shart», degan qoidalar etarli darajada topiladi.

Ajdodlarimiz merosida yaxshi xulqni egallashga intilgan inson yomon illatlardan saqlanishni ham bilishi shartligiga e'tibor berilgan. Jumladan, ta'kidlanishicha, to'rt narsa hamma uchun kerak: salomatlik, go'zal xulq, rostgo'ylik va halol mehnat.

Besh narsa aqlli odam xislati: qo'ldan ketgan narsaga achinmaslik, mehnatdan qochmaslik, mag'rur bo'lmaslik, qo'ldan kelmagan ishga kirishmaslik, xohlagan narsasi qo'lga kirmaganiga qayg'urmaslik.

Olti narsa rohatda yashashga yordam beradi: ishchanlik, haqiqiy do'st, tarbiyali farzand, mehribon xotin, shirin, maqbul so'z va aqlu farosat.

Sakkiz xislat oliyjanob odamlarda topiladi: avf, tavoze, shafqat, qo'li ochiqlik, ochiq yuzli bo'lish, hayo, nomus va muruvvat, kichiklarga shafqat, qanoatli bo'lish, vafodorlik, iffat va adolat.

O'n xislatni qo'ldan bermaslik lozim: to'g'rilik, insof, muloyimlik, olim va fozillar bilan suhbat, qarilarga hurmat, kichiklarga shafqat, qanoatli bo'lish, vafodorlik, iffat va adolat.

Mo'minlarning o'ziga xos shartlari mavjud. Shulardan biri - go'zal xulq sohibi bo'lish. Shubhasizki, Alloh taola komil iymon sohiblarini mukarram qiladi. Komil iymonni esa go'zal xulqsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Tabarruk manbada ma'naviy- axloqiy ahamiyatga ega bo'lgan o'gitlar juda ko'p topiladi: «Zabardast va qudratli bo'lish uchun hamisha haqiqat va rostlikka muvofiq amal qilsang, zabardast va qudratli bo'lasan», «Haq so'zdan o'zga hech narsa to'g'risida o'ylama, haq so'zdan o'zga hech narsa to'g'risida suhbatlashma, haqqoniy amaldan o'zga hech narsa bilan shug'ullanma», «Yolg'on gapirib tirik qolgandan ko'ra, rost gapirib o'lgan yaxshi», «o'z nafsini engib, jilovlab olmagan kishi, hech narsa ustidan g'olib chiqolmaydi» [6]. Ushbu g'oyalar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Zardushtiyarning e'tiqodiga ko'ra, ezgu fikrat, ezgu kalom, ezgu amal insonni komillik sari etaklovchi birinchi ruh bo'lib, unga erishgan odam Olloh taolaga yaqinlashib boradi. Haq yo'lida ezgu amallari ila axloqiy poklikka erishgan, shuurini tazarru to'liqlari egallagan inson mohiyati keyinchalik o'rta asrlar falsafasining tasavvuf oqimida o'z taraqqiyot o'zaniga ega bo'ldi.

Zardushtiylik axloq-odobi hayvonlarga nisbatan ham beshafqat bo'lishni qat'iyan man etadi. Hayvonlarni kaltaklash va qiynash - gunoh deb hisoblanadi. Kishilarni foydali hayvonlar haqida g'amxo'rlik qilishga, ularga o'z vaqtida ovqat berib turishga, yirtqich hayvonlardan qo'riqlashga da'vat etadi. «Avesto»da tozalik, poklikka alohida e'tibor qaratilgan. Hovuzdan yuvilmagan, iflos ko'zda suv olgan

kishi besh darra bilan jazolangan. Inson yashaydigan xonada yuvinish, poklanish qat'iyan qoralangan.

«Avesto»da naslning pokligi, tozaligiga ham alohida e'tibor berilgan, qattiq nazorat qilingan, qarindosh-urug', aka-ukaning quda-anda bo'lishi qoralangan. Hozirgi tibbiyot fani aka-uka, yaqin qarindoshlar o'rtasidagi qudachilik munosabatlari kelajak avlodning sog'lom, to'la-to'kis bo'lib tug'ilishiga salbiy ta'sir ko'rsatishini to'liq aniqlagan. Buni esa bizning ajdodlarimiz allaqachon aniqlaganlari hozirgi zamon kishisini lol qoldiradi. Qolaversa, yaqin kishilarning nikoh masalalarida ma'naviy jihatlar ham borki, bunga inson qalbi yo'l bermasligi kerak [7-9].

Ko'rinadiki, O'rta Osiyoda keng tarqalgan qadimiy Zardushtiylikda oila va nikoh masalalari, inson muammosiga muhim ahamiyat berilgan [10].

Zardushtiylik tasavvurida o'z faoliyati maydonida ko'proq hayotiy ne'matlar sari intilib, ezgu amallar bajarishga intiluvchi inson komil hisoblangan. Uning abadiyligi ham yaxshi hayotiy ehtiyoj va yaxshi hayotiy orzularning tatanasi sifatida tushunilgan.

Xulosa. Mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy va axloqiy tarbiya sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar samaradorligini ta'minlashda ajdodlarimizning buyuk tarixiy-adabiy merosi «Avesto»da ilgari surilgan ezgulik, yaxshilik, tinchlik, adolat, saxovat, yaratuvchilik, bunyodkorlikni tarannum etish to'g'risidagi o'lmas axloqiy g'oyalar bugungi kunda ham yosh avlod tarbiyasida o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. Asqar Mahkam tarjimasi. – Toshkent: Sharq, 2001.
2. Karimov I.A. YUksak ma'naviyat – engilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. - B. 31.
3. Makovelskiy A.O. Avesta. - Baku, 1960. - S.-18.
4. Jumaboev Y. O'zbekistonda falsafa va axloqiy fikrlar taraqqiyoti tarixidan. – Toshkent: O'qituvchi, 1997. - B.-20.
5. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. – Toshkent: O'zbekiston, 1997. -B-25-26.
6. Muhsin Umarzoda. Avesto sirlari// "Jahon adabiyoti" jurnali, 1997,4-soni, B.-199-200.
7. Masharipova G.K. Avesto yozma manba sifatida//Avesto vorislari jurnali, 2001. Maxsus soni. - 8-9-b.
8. Masharipova G.K. Avesto asarida davlatchilik masalalarining yoritilishi.- Nukus-Xiva, 2001, 53-55-b.
9. Masharipova G.K. Avesto - yuksak g'oyalar majmui. - Toshkent, 2001, 24-25-b.
10. Masharipova G.K. Avesto tariximizni yorituvchi boy tarixiy manba. – «Avesto va tabobat» mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. - Urganch, 2001.

UDK:323.1:321.1(94)(575.1)

Nurmuhammad QARSHIYEV,
O'zMU: "Fuqarolik jamiyati va huquq ta'limi" kafedrası o'qituvchisi
E-mail: nurmuxammad.qarshiev@mail.ru

S.f.d.(PhD) Raximov Sh.S. taqrizi asosida

CONCEPT OF POLITICAL PARTY AND PARTY SYSTEM AND ITS ESSENCE

Annotation

Intensification of globalization in the world is causing the expansion of the geography of democracy, and at the same time, the importance of political parties, which are a powerful political institution of civil society, is increasing. It is urgent that there is a need to study the research of this real political party and party systems and the change of their characteristics on the basis of new approaches.

Key words: Political party, party system, political science, genesis, evolution, party history, democracy, civil society, state.

ПОНЯТИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ И ПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ И ЕЕ СУЩНОСТЬ

Аннотация

Усиление глобализации в мире вызывает расширение географии демократии, и в то же время возрастает значение политических партий, которые являются мощным политическим институтом гражданского общества. Назрела необходимость исследования этой реальной политической партии и партийных систем и изменения их характеристик на основе новых подходов.

Ключевые слова: Политическая партия, партийная система, политология, генезис, эволюция, история партии, демократия, гражданское общество, государство.

SIYOSIY PARTIYA VA PARTIYAVIY TIZIM TUSHUNCHASI VA UNING MOHIYATI

Annotatsiya

Jahonda globallashuvning kuchayishi demokratiya geografiyasining kengayishiga va shu asnoda fuqarolik jamiyatining kuchli siyosiy instituti bo'lgan siyosiy partiyalarning ahamiyatining ortib borishiga sabab bo'lmoqda. Mazkur voqeylik siyosiy partiya va partiyaviy tizimlarni tadqiq qilishni hamda ularga xos xususiyatlarning o'zgarishini yangi yondashuvlar asosida o'rganish zarurati mavjudligi dolzarbdir.

Kalit so'zlar: Siyosiy partiya, partiyaviy tizim, siyosatshunoslik, genезis, evolyusiya, partiya tarixi, demokratiya, fuqarolik jamiyati, davlat.

Kirish. Inson paydo bo'libdiki, uning kundalik turmush tarzida turli ehtiyojlarni qondirishga bo'lgan talab mavjud. Dastlab, iqtisodiy ehtiyojlar uning hayotida asosiy o'rinni egalagan bo'lsa-da, ijtimoiy-siyosiy ehtiyojlarni qondirish ham muhim ekanligi o'z isbotini topdi. Keyinchalik, ana shunday ehtiyojlarning bir qismini qondirish vositasi sifatida siyosiy partiyalar vujudga kela boshladi va ularning bir yoki bir nechta birlashib partiyaviy tizimni tashkil qildi.

Zamonaviy jamiyatni siyosiy partiyalar faoliyatidagi tasavvur qilib bo'lmaydi, u bugungi kun siyosiy hayotining asosiy institutiga aylanish barobarida, fuqarolarning boshqaruvdagi ishtirokini ta'minlovchi, ularning siyosiy irodasini ro'yobga chiqaruvchi, davlat va jamiyat o'rtasidagi bog'lovchi, vosita, muhim siyosiy ko'priq sifatidagi ahamiyati ortib bormoqda.

O'zbekistonda ham so'nggi yillarda siyosiy partiyalarni boshqaruvdagi rolini oshirish, demokratiyaning kafili sifatida fuqarolik jamiyatining taraqqiyotini ta'minlovchi institutga aylantirishga qaratilgan qator islohotlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz" deb nomlangan kitobida siyosiy partiyalar faoliyatiga doir tanqidiy, tahliliy fikrlarini bildirib, ular faoliyatining istiqbolini belgilashda e'tibor qaratish lozim bo'lgan jihatlarga to'xtalib o'tgan edi. Jumladan, "Har qanday siyosiy partiya zamon bilan hamnafas bo'lib, uning o'tkir talablariga javob

bergan taqdirdagina siyosiy kuch sifatida yashay oladi"[1] deb ta'kidlab o'tgan edi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Dunyo ilm-fanining taraqqiy etishi, globallashuvning toboro kengayib borishi asnosida mamlakatlarning demokratiyaga intilishi, siyosiy tuzum transformasiyasini, demokratiya tranzitining amalga oshirish jarayonlarini tezlashtirdi. Ushbu siyosiy jarayonlarda asosiy siyosiy kuch sifatida partiyalarning nufuzi ortib bormoqda. Shuningdek, ularga bo'lgan e'tiborning ortishi asnosida uni ilmiy nuqtai nazardan tadqiq qilishga bo'lgan qiziqish ham ortib bormoqda. Siyosiy partiyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishi o'rgangan olimlar guruhini uchga bo'lib o'rgansak maqsadga muvofiq bo'lar edi. Eng avvalo, siyosiy partiya va partiyaviy tizim tushunchasi ko'p tadqiq qilinadigan g'arb olimlaridan M.Dyuverje, M.Veber, R.Mixels, J.Brays, P.Meyr, B.Konstan, K.Louson, P.Merkl, R.J.Shvarsenberg, K.Noyman, Dj. LaPalombara, J.Kermonn, J.Sartori, K. fon Boyma, K.Jandalarni keltirib o'tishimiz lozim.

MDH olimlaridan M.Ya.Ostrogorskiy, V.A.Malsev, N.I.Azarov, G.S.Andriyash, B.Isayev, Yu.K.Abramov, A.Chebortayev, S.A.Dyachenko, A.M.Djunusov, B.Abdigaliyev, G.T.Telebayev, V.I.Timoshenka, D.N.Salikov kabilar tadqiq qilishgan.

Siyosiy partiyalar faoliyatiga doir ilmiy tadqiqot olib borgan o'zbek olimlari I.Ergashyev, Sh.Paxrutdinov, N.Jo'rayev, M.Qirg'izboyev, T.Jo'rayev, X.Odilqoriyev, Q.Nazarov, A.Mo'minov, M.Usmonov, A.Qodirov,

B.Yakubov, D.Razzoqov, B.Ergashyev, E.Xalilov, J.Mavlonov, V.Qo'chqorov, Sh.Otaqulov, B.Djamiyev, A.Bayriyeva, M.Isayev, S.Berdiqulov, O.Tilavov, N.Azizovlar kabilarni keltirib o'tishimiz mumkin.

Fransuz olimi M.Dyuverjega ko'ra, "Zamonaviy siyosiy partiyalar tuzilishidan ancha oldin Qadimgi dunyoda va O'rta asrlarda siyosiy sohada o'zaro raqobatlashadigan turli sinfiy va siyosiy guruhlar partiyalar mohiyatini anglatgan"[2].

Eng avvalo, dastlabki siyosiy partiyalar mohiyatini beruvchi guruhlar, birlashmalar o'z mulklarini himoya qilish maqsadida birlashgan guruhlar doirasida vujudga kelgan. Qadimgi Rim mutaffakkiri Arestotel o'z asarlarida baliqchilar, hunarmandlar, shaharliklar kabi guruhlarini tilga oladi. Aynan mana shu guruhlarining ma'lum bir joyda yashab faoliyat yuritishlari ular manfaatlarini ifodalashda muhim hisoblangan.

Dastlab, Aristotel jamiyatni ma'lum bir guruhlar va manfaatlariga bo'linishi davlatning yaxlitligiga rahna soladi degan yondashuvni ham ilgari surgan. Shuningdek, yana bir qator siyosatshunos olimlar A.Tokvil va J.Mill partiyalarini dastlab salbiy hodisa sifatida baholashgan.

Rus olimlari V.I.Timoshenko, D.N.Salikovlar o'zlarining "Partiya va partiyaviy tizim nazariyasi" deb nomlangan ilmiy maqolasida "Siyosiy partiyalar genezisi mohiyatini oydinlashtirishda ma'lum "nol" nuqtadan ya'ni, "partiya" atamasining etimologiyasini oydinlashtirishdan boshlash maqsadga muvofiqdir. Bu atama lotincha "partis" (qism, guruh) va "parti" (ish, men baham ko'raman) so'zlaridan kelib chiqqan. Shuning uchun so'zma-so'z tarjimada u: jamiyatning alohida bo'lagi, odamlarning yopiq guruhi degan ma'noni bildiradi[3].

Umuman siyosiy partiya atamasiga turli siyosatshunos olimlarning turlicha nuqtai nazarlari mavjud, ayrimlar "qism", "bo'lak", ayrim hollarda esa yuqorida ko'rib o'tganimizdek "ish" va x.k. ma'nolarni anglatishi keltirilib o'tilgan.

Siyosiy partiya zamonaviy siyosatning tashkiliy tamoyili hisoblanadi. "Partiya" atamasi lotincha "part" so'zidan olingan bo'lib, "qism, bo'lak" degan ma'nolarni anglatadi. Siyosiy partiya deganda fuqarolarning muayyan siyosiy maqsadlar atrofida birlashgan va muayyan siyosiy tashkilotlarga uyushgan qismi, bo'lagi tushuniladi[4].

Siyosiy partiya atamasidan uning ta'rifi va mohiyatiga ham atroflicha to'xtalib o'tsak. Siyosiy partiyalarining mashhur ta'rifi amerikalik siyosatshunos Entoni Daunsga borib taqaladi, u shunday yozgan edi: "Siyosiy partiya – bu muayyan saylovlarni tashkil etish orqali lavozimlarni egallab, boshqaruv apparatini nazorat qilishga intiluvchi odamlar jamoasidir"[5].

Siyosiy partiya berilgan yuqoridagi ta'riflardan kelib chiqib shuni aytishimiz mumkinki, uning umumiy tirof etilgan yagona tarifi mavjud emas, ba'zi adabiyotlarda siyosiy partiyalarining 200 dan ortiq ta'rifi mavjudligi keltirib o'tilgan.

Rus tadqiqotchisi B.A.Isayev o'zining "Partiya tarixi va partiyaviy tizim" kitobida partiyalar genezisiga to'xtalib o'tgan. Unga ko'ra, partiyalar genezisini ya'ni, partiyalarining kelib chiqishi va rivojlanishini ikkita ontogenez hamda filogenez deb nomlangan parallel jarayon sifatida ko'rib chiqilgan. Ontogenez jarayonida siyosiy lashtirilgan guruhlar, doiralari va klublardan o'ziga xos partiyalar paydo bo'ladi. Ushbu jarayon zamonaviy Rossiyada 1987-yilda boshlangan. Filogenez jarayonida partiyalar tur sifatida rivojlanadi shu bilan bir qatorda mamlakat va jahon miqyosida moslashgan dominant turlari shakllanadi, bu yaxlit filogenez davrini yoki partiya tarixini nomlaydi ya'ni, liberal, sotsialistik, totalitar va zamonaviy – plyuralistik[6].

Demak, siyosiy partiyalar qanday bosqichlarga bo'lib o'rganilmasin, ularning mohiyati va maqsadi bir-biri bilan uyg'unidir ya'ni, partiya maqsadi hokimiyat bo'lgan, o'z elektorati siyosiy irodasini ifodalashga ular manfaatlarini himoya qilishga yo'naltirilgan siyosiy lashtirish tashkilotidir. Ilk

siyosiy partiyalarining vujudga kelishi to'g'risida ham turli olimlarning turlicha yondashuvlari mavjud bo'lib, ba'zilari qadimgi davrga bog'lab klassik nuqtai nazardan yondashgan holda tahlil qilsa, ba'zilari tom ma'nodagi siyosiy partiyalar yevropa burjua inqilobi mahsulati ekanligini e'tirof etishadi.

Siyosiy partiyalarining paydo bo'lish tarixi to'g'risidagi zamonaviy nazariyalarda, "ilk ommaviy partiya sifatida Angliyada 1861-yilda tashkil etilgan "Saylovlarni ro'yxatga olish bo'yicha liberal assotsiatsiya" hisoblanadi. 1863-yilda birinchi ommaviy partiya F.Lassal tomonidan asos solingan "umumiy nemis ishchilar ittifoqi" vujudga keldi va uning negizida 1864-yilda Germaniya sotsial-demokratik partiyasi (GSDP) tuzildi, u hozirda ham mavjud"[6]ligi keltirib o'tilgan.

Endi partiyaviy tizim tushunchasi va uning mohiyatiga ham atroflicha to'xtalib o'tsak.

Partiya tizimlari muayyan mamlakat siyosiy tizimida faoliyat ko'rsatadigan partiyalar majmuasidir[7].

Aksariyat jamiyatlarda partiyaviy tizim siyosiy hayotni barqarorligini ta'minlovchi instrument sifatida qaraladi. Ko'pchilik olimlar partiyaviy tizimlarning asosiy funksiyalariga e'tibor qaratishadi. Masalan, "siyosiy tuzumni mustahkamlash va barqarorlashtirish funksiyasi – Prezident yoki parlament saylovlari da fuqarolarning qo'llab – quvvatlashiga erishish va shu tariqa hukumat organlarini shakllantirishda qatnashish"[8].

Partiyaviy tizim nazariyasida Italiya va Amerika siyosatshunosi J.Sartaroning izlanishlari alohida ahamiyat kasb etadi. U "partiyalar tizimini partiyalar soni va ularning qutblanish darajasi bo'yicha taqqoslashni taklif qildi.

J.Sartori partiyalar tizimining ikki jihatini ayniqsa muhim deb hisobladi: partiyalar soni va mafkuraviy qutblanish darajasini[9].

Uning fikriga ko'ra, "qutblar orasida joylashgan yettita partiya tizimlari mavjud: "Birpartiyaviylik" (mono-mafkuraviy) tizim va "atomizatsiya qilingan" (mafkuraviy xilma-xil) tizim. O'rta turlar – "gegemon partiya", "dominant partiya", "ikkipartiyaviy", "cheklangan plyuralizm" va "radikal plyuralizm" tizimlari bir yoki bir necha partiyalar faoliyatida g'oyaviy plyuralizmining rivojlanish darajasi va variantlarini ifoda etadi"[10].

J.Sartoriga ko'ra, siyosiy partiyalarining jamiyatdan beshtadan ortiq bo'lishi parokandalikni keltirib chiqaradi. U davlat va jamiyat uchun ekstremal havflidir degan fikrni ilgari suradi.

Moris Dyuverjega ko'ra, partiya tizimlarini uchta keng toifaga bo'lish mumkin: ikki partiyaviy, ko'ppartiyaviy va bir partiyaviy. Bunday tasnif faqat ma'lum bir mamlakatda faoliyat ko'rsatuvchi partiyalar soniga emas balki, uchta tizim ko'rsatadigan turli xil o'ziga xos xususiyatlarga asoslanadi. Ikki partiyaviy va ko'ppartiyaviylik plyuralistik jamiyatlarda siyosiy tortishuvlarni tashkil qilish vositalarini ifodalaydi va shuning uchun demokratiya apparatining bir qismidir. Yakka partiyaviy tizim, odatda, haqiqiy siyosiy ziddiyatga yo'l qo'yilmaydigan vaziyatlarda ishlaydi"[14].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasi siyosiy partiyalarini tadqiq qilishda odatda institutsional yondoshuvdan foydalanish muhim hisoblanadi. Shuningdek, biz tadqiqotimizda bilishning dialektik, tizimli-tarkibiy, funksional va boshqalar kabi umumiy ilmiy usullaridan foydalanishga asoslanildi. Kompleks yondashuv metodologiyasi, tarixiylik yondashuvi metodologiyalaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Siyosiy partiyalarini va partiyaviy tizimlarni tadqiq qilishda olimlarning turli yondashuvlari mavjudligini yuqorida aytib o'tdik. Partiyalar mohiyatini beruvchi turli guruh va birlashmalar dastlab qadimgi Rimda paydo bo'lgan bo'lsa, zamonaviy ko'rinishdagi siyosiy partiyalar yevropa burjua inqiloblari natijasida paydo bo'la

boshlagan. Partiyaviy tizim partiyalar paydo bo'lgandan so'ng ularning bir yoki bir nechtasining jamiyatdagi faoliyati sifatida vujudga kelgan. Partiya va partiyaviy tizim nazariyasi paydo bo'lishi esa eng so'nggi ularni tadqiq qilishga bo'lgan ehtiyojning vujudga kelishi bilan bog'liqdir.

Siyosiy partiyalar boshqa siyosiy institutlar masalan, davlat, parlament kabi institutlarga nisbatan yosh va keyinroq paydo bo'lgan. Ammo, partiyalarning mohiyatini beruvchi manfaat guruhlar qadimdan mavjud bo'lgan.

Zamonaviy dunyoning aksariyat davlatlarining siyosiy tizimini siyosiy partiyalarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Manfaat guruhlar bilan bir qatorda partiyalar fuqarolik jamiyati va davlatning o'zaro hamkorligini ta'minlaydi va shu tariqa zamonaviy siyosiy tizimlarning bog'lovchi elementi hisoblanadi. Siyosatshunoslar siyosiy partiyalarning o'ziga xos xususiyatlarini turlicha talqin qiladilar. Biroq, deyarli barcha tadqiqotchilar partiyalarning ijtimoiy harakatlar va jamoat tashkilotlaridan sezilarli farqlari borligiga qo'shiladilar"[11].

Demak, siyosiy partiyalarga bo'lgan yondashuvlar turlicha bo'lishiga qaramasdan ularning umumiy xususiyatlari va maqsadi mavjud. Eng avvalo, partiyaning maqsadi – bu hokimiyat va unga erishgandan so'ng o'z dasturlarini amalga oshirishga e'tibor qaratadi. Partiya dasturlari esa elektorat manfaatlariga asosiga qurilgan bo'lishi zarur. Siyosiy partiyalar o'rtasidagi tortishuvning, oppozitsiyaning mavjud bo'lishi ham ular paydo bo'libdiki amalda ularning jamiyatdagi turli guruh manfaatlarini ruyobiga xizmat qilishi asosiy xususiyatlaridan xisoblanadi.

XVIII-XIX asrlarda "Partiyalar" deganda bir-biridan farq qiluvchi siyosiy manfaatlar va maqsadlar asosida raqobatlashuvchi, tashkiliy jihatdan zaif shakllangan harakat va guruhlar tushunila boshlandi. Masalan, royalistlar, jirondstlar, yakobinlar va fransuz inqilobi davridagi "aqlidan ozganlar"[11].

Keyinchalik siyosiy partiyalarning zamonaviy ta'riflari paydo bo'la boshladi. U an'anaviy ta'riflardan farqli ularoq partiyaning institutsionallashtirilgan, kuchli tashkilot sifatida namoyon qilishga e'tibor qaratildi.

Siyosiy partiya - bu ixtisoslashgan, tashkiliy jihatdan tartibga solingan odamlar guruhi bo'lib, ularning maqsadi saylovlarda g'alaba qozonish yoki boshqa yo'l bilan hokimiyatni qo'lga kiritishdir[12].

M.Ostrogorskiyning g'oyalari uning partiyalarning paydo bo'lishi konsepsiyasida mashhur fransuz siyosatshunosi M.Dyuverje tomonidan qo'llanilgan[11].

M.Dyuverje partiyalar to'g'risidagi konsepsiyalarida parlament fraksiyalari, saylovchilar omili, mahalliy partiya tashkilotlari va davlat institutining bog'liqligi masalalariga e'tibor qaratadi.

Partiyaviy tizimni tushunchasi turli adabiyotlarda turlicha ta'riflanadi. Partiyaviy tizim partiyalarning butun jamiyat siyosiy hayotiga samarali ta'sir ko'rsatishiga xizmat qiladi. Partiyaviy tizim, ya'ni jamiyatni boshqarishda bir qator siyosiy partiyalarning birgalikdagi ishtiroki va raqobati ijtimoiy tabaqalashgan jamiyatning tabiiy ifodasi bo'lib, maqsadi progressiv rivojlanish bo'lgan manfaatlar tafovuti va fikrlar plyuralizmidan foydalanishning muhim usullaridan biridir[16].

Partiyaviy tizim siyosiy tizimning bir qismi, bo'lagi hisoblanib, siyosiy fanlarda tizim ichidagi tizim sifatida e'tirof etiladi. Jamiyat siyosiy tizimi, siyosiy rejimi shakli partiyaviy tizim faoliyati bilan chambarchas bog'liq hisoblanadi. Partiyaviy tizimning samarali faoliyati demokratiya va erkin fuqarolik jamiyati rivojini ta'minlashda muhim omillardan biridir.

Partiya tizimlarini taqqoslash va tasniflashning eng ta'sirli formulasi Jovanni Sartorining "Partiyalar va partiya tizimlari: tahlil qilish uchun asos" asari bo'ldi. Sartori partiyaviy tizimlarning ikkita o'lchovini ayniqsa muhim deb hisobladi: tegishli partiyalar soni va mafkuraviy qutblanish darajasini[16].

Partiyaviy tizim paydo bo'lishi uning evolyusiyasiga turli siyosatshunos olimlarning turlicha yondashuvlarini tadqiqot ishlarining navbatdagi qismlarida yanada to'liqroq ochib berishga harakat qilamiz.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'nida shuni aytishimiz mumkinki, siyosiy partiya va partiyaviy tizimning paydo bo'lishi rivojlanishi, ular to'g'risidagi dastlabki hamda zamonaviy yondashuvlarni o'rganishimiz mamlakatimizda siyosatshunoslikni doir nazariyalarni yanada boyitishga, shuningdek siyosiy partiyalar faoliyati samaradorligini oshirish uchun amaliyotda qo'llash mumkin bo'lgan taklif va tavsiyalarni ishlab chiqishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib quyidagilarni taklif qilamiz:

Siyosiy partiyalar va partiyaviy tizimlarga doir ilg'or nazariyalarni o'rganishni davom ettirish. Mamlakatimiz siyosiy partiyalarining taraqqiyotini hamda siyosiy fanlarni rivojini ta'minlashda amaliyot va nazariya o'rtasidagi aloqalarni yanada kuchaytirish.

Siyosatshunoslikning tarmog'i sifatida partalogiyani o'qitishni oliy o'quv yurtlarida o'qitishni tashkil etish.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. "Ўзбекистон" НМИУ. 2017. –Б.549.
2. Дюверже М. Политические партии: Академические проект, М. 2000. С-583.
3. Тимошенко В.И., Салыков Д.Н., К теории и партийных систем. PolitBook. –2016. –20 С. <https://cyberleninka.ru/article/n/k-teorii-partiy-i-partiynyh-sistem>.
4. Одиқориев Х.Т., Раззақов Д.Х. Сийәсәтшунәслик дәреслик. НМИУ.: "Ўқитувчи". 2008.-Б.152.
5. Wilhelm Hofmeister and Karsten Grabow. Political parties: functions and organisation in democratic societies.– Singapore: Konrad Adenauer Stiftung. 2011. P-92.p-11.
6. Исаев Б. А. История партий и партийных систем. Часть III. История партий и партийной системы современной России. Учебник. -М.:Юрайт. 2017. 41-стр.
7. Гельман В.Я. О становлении российской партийной системы // Полис. 1997. № 3; Пшизова М.Н. Какую партийную систему воспримет наше общество? // Полис. 1998. № 4; Макаренко В.К., Боскова А. Организация многопартийной системы в России // Юридический вестник РГЭА. 1997. № 3. 210-стр.
8. Акопов Г.Л., Кислицын С.А., Политология: учеб. Пособие – Ростов н/Д; Феникс, 2009. (Высшее образование). 213-стр.
9. Scott Mainwaring, Rethinking party systems theory in the third wave of democratization the importance of party system institutionalization. The Helen Kellogg institute for international studies. 1998. on page -3.
10. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Учебник для студентов вузов, - 4 – е изд, перераб. 4 доп - М.: Аспект Пресс. 2004. 283-стр.
11. Ланцов С.А. Политология. Учебное пособие.— СПб: Питер, 2011. — 544 с.-285 с.

-
12. Батурин В.К. Политология: учебник для студентов вузов.– 4-с изд, перераб. 4 доп.– М.: ЮНИТИДАНА. 2012 -567 с. 251.с.
 13. Maurice Duverger., Parties and political power/<https://www.britannica.com/topic/political-party/Parties-and-political-power>.
 14. Дюгурова А.И. Партийные системы: Введение в проблему. Актуальные вопросы Истории и Политологии. <https://cyberleninka.ru/article/n/partiynye-sistemy-vvedenie-v-problemu>.
 15. Scott Mainwaring. Rethinking party systems theory in the third wave of democratization the Importance of Party System Institutionalization - October 1998.

UDK: 371+18+17

Jasurbek QURBONOV,
Qo'qon davlat pedagogika instituti v.b., dotsenti, p.f.d (PhD)
E-mail: jasurvodiy@mail.ru

Qo'qon davlat pedagogika instituti, dotsenti, yu.f.d (PhD) J.M.Azamov taqrizi asosida

INTEGRATSION TA'LIMI ASOSIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING INTELLEKTUAL MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH INTERFAOL METODLARI

Annotatsiya

Maqolada hozirgi davrda jahonda shiddat bilan kechayotgan ilmiy-texnik taraqqiyot ta'limga, xususan oliy ta'lim tizimiga jiddiy e'tibor qaratishni taqazo qilayotganligi, har qanday mamlakatning kelgusi istiqboli undagi raqobatbardosh kadrlarning yuksak intellektual salohiyatiga bog'liqligi, bo'lg'usi kadrlarning intellektual madaniyatning shakllanishi va rivojlanishida falsafa fanidan oqilona foydalanishning pedagogik jihatlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Analitik, intuitiv, fenomenologik, germenevtik, sinergetik metodlar, «Insert», «sofist» (demagog, safsataboz), «ommaviy madaniyat».

INTERACTIVE METHODS OF DEVELOPING THE INTELLECTUAL CULTURE OF FUTURE TEACHERS ON THE BASIS OF INTEGRATION EDUCATION

Аннотация

В статье бурное научно-техническое развитие в мире в настоящее время требует серьезного внимания к образованию, особенно системе высшего образования, от высокого интеллектуального потенциала ее конкурентоспособных кадров, будущих кадров зависят дальнейшие перспективы любой страны. Обсуждаются педагогические аспекты рационального использования философии в формировании и развитии интеллектуальной культуры.

Ключевые слова: Аналитический, интуитивный, феноменологический, герменевтический, синергетический методы, «вставка», «софист» (демагог, софист), «массовая культура».

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Annotation

In the article, the rapid scientific and technical development in the world at the present time requires paying serious attention to education, especially the higher education system, the future prospects of any country depend on the high intellectual potential of its competitive personnel, the future personnel Pedagogical aspects of the rational use of philosophy in the formation and development of intellectual culture are discussed.

Key words: Analytical, intuitive, phenomenological, hermeneutic, synergetic methods, "Insert", "sophist" (demagogue, sophist), "mass culture".

Kirish. Zamonaviy falsafa ta'limi asosida bo'lajak o'qituvchilar intellektual madaniyatini rivojlantiruvchi pedagogik sharoitlar tizimi, shakllari va usullari professor-o'qituvchilar tomonidan ongli tarzda loyihalashtiriladi va muayyan pedagogik maqsadni amalga oshirishga yo'naltirilgan yaxlit ilmiy-didaktik hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Falsafa ta'limidagi vazifalarning eng birinchisi, albatta, bo'lajak o'qituvchilar uchun noma'lum bo'lgan va bo'lajak o'qituvchilar mustaqil erishishi qiyin yoki mumkin bo'lmagan muayyan axborotni, muhim falsafiy g'oya va qarashlarni unga bevosita yetkazib berishdir. Zamonaviy falsafa ta'limining ikkinchi pedagogik vazifasi muayyan axborotni bo'lajak o'qituvchilar ko'r-ko'rona o'zlashtirishiga emas, balki ongli qabul qilishiga erishishdir. Buning uchun falsafa o'qituvchisi bo'lajak o'qituvchilar da axborotni mustaqil tahlil etish, fikriy izlanishni amalga oshirish ko'nikmalarini tarbiyalashi kerak. Fanning navbatdagi, eng oliy vazifasi bo'lajak o'qituvchilar da ijodiy fikrlash qobiliyatini hosil qilish bo'ladi. Buning uchun ustoz bo'lajak o'qituvchilar ga falsafiy qarashlar orasidagi ziddiyatlarni payqash, ularga nisbatan o'z munosabatini shakllantirish va xulosalarini oldinga surish kabi mustaqil, ijodiy mushohada ko'nikmalarini shakllantirishi kerak.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bo'lajak o'qituvchilarning intellektual madaniyatini integratsion ta'lim asosida rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlarni ikki guruhga – G'arb va Sharq mamlakatlarida o'rganilishi, deb ajratish mumkin.

G'arb mamlakatlarida bo'lajak o'qituvchilarning intellektual madaniyatini integratsion ta'lim asosida rivojlantirish masalalari Sh.Legg, M.Hatter, A.Roubek, N.Hamfrey, K.Klifton, H.Broud, R.Felder, R.Brent, J.Doland, P.Kollinslar tomonidan tadqiq etilgan.

Sharq mamlakatlarida bo'lajak o'qituvchilarning intellektual madaniyatini integratsion ta'lim asosida rivojlantirish metodikasini olimlar S.Panturat, P.Syuvonnoi, J.Ketchaturat, M.Salvaratnamlar o'z izlanishlarida tahlil qilgan.

O'zbekistonda bo'lajak o'qituvchilarning intellektual madaniyatini integratsion ta'lim asosida rivojlantirish muammosini O.Musurmonova, S.T.Shirmatov, I.B.Siddiqov, D.X.Turdiyev, S.Fayzulina kabi faylasuf, tarixchi va pedagog olimlar tadqiq qilganlar. Shunga qaramasdan, bo'lajak o'qituvchilarning intellektual madaniyatini integratsion ta'lim asosida rivojlantirish metodikasi alohida tadqiqot muammosi sifatida o'rganilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Falsafiy metodlar fikrlash faoliyatining o'ziga xos usuli hisoblanadi. Ularga analitik,

intuitiv, fenomenologik, germevntik, sinergetik metodlar kiradi. SHuningdek, mantiq fani doirasidagi tahlil, induksiya va deduksiya metodlari ham mavjud.

Falsafa ta'limi asosida bo'lajak o'qituvchilar tafakkurini o'stirishda avval osonroq uslublar maqsadga muvofiq. Masalan, «Insert» uslub yordamida bo'lajak o'qituvchilar, asosan, falsafiy matnlar yordamida o'z tahliliy va tanqidiy tafakkurlarini rivojlantiradilar. SHu orqali falsafiy g'oyalarni tushunishni o'rganadilar.

Falsafa ta'limida bo'lajak o'qituvchilar ning intellektual darajasini o'stiradigan uslublarning eng sinalgan va eng qadimiy uslub bo'lgan «suqrotcha bahs»ga hech qaysi uslub yeti olmaydi[1]. Zero, aynan shu uslub dialektik fikrlash uslubidir va aynan shu uslub dunyoga Suqrot, Platon, Aristotel, I.Kant, Gegel kabi ko'plab mutafakkirlarni yetishtirgan. Ayni shu uslub Platon dialoglarida aks etgan va hozirgacha insoniyat yetuk mutafakkirlarini kamolotga yetkazishda davom etmoqda. Darsda o'qituvchi Suqrotning, bo'lajak o'qituvchilar esa Suqrotning suhbatdoshi rolini o'ynaydilar. Ta'kidlash joizki, bu uslubni falsafani chuqur biladiganlar o'zlashtirishi mumkin va maqsadga muvofiqdir. Bu uslub masalaning javobi bahs qatnashchilaridan biriga ayon bo'ladigan platoncha (suqrotcha) dialog emas, albatta. Bu savollar va ularga javoblar to'qnashuvi jarayonida kelib chiqadigan o'z-o'zidan tashkillanishi kutiladigan nohiziqli kognitiv-kommunikativ muhitdir.

Mantiq fani doirasida tahlil, induksiya va deduksiya metodlari bo'lajak o'qituvchilar aqliy qobiliyatini o'stirishda muhim ahamiyatga ega.

Induksiya metodi xususiylikdan umumiylikka qarab xulosalar chiqarish, ayrim voqea-hodisalarni o'rganish asosida umumiy qonun va qoidalar yaratish jarayonini qamrab oluvchi ilmiy-falsafiy metod. Uning vazifasi ayrim empirik xodisalaridan umumiy nazariy bilim olish jarayonlarini analiz qilishdir[2]. Bo'lajak o'qituvchilar intellektual saviyasini rivojlantirishda ulardagi bilimlarni tahlil qilish, taqqoslash, qiyosiy tahlil qilish orqali yangi xulosalarni olishga o'rgatish juda muhim hisoblanadi.

Deduksiya metodi bilish jarayonida fikrda umumiy bilimlardan juz'iy, alohida bilimlarga tomon yo'nalish usuli hisoblanadi. Deduksiya vositasida bo'lajak o'qituvchilar bir sinf, bir jins, bir guruh narsa va hodisa to'g'risida umumiy bilimlardan ularning har biri haqida alohida bilimlarni hosil qiladi. Insonning bilish tajribasidan shu narsa ma'lumki, agar biron xususiyat bir toifa yoki bir jinsdagi hamma narsa yoki hodisalarga xos bo'lsa, bu xususiyat shu toifa yoki jinsga oid har bir narsa yoki hodisaga ham xos bo'ladi. Induktiv-deduktiv fikrlash tarzi bo'lajak o'qituvchilarda tanqidiy fikrlashi va analitik tahlil qobiliyatini rivojlantiradi.

Germevntik metod – ijtimoiy borliqni asoslash, izohlash metodologiyasi sifatida talqin qilinadi[3]. Falsafiy ma'noda tushunish olamni anglashning asosiy shakli, tushunish tabiatni, tarixni va ijtimoiy-madaniy hodisalarni mohiyatiga kirib borish va ularni qayta tiklash, asliyatiga qaytarish jarayonidir. Bo'lajak o'qituvchilar intellektual madaniyatini yuksaltirishda falsafaning germevntik metodi juda samaralidir. Sababi ta'limdagi asosiy muammo tushunish va tushuntirish jarayonining buzilganligidadir. Germevntik metod tushunish va tushuntirish muammosini tadqiq qilish orqali fan ruhiyatiga kirib borish zarurligini ta'kidlaydi. Falsafa ta'limining zaruriyati shundaki, bo'lajak o'qituvchilar ga fikrlar, qoidalar, atamalar, faktlarning formulalarini emas, fikrlashni anglash, tafakkur qilish, yangisini o'zi yaratishi zarurligini o'rgatish zarur. SHunday ekan, falsafiy fanlar – falsafa, etika, estetika va mantiq fanlari orqali bo'lajak o'qituvchilarni tafakkur qilishga, teran fikrlashga, ta'limdagi qoliplar ichidan chiqishga, voqelikning ruhiyatiga kirishga o'rgatish, shubhasizki, bo'lajak o'qituvchilar intellektual

madaniyatini yuksaltirishning zamonaviy pedagogik usuli bo'ladi.

Analitik metod – bo'lajak kadrlarda axborotlarni tahlil qilish, ular ichidan to'g'ri-noto'g'risini ajratish, asosli va asossizini saralay bilish ko'nikmasini shakllantiradi. Analitik tahlil metodi muhokama yuritish, isbotlash uchun tushuncha va elementlar tamoyilini aniqlash[4] metodidir. XX asrda shakllangan analitik falsafa umummilliy formal mantiq tilini yaratish zarurligini ta'kidlagan holda bu til asosida barcha tarixiy merosni qayta tahlil qilish zarur degan xulosaga keladi. Ularning davosi tarixiy meros mohiyati va mazmuni o'zgarib, boshqa yo'lda ketayotganligi haqidagi gipoteza bo'ladi. Ta'limda analitik falsafa metodini qo'llash bo'lajak o'qituvchilarda axborotni, gipotezalarni, paradigmalarni va qonun-qoidalarini tahliliy baholash ko'nikmasini shakllantiradi. Bu esa, bo'lajak mutaxassislarining intellektual madaniyatini yuksaltiradi.

Skeptitsizm metodi – yunoncha «skeptikos» – «shubhalanaman» degan ma'noni anglatadi. Skeptiklar fikricha, haqiqat sub'ektivdir. «Insonning muayyan guruhga dahldorlik tuyg'usi mudom aqlni xiralashtirib, uni noxolis fikrlashga, yolg'on g'oyalarga ishonishga undaydi. Bertran Rassel insondagi individul o'ziga xosliklarni shakllantirish orqali ishonuvchanlikka, noxolis fikrlashdan xalos qilish mumkinligini yozadi. Buni qanday amalga oshirish mumkin? Insonlarga fikrlarni emas, fikrlashni o'rgatish orqali! Fikrlash esa muayyan turtki bo'lmasa, o'z-o'zidan yuzaga kelmaydi. Agar yosh bolaga ma'lum bir fikr mulloq haqiqat o'laroq o'rgatilsa, uning fikrlashga ehtiyoji qolmaydi. Uning uchun o'zgalar bosh qotirib masalani hal qilib bo'lgan-da»[5]. Ta'lim bo'lajak o'qituvchilar ni shaxsga aylantirishi uchun undagi taqlidchilik instinktni zaiflashtirishi kerak. Taqlidchilik va ishonuvchanlikka eng katta zarba beruvchi xususiyat – bo'lajak o'qituvchilar dagi skeptiklikdir.

Tanqidiy tafakkurni shakllantirish uchun, avvalo, tanqidiy tafakkurning o'zi qanday bo'lishini aniqlab olishimiz kerak.

Tahlil va natijalar. Tanqidiy tafakkur muayyan axborotni o'zgalar fikridagi xato va kamchiliklarni izlab topish maqsadiga emas, balki uni tahliliy o'rganishga yo'nalgan tafakkurdir. SHunga ko'ra chinakam, oliy madaniyat doirasidagi tanqidiy tafakkur quyidagi jihatlarni o'z mazmuniga qamrab oladi:

- O'z fikriga qarshi turgan yangi fikr va g'oyalar uchun ochiqdigi;
- O'z fikr va qarashlarida xatolarga yo'l qo'ymaslik, borlarini bartaraf etishga intilishi;
- Turli fikrlar orasidan to'g'ri va noto'g'rilarini tarafdashlik qilmasdan, ob'ektiv ravishda farqlashga intilishi;
- O'zi tushuna olmagan masala yuzasidan tanqidiy fikr bildirmaslik, tushunmasligini tan olish;
- Fikrdagi asoslangan va asoslanmagan xatolarni farqlash va h.k.

Tanqidiy tafakkur asl ma'nodagi (demagog bo'lmagan) faylasuflarda, genial olimlarda juda kuchli rivojlangan bo'ladi. Demak, bo'lajak o'qituvchilarni intellektual salohiyatli qilib tarbiyalash uchun ularni tanqidiy fikrlash qobiliyatini uyg'otish va rivojlanish uchun shart-sharoit yaratishimiz kerak. Bunda falsafa ta'limidagi tanqidiy ruh, tafakkur tarzi eng muhim va zaruriy shart-sharoit, zamin, asos bo'lib xizmat qiladi. Lekin tanqidiy tafakkur oson va tez emas, balki muayyan bosqichlarni bosib o'tadigan murakkab nazariy va didaktik jarayon bo'lgani uchun o'qituvchidan muayyan metodik tayyorgarlikni taqozo etadi.

Falsafa darslarida tanqidiy tafakkurni shakllantirish, asosan, quyidagi bosqichlardan tashkil topadi:

- Tanqidiy tafakkur uchun shart-sharoit, zamin yaratish.
- Tanqidiy fikrlashga taklif etish (chorlash).

- Materialni tanqidiy anglab yetish.

Bo'lajak o'qituvchilar intellektual madaniyatini yuksaltirishda tanqidiy tafakkurning konkret ahamiyati quyidagilardan iborat:

- Tanqidiy tafakkur bo'lajak o'qituvchilar ni muqobil fikrlashga va muqobil fikrlarni o'rganishga yordam beradi.

- O'quv materialini aniq va mustahkam tushunilishiga xizmat qiladi.

- Darsni ko'r-ko'rona emas, ongli o'zlashtirish, mustaqil fikrlash, o'z fikrini shakllantirish, oldinga surish va asoslashga o'rgatadi, kishining o'ziga ishonchini orttiradi. Kishi shaxs sifatida shakllanishining asosiy faktori bo'lib xizmat qiladi.

- Tahlil etilayotgan material yoki masalaning yangi qirralarini ko'rish, yangi masalalar va ularning yechimini kashf etilishiga olib keladi.

- O'zgaruvchan hayot tomonidan oldinga suriladigan yangidan yangi masalalarga mustaqil javob izlash ko'nikmalarini tarbiyalaydi.

- O'zga bilan muloqot uchun va jamiyat uchun ochiq bo'lishini ta'minlaydi.

- To'g'ri shakllantirilgan tanqidiy tafakkur o'zga insonlar fikriga hurmat, ular bilan erkin bog'lanish, o'zaro tushunish muhitini shakllantiradi.

«Sabab - Dalil – Natija» metodi falsafa ta'limida muammolar ildizini, hodisalar mohiyatini aniqlash imkonini beradi. Bu usul mavzuni tushuntirish bosqichida samarali bo'ladi, u bo'lajak o'qituvchilar ning istiqbollarni ko'rish va voqealarning keyingi yo'nalishini prognozlashga imkon beradi, o'quv materiallari bo'yicha mustaqil o'rganishga undaydi. Mantiqiy zanjirni hosil qilish uchun uning tarkibiy qismlaridan faqat bittasi tavsiya etiladi.

«Yaxshi – yomon» metodi bo'lajak o'qituvchilarning o'quv mashg'ulotlarida ruhiy faolligini oshirishga, ziddiyatli holatlarda qanday xatti-harakatni amalga oshirish haqidagi g'oyalarni shakllantirishga qaratilgan. Har qanday ob'ektiv, vaziyatda ijobiy va salbiy tomonlarni topish va qarama-qarshiliklarni bartaraf etish qobiliyatini shakllantirish uchun yordam beradi.

Falsifikatsiya metodi dars mashg'ulotlarida faqat inkor etish orqali tekshirib ko'rish imkoniyati mavjud bo'lgan bilimning ilmiy bilim bo'lishini asoslash uchun qo'llaniladi. Mazkur metodni K. Popper ta'riflab bergan bo'lsa-da, uning asosiy g'oyasi ilgari ham tadqiq qilingan edi. Masalan, F. Nitsshe «Yaxshilik va yomonlikning narigi tomonida» asarida: «Nazariyani inkor etish mumkin emasligi uning eng muhim

jihatlaridan biridir. Aynan mana shu jihati bilan u eng nafis aql egalarini o'ziga tortadi», deb yozadi[6]. Ushbu metod asoschisi K. Popper hech nima haqida tor, bir tomonlama, o'z fikrini yagona haqiqat sifatida uqtiruvchi xulosa chiqarmaydi, balki ularni tanqid qilish uchun ochiq joy qoldiradi. U aqlni, o'quvchini bahsga tortish uchun qarashlarni, nazariyalarni atayin keskin tanqid qiladi, biroq uning epistemologiyasi faqat rad etishga emas, balki tanqid orqali ratsional dalil, ratsional fikr va ratsional ta'limot izlashga qurilganini unutmazlik zarur[7]. Bugungi kunda bizning bo'lajak o'qituvchilarimiz ham Poppening tanqidiy ratsionalizmi asosida shakllangan falsifikatsiya metodi o'zlashtirishlari va ilmiy-ijodiy faoliyatlarida qo'llashlari zarur. Falsafa fanlari doktori Viktor Alimasov xulosasiga ko'ra, «bilim (bilish), ilm-fan va ilmiy nazariyalarning yuzaga kelishi, rivojlanishi muammolardan, muammolarni qo'yishdan boshlanadi, tajriba, kuzatuv esa nazariyalarni sinab ko'rish, asoslash usullaridir. Ilmiy bilimlarning rivojlanishi tajriba va kuzatuvlarning ko'payganida emas, balki ilmiy nazariyalarni tanqid, falsifikatsiya, rad etilganida hamda shu tarzda yanada mukammalroq, yanada qoniqarliroq nazariyalar yaratilganidadir. Tanqidiy ratsionalizm nazariyalarni qayta va qayta tanqid qilish orqali sinab ko'rishga undaydi, ularning yashovchanligini aniqlaydi hamda ulardagi regressiv jihatlarini bartaraf etish yo'llarini topadi.

Falsafa ta'limidagi sinergetik metod olamni yangicha izohlashga qaratilgan, murakkablikni o'rganadigan, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning tabiatini bilishga qaratilgan ilmiy yo'nalish, tafakkur uslubi hisoblanadi. Sinergetika, asosan, fizik, kimyoviy, biologik hodisalarning hamda iqtisodiy, texnik, ijtimoiy jarayonlarning o'z-o'zini tashkil etish, o'z-o'zini boshqarish, tartiblilikdan tartibsizlik (xaos)ga o'tishi, chiziqli va chiziqsizlik kabi holatlarning mohiyati va qonuniyatlarini izohlashi orqali bo'lajak o'qituvchilarda o'zgacha tafakkur uslubini shakllantiradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda bo'lajak kadrlar intellektual madaniyatini innovatsion usulda falsafa ta'limi asosida yuksaltirish dolzarb lekin, ko'r-ko'rona, dogmatik ravishda emas, ongli tanqidiy tafakkur asosida bo'lishi lozim. Jamiyatimiz uchun zararli, yot mafkura va «ommaviy madaniyat» g'oyalarning kirib kelishiga qarshi tura oladigan yoshlarni tarbiyalashda ratsionalistik falsafaning o'rni beqiyosdir.

ADABIYOTLAR

1. Changwong K., Sukkamart A., & Sisan B. (2018). Critical thinking skill development: Analysis of a new learning management model for Thai high schools. *Journal of International Studies*, 11(2), 37-48. doi:10.14254/2071-8330.2018/11-2/3
2. Фалсафа комусий луғат. Тошкент.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти. 2004, -Б. 164.
3. Фалсафа энциклопедик луғат. –Тошкент.: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» нашриёти. 2010. –Б.77.
4. Фалсафа комусий луғат. Тошкент.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти. 2004, -Б. 25.
5. Bertrand Russell. *Sceptical essays*. London: Routledge, 2004, -P. 1-14.
6. Shermuhamedova N. Falsafa va fan metodologiyasi. –Toshkent: Aloqachi. 2008, -B.246.
7. Алимасов В. Фалсафа ёхуд фикрлаш санъати. –Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ нашриёти. 2008, -Б.134-145.
8. Akmaljonovich K.J. (2022). Role Of Philosophy Education In Forming Intellectual Culture In Future Teachers. *Journal of Positive School Psychology*, 6(11), 1366-1371.
9. Akmaljonovich K.J. (2022). Objective and Subjective Socio-Pedagogical Factors for the Formation of Intellectual Culture in Future Teachers. *American Journal of Social and Humanitarian Research*, 3(12), 148-151.

UDK:324.1

Abdumajit MAMADALIYEV,
Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti, f.f.n
E-mail: mamadaliyev@gmail.com

Jizzax davlat pedagogika universiteti professori, f.f.d A.Mamatov taqrizi asosida

LANGUAGE AND CULTURE AS COGNITIVE COMPONENTS OF A COMPLEX OF POLY CULTURAL COMPETENCES

Abstract

The article is devoted to the study of linguistic and cultural aspects of cognitive components of cultural components. It analyses in detail the concept of competence which is a system of knowledge in action. It is also stressed that despite the existence of many researches on the competence-based approach, there is currently no single interpretation of the concept of "competence".

Key words: competence, knowledge, culture, education, language, awareness, communication, effectiveness, interaction, skills, intercultural, sociocultural, ethnocultural, linguistic, foreign language.

TIL VA MADANIYAT KO'PMADANIYATLILIK KOMPETENSIYALARI MAJMUASINING KOGNITIV KOMPONENTLARI SIFATIDA

Annotatsiya

Maqola madaniy komponentlarning kognitiv komponentlarining lingvistik va madaniy jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan. U harakatdagi bilimlar tizimi bo'lgan kompetentsiya tushunchasini batafsil tahlil qiladi. Shuningdek, unda kompetensiyaga asoslangan yondashuv bo'yicha ko'plab tadqiqotlar mavjudligiga qaramay, hozirda "kompetentlik" tushunchasining yagona talqini mavjud emasligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: kompetentsiya, bilim, madaniyat, ta'lim, til, xabardorlik, muloqot, samaradorlik, o'zaro ta'sir, ko'nikmalar, madaniyatlararo, sotsial-madaniy, etnik-madaniy, lingvistik, chet tili.

ЯЗЫК И КУЛЬТУРА КАК КОГНИТИВНЫЕ КОМПОНЕНТЫ КОМПЛЕКСА ПОЛИКУЛЬТУРНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ

Аннотация

Статья посвящена изучению лингвокультурологических аспектов когнитивных компонентов культурологических компонентов. Подробно анализируется понятие компетентности, которая представляет собой систему знаний в действии. Также подчеркивается, что, несмотря на наличие множества исследований компетентностного подхода, в настоящее время не существует единой трактовки понятия «компетентность».

Ключевые слова: компетентность, знание, культура, образование, язык, осведомленность, коммуникация, эффективность, взаимодействие, навыки, межкультурный, социокультурный, этнокультурный, лингвистический, иностранный язык.

Introduction. At present, changes are taking place in Uzbekistan in the economic, political and social life, which are reflected in education, including higher professional education. The training of specialists for the modern labour market, which can be described as highly professional, dynamic, mobile, and multicultural, requires a revision of approaches to student education.

Literature review. The competence-based approach in education is the focus of many scientists' works: V.A. Bolotov, O.A. Bulavenko, A.A. Verbitsky, L.V. Vygotsky, T.V. Gerish, E.F. Zeer, I.A. Zimnyaya, T.E. Isaeva, E.A. Kogan, V.V. Laptev, E.A. Lenskaya, A.A. Pinsky, N.F. Radionova, P.I. Samoilenko, O.V. Simen-Severskaya, E.E. Symanyuk, A.P. Tryapitsyna, I.D. Frumin, B.D. Elkonin, J. Raven, Craig C. Lundberg, David McClelland, Richard Boyatzis, Dreyfus Stuart E., Dreyfus Hubert L., T. Vogel, G. Bunk, Rudolf Tippelt and others. All of them are similar in their opinion that competencies are practice-oriented in nature, and, unlike ready-made, generalized applied knowledge, they are a whole system of knowledge in action, i.e. it is activity, procedural knowledge. It should be noted that, despite the fact that there are many researches on the competence-based approach, there is currently no single interpretation of the concept of "competence".

Research methodology. The word "competence" in English means two terms - "competency" and "competence", therefore, in foreign scientific literature, these terms are often identified. I.V. Peskov, after analyzing European views, found opinions close to Russian pedagogy about being competent as a general and competencies as a particular one:

– “competencies are criteria for evaluating performance in accordance with established standards. They refer to a group of professional skills and knowledge that are applied in order to perform tasks or functions in accordance with the requirements of the job” (from the functional position of the British);

– “competence is an individual and collective awareness of difficult professional situations, the overcoming of which leads to self-improvement. The more and better the specialist overcomes difficulties, the more competent he is. Dysfunction is seen as a mismatch of qualifications” (constructivist view of the French);

– “competences are a complex of interconnected unitary dynamic groups. Different situations in work require the use of different sets of qualities of a specialist (knowledge, skills), which, in combination and coordination, enable him to effectively perform the tasks of professional activity. There are technical, methodological, social, personal competencies,

ability to adapt, to cooperate and communicate, etc.” (holistically integrative position of the Germans).

Thus, competence is the ability to do something well, effectively; this is compliance with the requirements for employment, the ability to perform special labour functions; and competence is a characteristic of a person as a result of assessing the effectiveness of her actions aimed at solving a certain range of tasks that are significant for a given community.

In general, scientists under the term "competence" / "competency" understand a variety of phenomena: mental actions (processes, functions), personal qualities of a person, motivational tendencies, value orientations (attitudes, dispositions), features of interpersonal and conventional interaction, practical skills, skills, etc.

Analysis and results. There are various classifications of competencies in the field of vocational education (T.Yu. Bazarova, E.V. Bondarevskaya, I.A. Zimnyaya, A.V. Mazurenko, N.N. Matushkina, I.D. Stolbova, A.V. Khutorsky, J. Ravena, T. Ulrich and others). The authors subdivide competencies into the following groups: general (instrumental, interpersonal, systemic); simple (basic) and key; standard, key and leading, etc.

There are two groups of competencies: general cultural and professional. Within the framework of general cultural competencies, communicative, intercultural, sociocultural, ethnocultural, linguistic, foreign language communicative competencies are distinguished. Among the professional ones, one can find information management, knowledge of modern technologies, adaptation to new situations, competent decision-making, implementation of project activities, the ability to work in a team, leadership skills, professional excellence, professional growth, etc.

Having considered various conceptual and terminological approaches, we concluded that multicultural competencies are what allows a person to exist in dynamic conditions of a plurality of cultures, their interaction and mutual influence on the basis of a respectful, tolerant attitude towards the diversity of cultural identities and the preservation of their own identity in a multinational state and world in general, excluding ethnic conflicts, existing comfortably and functioning effectively. The main cognitive components of the complex of multicultural competencies are language and culture.

The problem of the relationship between language and culture is devoted to the work of many scientists (E. Sapir, N. Smelzer, L. Weisgerber, N.I. Tolstoy, L.V. Shcherba, V. Humboldt, D.S. Likhachev, M.M. Bakhtin, V. I. Karasik, Y. M. Lotman, L. V. Bazarova and others). While some researchers consider language to be part of culture, others consider language and culture as independent phenomena, but everyone notes that it is impossible to know the beauty of a language, its laws and rules, without realizing the thoughts of a particular people, its mentality, cultural characteristics. It is generally accepted that the language reflects the historical fate of the people, their successes and defeats, joys and sorrows - a whole picture of the world. Scientists have always considered the relationship between language and culture as a complex and multifaceted issue.

Culture has a multi-vector orientation and includes a culture of relationships and a culture of self-regulation, a culture of intellectual activity and a culture of objective activity, a culture of behavior and a culture of communication. All cultural values are passed down from generation to generation through language. And if “the strength of culture is in its continuity, in the continuity of its internal existence and development, in its generative and creative possibilities...” [3, p. 184], it is quite clear that it is education and especially higher professional education, the primary task of which is the

formation of social and professional competence, which should not exclude the constant development and strengthening of the general culture of students, to a large extent should ensure such a continuity of culture in society.

In the system of culture as “a socially inherited set of practical skills and ideas that characterize our way of life” [10], a language is singled out that does not just exist, but “is the bearer of cultural values, social meanings, a regulator and coordinator of social relations” [7, p. 134]. Scientists consider language as “a tool of communication in the dialogue of cultures and civilizations of the modern world, a tool for pan-European cooperation, as a way of bilingual and multicultural self-development and, finally, the formation of such a linguistic personality that will be capable of active and productive life in a multicultural, multilingual society” [2, p. 95].

These ideas are not only traced in the research of scientists, but also enshrined in various conceptual and regulatory documents:

- in Art. 2 of the International Convention for the Protection of the Intangible Cultural Heritage (Paris, 10/17/2003), the language is considered as a carrier of the intangible cultural heritage [6];

- in the Resolution of the UN General Assembly on Multilingualism of May 9, 2007, linguistic diversity is defined as one of the important elements of cultural diversity [9];

Language is a basic element of human nature, which can be confirmed by a number of statements. As N.B. Mechkovskaya, it is in language and through language that every human being represents himself in history, and we live in constant interaction with the involvement of the problems of language and the problems of society [7].

J. Cortazar clearly noted: “By the state of the language, one can understand how the people who speak this language live” [5, p. 12]. According to L.V. Bazarova, “the relationship between language and culture is moving in one direction; since language reflects reality, and culture is an integral component of this reality that a person encounters, then language is a simple reflection of culture” [1].

Indeed, culture is an indicator of the real life of society, which is manifested in the language. Language is “the color on the litmus test of culture.” Their continuity is obvious. Knowing the characteristics of a people means knowing its culture and language.

Conclusion and recommendations. Thus, in the context of our study, we do not refute different approaches to the question of the relationship between language and culture, but we do not consider language and culture as two separate phenomena, we do not define one as part of the other, but we are talking about “languages-cultures” or “cultures”. - languages” as a linguistic and cultural phenomenon. We believe that, on the one hand, the study of languages is an effective way of knowing the cultures of the world, and not just a set of phonetic and lexical-grammatical symbols of individual language systems. Through the language, the culture of the people is comprehended, specific national images that are perceived differently and distinguish a particular people from others. On the other hand, it is impossible to appreciate all the richness of a foreign culture without paying attention to the language of its representatives. “Any language can be learned only if the culture of the people of the language being studied is also studied, ... thanks to the language, it is possible to transfer cultural values from parents to children, and hence their preservation” [9]. Knowledge of languages reflects the philological, humanitarian culture of the individual, in general, determines her civic consciousness. The more and better languages a person knows, the higher his foreign language culture and multicultural competence, which allows him to understand the diversity of the world.

REFERENCES

1. Базарова Л.В. К вопросу о соотношении языка и культуры. – URL: <http://www.philology.ru/linguistics1/bazarova-07.htm>.
2. Иностранный язык как детерминанта подготовки компетентного специалиста к самопродвижению в профессиональном пространстве: монография / В.И. Белай, Т.В. Трусова, О.Г. Барвенко [и др.]; отв. ред. к.пед.н., доц. С.И. Ершова; ГОУ ВПО «ЮжноРос. гос. ун-т экономики и сервиса». – Шахты: ГОУ ВПО «ЮРГУЭС», 2011. – 110 с.
3. Зимняя И.А. Общая культура и социально-профессиональная компетентность человека // Интернет-журнал «Эйдос». – 2006. – 4 мая. – URL: <http://www.eidos.ru/journal/2006/0504.htm>.
4. Зинченко В.П. Живое знание. – Самара: СГПУ РАО, 1998.
5. Книга мудрости. – СПб.: ИГ «Весь», 2011. – 128 с.
6. Международная конвенция об охране нематериального культурного наследия (Париж, 17.10.2003 г.). – URL: http://www.minervaplus.ru/docums/Konventsia_ob_ohrane_nematerial_nogo_kul_turnogo_naslediya.pdf
7. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. – URL: <http://lib.socio.msu.ru/l/library?>
8. Морзавченков Г.А. Влияние языка на этнокультурную картину мира // Власть. – 2011. – № 2. – С. 133–135.
9. Резолюции Генеральной Ассамблеи ООН по многоязычию от 09.05.2007 г. – URL: http://www.minervaplus.ru/docums/Rezolutsiya_OON_po_mnogoyazychiu.pdf
10. Селевко Г.К. Изучение английского языка. Язык как носитель культуры // Официальный сайт Г.К. Селевко. – URL: <http://www.selevko.net/publikacii/182-publication.html>
11. Тер-Минасова С. Язык и межкультурная коммуникация // Электронная библиотека Гумер. – URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Ter/_06.php
12. Alessio M., Baude O. Introduction. Diversité des langues et plurilinguisme // Culture et Recherche № 124, hiver 2010–2011. – P. 4.

UDK: 796.011.3

Quo'anihayb MAMUTOV

*Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarini qayta tayyorlash
va malakasini oshirish instituti Nukus filiali direktori
E-mail: quwanishbaymamutov@gmail.com*

P.f.n., professor P.Xodjayev taqrizi asosida

THE EDUCATIONAL VALUE OF USING ACTION GAMES IN PHYSICAL EDUCATION CLASSES IN ELEMENTARY GRADES

Abstract

This article describes the possibilities of using action games in physical education lessons in elementary grades of secondary schools and their educational value.

Key words: Upbringing, lesson, physical culture, national games, action games, folk games, game classification.

ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОДВИЖНЫХ ИГР НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация

В данной статье описаны возможности использования подвижных игр на уроках физкультуры начальных классов общеобразовательных школ и их воспитательное значение.

Ключевые слова: Воспитание, урок, физкультура, национальные игры, подвижные игры, народные игры, классификация игр.

BOSHLANG'ICH SINFLAR JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA HARAKATLI O'YINLARDAN FOYDALANISHNING TARBIVAVIY AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablari boshlang'ich sinflari jismoniy tarbiya fani darslarida harakatli o'yinlardan foydalanish imkoniyatlari va ularning tarbiyaviy ahamiyati haqida bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Tarbiya, dars, jismoniy tarbiya, milliy o'yinlar, harakatli o'yinlar, xalq o'yinlari, o'yinlar klassifikatsiyasi.

Kirish. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda sog'lom va barkamol avlodni kamol toptirish va tarbiyalashning turfa xil yo'llari hamda o'ziga xos usullaridan keng miqyosda foydalanilmoqda. Ayniqsa, kichik maktab yoshidagi bolalarning o'yin faoliyatidan o'qish faoliyatiga moslashtirish, bo'sh vaqtlarini to'g'ri tashkil qilish, badan tarbiyasi va sport bilan shug'ullanishda turli milliy harakatli o'yinlardan foydalanish boshlang'ich sinf va (yoki) jismoniy tarbiya fani o'qituvchisining oldida turgan kun tartibidagi muhim va dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Sababi bola tarbiyasidagi aynan shu jihatlarda "davlat va jamiyat" kontekstida yuqori ahamiyat kasb etadigan masaladir. Darhaqiqat, milliy harakatli o'yinlar va ayrim sport turlari har bir hudud xalqlarining asrlar osha shakllanib kelgan qadriyatlariga bevosita daxldor bo'lib, ulardan jismoniy tarbiya fani mazmunini boyitish va dars mashg'ulotlarida maqsadli foydalanish sog'lom avlodni tarbiyalash yo'lidagi muhim vazifalardan biri sanaladi hamda ilmiy tajribani o'rganishni taqozo qilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Milliy", "harakatli" va "xalq" o'yinlari haqidagi ma'lumotlar IX-XII asr tarixchilari, faylasuflari va shoirlarining ijod mahsullarida eng ko'p uchraydi. Mahmud Qoshg'ariy o'zining "Devoni lug'otit turk" asarida sohaga aloqador yuzdan ortiq atama va so'zlarni hamda ularning mazmun-mohiyatini bayon qilgan. Unsurlu ma'oliy Kaykovus, Umar Hayyom, Hakim Abdulqosim Firdavsiy Tusiy, Abu Rayhon Beruniy va boshqalar o'z asarlarida chavgon, nard, shohmot, tirandozlik, qilichbozlik, chavandozlik kabi yuzlab xalq va harakatli o'yinlar(i) vositasida minglab timsollarni yaratishgan. Abu Ali

ibn Sino esa "Tib qonunlari"da kurash va umuman jismoniy mashqlarning kishilar badantariyasidagi ahamiyati xususida atroflicha to'xtalib o'tgan.

Usmon Qoraboyev, Ibrohim Abdurahmonovlar [1] o'zlarining "O'zbek xalq o'yinlari" (2019) nomli qo'llanmasida, o'yinlarning klassifikatsiyalashga muvaffaq bo'lishgan. Masalan, "ovchilik", "chorvadorlar", "hunarmandlik", "dehqonchilik", "taqlidiy", "harakatli", "so'z", "gap-gashtaklar", "milliy va u bilan bog'liq", "chavandozlik" o'yinlari shular jumlasidan. Mualliflar tomonidan, 200 dan ortiq o'yinlar tasnif qilinib, muayan tizim asosida tur va turkumlarga bo'lingan holda aks ettirilgan. Kitobda O'zbekiston Respublikasining turli viloyatlarida saqlanib qolgan va unutilgan mahalliy o'yinlarning ijro tartibi, qoidalari va mazmuni asl holda saqlashga harakat qilingan. Shuningdek, to'plamdan o'rin olgan o'yin namunalarinining asosiy qismi joylardagi qariyalardan, ijrochilardan yozib olgan, muayan qismi manbalardan to'plangan [1].

Tal'at Usmonxo'jaev, Asqar Tolipjonov, Hamidulla Meliyev va Nurbek Xotamovlar [2] esa "500 harakatli o'yinlar" (2014) kitobida qayd etishlaricha, "... xalq harakatli o'yinlari milliy qadriyat sifatida e'tirof etilib, bunday sport turlari asrlar davomida davrlarga mos ravishda rivojlanib, takomillashib, e'zozlanib kelinmoqda. Ular bolalarning bo'sh vaqtlarini to'g'ri tashkil etib, biror foydali mashg'ulotni o'rganishlari, sog'lom o'sishlari, qat'iyatli bo'lishlariga yordam bera olishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Har bir o'yin biror foydali maqsadga yo'naltiriladi. Bola o'yin davomida har qanday holat yoxud vaziyatda ham maqsadga erishishga harakat qiladi. Bu o'yinchining ichki ruhiy ehtiyoji

darajasida o'sib boradi. Ehtiyojni qoniqtirish o'z navbatida qat'iyatlilik, sabr-matonat, chidamlilik, fikrlash, topqirlik, hozirjavob bo'lish singari fazilatlarini kamol toptirishni talab etadi" [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Adabiyotlar tahliliga ko'ra, hozirgi paytda "milliy", "harakatli" va "xalq" o'yinlarining asosiy vazifasi – bu o'z mazmuni va tashkil etish metodikasi ko'ra, bolalarni jamiyatimiz talablariga muvofiq ravishda tarbiyalashni ta'minlash, ularda axloqiylik, irodaviylik fazilatlarini rivojlantirish, ijodkorlik va bunyodkorlikka xos bilim, ko'nikma hamda malakalarni qaror toptirish, o'quvchilarga xos xarakterli xususiyatlar va sifatlarini shakllantirishdan iboratdir.

Tahlil va natijalar. Soyib Tajiboyev [3], [4] tabaqalashtirilgan harakatli o'yinlardan maqsadli foydalangan holda 11–13 yoshdagi bokschiarning harakat tayyorgarligini rivojlantirish metodikasini (2017); o'smir yakkakurashchilarning kompleks tayyorgarligida harakatli o'yinlarni qo'llash metodikasini ilmiy-pedagogik asoslash (2019) bo'yicha taklif va tavsiyalarni ishlab chiqish maqsadida olib borgan izlanishlarida qator ilmiy xulosalarni qo'lga kiritgan. Olimning fikricha, "harakatli o'yinlarni qo'llagan holda yosh bokschiarni texnik-taktik harakatlarga o'rgatish metodikasi samaradorligi: 11–13 yoshli bokschilarda oyoq harakatlari 9–13% ga, manyovr qilish harakatlari 14–16% ga, himoya harakatlari 11–15% ga, taktik harakatlar 13–17% ga yaxshilanishiga erishilgan [3] va shuningdek, boshlang'ich tayyorgarlik bosqichidagi o'smir yakkakurashchilarning (boks, taekvondo) o'quv-mashg'ulotlari jarayoniga tatbiq etilgan harakatli o'yinlar ularning vaziyatga va shaxsga xos xavotirlanishini me'yorlashtirib sport motivatsiyasini rivojlanishiga sabab bo'lgan" [4].

Mexridin Abdullayev [5] boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida yosh yengil atletikachilarning mashg'ulot samaradorligini oshirishda harakatli o'yinlarni qo'llash metodikasini takomillashtirish (2019) yuzasidan o'z tadqiqotlarini olib borgan. Uning tadqiqotlarida, yengil atletikachilarning o'quv-mashg'ulotlari samaradorligini oshirishda ularning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda harakatli o'yinlar tabaqalashtirilgan; mashg'ulotlarning tayyorlov, asosiy va yakuniy qismlarida harakatli o'yinlarni qo'llash metodikasi takomillashtirilgan hamda sport maktablari o'quv-mashg'ulot jarayoniga qo'llanilgan. Natijada kommunikativ qobiliyatning boshlang'ich sinf o'quvchilarini 10 yoshlilarida 15,16% ga, 11 yoshlilarda 14–16,8% ga; yuqori sinf o'quvchilarini 12 yoshlilarda esa 23,1–25,4% ga o'sishiga erishilgan [5].

Muyassar Nuriddinova [6] maktabgacha yoshdagi bolalarni jismoniy tarbiya jarayonida harakat-ko'nikma va malakalarini shakllantirishda qo'llaniladigan harakatli o'yinlar metodikasini ishlab chiqish maqsadida olib borgan tadqiqotlari (2020) orqali quyidagi ilmiy yangiliklarni qo'lga kiritgan. Masalan, tadqiqotchi, maktabgacha yoshdagi bolalarni yosh kesimida jismoniy rivojlanganlik darajalari (antropometriya, dinamometriya, spirometriya) asosida (qadamlar soni, bosib o'tilgan masofa) sarflangan kilokaloriya ko'rsatkichlari bo'yicha harakat faolligini ilmiy asoslab bergan. Keng qamrovli izlanishlari asosida maktabgacha yoshdagi bolalarni jismoniy rivojlantirishda yirik motorika, mayda motorika va sensomotorika sezgilarini shakllantirishga yo'naltirilgan dastur ishlab chiqqan va shu yo'l bilan bolalarning ko'nikma va malakalarini takomillashtirishga erishgan. Tadqiqot dasturiga muvofiq, maktabgacha ta'lim tashkilotlari jismoniy tarbiya yo'riqchilari faoliyatining namunaviy me'yoriy hujjatlar asosida (taqvimiy reja, barcha guruhlarda asosiy harakat turlarini rejalashtirish, harakatli o'yinlar rejasi, jismoniy-sog'lomlashtiruvchi tadbirlarni tashkil etish rejasi, yo'riqchining reglamenti) jismoniy mashg'ulotlar shakli va mazmunini optimallashtirgan. Shuningdek, maktabgacha

yoshdagi bolalarda jismoniy harakatlarni bajarish ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy-metodik tavsiyalar asosida harakatli o'yinlardan foydalanib yangi mashg'ulot ishlanmalari ishlab chiqilganligini [6] ko'rishimiz mumkin.

Vasila Aripova [7] maktabgacha yoshdagi bolalarning harakatli o'yinlardan va noan'anaviy gimnastika mashg'ulotlaridan foydalanish orqali jismoniy sifatlarini rivojlantirish (2022) maqsadida olib borgan tadqiqot ishi natijalaridan quyidagilarni alohida e'tirof etish mumkin. Tadqiqotchi tomonidan berilgan maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish uchun harakatli o'yinlarning turlari, xususiyati, bajarilishini inobatga olib, ularni maqsadli tanlash va yo'naltirishga qaratilgan harakatli o'yinlar kartotekasini qo'llash bo'yicha takliflarni maliyotga qo'llanilishi natijasida, maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy qobiliyatlari 10,5% ga yaxshilangan; mashg'ulotlar jarayonida noan'anaviy gimnastika (kallanetika va bodifley) orqali bug'implarni ortiqcha yuklama bermasdan mushaklar tilimini mukammal darajada mustahkamlash va nafas olish bilan birgalikda statik holatda mushaklar tarangligini mutanosib rivojlantirishga qaratilgan mikromashg'ulotlarni qo'llash bo'yicha takliflarini joriy etilishi hisobiga bolalar qaddi-qomati 25% ga to'g'ri shakllanishiga erishilgan [7].

Biz tomonimizdan olib borilgan tadqiqotlarda "I-XI sinflar uchun jismoniy tarbiya fani bo'yicha tuzilgan yillik taqvim ish reja" [8] batafsil o'rganildi hamda boshlang'ich sinflarda harakatli o'yinlarni qo'llash imkoniyatlari va uning tarbiyaviy ahamiyati aniqlandi.

Xususan, yillik taqvim ish reja ko'ra, umumta'lim maktablarining 1-sinf uchun jismoniy tarbiya darsiga 66 soatlik o'quv yuklama ajratilgan. 4 chorakka mo'ljallangan va 6 qismdan iborat ish rejada gimnastikaga – 16 soat, yengil atletikaga – 14 soat, harakatli o'yinlarga – 34 soat va shashkaga – 2 soat ajratilgan. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari 1-chorakda "gimnastika (4 soat) → harakatli o'yinlar (4 soat) → yengil atletika (7 soat) → harakatli o'yinlar (3 soat)"; 2-chorakda faqat "harakatli o'yinlar (14 soat)"; 3-chorakda "gimnastika (12 soat) → harakatli o'yinlar (6 soat)"; 4-chorakda "engil atletika (7 soat) → harakatli o'yinlar (7 soat) → shashka (2 soat)" ketma-ketligida tashkil etib kelinmoqda.

2-sinf uchun jismoniy tarbiya darsiga 68 soatlik o'quv yuklama ajratilgan. 4 chorakka mo'ljallangan va 6 qismdan iborat ish rejada gimnastikaga – 16 soat, yengil atletikaga – 14 soat, harakatli o'yinlarga – 36 soat va shashkaga – 2 soat ajratilgan. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari 1-chorakda "gimnastika (2 soat) → harakatli o'yinlar (2 soat) → yengil atletika (6 soat) → harakatli o'yinlar (8 soat)"; 2-chorakda faqat "gimnastika (14 soat)"; 3-chorakda "gimnastika (14 soat) → harakatli o'yinlar (6 soat)"; 4-chorakda "engil atletika (8 soat) → harakatli o'yinlar (6 soat) → shashka (2 soat)" ketma-ketligiga amal qilib o'tkaziladi.

3-sinflarga mo'ljallangan jismoniy tarbiya darslariga ham 68 soatlik o'quv yuklama ajratilgan. 4 chorakka mo'ljallangan va 7 qismdan iborat ish rejada gimnastikaga – 16 soat, yengil atletikaga – 14 soat, harakatli o'yinlarga – 30 soat, futbolga – 6 soat va shashkaga – 2 soat ajratilgan. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari 1-chorakda "harakatli o'yinlar (4 soat) → yengil atletika (7 soat) → futbol (3 soat) → harakatli o'yinlar (4 soat)"; 2-chorakda "harakatli o'yinlar (12 soat) → gimnastika (2 soat)"; 3-chorakda "gimnastika (14 soat) → harakatli o'yinlar (6 soat)"; 4-chorakda "harakatli o'yinlar (4 soat) → yengil atletika (7 soat) → futbol (3 soat) → shashka (2 soat)" ketma-ketligi bo'yicha tashkil etilmoqda.

4-sinfga mo'ljallangan jismoniy tarbiya darsi ham 68 soatlik o'quv yuklamadan iborat. 4 chorakka mo'ljallangan va 7 qismdan iborat ish rejada gimnastikaga – 16 soat, yengil atletikaga – 14 soat, sport elementlari bilan harakatli o'yinlariga – 26 soat, futbol – 8 soat va shashkaga – 2 soat

ajratilgan. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari 1-chorakda "engil atletika (8 soat) → futbol (4 soat) → sport elementlari bilan harakatli o'yinlari (6 soat)"; 2-chorakda "sport elementlari bilan harakatli o'yinlari (12 soat) → gimnastika (2 soat)"; 3-chorakda "gimnastika (14 soat) → harakatli o'yinlar (6 soat)"; 4-chorakda "sport elementlari bilan harakatli o'yinlari (2 soat) → yengil atletika (8 soat) → futbol (4 soat) → shashka (2 soat)" ketma-ketligi bo'yicha taqsimot qilingan.

Xulosa va takliflar. Bizningcha, O'zbekiston Respublikasi Milliy o'quv dasturi asosida ishlab chiqilgan "I-XI sinflar uchun jismoniy tarbiya fani bo'yicha tuzilgan yillik taqvim ish reja" barcha o'rta umumta'lim maktablari uchun mo'ljallangan bo'lib, uni amaliyotga tatbiq etishda, yuqoridagi ilmiy izlanishlar natijasidan foydalanish maqsadga muvofiq sanaladi. Bunda, boshlang'ich (I-IV) sinflarda o'tkaziladigan 6 siklli jismoniy tarbiya fani amaliy mashg'ulotlarida "maxsus yugurish va sakrash mashqlari" va V. Aripova tadqiqotlari natijasidan 1-sinf o'quvchilari bilan olib boriladigan gimnastika mashg'ulotlarining "umumiy rivojlantiruvchi mashqlar"i mazmuniga singdirish hisobiga jismoniy qobiliyatlarini yanada rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'linadi. Shuningdek, 3-4-sinf o'quvchilari bilan o'tkaziladigan jismoniy tarbiya darslarining yengil atletika mashg'ulotlari mazmunida M. Abdullayev tadqiqotlaridan

o'rinli foydalanish zarur. Bunda taklif etilgan yangi yondashuvni qo'llash, nafaqat boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy tayyorgarlik darajasini oshiradi, balki ularni muloqotga kirisha olish qobiliyatini ham rivojlanishiga sabab bo'ladi.

Demak, umumta'lim maktablari boshlang'ich sinflarida jismoniy tarbiya darslarini tashkil etishda o'qituvchilar tomonidan harakatli o'yinlardan foydalanishning ijtimoiy zaruratini to'laqonli anglanishi, oxir-oqibat uning tarbiyaviy ahamiyati darajasini baholanishiga ham sabab bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinflarda jismoniy tarbiya fani kontekstida beriladigan nazariy bilimlar yangi tadqiqotlar natijasiga tayanilib tushuntirilishi:

birinchidan, o'quvchilar tomonidan sport elementlari bilan boyitilgan harakatli o'yinlar konsepsiyasini tezroq anglanilishiga sabab bo'ladi;

ikkinchidan, o'quvchilarda bir faoliyatdan ikkinchisiga (o'yin faoliyatidan o'qishga) o'tish bilan bog'liq xavotirlanish hissini pasaytiradi;

uchinchidan, jismoniy sifatlar va qobiliyatlar rivojini tezlashlashtirib, o'quv motivatsiyalarini oshishini keltirib chiqaradi.

ADABIYOTLAR

1. Қорабоев У., Абдурахмонов И. Ўзбек халқ ўйинлари. Услубий қўлланма. – Тошкент, 2019.
2. Усмонхўжаев Т., Толипжонов А., Мелиев Х., Ҳотамов Н. 500 ҳаракатли ўйинлар / Т.Усмонхўжаев, А.Толипжонов. – Тошкент, 2014.
3. Тажибаев С.С. Ёш боксчиларни тайёрлаш тизимида ҳаракатли ўйинларни қўллаш методикаси. Пед. фан. бўй. фал. док-ри (PhD) ... дис.: 13.00.04. – Тошкент, 2017.
4. Тажибаев С.С. Ўсмир яккакурашчиларнинг комплекс тайёргарлигида ҳаракатли ўйинларни қўллаш методикасини илмий-педагогик асослаш. Пед. фан. док-ри (DSc) ... дис.: 13.00.04. – Чирчик, 2019.
5. Абдуллаев М.М. Ёш енгил атлетикачиларнинг машғулот самарадорлигини оширишда ҳаракатли ўйинларни қўллаш методикасини такомиллаштириш. Пед. фан. бўй. фал. док-ри (PhD) ... дис.: 13.00.04. – Чирчик, 2019.
6. Нуриддинова М.Н. Мактабгача ёшдаги болаларда ҳаракат кўникма ва малакаларини шакллантиришда ҳаракатли ўйинлардан фойдаланиш методикаси. Пед. фан. бўй. фал. док-ри (PhD) ... дис.: 13.00.01; 13.00.04. – Чирчик, 2020.
7. Арипова В.Б. Мактабгача ёшдаги болаларни ҳаракатли ўйинлар орқали жисмоний сифатларини ривожлантириш. Пед. фан. бўй. фал. док-ри (PhD) ... дис.: 13.00.04. – Чирчик, 2022.
8. 2022-2023 о'quv yili uchun milliy o'quv dasturi asosida tuzilgan yillik taqvimiy ish rejalari // Raximova Z.A., Islyamova D.A., Dehqonov G'.G', Xalikov A.A., Subbotina S.Yu., Kurochkina M.P. – Toshkent, 2022.

UDK:355.233.231.1

Nasimbek MAMADOV,
O'zbekiston milliy universiteti mustaqil izlanuvchisi
mnasimbek@mail.ru

O'R MV HKTB dotsenti, s.f.f.d (PhD), F.O.Qo'ysinova taqrizi asosida

YOSHLARNI HARBIY-VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHDA HARBIY-MA'MURIY SEKTORLARNING ISHTIROKI

Annotatsiya

Ushbu maqolada mamlakatimiz tinchligi va osoyishtaligini ta'minlashda yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning dolzarbligi, o'rni va ahamiyati ochib berilgan bo'lib, yoshlarni harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi yo'nalishidagi ishlarning bugungi holati tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada yoshlar tarbiyasidagi ayrim muammolar, ta'sir ko'rsatuvchi salbiy omillar, tizimni rivojlantirishga tavsiyaviy takliflar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: milliy qadriyatlar, ma'naviyat va mafkuraga tahdidlar, globallashuv jarayonlari, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi, chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik, harbiy-ma'muriy sektor, xalq va armiya birligi.

УЧАСТИЕ ВОЕННО-АДМИНИСТРАТИВНЫХ СЕКТОРОВ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ В ДУХЕ ВОЕННОГО ПАТРИОТИЗМА

Аннотация

В данной статье раскрывается актуальность, роль и значение воспитания молодежи в духе воинского патриотизма в обеспечении мира и спокойствия нашей страны, а также анализируется современное состояние дел в направлении воспитания воинского патриотизма молодежи. Также в статье описаны некоторые проблемы в воспитании молодежи, негативные влияющие факторы, рекомендации по развитию системы.

Ключевые слова: угрозы национальным ценностям, духовность и идеология, процессы глобализации, военно-патриотическое воспитание, допризывная подготовка, военно-административная сфера, единство народа и армии.

EDUCATING YOUTH IN THE SPIRIT OF MILITARY PATRIOTISM PARTICIPATION OF MILITARY- ADMINISTRATIVE SECTORS

Abstract

This article reveals the relevance, role and importance of educating young people in the spirit of military patriotism in ensuring the peace and tranquility of our country, and analyzes the current state of affairs in the direction of military patriotism education of young people. Also, the article describes some problems in youth education, negative influencing factors, recommendations for the development of the system.

Key words: threats to national values, spirituality and ideology, globalization processes, military-patriotic education, initial training before conscription, military-administrative sector, unity of the people and the army.

Kirish. Bugungi globallashuv va keskin raqobat davrida dunyoning turli burchaklarida, jumladan, mintaqamizda yuz berayotgan qurolli mojaro va qarama-qarshiliklar, yangi tahdid va xatarlar oldimizga kechiktirib bo'lmaydigan dolzarb vazifalarni qo'yimoqda. Ana shunday g'oyat mas'uliyatli vaziyatda tinchlik va osoyishtalikni ta'minlashda mamlakatimiz aholisining 55% dan ortig'ini tashkil qiluvchi yoshlar tarbiyasining o'rni va ahamiyati tobora ortib bormoqda.

Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek "yoshlarimizni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularning ona yurtga mehri va sadoqatini oshirishga yanada ko'proq ahamiyat berishimiz kerak" [1], zero milliy qadriyatlarga, ma'naviyat va mafkuraga bo'lgan tahdidlar, yot g'oyalarni singdirishga bo'layotgan urinishlar kuchayib borayotgan sharoitda yoshlarning mafkuraviy immuniteti kuchaytirilib, ularning ta'lim-tarbiya va bilim olishlariga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Barcha sohalami qamrab olgan integratsiya jarayonlari, xavfsizlik muammolarining globallashuvi oqibatida mamlakatlararo bog'liqlikning kuchayishi hamda davlatlar o'rtasida raqobat shiddat bilan o'sayotgan bir davrda ichki, mintaqaviy va global mojarolar orasidagi chegaralarning yo'qolib borishi, mamlakatimizning hayotiy muhim milliy manfaatlariga putur yetkazishi mumkin bo'lgan ayrim omillar va shart-sharoitlar bilan tavsiflanadi.

Xalqaro munosabatlarda davlatlar manfaatlari to'qnashuvi natijasida noto'g'ri axborotlar tarqatilishi hamda xalqlarning tarixi, madaniy va ma'naviy qadriyatlarini buzib ko'rsatish, millatlarning ma'naviy-axloqiy, etnik-madaniy va tarixiy ildizlaridan ajratish kabi ehtimoliy harakatlar saqlanib qolmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Harbiy-ma'muriy sektorlarning faoliyati mamlakatimiz regionlarida ilk marotaba yo'lga qo'yilganligi va jahon tajribasida o'xshashi bo'lmaganligi bois, yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash yo'nalishida aynan sektorlar faoliyati ilmiy jihatdan tadqiq etilmagan.

Xususan, yoshlarni o'qitish va harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi yo'nalishida O'zbekistonda B.M.Madaminov, SH.P.Rayimov va A.X.Saxibovlar o'z ilmiy ishlarida yoshlarni chaqiruvga qadar harbiy tayyorgarlik jarayonida pedagogik texnologiyalardan foydalanish jihatlarini o'rgangan[2].

Shu bilan birga, o'quvchi-yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash masalasida O'.Abilov, Sh.O'ljayeva va S.Ahrorovlar tomonidan vatanparvarlikning gnoseologik jihatlariga, o'tgan buyuk milliy sarkardalar va shaxslar obrazida ta'lim berish va tarbiyalash nazari asosida munosabat bildirilgan[3].

Bundan tashqari, Rossiya Federatsiyasi tadqiqotchilaridan Ye.A.Andreyev, A.V.Baranov, V.Y.Mikryukov, Y.V.Trubinlarning dissertatsiyalarida "Chaqiriqagacha yoshlarni tayyorlash" fani doirasida o'quvchi-yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash sharoitlari va yo'llari yoritilgan[4].

Shuningdek, mazkur mavzu V.I.Lutovinov "Rossiyada harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi: muammolar va ularning yechimiga bo'lgan yondashuvlar"[5] va A.V.Baranov "Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining o'ziga hos tizimlari"[6] maqolalarida, V.Y. Mikryukov "Zamonaviy Rossiya o'quvchilarida harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi nazariyasi va amaliyoti"[8], X.G.Fataliyev "Umumta'lim maktablarida harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi nazariyasi va amaliyoti"[9] deb nomlangan doktorlik dissertatsiyalarida o'rganib chiqilgan. Bu ishlarda asosan umumiy o'rta-maxsus ta'lim tizimida harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi masalasini o'rganib, bunda milliy tarix, harbiy muzey va harbiy klublar faoliyatidan keng foydalanishni tavsiya etgan.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasi qonunlari hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qurolli Kuchlar faoliyati hamda uni rivojlantirishga bag'ishlangan nutqlari va ma'ruzalarida aks etgan qarashlari hamda g'oyalari tadqiqotning konseptual asosini tashkil etadi. Bundan tashqari, Qurolli Kuchlarni qurish va harbiy xavfsizlik nazariyasi, shu yo'nalishdagi soha mutaxassislarining mazkur masalaga yondashuvlari, Harbiy-ma'muriy sektor faoliyatida qabul qilingan yo'l xaritalari tadqiqotning nazariy va metodologik asosi bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv tashkil etib, mavzuni tadqiq etishda asosan qiyosiy tahlil, statistik tahlil, omilli tahlil, ekspertlar bahosi metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda, o'sib kelayotgan avlodning ma'naviy tarbiyasiga tuzatib bo'lmaz darajada zarar keltirayotgan zo'rlik, axloqsizlik, giyohvandlikning ma'lum darajada ta'siri xalqining ma'naviy-axloqiy, madaniy qadriyatlarini hamda turmush tarzi asoslariga putur yetkazishga asos bo'lib, ma'naviy yuksak barkamol avlodni to'kis tarbiyasiga tahdidlar ortib bormoqda.

Bundan tashqari, saqlanib qolayotgan tahdidlar qatorida, mamlakatimiz chegaralari yaqinida qurolli guruhlarining ko'payishi, harbiy mojarolar zonasi, chegaradosh mamlakatlar va umuman mintaqadagi ekstremist va terrorchi tashkilotlarga noqonuniy ravishda qurol-yarog' yetkazib berish hamda uni amalga oshirishda uyushmagan yoshlardan foydalanish holatini ortib borayotganligini ko'rish mumkin.

Ta'kidlash joizki, jahonda mafkuraviy kurashlar keskin tus olayotgan sharoitda mamlakat harbiy qudratidan oqilona foydalanish unga qarshi turishda asosiy poydevor bo'lib xizmat qiladi. Albatta, el-yurt tinchligini ta'minlash maqsadida mudofaa sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning qanchalik samara berishi armiya va xalqning birdamligiga bog'liq hisoblanadi[10].

Biroq, avvallari, yoshlarni harbiy-vatanparvarlik va ma'naviy-axloqiy qadriyatlarimizga hurmat ruhida tarbiyalash va o'qitish, diniy ekstremizm g'oyalari berilib, yo'ldan adashgan yoshlarni sog'lom turmush tarziga qaytarish, navqiron avlodimizni xalqimizga mutlaqo begona bo'lgan buzg'unchi g'oyalardan himoya qilish masalalarida kuch tuzilmalar va boshqa daxldor idoralar o'rtasida yetarli darajada hamkorlik yo'lga qo'yilmagan edi.

Holbuki, Vatan himoyasida toblangan mard o'g'lonlarimiz o'zining mardlik va jasurlik fazilatlarini, yuksak vatanparvarlik tuyg'usi bilan obro'-e'tibor qozongan harbiy xizmatchilarimiz yoshlarga har tomonlama ibrat va o'mak namunasi bo'lishi mumkin[10].

Shu nuqtai nazardan, "Armiya va xalq - bir tanu bir jon!"[11] degan oliyjanob g'oya asosida mamlakatimizda

jaxon tajribasida mavjud bo'lmagan Harbiy-ma'muriy sektorlar faoliyati tashkil etilib, yoshlarda Vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirish, ularni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, o'z fuqarolik burchi va konstitutsiyaviy majburiyatlarini bajarishga, jamiyat hamda davlat manfaatlarini himoya qilishga qodir bo'lgan komil shaxslar etib tarbiyalashda harbiylar ishtirokini oshirish vazifalari yuklatildi.

Sektorlar tomonidan yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash bo'yicha vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan yoshlarga oid davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari va asosiy prinsiplari asosida Konsepsiya ishlab chiqilgan bo'lib, hozirgi murakkab sharoitda yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash bilan bog'liq dolzarb vazifalar va ularni hal etish yo'llari, daxldor bo'lgan davlat va nodavlat tashkilotlarning bu boradagi roli, ahamiyati hamda o'zaro hamkorligi belgilab berildi.

2018-2022 yillar davomida aholi va yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularning fuqarolik pozitsiyasini kuchaytirish bo'yicha ishlab chiqilgan yo'l xaritalari asosida o'zida 2 milliondan ortiq yoshlarni qamrab olgan 50 dan ortiq yo'nalishdagi 200 mingga yaqin harbiy-vatanparvarlik tadbirlari amalga oshirildi.

Jumladan, yoshlar ishtirokida turli sport va harbiy-sport o'yinlari, marafonlar, ko'rik tanlovlar, harbiy texnika va qurol-aslahalar namunalari namoyishlari, harbiy-vatanparvarlik festivallari, uch avlod, qo'mondon (rahbar) va yoshlar kabi uchrashuvlar o'tkazish bilan birga, muddatli harbiy xizmatga tantanali kuzatish va kutib olish, Vatanga qasamyod, imtiyozli tavsiyanomalar topshirish, kursantlarning bitiruv kechalari kabi marosimlarida yoshlarning ishtiroki ta'minlandi.

Shu bilan birga, yoshlar bilan harbiy xizmatchilar va ularning oila a'zolariga ko'rsatilayotgan e'tibor, berilayotgan imtiyozlar, jamiyatimizda olib borilayotgan bunyodkorlik ishlari, harbiy xizmatni o'tash va Vatan himoyasi har bir fuqaroning muqaddas burchi ekanligini targ'ib qiluvchi uchrashuvlar o'tkazildi.

O'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash, ularda ona Vatanga sadoqat, harbiy xizmatga hurmat tuyg'usini singdirish, respublika oliy va oliy harbiy ta'lim muassasalariga o'qishga kirish uchun yetarli bilimga ega yoshlarni tayyorlab borish maqsadida bir qator umumta'lim maktablarida harbiy-vatanparvarlik yo'nalishiga ixtisoslashgan sinflar tashkil etildi.

Bundan tashqari, ko'plab umumta'lim maktablari harbiy bo'linmalarga birlashtirilib, ulardagi chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'quv-moddiy bazasini yaxshilash maqsadida 10 mingdan ortiq ommaviy qirg'in qurollaridan himoya vositalari, 50 mingdan ortiq tibbiyot anjomlari, mingdan ortiq o'quv avtomatlari va o'quv patronlari, qo'l granatasi, kompaslar hamda o'quv-uslubiy qo'llanmalar tarqatildi.

E'tiborlisi shuki, o'ziga xos yangi tajriba sifatida harbiy qismlar va poligonlarda umumta'lim maktablarining bitiruvchi sinf o'quvchi o'g'il bolalari hamda chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fani o'qituvchilari bilan jangovar qurollardan hamda harbiy tayyorgarlik fanlaridan amaliy mashg'ulotlari o'tkazilib, bugungi kunla ham yoshlarni harbiy sohaga bo'lgan qiziqishini oshirish, yod g'oyalar ta'siridan saqlash maqsadida joylarda muntazam ravishda harbiy-vatanparvarlik yo'nalishidagi amaliy tadbirlar davom ettirib kelinmoqda.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rni shuni ta'kidlash joizki, ta'lim muassasalari yoshlarni mustaqil hayotga tayyorgarlik ko'rishi va hayot yo'lini tanlashidagi eng asosiy dargoh hisoblanib, mamlakatimizda yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda harbiy-ma'muriy sektorlar va ta'lim tizimi hamkorligi sezilarli darajada ahamiyat kasb etmoqda. Biroq, erishayotgan yutuqlarga qaramasdan axborot makonida

yoshlar tarbiyasiga salbiy ta'sir etuvchi turli xavf-xatar va tahdidlar tobora ortib borayotganligi, hususiy harbiy kompaniyalar tomonidan yoshlarni qurolli mojaro va qarama-qarshiliklar yuz berayotgan hududlarga jalb qilishga bo'lgan tahdid hamda xatarlarning ortib borayotgan bir davrda mazkur yo'nalishda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarga yanada ko'proq e'tibor qaratish orqali yoshlarimizni turli yod g'oyalar ta'siridan saqlanishiga erishishimiz mumkin.

Bugungi kunda yoshlarning tarbiyasiga bo'lgan e'tibor barchaning diqqat markazida turgan masalalardan biri ekanligini inobatga olib, yaqin istiqbolda yoshlar tarbiyasida harbiy-ma'muriy sektorlar ishtirokini kuchaytirish, olib borilayotgan rejali tadbirlardan unumli foydalanish orqali yuqori samaraga erishish maqsadida quyidagilar taklif qilinadi:

ta'lim tizimidagi yoshlarning uyushganligi, ularning doimiy ravishda nazoratda bo'lishini hisobga olgan holda kelgusida asosiy e'tiborni ijtimoiy muhofazaga muhtoj, tarbiyasi og'ir, uyushmagan va profilaktik nazoratda bo'lgan yoshlarning tarbiyasi va ularni bandligini ta'minlashga qaratilishi orqali ehtimoliy salbiy oqibatlarni oldini olish;

muddatli harbiy xizmatni tamomlagan yoshlarimizning kelgusi faoliyatini nazoratdan chetda qoldirmaslik, moddiy holatini yaxshilash hamda o'zini bandligini ta'minlash maqsadida mamlakatni tark etishini oldini olish uchun ularni ish bilan ta'minlash, ayniqsa, ta'lim bilan band qilish masalasiga yanada ko'proq e'tibor qaratish;

o'rta umumta'lim maktablaridagi yoshlarda chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik faniga bo'lgan qiziqishini oshirish hamda ta'lim sifatini yuqori bosqichga

ko'tarish maqsadida mazkur fanning eskirgan va talabga javob bermaydigan o'quv-moddiy bazalarini (o'quv xonalari, obyektlari) harbiy-ma'muriy sektorlar tomonidan zamonaviy xolatga keltirish va o'quv qurollari bilan butlash;

ta'lim tizimiga eskicha va yuzaki yondashilayotgan fan o'qituvchilarini pedagogik mahoratini oshirish hamda axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalana olish ko'nikmasini shakllantirish maqsadida ularni bosqichma-bosqich ravishda malaka oshirish kurslarida o'qitish;

harbiy-ma'muriy sektorlarni rivojlantirish jamg'armasi qoshida vatanparvar yoshlarni tashabbuslari, iqtidor va iste'dodlarini rag'batlantirib borish uchun alohida fond shakllantirish;

harbiy-ma'muriy sektorlar jamg'arma mablag'lari hisobidan yozgi vaqtlarda harbiy qismlar qoshida tarbiyaviy otryadlarni (yoshlar batalyoni) tashkil qilish va o'rta ta'lim maktablari o'quvchilari orasidagi tarbiyasi og'ir bo'lgan yoshlarni yozgi ta'tillari aynan shu otryadlarda o'tishini ta'minlash;

o'rta umumta'lim maktablari mamlakatimiz yoshlarini uchdan bir qismini qamrab olayotganligi, shuningdek yoshlar tarbiyasida o'rta umumta'lim tizimining o'rni katta ekanligini inobatga olib, mazkur maktablarda harbiy-vatanparvarlik yo'nalishiga ixtisoslashtirilgan sinflar sonini ko'paytirish;

mamlakatdagi yoshlar daftariga kiritilgan yoki uyushmagan (band bo'lmagan) yoshlarni hududlardagi harbiy qismlarga biriktirish, ularni harbiy qismlarga tegishli bo'lgan yordamchi xo'jaliklar hamda harbiy-ma'muriy sektorlar doirasida amalga oshirilayotgan qurilish ishlari jalb qilib, ularning bandligi hamda daromad olishini ta'minlash.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy majlis va O'zbekiston xalqiga murojaatnomasidagi nutqi. 2022 yil 20 dekabr.
2. Madaminov B.M. "CHQBT fanini o'qitishda yangi pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilishning o'ziga xos hususiyatlari", Mag.diss. FarDU. Farg'ona-2014 y., Rayimov SH. "O'rta maxsus bilim yurtlarida chaqiriqqacha harbiy ta'lim fanini o'qitish uslublari" // Ta'lim tizimida ijtimoiy-gumanitar fanlar. – 2009. №4. – B. 67–70. – Rez. rus., ingliz. – Bibliogr., Saxibov A.X. "Yoshlarning chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarligi." // Maktab va hayot. – 2009. – №3. B. 22–23.
3. O'Abilov, Vatanparvarlik // "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi asosida harbiy xizmatchilarni kasbiy tayyorgarligi va g'oyaviy tarbiyasining dolzarb muammolari". Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. 2003- yil 19- dekabr. – T., 2003. 66-69 betlar., Sh.O'ljayeva "Harbiylarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda Amir Temur merosining ahamiyati"// Harbiy xizmatchilar ongida milliy istiqloq g'oyasini shakllantirishning dolzarb muammolari. Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. 2002 yil 15 noyabr. – T., 2003. 130-132 betlar., S.Y.Ahrorov "Kasbiy yo'naltirishning professional armiyani shakllantirishdagi ahamiyati // Kadrlar tayyorlash milliy dasturi talablari asosida harbiy xizmatchilarni kasbiy tayyorgarligi va g'oyaviy tarbiyasining dolzarb muammolari: Respublika ilmiy- nazariy anjumani materiallari. - Toshkent: MV, 2003. -7-10 b.
4. Andreyev Ye.A. "Chaquiruv yoshidagi yoshlarni harbiy xizmatga shakllantirishga tayyorlashda harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi": p.f.b. dok. diss.: Ryazan, 2012. 187 b.; Baranov A.V. "Katta shahar sharoitida o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarini darsdan tashqari vaqtlarda harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini tashkillashtirish": p.f.b. dok. diss.: M- 2011. 166 b.; Mikryukov V.Y. "Zamonaviy Rossiyada o'quvchilarni harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi nazariyasi va amaliyoti": p.f.b. dok. diss.: M., 2008. 395 b.; Trubin Y.V. "Yoshlarni harbiy xizmatga tayyorlashning pedagogik tizimi": p.f.b. dok. diss.: Omsk– 2015. 178 b.
5. Lutovinov V.I. "Rossiyada harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi: muammolar va ularning yechimiga bo'lgan yondashuv: konseptual-tahliliy ma'lumotnoma"// Jamiyat va yoshlar: Jurnal. - 2012. №3. - 104–113 b.
6. Baranov A. V. "Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik tarbiyasida jamoaviy tizimning o'ziga hos xususiyatlari" // O'rta kasbiy ta'lim: Jurnal. 2011. - №1. – 21b.
7. Mikryukov V.Y. "Zamonaviy Rossiyada o'quvchilarni harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi nazariyasi va amaliyoti". p.f.b. dok. diss.: M., 2008. 395 b.
8. Fataliyev X.G. "O'rta umumta'lim maktablarida harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi nazariyasi va amaliyoti": p.f.b. dok. diss.ga avtoref: - Boku, 1986. -24 b.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018- yil 11- yanvar kunidagi Xavfsizlik kengashining kengaytirilgan tarkibi majlisidagi nutqidani. <https://president.uz/uz/lists/view/1419>, 11.01.2018 y.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil Qurolli Kuchlar tashkil etilganligining 27 yilligi munosabati bilan bayram tabrigidagi nutqidani. // "Vatanparvar", 2019 yil 18 yanvar. 1-bet.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari harbiy xizmatchilarining ma'naviy-ma'rifiy saviyasini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi Qarori. PQ-3898. 04.08.2018 y.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'smirlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari va davlat xizmati uchun kadrlar zaxirasini tayyorlash tizimini takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori. PQ-4375-son. 28.06.2019 y.
13. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash konsepsiyasini

tasdiqlash to'g'risida"gi Qarori. PQ-140-son. 23.02.2018 y.

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini yanada oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori. PQ-3394 – son. 17.11.2017 y.
15. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Umumiy o'rta ta'lim va ixtisoslashtirilgan maktablarda harbiy-vatanparvarlik yo'nalishiga ixtisoslashtirilgan sinflar faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. 237-son. 17.04.2020 y.
16. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ishlari samaradorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. 369-son. 10.06.2020 y.
17. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: O'zbekiston, 1997. 326 b.
18. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - T.: Ma'naviyat, 2011. 173 b.
19. Mamadov N.SH. O'zbekistonda Harbiy-ma'muriy sektorlar faoliyatini takomillashtirish. Magistrlik dissertatsiyasi. O'zbekiston Respublikasi Stretegik tahlil va istiqbolni belgilash Oliy maktabi 2022 yil.

UDK:323/324:329.1:070(575.1)

Davron MANSUROV,
*O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar
universiteti Harbiy va sport jurnalistikasi kafedrasida o'qituvchisi*
E-mail: davron1522140@mail.ru

Filoliya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) A.Safarov taqrizi asosida

O'ZBEKISTONDA SIYOSIY PARTIYALARNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA YANGI QIYOFASI

Annotatsiya

Maqolada O'zbekiston Respublikasida demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish jarayonida faoliyat yuritayotgan siyosiy partiyalarning rivojlanish boshqichlari, ular tayanadigan mafkuralar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: siyosiy partiya, mafkura, fuqarolik jamiyati, demokratiya, siyosiy plyuralizm, elektorat.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ И НОВЫЙ ОБРАЗ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В УЗБЕКИСТАНЕ

Annotatsiya

V state analiziruyutsya lidery razvitiya politicheskix partiy, deystvuyushix v protsesse uglubleniya demokraticheskix reform i formirovaniya grazhdanskogo obshchestva v Respublike Uzbekistana i ideologii na kotorye oni opirayutsya.

Ключевые слова: politicheskaya partiya, ideologiya, grazhdanskoe obshchestvo, demokratiya, politicheskii plyuralizm, elektorat.

STAGES OF DEVELOPMENT AND THE NEW IMAGE OF POLITICAL PARTIES IN UZBEKISTAN

Abstract

The article analyzes the leaders of the development of political parties operating in the process of deepening democratic reforms and the formation of civil society in the Republic of Uzbekistan, and the ideologies they rely on.

Key words: political party, ideology, civil society, democracy, political pluralism, electorate.

Kirish. Siyosiy partiyalar fuqarolik jamiyatining eng muhim institutlaridan biri hisoblanadi. Demokratik mamlakatlarda siyosiy partiyalar siyosiy jarayonlarning faol ishtirokchisi sifatida davlat organlarining shakllanishi va siyosiy qarorlarning qabul qilinishida tobora muhim omilga aylandi. Siyosiy partiyalar bir vaqtning o'zida ham davlat sohasiga, ham fuqarolik jamiyatiga daxldor institut ekanligi hozirgi davrda o'z isbotini topgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev ta'kidlaganidek, "ko'ppartiyaviylikni mustahkamlash, davlat va jamiyat hayotida siyosiy partiyalarning rolini oshirish, hokimiyatning vakillik organlari faoliyati samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi"[1].

Mustaqillikka erishgan O'zbekiston Respublikasida huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini to'la qaror toptirishni siyosiy partiyalar faoliyatisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Sababi, siyosiy partiyalar jamiyat va hokimiyat o'rtasidagi demokratik institut bo'lib, ijtimoiy qatlamlar va guruhlar hamda o'z elektoratining turli siyosiy ehtiyoj va qonuniy manfaatlarini o'zida aks etiradi.

"Partiya" atamasi lotincha "parts" so'zidan olingan bo'lib, "qism, bo'lak" degan ma'nolarni anglatadi. "Siyosiy partiya" deganda ijtimoiy guruhlar manfaatlarini ifodalovchi, ularning eng faol vakillarini birlashtiruvchi siyosiy tashkilot tushiniladi [2].

"Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 1-moddasida siyosiy partiya tushunchasi, shuningdek, siyosiy partiyalar vazifasi qisqa va lo'nda ta'riflangan: "Siyosiy partiya O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining qarashlar, manfaatlar va maqsadlar mushtarakligi asosida tuzilgan, davlat hokimiyati organlarini shakllantirishda jamiyat muayyan qismining siyosiy irodasini ro'yobga chiqarishga intiluvchi hamda o'z vakillari orqali davlat va jamoat ishlarini iroda etishda qatnashuvchi ko'ngilli birlashmasidir"[3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Siyosiy partiyalarning davlat va jamiyat hayotidagi o'rni, partiyalar o'rtasidagi raqobatning ilmiy jihatdan asoslanishi masalalari va kelajakdagi istiqbollarini yoritishda Jo'raev S[4], Qirg'izboev M[5], Mamadaliev Sh[6], O'sarov O[7], Berdiqulov S[8], Bekov I[9], Xalilov E[10], Saidova L[11], Azizov N[12], Odilqoriev X[13], Saidov A[14], Qudratxo'jaev Sh[15], Jo'raev Q[16] va Qosimova N[17] kabi yurtimiz olimlari o'zlarining monografiya, metodik qo'llanma va ilmiy tadqiqotlarida siyosiy partiyalar matbuot tizimining samaradorligini oshirish hamda bu jarayonning huquqiy asoslari va mexanizmlari bilan bog'liq ilmiy izlanishlar olib borishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada o'rganilayotgan muammo ilmiy tadqiqotning nazariy (tahliliy-sintetik, qiyosiy-taqqoslash), tarixiy, tizimlilik, statistik va adabiy ma'lumotlar tahlili kabi usullardan foydalanilgan holda yoritishga e'tibor qaratilgan.

Tahlil va natijalar. Mamlakatimizda ko'ppartiyaviy tizimining qaror topishi va siyosiy partiyalarning ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishning asosiy garovidir. Bugungi kunda siyosiy partiyalarning huquqiy asoslarini yanada rivojlantirish orqali ularni qonunchilik hokimiyati organlarini shakllantirish faoliyatidagi ishtirokini kengaytirish hamda ular o'rtasidagi raqobatning milliy davlatchilik taraqqiyotidagi ahamiyati bilan bog'liq masalalar bugungi kunda ham muhim vazifalardan biri bo'lib turibdi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib hamda siyosiy partiyalarning ijtimoiy-siyosiy hayotda tutgan o'rini inobatga olgan holda ularga quyidagi tarzda ta'rif berish mumkin:

Birinchidan, Siyosiy partiyalar jamoatchilik tashkilotlari sifatida namoyon bo'lib, ularda har bir fuqaro yoki guruh o'z siyosiy manfaatlarini ilgari surishi mumkin.

Ikkinchidan, siyosiy partiyalar o'zida siyosiylik tusini ifoda etuvchi jamoat tashkilotlari sirasiga kiradi. Chunki har bir siyosiy partiya o'z oldiga siyosiy hokimiyatni egallash orqali o'z manfaatlarini amalga oshirishni asosiy maqsad qilib oladi.

Uchinchidan, har bir siyosiy partiya o'zining mafkuraviy ta'siri va usullari orqali jamiyat psixologiyasi va kayfiyatiga ta'sir ko'rsatish instrumenti sifatida namoyon bo'ladi. Shu orqali aholining siyosiy faolligi oshishi kuzatiladi.

To'rtinchidan, siyosiy partiyalar siyosiy kadrlarni va ular orqali mamlakat siyosiy elitasini shakllantirishda muhim o'rin egallaydi.

Chet el mamlakatlarida partiyalar hatto ijtimoiy tizimlarni tashkil etish, tizim yaratuvchi asosning o'ziga xos elementi sifatida ham tushuniladi. Masalan, partiyaviy demokratiya xususiyatlari yoki partokratik rejimlar haqida ayni shu ma'noda gapiradilar. Xususan, GFRning Partiyalar to'g'risidagi qonuni 1-§ ning 1-bandida[18] shunday deyiladi: "Partiyalar erkin demokratik tuzum asoslarining zaruriy konstitutsiyaviy-huquqiy tarkibiy qismi hisoblanadi"[19].

XX asr boshlarida O'zbekiston hududida bir qancha jamiyat, tashkilot, harakat va partiyalar vujudga kela boshlaydi. Bizning fikrimizcha, quyidagi etishda muhim ahamiyat kasb etadi:

birinchidan, Turkiston aholisi orasida ishchilar salmog'i juda kamchilikni tashkil etgan. U ham bo'lsa asosan, shaharlar yoki temir yo'l yoqalab joylashgan aholi manzilgohlarida joylashgan;

ikkinchidan, shaharning o'rta qatlami – ziyolilar, mansabdor shaxslar, mulkdorlar, hunarmandlar – siyosiy hayotda rol o'ynagan;

uchinchidan, din va siyosat bir-biridan ajralgan holda tasavvur etilmagan. Dindorlar siyosiy maydonda, aholi orasida katta ta'sir kuchiga ega bo'lgan;

to'rtinchidan, dehqonlar mamlakat siyosiy hayotiga tobora kengroq tortila boshlagan;

beshinchidan, Turkiston siyosiy partiyalarining shakllanishi va rivojlanishida tashqi omillar, kuchlar o'z ta'sirini o'tkazgan. Shu sababli ham Rossiyadan kirib kelgan siyosiy partiyalar – sotsial-demokrat, sotsial-revolutsioner, monarxist, konstitutsion-demokrat kabilar Turkistonning mahalliy aholisi orasida o'z elektoratini topa olmadi va bu aholi tomonidan mazkur partiyalarning qo'llab-quvvatlanishiga olib kelmadi.

Siyosiy partiyalarning mazkur barcha xususiyatlari qonuniy raqobat olib borilishi sharoitida ijobiy natijalarga erishadi va davlat, jamiyat rivoji uchun hissa qo'shadi. Bugungi kunda, aynan shu sababli, demokratik jarayonlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishda mamlakatdagi siyosiy raqobatni emas, balki qonun doirasida siyosiy partiyalar o'rtasidagi raqobatni rivojlantirish asosiy maqsad va yo'nalish sifatida namoyon bo'lmoqda. Partiyalararo qonuniy raqobat fuqarolar siyosiy madaniyatidagi xalol raqobat tushunchasi bilan uzviy bog'liq.

Siyosiy partiyalar hokimiyatning konstitutsiyaviy qonunchiligi strukturasi bevosita ta'sir ko'rsatib, uning o'zgartirilishi va faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Undan tashqari siyosiy partiyalar aksariyat hollarda hokimiyat tarmoqlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni belgilab berib, nazorat etish va ta'sir o'tkazish vazifalarini bajaradi. Misol uchun parlamentlik boshqaruvi sharoitida siyosiy partiyalar davlat hokimiyatiga parlamentning nazoratini amalga oshirish va mazkur nazoratning yo'nalishlarini belgilash vazifasini bajarishi yoki mavjud hokimiyat usulini modifikatsiya qilishi va h.k.

Mutaxassislar dastlabki partiyalar vujudga kelish tarixini qadimgi Gresiya bilan bohlaydilar. Unga ko'ra, siyosiy partiyalar hududiy bo'linish asosida tashkil topgan. Qizig'i

shundaki, ilk uyushgan siyosiy kuchlar Platon, Aristotel va boshqa olimlar tomonidan salbiy baholangan. Xususan, Aristotel qadimgi Gresiyadagi uch asosiy siyosiy partiya – dengiz sohilida, tekislikda va tog'li hududlarda istiqomat qiluvchi fuqarolar o'rtasidagi mavjud kurash, o'zaro raqobat haqida yozib, bu partiyalar ijtimoiy yaxlitlik va davlat birligiga rahna solishi mumkin, deya qayd etgan[20].

Tarixiy manbalar qadimgi Rimda "partiya" tushunchasi asosan u yoki bu imperator (masalan, Sezar yoki Sula) siyosatini qo'llab-quvvatlovchi guruhni ifodalash uchun ishlatilganidan guvohlik beradi.

O'rta asrlardagi siyosiy partiyalar jamiyatda ziddiyatlar kuchayganda, feodallar va boshqa sinflar o'rtasidagi ijtimoiy kelishmovchiliklar sharoitida vujudga kelgan.

Xozirgi ko'rinishdagi partiyalar XIX asrning ikkinchi yarmida Yevropada shakllandi. Shu ma'noda siyosiy partiyalarni Yevropa madaniy tizimida paydo bo'lgan va keyinchalik zamonaviy dunyoning boshqa madaniy mintaqalariga tarqalgan siyosiy institut sifatida ko'rishimiz mumkin. G'arb siyosiy fanida partiyalar ko'pincha, saylov jarayonlarida o'ynaydigan roli orqali belgilanadi[21].

Quyidagilar fikrlarimizni tasdiqlaydi:

faoliyat yuritishdagi davomiylik va uzluksizlik, mahalliy va umummilliy organlar o'rtasidagi muntazam aloqani ta'minlash uchun partiya tuzilmasining mavjudligi;

partiya a'zolarining umumiy va mahalliy darajada hokimiyatga kirishi;

partiya dasturlarini amalga oshirish orqali hokimiyatni saqlab qolish; o'z tarafdorlari va maslakdoshlari haqida g'amxo'rlik qilishi;

- xalqning qo'llab-quvvatlashiga erishish uchun chora-tadbirlar qabul qilish.

Fanda partiyalarning mamlakatda mavjud bo'lishi, siyosiy tizimda va o'zaro munosabatga kirishishi haqida ko'plab fikrlar yuritiladi. Partiyalar o'zaro va siyosiy tizimda yaxlit nisbiy barqaror aloqalar majmuini hosil qiladi. Ushbu struktura va aloqalar majmuini partiyaviy tizim deb atash mumkin. Partiyaviy tizim jamiyat siyosiy tizimida muhim strukturalardan biri sifatida yuzaga keladi[22].

Siyosatshunos olim B.A.Isaevning fikricha, "Mamlakatda mavjud parlament partiyalarining majmui, ularning o'zaro aloqasi va o'zaro munosabati, har qaysi partiyaning siyosiy obro'-e'tiborini hisobga olgan holda o'zaro joylashgan o'rni partiyaviy tizim deb ataladi"[23]. Ma'lumki, siyosiy partiyalar jamiyatda muayyan g'oya uchun kurash olib borar ekan, ushbu jarayonda o'zaro munosabatga kirishadi. Ular bir-biri bilan raqobatda bo'ladi, ittifoqlar tuzadi, hamkorlikni amalga oshiradi. Shundan kelib chiqib, mamlakatda qonuniy (legitim) faoliyat olib boruvchi partiyalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar partiyaviy tizim deyiladi.

O'zbekiston Respublikasida siyosiy partiyalar faoliyati tarixi shartli ravishda uch bosqichga ajratib o'rganiladi.

Birinci bosqich XIX asr boshlaridan to 1924 yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Ta'kidlash joizki, davlatni boshqarishda kengash bilan ish ko'rish Turonzaminda yaratilgan barcha siyosiy adabiyotlarda uchraydi. Binobarin, partiyalarning o'tmishdoshlari goh dunyoviy, goh diniy shakllarda dastlab Markaziy osiyoda qaror topgani tarixdan ayon. Bunga misol tariqasida sarbadorlar, hurufiyalar kabi o'z mafkuraviy qarashlariga ega bo'lgan harakatlarni keltirish mumkin[24].

Mamlakatimiz hududidagi siyosiy partiyalar taraqqiy topishining ikkinchi bosqichi 1924-1991 yillargacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu bosqich mamlakat hududida yakka partiyaviylik davri bo'lgani bilan tarixdan joy olgan.

Siyosiy partiyalar rivojlanishining uchinchi bosqichi 1991 yildan hozirgacha bo'lgan davrni qamrab oladi.

O'zbekistonning mustaqillikni qo'lga kiritishi barcha sohalarida mustaqil ravishda islohotlar o'tkazish, o'z taqdirini o'zi belgilash kabi buyuk in'omlarni tuhfa etdi. "O'zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to'g'risida"gi Qonunda mamlakatda ko'ppartiyaviylik tizimi shakllanishining huquqiy asoslari belgilab berilishi natijasida yangi siyosiy partiyalarning yuzaga kelish jarayoni boshlandi.

Siyosiy partiyalar jamiyatda manfaatlarni faol ifodalash uchun o'zaro raqobatga kirishadi. Bu haqda D.Epterning quyidagi fikrlari diqqatga sazovordir "Partiya ko'pchilik kishilar qo'llab-quvvatlaydigan manfaatlar va e'tiqodlar majmuasidan iboratdir. Ular ochiqchasiga raqobatlashish bilan mashg'ul bo'lib, bu bilan tizimning harakatchanligini ta'minlaydilar"[25]. Bu ular dasturida o'z ifodasini topadi. Siyosiy partiyaning dasturi belgilab olingan yo'l, mafkurasi, elektorati manfaatini ifodalovchi muhim mezondir.

Xulosa va takliflar. Siyosiy partiyalar demokratik boshqaruvning eng muhim sub'ektlaridan biri sifatida jamiyat

taraqqiyotini o'z qarashlari orqali ifodalab beradi. Buning uchun har qanday partiya agar o'zini siyosiy partiya deb hisoblasa, avvalambor aniq g'oyaga ega bo'lishi bilan birga nimagadir yoki kimgadir muxolif bo'lishi zarur. Mana shunday holat va mana shunday yondoshish partiyaning tarafdori va unga ishongan insonlar hamda jamoaga aniq-ravshan ma'lum bo'lishi darkordir.

Shunday ekan, har bir siyosiy partiya o'z dasturiy maqsad va vazifalaridan keng jamoatchilikni xabardor etishi, targ'ib qilishi, elektorati va xayrixohlari sonini muntazam ortib borishiga erishishi, buning uchun o'zining bosma nashrlarining imidji hamda keng jamoatchilik bilan aloqalarning turli zamonaviy shakllaridan samarali foydalanishlari lozim. Siyosiy tizimda xilma-xil siyosiy partiyalarning mavjud bo'lishi, hokimiyat uchun kurash olib borishi yoki hokimiyatni amalga oshirishda faol ishtirok etishi siyosiy jarayonlar demokratik tartibda, o'zaro raqobatlashuv va hamkorlikda amalga oshirishining garovidir.

ADABIYOTLAR

1. Parlamentimiz haqiqiy demokratiya maktabiga aylanishi, islohotlarning tashabbuskori va asosiy ijrochisi bo'lishi kerak. Prezident Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlis palatalari, siyosiy partiyalar hamda O'zbekiston Ekologik harakati vakillari bilan videoselektor yig'ilishidagi ma'ruzasi. <https://uza.uz/uz/posts/parlamentimiz-a-i-iy-demokratiya-maktabiga-aylanishi-islo-ot-12-07-2017>
2. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi nashriyoti, 2004. 7-jild, 603-bet.
3. "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi, 1997. 36-bet.
4. Jo'raev S.A, Djavakova K.V. Uzbekistan: modernizatsiya i o'razvitie politicheskoy sistema. – T.: «Akademiya», 2009. 122 s.
5. Qirg'izboev M. Fuqarolik jamiyati: siyosiy partiyalar, mafkuralar, madaniyatlar. Toshkent: Sharq, 1998., Qirg'izboev M. Partalogiya. Toshkent: "Akademiya", 2007.
6. Mamadaliyev Sh. O'zbekistonda siyosiy partiyalar: shakllanish jarayonlari va rivojlanish istiqbollari. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2004.
7. O'sarov O, Saydullaeva D. O'zbekistonda siyosiy partiyalarning jamoatchilik bilan aloqalari (O'quv uslubiy qo'llanma). Toshkent: "Yurist media markazi", 2014. 128 bet.
8. Berdiqulov S. Demokratik yangilanish jarayonida siyosiy partiyalarning o'rni. Toshkent: O'zbekiston, 2011.
9. Bekov I.R. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va siyosiy partiyalar: Monografiya. Toshkent: TDYuI nashriyoti, 2010.
10. Xalilov E.H. O'zbekiston Respublikasining qonun chiqaruvchi hokimiyati: soxta vakillikdan haqiqiy parlamentarizmga qadar. Toshkent: O'zbekiston, 2001. 202 b.
11. Saidova L. Osobennosti izbiratelnoy sistema Uzbekistana i vozzrastayushaya rol politicheskix partii v etoy sistema // Materialy rabochego seminara-sovещaniya okrujnyx izbiratelnyx komissii po vyboram Prezidenta Respubliki Uzbekistan i v Oliy Majlisa Respubliki Uzbekistan. – T.: 2007 god. – S. 35.
12. Odilqoriev X.T., Razzoqov D.X. Siyosatshunoslik. Toshkent: "O'qituvchi" NMIU, 2008.
13. Qudratxo'jaev Sh. O'zbekistonda professional parlament tizimining shakllanishi istiqbollari. Toshkent: Sharq, 2007.
14. Jo'raev Q.A. Ko'ppartiyaviylik – demokratik taraqqiyotning muhim omili. T.: JIDU, 1999. 47-b,
15. Jo'raev Q. Fransiyada ko'ppartiyaviylik va muxolifat // Jamiyat va boshqaruv. 1998. 2-son. 32-33-b,
16. Jo'raev Q. Rivojlangan davlatlarda ko'ppartiyaviylik tizimini shakllantirish – demokratik taraqqiyotning muhim omili sifatida (Fransiya tajribasi misolida): Siyos.fan. nomz. olish uchun avtoref. – T.: JIDU, 1999. 19-b.
17. Nurmatov N., Qosimova N. "Saylov jarayonlarini yoritishda ommaviy axborot vositalarining ro'li". O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi. – T.: "O'zbekiston" NMIU, 2014. – 40 b.
18. Saidova L. Osobennosti izbiratelnoy sistema Uzbekistana i vozzrastayushaya rol politicheskix partii v etoy sistema // Materialy rabochego seminara-sovещaniya okrujnyx izbiratelnyx komissii po vyboram Prezidenta Respubliki Uzbekistan i v Oliy Majlisa Respubliki Uzbekistan. – T.: 2007 god. – S. 35. 20
19. Sbornik normativnyx aktov o politicheskix partiya. – M., 1993. – S. 151.
20. Aristotel o'zining "Siyosat" asari orqali sohaga oid qimmatli ma'lumotlarni e'tirof etgan. Xususan, siyosiy partiyalar haqida qator fikrlar bildiradi. Shu bois uning mazkur asari siyosiy partiyalar tarixi xususidagi nodir manbalardan sanaladi.
21. Xalilov E.H. O'zbekiston Respublikasining qonun chiqaruvchi hokimiyati: soxta vakillikdan haqiqiy parlamentarizmga qadar. Toshkent: O'zbekiston, 2001. 202-bet.
22. Irxin Yu.V., Zotov V.D., Zotova L.V. Politologiya: Uchebnie. – M.: Yurist, 2000. – S. 269-270.
23. Teoriya politika: Uchebnoe posobie / Pod red. B.A.Isaeva. – SPb: Piter, 2008. – S. 224.
24. Qirg'izboev M. Fuqarolik jamiyati: Siyosiy partiyalar, mafkuralar, madaniyatlar. – Toshkent: Sharq, 1998. 90-bet.
25. Apter D. Introduction to Political Analysis. – Cambridge, 1977. – P.157.

UDK: 378.530.145:371.3

Nurjan MATJANOV,
Nukus davlat pedagogika instituti dotsenti, pedagogika fanlari doktori
E-mail: nurjan-1974@bk.ru

Nukus DPI professori, p.f.d. G.E.Karlibaeva taqrizi asosida

KVANT NAZARIYA VA UNING ASOSIY TUSHUNCHALARINING METODOLOGIK ASOSLARI

Аннотация

Kvant fizikasi uzluksiz ta'lim tizimida ta'lim va tarbiya berishda katta pedagogik imkoniyatlarga ega bo'lib, ta'lim oluvchilarning intellektual-ijodiy salohiyatining rivojlanishiga kuchli ta'sir qiladi. Fizika o'quv predmetini o'qitishda o'qituvchidan nafaqat fizika fanini, keng ma'noda ishlab chiqarishning ilmiy-texnik, ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik asoslarini ham chuqur bilish talab etiladi. Shu sababli o'qituvchi o'zining kasbiy pedagogik amaliyotida kvant fizikasini o'qitish metodikasini tavsiyalar to'plami sifatida qaramasdan, uni o'qitishning metodologiyasi va didaktikasini ham etarli darajada o'zlashtirishi zarurligi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: fizika, kvant fizikasi, talaba, metodologiya, falsafa, bilim, ko'nikma, malaka, kvant, atom, yadro, elektron.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КВАНТОВОЙ ТЕОРИИ И ЕЕ ОСНОВНЫХ ПОНЯТИЙ

Аннотация

Квантовая физика имеет большой педагогический потенциал в образовании и обучении в системе непрерывного образования, оказывает сильное влияние на развитие интеллектуального и творческого потенциала студентов. При преподавании предмета физики от преподавателя требуется глубокое знание не только физики, но и научно-технических, социальных, экономических и экологических основ производства в широком смысле. По этой причине анализируется, что в своей профессиональной педагогической практике преподаватель должен не только рассматривать методику преподавания квантовой физики как свод рекомендаций, но и адекватно владеть методикой и дидактикой ее преподавания.

Ключевые слова: физика, квантовая физика, студент, методология, философия, знание, умение, навыки, квант, атом, ядро, электрон.

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF QUANTUM THEORY AND ITS BASIC CONCEPTS

Annotation

Quantum physics has a great pedagogical potential in education and training in the system of continuous education, it has a strong influence on the development of the intellectual and creative potential of students. When teaching the subject of physics, the teacher requires a deep knowledge of not only physics, but also the scientific, technical, social, economic and environmental foundations of production in a broad sense. For this reason, it is analyzed that in his professional pedagogical practice, the teacher should not only consider the methodology of teaching quantum physics as a set of recommendations, but also adequately master the methodology and didactics of its teaching.

Key words: physics, quantum physics, student, methodology, philosophy, knowledge, ability, skills, quantum, atom, nucleus, electron.

Kirish. Respublikamizda so'ngi yillarda xalq manfaatlari va farovonligini oshirishga qaratilgan barqaror ta'lim jarayonlarini takomillashtirish, ommaviy axborot vocitalari, ilmiy nashrlar, ijtimoiy tarmoqlardagi fikrlarning juda katta qismini ta'lim sohaci-dagi muammolarga bag'ishlash, kvant fizikasini o'qitishda ta'lim metodlarini yanada takomillashtirishning me'yoriy asoslari yaratilmoqda. "Fizika fanini chuqurlashtirilgan holda o'qitish, ilmiy va innovatsion yutuqlarni amaliyotga joriy qilishning samarali mexanizmini yaratish" [1] ustuvor vazifalar etib belgilandi. Natijada bo'lajak fizika o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda kvant fizikasi kurcini alohida bo'limlarini ta'limning mazmuni, maqadi, vazifaci va barcha komponentlari o'rtaci-dagi o'zaro aloqadorlikni ta'minlashning pedagogik imkoniyatlari kengayadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Uzluksiz ta'lim tizimida fizika o'qitish jarayoni murakkab va ma'suliyatli bo'lib, u faqatgina Olam to'g'risida yagona zamonaviy fizikaviy tasavvurlarni shakllantiribgina qolmasdan, zamonaviy texnologiyalarni amaliyotga qo'llash

talablariga to'la javob beradigan barkamol avlodni tarbiyalash uchun ham mas'uldir.

Bunday juda muhim masalalarni hal qilish uchun esa fizikaning metodologik muammolarini hisobga olish zarur. Bu masalada metodist-olim G.M.Golinning quyidagi fikrini keltirish o'rinli deb hisoblaymiz: "Yaqin vaqtlargacha umumiy o'rta maktab fizika kursi, asosan, predmetga tegishli asosiy bilimlar bilan cheklangan bo'lsa, endilikda, fizika fani, o'ziga faqatgina bilimlar tizimigina emas, balki ijtimoiy ishlab chiqarish texnologiyalarini qo'llash amaliyotini, aynan bilim, ko'nikma va malakalarning yuzaga kelish jarayonini ham qamrab oladi. Shuning uchun, fizik bilimlarning metodologik jihatlari ham, predmet jihati kabi masalalar ham to'la ochib berilishi kerak" [7].

Amalda, bu masalaning etarli darajada hal qilinmaganligidan hosil bo'layotgan muammolar va kamchiliklar yosh o'qituvchilarning kasbiy pedagogik faoliyatida o'z aksini topmoqda. Bu kamchiliklarni bartaraf qilish uchun, bo'lg'usi fizika o'qituvchilarini tayyorlashda, fizikaning falsafiy masalalari bayon qilingan adabiyotlarga, buyuk fizik olimlarning asarlariga murajaat qilib, ularda bayon

qilingan falsafiy qarashlardan o'quv jarayonida atroflicha foydalanish maqsadga muvofiqdir [18].

Ushbu masalaga metodist A.V.Usova quyidagicha fikrni bayon qiladi: "Fizik tushunchani o'zlashtirmasdan turib, qonunlar va nazariyalarni o'zlashtirish mumkin emas. Shuning uchun ham, fizika fanini o'qitish jarayonida asosiy fizik tushunchalarning yuqori darajada o'zlashtirilishini ta'minlash kerak. Buning uchun esa, o'qituvchi ularni shakllantirish jarayonini to'g'ri tashkil qilishi va boshqarishi zarur. Ammo, oliy ta'lim muassasalarining o'quv rejalarida yuqorida aytilgan ishlarni o'rgatadigan o'quv predmeti yo'q. Natijada quyidagicha paradoks yuzaga keladi: o'qituvchi tushunchalarni shakllantirishi kerak, ammo u, ularni shakllantirish qonuniyatlarini va xususiyatlarini bilmaydi" [17].

Tadqiqot metodologiyasi. Dastlab, fizika fanini o'qitishning metodologik muammosi nima ekanligini bilib olishimiz zarur, uni qisqacha quyidagicha ta'riflash mumkin: fizika fanining tarkibi tadqiqot metodlari, mavzularni o'qitishning ketma-ketligi, asosiy qonuniyatlarini va rivojlanishi hamda ularning mantiqiy bog'lanishlariga tegishli umumlashgan bilimlardir.

Metodologiya – bu kasbiy pedagogik faoliyatning ilmiy asosi va tuzilishi, o'qitishning mantiqiy ketma-ketlikda tashkil etilishi, shuningdek, tashkil etish usullari va vositalarini o'rganishdir. Fan metodologiyasi – fan asoslarini ilmiy bilishning qonunlari, tamoyillari, shakllari va usullari haqidagi ta'limot. Fan metodologiyasi, shuningdek, fan asoslarini ilmiy va o'quv-bilish faoliyatning umumiy shakllarini, ilmiy bilimlarning tuzilishi va dinamikasini, uni asoslash va bilimlarni rivojlantirish metodlarini o'rganadi. Fizika o'qitish metodologiyasi pedagogik o'quv jarayonlarining bilish nazariyasi, egallangan bilimlarni amaliyotda qo'llash va o'qitish usullarini o'z ichiga oladi. Ushbu sohaga quyidagi tadqiqot mavzulari kiradi: fizika o'qitish metodikasining shakllanishi va rivojlanish tarixi; fizika o'qitish tamoyillari; fizika o'qitish tuzilmasiga turli xil uslubiy yondashuvlar tendensiyalari; mavzuni o'qitishda xorijiy tajribani tahlil qilish va undan ta'lim muassasalarida foydalanish usullarini ishlab chiqish va takomillashtirish [12].

Tahlil va natijalar. Yangi pedagogik g'oyalarning paydo bo'lishi va shakllanishi, ular tilida fikrlashni, pedagogik jarayonni tasavvur qilishning yangi usulini ishlab chiqishni taqozo qiladi. Dastlab, yangi pedagogik g'oyalarni qabul qilish, ko'pchilik uchun, ayrim jihatdan – ishonch va intuitsiyadir. Ularni qat'iy mantiqiy asoslash masalasi, ushbu g'oya va tasavvurlar o'zining hayotiylikligini amalda ko'rsatgandan keyin hal qilinadi. Natijada yangi tadqiqot sohalari yuzaga keladi. Ushbu muammoni falsafiy jihatdan tahlil qilib, Yu.V.Sachkov quyidagi fikrni aytgan: "Yangini tushunish – dastavval unga ko'nikish va undan foydalanishni bilish, hamda bevosita yangi tushunchalar va tasavvurlar tilida fikrlash ko'nikmalarini ishlab chiqishdan iboratdir". Yangini tushunishga asos bo'lib, u qo'llaniladigan sohani o'rganish va shu sohada faoliyat ko'rsatish hisoblanadi [8].

Fizika sohasining har bir rivojlanish bosqichida fizik bilimlarni tizimlashtirib, umumiy tamoyillar asosida mantiqiy ketma-ketlikda Olamning fizik manzarasi yaratiladi. Bunda turli xil fizik nazariya va qonunlar yagona g'oya, ya'ni Olamning fizik manzarasi atrofida birlashtirish bilan ilmiy bilish nazariyasi rivojlanib boradi. Olamning fizik manzarasida materiyani muhim xususiyatlari va tuzilishi, yashash (fazoda→vaqt→harakat) shakli hamda ilmiy bilish rivojlanish qonuniyatlarini haqida o'zining aniq tabiiy ilmiy ma'nosi shakllanib, takomillashib va qaror topib boradi. Olamning fizik manzarasi bilimlar tizimini mantiqiy ketma-ketlikda tizimlashtirish hisoblanib, fizik nazariyalarni tushuntirish vositasi bo'lib xizmat qiladi [13].

Fizikaviy va falsafiy bilimlarni yagona tizimga birlashtiruvchi keng va ko'p qirrali tushunchalardan biri

Olamning fizik manzarasining fundamental metodologik ahamiyati shundan iboratki, uni to'g'ri talqin etish inson ma'naviyatining yuksalishiga sabab bo'ladi. Olamning fizik manzarasi tushunchasi fizikaviy g'oya, qonun va nazariyalar dunyoqarash mazmunini aniqlashda, shuningdek, hozirgi zamon fizikasining atrofida empirik va nazariy materiallarni birlashtirish hamda tizimlashtirish vositasi hisoblanib, muhim metodologik vazifani bajaradi [16].

Kvant nazariyasi gipoteza tufayli yuzaga kelgan falsafiy muammolarni metodologik tahlil qilish, mohiyatiga ko'ra, ilmiy bilishni rivojlantirishdagi yangi bosqichning fundamental ekanligini his qilish uchun birinchi qadamdir. Bu jarayon kvant fizikadagi diskretlik va uzluksizlikning munosabatlarini qarash orqali amalga oshiriladi [11].

M.Plank, A.Eynshteyn, N.Bor, Lui de Broyl, E.Shredenger va boshqalarning kvant mexikaning fan sifatidagi shakllanishiga, kvant fizikaga tegishli amalga oshirgan ilmiy tadqiqot ishlari, uning yuzaga kelishiga poydevor yaratgan [4].

M.Plank tomonidan kiritilgan issiqlik nurlanishidagi kvant gipotezaning fizik ma'nosini ochishda, A.Eynshteynning 1905-1906 yillarda amalga oshirgan ilmiy tadqiqot ishlari diskretlik g'oyasi yorug'lik nurlanishiga tatbiq qilinib, fotoeffekt hodisasi va qattiq jismlarning issiqlik sig'imini temperaturaga bog'lanishi tushuntiriladi. Keyinchalik, N.Bor kvant gipotezasidan atom tuzilishini tushuntirishda foydalanib, o'zining yarim klassik, yarim kvant nazariyasini yaratdi.

Ushbu g'oyalarning yanada rivojlanishi, Lui de Broylni mikrozarralarning korpuskulyar-to'lqin dualizm tabiati tushunchasini ilgari surishga olib keldi. Shuning uchun, metodologik nuqtai nazardan zarra va to'lqin xossasining birligi, kvant mexanikada maxsus shart-sharoitlar asosida emas, nazariyaning fundamenti sifatida qoraladi. Ushbu birlik g'oyasi – faqatgina kvant fizikaning ajralmas qismi bo'libgina qolmasdan, balki uning boshlang'ich tamoyilidir. Shuning uchun, olimlarni hayajonga solgan asosiy masala kvant tabiati va diskretlikning fizik dunyoqarashga kirib kelishining ob'ektiv asoslari bo'lib hisoblanadi. Ushbu masalalarning hal qilinishi bilan kvant fizikadagi statistik qonuniyatlar muammosi hamda ehtimoliy-statistik metodlarini asoslash o'zaro bevosita bog'langan. Tabiiyki, bular kvant-mexanik qonuniyatlarining mohiyatini bilish va kvant ob'ektlarning xususiyatlarini tushunishni taqozo qiladi. Fizika va falsafiy adabiyotlarda kvant tabiatini va unga asoslangan nazariyalarni muhokama qilish, fizik dunyoqarashni klassik mexanikadan relyativistiklik va kvant-mexanik evolyusiyaga o'tishga imkon yaratadi. Shu sababli, asosiy mavzulardan biri bo'lib, statistik qonunlarni muhokama qilish hisoblanadi. Keyinchalik kvant fizikasida ma'lum bo'lgan korpuskulyar-to'lqin dualizmi, statistik qonunlarni bilish nazariyasiga yanada chuqurroq kirib borishga imkon yaratadi [10].

Kvant mexanikasining ehtimoliy-statistik g'oyalari dinamik va statistik qonuniyatlar orasidagi munosabat muammosini hal qilishga ham imkon beradi. Bu muammo fizikada statistik qonuniyatlarining paydo bo'lishi bilan yuzaga kelgan edi. U, fiziklar va faylasuflar o'rtasida jiddiy bahslarga sabab bo'ldi. Ma'lumki, fizikadagi dinamik qonuniyatlar deganda, fizik kattaliklar orasidagi bog'lanishlarning bir qiymatli bo'lishi tushuniladi. Statistik qonuniyatlarga asosan u yoki bu fizik kattaliklar orasidagi bog'lanishlar ko'p qiymatli bo'lib, fizik kattaliklar ega bo'ladigan qiymatlarning ehtimolligi bir qiymatlidir.

Atom tuzilishini va uning barqarorligini tushuntirishda hozirgi kunda ayrim tushunmovchiliklar yuzaga kelyaptiki, unda atom to'g'risidagi tasavvur ikki xil tarzda shakllanib qolyapti. Misol uchun: vodorod atomini qanday tasavvur qilasiz? – deyilsa, fizika yo'nalishidagi talabalar yadro musbat zaryadga ega bo'lib, uning atrofida manfiy zaryadga ega

bo'lgan elektron statsionar orbita bo'ylab aylanadi desalar, kimyo yo'nalishdagi talabalar fizika kursida berilayotgan tushunchalardan farqliroq kimyoviy bog'lanishlarni tushuntirishda elektron yadro atrofida ma'lum ehtimollik zichligi bilan taqsimlangan s, p, d, f kabi orbitalar ko'rinishida bo'ladi deb tushuntiradilar [9].

1950 yillarda N.Bor talabalarga ma'ruza o'qib bo'lgandan so'ng bir talaba undan "Nahotki. Haqiqatan elektron orbita bo'ylab aylanadi – deb o'ylaydigan tentaklar ham bo'lgan?" deb so'raganligini u hayotlik davrida juda ko'p bor takrorlab turgan [3].

Aslida atom tuzilishi va uning tinch holatda barqarorligini qanday asoslash hamda fizika va kimyo fanlarida atomning yagona modelini talabalarda shakllantirish va rivojlantirishga erishish uchun nima ish qilish kerak?

Buning uchun atomda elektron holati qanday shakllarda bo'lishini namoyish qiladigan atomning yagona modelini taklif qilishga erishish va atom barqarorligi zaminida ehtimoliy qonuniyatlar yotishini ko'rsatish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Haqiqatdan ham yadro atrofida elektron statsionar orbitada aylanadi deb e'tirof etilsa, unda nima uchun nurlanmaslik va energiyasini yo'qotib yadroga qulab tushmasligini tushuntirib bo'lmaydi. Bordiyu, statsionar orbitada harakat qilganda nurlanmaydi degan postulatga ishongan taqdirda, barqarorlik sababini elektron aylanish jarayonida markazdan qochma va markazga intilma kuchlar tenglashib dinamik barqaror orbitada aylanadi deb qarashga olib keladi [5]. Ko'rinish turibdiki, elektron orbitada aylanadi degan tushuncha ko'p savollarga javob berishga o'zgarib. Buni tushunishda mikroob'ektning to'liq tabiatga egaligi asosida kelib chiqadigan xulosalarga tayanish kerak. Hammamizga ma'lumki mikroob'ekt uchun Lui De Broyl gipotezasiga binoan,

$$\lambda = \frac{h}{m v}$$

to'liq uzunligiga ega to'liq tabiat namoyon qilishi eksperimentlar asosida uzil-kesil isbotlangan. Bu esa λ va x yoki koordinata va impulsni bir vaqtda katta aniqlikda aniqlab bo'lmashiga olib keladi. Demak λ va x bir vaqtda katta aniqlikda aniqlanmasa, koordinata va impuls ham bir vaqtda katta aniqlikda aniqlanishi mumkin emas. Demak uning kvant fizikada traektoriya tushunchasi ham o'rinsiz. x va x_λ ni bir vaqtda aniqlash xatoligi esa h – Plank doimiyasi bilan cheklangan bo'lib, Geyzenberg noaniqlik munosabati orqali quyidagicha aniqlanadi [14]:

$$\Delta x \Delta p_x \geq h$$

Shu munosabat elektronning yadro atrofidagi harakati uchun traektoriya tushunchasini kiritib bo'lmashligi va elektronning harakat holati ehtimollik orqali baholanishini

ko'rsatish atomning barqarorligini ham tushunishga imkon beradi.

Umuman mikroob'ekt o'rganayotgan soha kichiklashib, atom o'lchamlariga yaqinlashib borgan sari noaniqlik munosabatining ahamiyati kuchayib, koordinata qanchalik aniq bo'lsa, impulsning noaniqligi ortib, bu ikki kattalikni bir vaqtda aniq o'lchash mumkin bo'lmay qoladi. Natijada traektoriyani aniq ko'rsatish imkoniyati ham yo'qolib, mikroob'ektlar uchun traektoriya tushunchasini qo'llab bo'lmaydi degan xulosaga kelinadi. Ularning harakat holati de-Broyl to'liqini yordamida ehtimoliy qonuniyatlar orqali topiladi. Shunday qonuniyatlar yordamida atomdagi elektron harakat holatlari o'rganilsa, u elektronning topilish ehtimolligini ko'rsatuvchi nuqtalardan iborat muayyan shakllardagi bulut ko'rinishida bo'ladi, ular xuddi s, p, d, f – orbitalar, shu bulutning eng zich qismini orbita deb faraz qilish mumkin bo'ladi. Bundan tashqari Geyzenberg noaniqlik munosabatidan foydalanib, orbita bo'ylab harakatdagi elektron nima uchun nurlanmasligi va yadroga qulab tushmasligi, ya'ni atom barqarorligini ham tushuntirish mumkin [6].

Agarda elektron yadroga qulab tushsa, u atom o'lchamidagi $r_1 \sim 10^{-10}$ m sohadan yadro $r_2 \sim 10^{-14}$ m sohaga o'tadi, u holda noaniqlik munosabatiga ko'ra elektronning koordinata noaniqligi kamayib impuls noaniqligi ortishi kuzatilishi kerak. Bu esa elektronning o'rtacha impuls qiymatini o'ttirishni, ya'ni qo'shimcha energiya sarflashni talab qiladi [15].

E'tirof qilamiz, atom barqaror bo'lishi uchun elektronning yadroga qulab tushishiga qarshi energiya sarflanmasdan, aksincha yadroda elektronning bo'la olishi uchun qo'shimcha energiya talab qilinayapti. Bu energiya qiymatini yadro o'lchamini hisobga olib quyidagicha baholash mumkin:

$$\Delta E = \frac{m \Delta v^2}{2} = \frac{\Delta p^2}{2m} = \frac{\hbar^2}{2m \Delta x^2} = \frac{\hbar^2}{8\pi m \Delta x^2} = 10^9 \text{ eV}$$

Bordiyu elektron yadroga tushib qoladi deyilsa, uning energiyasi yadro nuklonlari orasidagi bog'lanish energiyasi ($E_b = 10 \text{ MeV}$) dan 100 marta katta bo'lib, bunday elektronni yadroga hatto katta kuch bilan ham ushlab turib bo'lmaydi [2].

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, noaniqlik munosabati elektronning yadroga «qulashi» masalasini to'liq yo'qqa chiqarish bilan birga atom yadrosida elektron bo'lishi mumkin emasligini ham ta'kidlaydi. Shu narsani hamma vaqt yodda tutish kerakki, hozirgi kunda kvant tasavvurlar Borning kvantlash qoidasi asoslariga tayanadigan bo'lsak, unda ehtimoliy-statistik qonuniyatlar orqasida dinamikaga oid qonuniyatlar yotmasligi va aksincha voqea ular tasodifligining zaruriyat bilan dialektik munosabatini o'rnatuvchi fundamental xarakterga ega bo'lgan qonuniyat ekanini ko'rish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 19 mart PQ-5032-son "Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori.
2. Авакянц Л.П., Колесников С.В., Салеский А.М. Введение в квантовую физику. Методика решения задач / Учебное пособие. –М.: Физический факультет МГУ, 2018. – 400 с.
3. Бор Н. Избранные научные труды. Т.1. –М.: Наука, 1970. -118 с.
4. Боум А. Квантовая механика: основы и приложения: Пер. с англ. –М.: Мир, 1990. – 720 с.
5. Гейзенберг В. Часть и целое: Беседы вокруг атомной физики / В. Гейзенберг. - Едиториал УРСС. - 2010. - 232 с.
6. Гейзенберг В. Философские проблемы атомной физики / В. Гейзенберг. - ЛКИ. - 2008. - 192 с.
7. Голин Г.М. Вопросы методологии физики в курсе средней школы. – М.: Просвещение, 1987. –С. 24.
8. Джораев М. Вероятностно-статистические идеи в преподавании физики. Монография. - Тошкент: Фан, 1992. – 124 с.
9. Djo'rayev M. Fizika o'qitish metodikasi (Umumiy masalalar): o'quv qo'llanma /M.Djo'rayev. –Toshkent: abu matbuot-konsalt, 2015. – 280 b.
10. Инфельд Л. Эволюция физики / Л. Инфельд - С.Пб.: Амфора, 2013. - 304 с.
11. Куликов С. Б. Основы философского анализа науки: методология, смысл и цель /С.Б.Куликов. - Томск, 2005. - 184 с.

12. Матжанов Н. С. Методология совершенствования преподавания квантовой физики в вузе // Таълим ва инновацион тадқиқотлар. – 2021. – №. 4. – С. 118-127.
13. Матжанов Н.С. Роль квантовых идей в формировании научной картины мира // Физика фанининг ривожиди истеъдодли ёшларнинг ўрни. РИАК-ХП-2020. –Тошкент. –Б. 417-421.
14. Rasulov E.N., Begimqulov U.Sh. Kvant fizikasi. 2 qism. O'quv qo'llanma. –Toshkent: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2006. -362 b.
15. Тарасов Л.В. Основы квантовой физики / Л.В. Тарасов. - Москва: URSS.-2014. - 284 с.
16. Tursunov Q.Sh. Uzluksiz fizika ta'limida nazariy umumlashtirishlarning didaktikasi va metodikasi. Ped.fan.dokt (DSc) diss.avtoref. –Qarshi, 2021. –B. 9-13.
17. Ушаков Е.В. Введение в философию и методологию науки / Е.В. Ушаков. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Кнорус, 2008. - 592 с.
18. Fizika va astronomiya tarixi fan dasturi. “5110200-Fizika va astronomiya o'qitish metodikasi” ta'lim yo'nalishi. BD-5110200-4.04. –Toshkent: TDPU, 2019. -12 B.

UDK: 321.6/8.323

Komal MAXMUDOV,
Toshkent moliya instituti dotsenti, (PhD)
E-mail: Maxmudovks@mail.ru

TQAI professori, f.f.d. N.A.Nazarovning taqrizi asosida

SIYOSIY LIDERLIKNI O'RGANISHNING AYRIM NAZARIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Maqolada siyosiy liderlikning mazmun mohiyati va ta'rif, siyosiy rejim va siyosiy liderlik fenomeni jamiyat madaniy darajasi orqali ham shakllanish bosqichlari hamda shaxsiyati va xususiyatlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: lider, siyosiy liderlik, siyosiy rejim, ijtimoiy tuzilmalar, siyosiy jarayon, siyosat, yetakchilik, boshchilik, rahbarlik, menejer.

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРСТВА

Аннотация

В статье выделены значение и определение политического лидерства, политического режима и феномена политического лидерства, этапы формирования через культурный уровень общества, а также личность и характеристики.

Ключевые слова: лидер, политическое лидерство, политический режим, социальные структуры, политический процесс, политика, лидерство, лидерство, лидерство, менеджер.

SOME THEORETICAL FEATURES OF STUDYING POLITICAL LEADERSHIP

Annotation

In the article, the meaning and definition of political leadership, political regime and the phenomenon of political leadership, the stages of formation through the cultural level of the society, as well as personality and characteristics are highlighted.

Key words: leader, political leadership, political regime, social structures, political process, policy, leadership, leadership, leadership, manager.

Kirish. Bugungi zamonaviy siyosiy jarayonda siyosiy liderlarning roli ortib bormoqda. Shu munosabat bilan muayyan hokimiyat subyektlari tomonidan eng muhim boshqaruv funksiyalarini amalga oshirish mexanizmlari bilan bog'liq bo'lgan siyosiy liderlikning faollik xususiyatini o'rganish muhimdir. Turli siyosiy rejim, ijtimoiy tuzilmalar va umuman jamiyatning faoliyati siyosiy liderliklarning boshqaruv harakatlari samadadorlikgiga bog'liq bo'lib turibdi.

“Siyosiy liderlik” tushunchasi zamonaviy siyosiy jarayonni o'rganishda universallikka erishdi. Ingliz tilidagi “lider” atamasining boshqa tillarga o'zgarishsiz kiritilgani uning universalligidan dalolat beradi, bunga qisman ingliz tilining zamonaviy dunyoda xalqaro muloqotning universal tilga aylanishi yordam berdi. Siyosiy liderlik keng tarqalgan va qoida tariqasida, intuitiv ravishda tushunilgan hodisalarni anglatadi. Siyosiy liderlik tushunchasini, aksincha, aniqlash qiyin, chunki u institutsional, madaniy va tarixiy kontekstlarga, umumiy va xususiy vaziyatga bog'liq[1].

Qisqacha Oksford inglizcha lug'ati rahbari guruh, tashkilot yoki mamlakatni boshqaradigan yoki unga buyruq beradigan shaxs sifatida belgilaydi. “Rahbarlik qilish” degani, odam yoki hayvonni unga ergashishga majburlash (majburlash), eskort orqali manzilga yo'l ko'rsatishni anglatadi[2]. Boshqacha qilib aytganda, “liderlik” XIX-asrda ko'plab mamlakatlarda lingvistik jihatdan moslashtirilgan. Rahbarlik ommaviy siyosatning yuzaga kelishi, ijtimoiy guruhlar o'rnining oshirishi, ommaviy jamiyatning shakllanishi, kommunikativ aloqalarlarning rivojlanishi munosabati bilan tadqiqotlarning umumiy obyektiga aylangan. O'zbek tilida ham “siyosat” va “yetakchilik” tushunchalari bir xil ma'noda keladi. “Boshchilik”, “boshlab bormoq”, “rahbarlik”[3].

E. Fromm siyosiy liderlik tipini inson hayotida boshqaradigan asosiy motiv uning insoniy tabiatini to'liq ifoda etish zarurati, degan dastlabki taxminga asoslanadi. U insonning asosiy ekzistensial ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan usullarida namoyon bo'ladigan quyidagi tendensiyalarda namoyon bo'ladi:

- boshqa odamlar va tabiiy narsalar bilan munosabatlarda ishtirok etish;
- dunyoda nom qoldirish, o'zidan kattaroq narsaga tegishli bo'lish hissiyoti;
- o'z shaxsini izlashga, atrof-muhit bilan munosabatlarni o'rnatish rejalarini aniqlashga jalb qilish;
- o'z tabiatining boshqa odamlardan va tashqi dunyodan aloqalari va bog'liqliklarini yengib o'tish qobiliyati.
- rahbarning “yuqori” istagi - bu ehtiyojlarni qondirish;
- aloqa o'rnatish (ijtimoiy tan olish) hokimiyatga muhabbat qo'yish;
- o'zini yaratish va bunyodkorlik ijodi [4];

Ko'pincha liderlik va boshqaruv haqidagi adabiyotlarda mahalliy va milliy darajadagi siyosiy liderlik odatda ijtimoiy yetakchilikning kichik turi sifatida qaraladi. Yetakchilik tashkilotlarda, biznesda, dinda, kasaba uyushmalarida, xayriya tashkilotlarida, norasmiy tashkilotlarda va boshqalarda mavjud. Yetakchilikning mavjudligi uchun guruhlarining mavjudligi zarur va guruhlar paydo bo'lgan joyda yetakchilik paydo bo'ladi. Yetakchilik guruh ichidagi hodisa sifatida norasmiy munosabatlar tarkibida alohida o'rin tutadi. Bu shaxsiy ta'sirga asoslanib, guruhning ma'lum bir qismini o'z niyatlariga muvofiq harakat qilishga yoki o'zini tutishga undaydigan shaxsdan kelib chiqadigan norasmiy yetakchilik yoki ta'sir funksiyasi bilan bog'liq. Ushbu funksiyani bajaradigan yoki o'z zimmasiga olgan shaxs yetakchidir[5]. Lekin siyosiy lider emas. Siyosiy

lider davlat va jamiyat obyektini to'liq qamrab oladi hamda uyg'unlashtiradi.

Boshqacha qilib aytganda, boshqaruv va boshliq, birinchi navbatda, rasmiy tuzilmaning vositasi va funksoneri. Jamiyat subyekti sifatida jamoa hayotining barcha jabhalarini rasmiy tartibga solish jarayonlarini amalga oshirish uchun rahbar butun jamoaning rasmiy rahbari rolga tayinlanadi yoki saylanadi. Boshliq - ba'zi umumiy ijtimoiy meyorlarni ifodalovchi shaxs. Ushbu standartlar jamoaning barcha a'zolari uchun majburiydir. U ularning xo'jayini, jamoasi umuman jamiyat o'rtasida tashuvchi va vositachi. Va agar menejer jamiyat talablariga javob bermasa, unda yanada barqaror darajadagi guruh normalari buziladi va jamoa deformatsiyalanadi.

Menejer guruhning tartibga solish funksiyalarining huquqiy asoslariga tayanadi. U muhim rasmiy funktsiyani bajaradi va obro'li maqomni egallaydi, chunki u ma'lum bir kuch darajasida. Bu jamoa a'zolarini uning rasmiy vakolatlarini tan olishga majbur qiladi. Bunday rahbarning harakatlarining asosi hokimiyatning vakolatidir. Menejer jamiyat miqyosida bir necha bor ijtimoiy munosabatlar vositachiligidagi umumiy faoliyat dasturini tuzishda qaror qabul qilish uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladi. Boshliq makro muhit hodisalari bilan ko'proq bog'liqdir. Menejment jamoa hayotini tashkil etishning barqaror omilidir[6].

Ijtimoiy yetakchilik toifasiga tashkiliy, diniy, texnologik va boshqa yetakchilik turlari, shu jumladan ijtimoiy turlardan biri bo'lgan siyosiy yetakchilik kiradi. Ko'p jihatdan siyosiy liderlik ijtimoiy yetakchilikning boshqa turlari bilan bir xil ekanligiga asoslanib, shuning uchun ba'zi olimlar buni kengroq kategoriya kontekstida ko'rib chiqadi. Darhaqiqat, har qanday yetakchilik voqealar rivojini aniqlash va o'zgartirish qobiliyati bilan uzviy bog'liqdir. Biroq, siyosiy liderlikning o'ziga xos xususiyatlari bor. Siyosiy liderlikning boshqa ijtimoiy yetakchilik turlaridan farqi shundaki, rahbarlar kuchga ega, ya'ni voqealar rivojini o'zgartirish uchun ijtimoiy ta'sirning barcha usullaridan foydalanish qobiliyat-ta'siri (hokimiyat va ishonitirish, rag'batlantirish, moddiy va ma'naviy va majburlash (zo'ravonlik va to'g'ridan-to'g'ri zo'ravonlik tahdidi)[7].

Jamiyat faoliyatining o'ta og'ir sharoitida unga milliy harakatni boshqarishda yordam beradigan fazilatlariga ega bo'lgan milliy miqyosdagi siyosiy rahbarga ehtiyoj to'g'ilishi bugun ilmiy aksiomasiga aylangan. U quyidagi fazilatlarida namoyon bo'ladi:

- avvalgi an'analari yo'qolgan, parokanda jamiyat hukmronlik qilgan sharoitda maqsadlar, dasturlar, mafkuralarni shakllantirish qobiliyati;
- muayyan tarixiy davr uchun asosiy milliy qadriyatlarni aks ettirish qobiliyati;
- ekstremal vaziyatda qaror qabul qilishda byurokratik protseduralardan tashqariga chiqishga qodirlik;
- asosiy milliy manfaatlarini mamlakat tarixi, zamonaviy va oldingi avlod an'analari bilan bog'lash qobiliyati;
- elitadan butun jamiyatga tarqaladigan xulq-atvor va fikrlashning tubdan yangi modelini yaratish san'ati;
- millatning ishonchi va optimistik ruhiyatini ilhomlantirish, unga mavhumlik va boshboshdoqlikni yengishga yordam berish qobiliyatlari bilan belgilanadi[8].

Hokimiyatdan tashqari, siyosiy liderlik ijtimoiy yetakchilikdan siyosiy rahbar hal qilishi kerak bo'lgan muammolar ko'lami bilan farq qiladi. J. Blondelning ta'kidlashicha, "siyosiy liderlik -bu keng ko'lami masalalar va muammolar bo'yicha amalga oshiriladigan ma'noda hokimiyatning alohida turi. Agar ko'pchiligimiz guruh ustidan hokimiyatga ega bo'lsak va uzoq vaqt davomida, natijada ular ham yetakchi bo'lishlari mumkin, ammo siyosiy liderlar o'z kuchlarini xalqaro ishlar, mudofaa, fuqarolarning iqtisodiy va

ijtimoiy farovonligini o'z ichiga olgan sohada amalga oshiradilar, hatto madaniyat va san'at"[9].

Kontekstli o'zgarishlar yuz berishi mumkin bo'lsa-da yetakchilikka rioya qilish har doim guruhning turmush tarzi yoki qadriyatlariga qarshi turadigan atrof-muhit yoki kontekstga yangilik va moslashuvning ijtimoiy jarayonidir. Rahbarning vazifalariga quyidagilar kiradi: muammoni talqin qilish; muammoni hal qilish yo'llarini taklif qilish; muammoning shaxsiy qarashlarini tarqatish yoki targ'ib qilish va uni hal qilish; muammoni hal qilish yo'llarini amalga oshirish uchun tarafdorlarni safarbar qilish.

Siyosiy liderlik yetakchilikning turli shakllari orasida alohida o'rin tutadi, chunki uning jamoat hayotiga va ko'plab odamlar tadqiriga oid voqealarga ta'siri ayniqsa muhimdir. Siyosiy liderlik yetakchilikning barcha shakllarini birlashtiradigan xususiyatlarga ega[10].

Birinchidan, siyosiy liderlik bilvosita xarakter bilan ajralib turadi. Siyosiy rahbarlar va jamiyat o'rtasidagi aloqa ko'plab institutlar vositachiligidagi amalga oshiriladi; siyosiy partiyalar, manfaatdor guruhlar, davlat organlari, ommaviy axborot vositalari, shahar ma'muriyatlari, korxonalar, muassasalar va boshqalar[11].

Ikkinchidan, zamonaviy siyosiy liderlik xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Masalan, "prezidentlik" tushunchasi murakkab tuzilmani va katta apparat ishini nazarda tutadi. Har qanday siyosat bayonotni e'lon qilishdan oldin Prezident sohadagi mutaxassislar bilan maslahatlashadi. Prezident maslahatchilari mavjud vaziyatni baholashda muhim rol o'ynaydi, nutq mualliflari bayonot matnining sayqallashuvida ishtirok etadilar. Siyosiy liderlik kichik guruhlar rahbariyatidan shunday farq qiladi.

Uchinchidan, to'g'ridan-to'g'ri aloqalarga asoslangan kichik guruhlar o'z rahbaridan yetakchi rolini bajarish qobiliyati va tayyorligini talab qilsa, ko'p sonli odamlarni jalb qiladigan siyosiy soha rahbarlari lavozimlarini rasmiylashtirishni talab qiladi. Shunday qilib, siyosiy liderlik hokimiyatga asoslangan va jamiyat tomonidan rahbarning o'z rolini yengish qobiliyatini tan olishni nazarda tutadigan norasmiy jihatlarni ham, ma'lum bir shaxsning tashkilot a'zolariga ustuvor ta'sirini ifodalovchi rasmiy jihatlarni ham o'z ichiga oladi.

To'rtinchidan, siyosiy rahbarlarning aksariyati erkaklardir. Margaret Tetcher (Buyuk Britaniya), Benazir Bxutto (Pokiston), Indra Gandti (Hindiston), Angela Merkel (Germaniya) kabi mashhur ayol siyosatchilarning siyosiy martabalarini kamdan-kam istisno hodisa. Parlamentlararo Ittifoq ma'lumotlariga ko'ra, ayollar butun dunyo bo'ylab deputatlar korpusi a'zolari umumiy sonining atigi 13 foizini tashkil qiladi, shu bilan birga ularning hammasi ham siyosiy lider tushunchasi mezonlariga javob bermaydi[12].

Madaniy kontekst siyosiy liderlik ta'rifiga katta mazmun beradi. Masalan, o'zbek madaniy kontekstida sentemental hamdard yoki zaif xarakterga ega bo'lgan rahbar muvaffaqiyatsiz shaxs sifatida rad etiladi. Chunki, siyosiy rejim va siyosiy liderlik fenomeni jamiyat madaniy darajasi orqali ham shakllanadi. Totalitar psixologiya ustuvor bo'lgan jamiyatda demokratik rejim rivojlanmaydi. Biroq, aksariyat tadqiqotchilar siyosiy liderlik ta'rifining quyidagi elementlar ahamiyati to'g'risida yakdil qarashlar mavjud: liderning shaxsiyati va xususiyatlari, shu jumladan axloqiy va aqliy, rahbarning o'ziga xos xususiyatlari va u bilan muloqot qiladigan izdoshlarning axloqiy-madaniy xarakteri, umumiy madaniyat, siyosiy madaniyat, siyosiy iqlim, normalar va institutlar, har bir aniq tarixiy vaziyatda rahbarlar va ularning izdoshlari duch keladigan jamoaviy muammolar, rahbar hukmlarining tabiati va ularning atrof-muhit tomonidan talqin qilinishi, rahbar o'z va umumiy maqsadlariga erishish, shuningdek, o'z pozitsiyasini qo'llab-quvvatlashni ta'minlash uchun foydalanadigan vositalar, rahbarning sa'y-harakatlari

natijalarining samaradorligi, haqiqiy yoki ramziy, uzoq muddatli yoki qisqa muddatli oqibatlar[13] bilan ifodalanadi. Sh.Rashidov totalitar sharoitda aynan shunday sifat va fazilatlar bilan totalitar muhitni liberallashtirishga erishadi. Bunday siyosiy hodisa totalitar rejimning ham tipologiyalarga bo'linishi mumkinligini vujudga keltiradiki, bu jihatlarda hamon o'rganilgan emas.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, siyosiy yetakchilik nafaqat fuqarolik jamiyatining rivojlanishi, uning institutlari tomonidan ma'lum darajada yetuklikka erishish natijasi, balki

shakllanishning zaruriy sharti, omili sifatida totalitar, avtoritar va demokratik jamiyatlar siyosiy rejimi sharoitida ko'rib chiqish va liderlikning barcha davrlarga xos umumiy xususiyatlarini aniqlash lozim bo'ladi. Aksincha, liderlik fenomenini belgilashga doir bugungi ilmiy tadqiqot nuqsonlari takrorlanib kelaveradi. YA'ni ilmiylikdan ko'ra, tor doiradagi milliylik xususiyatlari ustuvorlik qiladi. YA'ni bashariyat uchun dispotik rahbar, ayni bir paytda, millat uchun siyosiy lider darajasiga ko'tariladi.

ADABIYOTLAR

1. Biondel J. Political Leadership. London. Sage, 1987; Klenke K. Women and Leadership: A Contextual Perspective. New York: Springer, 1996; Wildavsky A.A. Culture Theory of Leadership//Leadership and Politics: New Perspectives in Political Science. Lawrence: University Press of Kansas, 2006, p.p. 87-113.
2. The Concise Oxford English Dictionary.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. https://n.ziyouz.com/books/uzbek_tilining_izohli_lugati/.
4. Фромм Э. Человек для себя: исследование психологических проблем этики. Минск, 1992. С-34.
5. Блондель Ж. Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу. - М.: 1992.С-45.
6. GrintK. Leadership: Limits and Possibilities. - New York: Palgrave Macmillan, 2005, 192 p.
7. КупчинН. Политическое лидерство как феномен гражданского общества диссертации и автореферата по ВАК РФ 23.00.02, доктор политических наук, 2008. С-34.
8. Мухаев Р.Т. Теория политики: учебник для студентов вузов, обучающихся по гуманитарно-социальным дисциплинам (020000) и специальности «Международные отношения» (350200). М., 2005. С.447-448.
9. БлондельЖ. Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу.—Москва, 1992. —С.15.
10. БлондельЖ. Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу.—Москва, 1992. —С.87.
11. Heifetz R. Leadership Without Easy Answers. Cambridge MA: Harvard University Press, 1994; Tucker R.C. Politics as Leadership, 2nd edn. Columbia MO: University of Missouri Press, 1995.
12. Молчанова Е.Н. К вопросу о тендерной психологии лидерстве // Сборник «Социальное партнерство в решении тендерных проблем». - Набережные Челны, 2002. - С. 77.
13. Mascinlli J., Molchanov M.A., Knight W.A. Op. cit., p. 5-6.

UDK: 316.628

Davron NAZAROV,

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti tayanch doktoranti

E-mail: davron.nazarov.1993@mail.ru

... dotsent, pedagogika fanlari doktori (DSc) Ishtayev J.M taqrizi asosida

YOSH SAMBOCHILARDA MOTIVLAR SHAKLLANISHINI XARAKTERLI XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Sport faoliyati motivlar kuchi bilan uzviy bog'liq bo'lib, ular turli nomda tavsiflanib bir qator omillar bilan tushuntiriladi. Shuningdek yosh sportchining ezgu istaklari, dolzarb vazifalari, burch va ma'suliyat hislari bilan bog'liqdir. Muntazam sport bilan shug'ullanish natijasida motivlar xarakterida o'zgarish sodir bo'ladi.

Kalit so'zlar: Sport faoliyati, yosh sportchilar, sportchining psixologik holati, motivatsion yo'nalganlik, sport murabbiylari, sport mahorati, xarakter xususiyati, shaxsiy sifatlar, mas'uliyat hissi, korrelyatsion tahlil.

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ МОТИВОВ У ЮНЫХ САМБИСТОВ

Аннотация

Спортивная деятельность неразрывно связана с силой мотивов, что объясняется рядом факторов, которые описываются под разными названиями. Это также связано с добрыми пожеланиями, текущими задачами, чувством долга и ответственности молодого спортсмена.

Ключевые слова: Спортивная активность, юные спортсмены, психологическое состояние спортсмена, мотивационная направленность, спортивные тренеры, спортивное мастерство, черта характера, личностные качества, чувство ответственности, корреляционный анализ.

CHARACTERISTIC FEATURES OF THE FORMATION OF MOTIVES IN YOUNG SAMBO WRESTLERS

Annotation

Sports activity is inextricably linked with the power of motives, which is explained by a number of factors that are described under different names. It is also connected with good wishes, current tasks, a sense of duty and responsibility of a young athlete.

Key words: Sports activity, young athletes, psychological state of an athlete, motivational orientation, sports coaches, sportsmanship, character trait, personal qualities, sense of responsibility, correlation analysis.

Kirish: Ma'lumki, Xalq shuhratini dunyoga tarannum etishda jismoniy tarbiya va sportning o'rni beqiyosdir. Jahon miqyosidagi turli nufuzli musobaqalarda o'zbek yoshlari erishayotgan g'alabalar bu haqiqatni tasdiqlab turibdi. Chunki barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori va kelajak asosi hisoblanadi. Ona Vatan buyuk bo'lmog'i uchun shu zaminda yashovchilar aqlan va jismonan sog'lom bo'lishlari shart. Ma'naviy va jimoniy barkamol avlodni tarbiyalash faqat milliy ehtiyojgina emas, balki umumdavlat ahamiyatiga molik masala hisoblanib, u- ko'p millatli Vatanimizda tug'ilib o'sgan, tomir yoygan barcha qardosh xalqlar uchun birday ezgu maqsaddir. Muhtaram Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyevning 2022-yil 11-noyabrda "Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlarni tayyorlash hamda ilmiy tadqiqotlar tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-414-son qarori [1] da ham jismoniy tarbiya va sport sohasida xalqaro standartlarga muvofiq kompleks bilimlarga ega malakali kadrlar tayyorlash sifatini yaxshilash, sportda ilm-fanni jadal rivojlantirish, yuqori malakali raqobatbardosh trener-o'qituvchilar, mutaxassislar hamda ilmiy xodimlarni tayyorlash jarayonlarini yanada takomillashtirish, aholi o'rtasida ommaviy sportni rivojlantirish va sog'lom turmush tarzini keng targ'ib qilish eng ustuvor vazifalardan biri etib belgilangan.

Shunday ekan, sportchini texnik tayyorlash, ruhan chinqitirish, o'ziga ishonchni shakllantirish va uning rolini aniqlash masalalarini o'rganish psixolog mutaxassislar oldida turgan muhim vazifa ekanligini anglagan holda ushbu mavzuni imkon qadar tadqiq etishga kirishdik. Xususan, sport psixologiyasida sportchini texnik jihatdan tayyorgarligini oshirishda xarakter xususiyatlarning ahamiyati va buni

sportchi faoliyatiga ta'siri nisbatan kam o'rganilganligi, bu biz tanlagan tadqiqot ishining dolzarbligini belgilaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Psixologik izlanishlarda, motivatsiya muammosini tadqiq etish quyidagicha ko'rinishga ega.

Bixeviorizm ta'limotida motivatsiya muammosi. Asosiy g'oyasi xulq-atvor motivlarini «stimul-reaksiya» tamoyiliga tayanib, ya'ni tashqi ta'sirlarga organizmning javob reaksiyasi motivlar sifatida talqin etildi. Hozirgi zamon bixevioristlari stimolni tashqi qo'zg'atuvchi sifatida talqin qiladilar va organizmning ichki energiyasini faollashtiruvchi deb hisoblaydilar [2].

Psixooanaliz ta'limotida motivatsiya masalasi. Ma'lumki, Z. Freyding konsepsiyasida mayllar va instinktlar tushunchalari o'rtasida hech qanday tafovut yo'qdir. Ongsizli ta'limotining asoschisi Z. Freyd xulq motivalari va ehtiyojlari muammosini ishlab chiqqan holda, motivatsiyaning manbai instinkt, u tur va individning saqlanish shartidir deb ta'kidlaydi. Z. Freyd ta'kidlab o'tgan dinamik xususiyatlar va xossalari mohiyatida motivatsiyaning chuqur asosiy manbasini ko'radi [3].

Geshtalt psixologiyada motivlar muammosi. Geshtalt psixologiya maktabi namoyondalari uchun motivatsiya o'ziga xos talqinga ega bo'lib, uning mohiyatini eksperimental tarzda o'rganishga, ochib berishga intilish ko'rsatkichi bilan boshqalardan ajralib turadi [4].

Sobiq sovet psixologiyasida inson motivlari masalasi. Sovet psixologlari motivlarni tushuntirishda va uning tarkibiy qismlarini belgilashda dinamik va ma'naviy (ma'naviy) tomonlarining uyg'unligidan kelib chiqqan holda talqin qiladilar. S.L. Rubinshteyn motivning psixologik mohiyati

to'g'risida quyidagi mulohazalarni bildiradi: motivatsiya – bu psixika orqali hosil bo'ladigan determinatsiyadir; motiv – bu shaxs xulq-atvorining kognitivistik jarayonini bevosita tashqi olam bilan bog'lovchi sub'yektiv tarzda aks etish demakdir.

A.N. Leontevning fikricha, faoliyatning tuzilishi: maqsadga qaratilgan xatti-harakatlar va operatsiyalardan iboratdir. Odatda faoliyat o'zining predmeti va motiviga ega bo'lib, agarda motiv bilan predmet (jism, narsa) o'rtasida mutanosiblik (moslik) vujudga kelsa, demak shundagina u tub ma'nodagi faoliyatga aylanadi [5].

Hozirga qadar motiv va motivatsiya muammolari xorij olimlaridan Porter Lourer, K. Levin, A. Maslou, Uilyam Djems, rus olimlaridan L.S. Vigotskiy, A.N. Leontyev, S.L. Rubinshteyn, P.M. Yakobson, V.S. Merlin, L.I. Bojovich, Xek-Xauzen, A.F. Lazurskiy, V.K. Kalin, Ye.P. Ilin motivatsiya muammosiga doir izlanishlari shuningdek, sportchi psixologiyasiga oid Yu.M. Bludov, V.A. Plaxtiyenko, Ye.N. Gogunov, Ye.P. Ilin, P.A. Rudik, V.K. Safonov tadqiqotlari, konsepsiyalari, mamlakatimiz olimlaridan E.G. G'oziyev, Z.G. Gapparov, M.M. Mamatov, R.Z. Gaynutdinov, A.I. Rasulov, O.E. Hayitov, R.A. Abdurasulov, J.M. Ishtaev, A.U. Xayitov, Z.E. G'oziyevalarning sportda psixodiagnostika, sportda motivlar, sport psixologiyasi, motivatsiya va uni tadqiq etish usullari masalalariga doir tadqiqotlari nazariy asos qilib olindi.

Tadqiqot metodologiyasi. Sambo kurashining tayyorgarlik bosqichlarida trenirovka nagruzkalarining me'yorlash F.M. Po'latov [6], Kasb tanlash motivatsiyasi va uning dinamikasi R.Z. Asamova [7], Sportchilarning muvaffaqiyatlarini prognoz qilishning psixologik mezonlari: yakkakurashchilar misolida Zefirova, Yekaterina Vitalievna [8], Sportchi shaxsining gender rivojlanishi psixologiyasi. Damadaeva, Anjela Sergeevna [9], 10-12 yoshli sambochilarni

dastlabki tayyorgarlik bosqichining shaxsiy sifatarga yo'naltirilgan texnologiyasi. Noskov, Sergey Aleksandrovich [10], Olimpiya zaxiralari maktabida dastlabki tayyorgarlik bosqichi uchun sambochilarni psixologik-pedagogik tanlash. Xmeleva, Evgeniya Pavlovna [11] izlanishlari tadqiqotning metodologiyasi hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Biz tadqiqotimiz davomida tanlangan muammoni "O'smirlarni sport bilan shug'ullanish motivatsiyasi" psixologik so'rovnomasi [12] orqali sambo sporti bilan shug'ullanuvchi yosh sportchilarda motivatsiyani shakllantirish omillarini amaliy o'rganishga harakat qildik. Tadqiqot obyekti sifatida Qibray tumani bolalar-o'smirlar sport maktabi, Yunusobod tumani 1-sonli sport maktabi, Mirzo Ulug'bek tumani 2-sonli bolalar-o'smirlar sport maktabi, Mirzo Ulug'bek tumani, Qorasuv-1 sport klubi, O'zbekiston Sambo federatsiyasini tanlab oldik. Mazkur so'rovnoma sportchilardagi quyidagi:

1. O'z-o'zini rivojlantirishga intilish (salomatlikni mustahkamlash, qaddi-qomatni tuzatish, jismoniy va irodaviy sifatlarini rivojlantirish).

2. Shaxsning o'z mavqeini o'rnatishga intilishi (boshqalardan kam bo'lmaslikni, mashhur sportchiga o'xshashni, e'tirof etilishini xohlash, jamoa, shahar, davlat sha'nini himoya qilish, qarama-qarshi jins uchun jozibali bo'lish).

3. Ijtimoiy ustanovkalar (sport bilan shug'ullanishning urf bo'lganligi, oilaviy sport an'analari davom ettirishga intilish, mehnatga va harbiy xizmatga tayyorlik).

4. Moddiy ehtiyojlarning qondirilishi (moddiy manfaatdorlik).

5. Muloqot qilishga intilish (do'stlar bilan muloqot qilish, sport jamoasida muloqot qilishga intilish).

motivatsion tuzilmasi haqida fikr yuritish mumkin bo'lgan motivatsion profilini tuzishda yordam beradi.

1-jadval

"O'smirlarni sport bilan shug'ullanish motivatsiyasi" psixologik so'rovnomasi natijalari orasidagi umumiy korrelyatsiya (Pirson kor. koef. bo'yicha)

		O'z-o'zini rivojlantirish motivi	O'z shaxsining ahamiyati motivi:	Ijtimoiy ko'rsatmalar motivi:	Moddiy ehtiyojlarni qondirish motivi	Muloqot motivi:
O'z-o'zini rivojlantirish motivi	Pirson korrelyatsiyasi	1	,169	,033	-,248	,171
	Qarang: (2 tomon)		,241	,822	,082	,235
	Ishtirokchilar soni	50	50	50	50	50
O'z shaxsining ahamiyati motivi:	Pirson korrelyatsiyasi	,169	1	-,301*	-,371**	-,157
	Qarang: (2 tomon)	,241		,034	,008	,276
	Ishtirokchilar soni	50	50	50	50	50
Ijtimoiy ko'rsatmalar motivi:	Pirson korrelyatsiyasi	,033	-,301*	1	-,228	-,347*
	Qarang: (2 tomon)	,822	,034		,112	,013
	Ishtirokchilar soni	50	50	50	50	50
Moddiy ehtiyojlarni qondirish motivi	Pirson korrelyatsiyasi	-,248	-,371**	-,228	1	,220
	Qarang: (2 tomon)	,082	,008	,112		,125
	Ishtirokchilar soni	50	50	50	50	50
Muloqot motivi:	Pirson korrelyatsiyasi	,171	-,157	-,347*	,220	1
	Qarang: (2 tomon)	,235	,276	,013	,125	
	Ishtirokchilar soni	50	50	50	50	50

*Korrelyatsiya 0.05 darajasida (2 tomon).

**Korrelyatsiya 0.01 darajasida (2 tomon).

2-jadval

Nazorat guruhi sportchilarining natijalari orasidagi korrelyatsiya
(Pirson kor. koef. bo'yicha)

		O'z-o'zini rivojlantirish motivi	O'z shaxsining ahamiyati motivi:	Ijtimoiy ko'rsatmalar motivi:	Moddiy ehtiyojlarni qondirish motivi	Muloqot motivi:
O'z-o'zini rivojlantirish motivi	Pirson korrelyatsiyasi	1	,125	-,029	-,061	,213
	Qarang: (2 tomon)		,598	,904	,799	,368
	Ishtirokchilar soni	20	20	20	20	20
O'z shaxsining ahamiyati motivi:	Pirson korrelyatsiyasi	,125	1	-,274	-,474*	-,054
	Qarang: (2 tomon)	,598		,242	,035	,822
	Ishtirokchilar soni	20	20	20	20	20

Ijtimoiy ko'rsatmalar motivi:	Pirson korrelyatsiyasi	-,029	-,274	1	-,207	-,374
	Qarang: (2 tomon)	,904	,242		,381	,104
	Ishtirokchilar soni	20	20	20	20	20
Moddiy ehtiyojlarni qondirish motivi	Pirson korrelyatsiyasi	-,061	-,474*	-,207	1	,229
	Qarang: (2 tomon)	,799	,035	,381		,331
	Ishtirokchilar soni	20	20	20	20	20
Muloqot motivi:	Pirson korrelyatsiyasi	,213	-,054	-,374	,229	1
	Qarang: (2 tomon)	,368	,822	,104	,331	
	Ishtirokchilar soni	20	20	20	20	20

*. Korrelyatsiya 0.05 darajasida (2 tomon.).

3-jadval

Tajriba guruhi sportchilarining natijalari orasidagi korrelyatsiya

(Pirson kor. koef. bo'yicha)

		O'z-o'zini rivojlantirish motivi	O'z shaxsining ahamiyati motivi:	Ijtimoiy ko'rsatmalar motivi:	Moddiy ehtiyojlarni qondirish motivi	Muloqot motivi:
O'z-o'zini rivojlantirish motivi	Pirson korrelyatsiyasi	1	,181	-,257	-,121	,204
	Qarang: (2 tomon)		,444	,274	,610	,388
	Ishtirokchilar soni	20	20	20	20	20
O'z shaxsining ahamiyati motivi:	Pirson korrelyatsiyasi	,181	1	-,599**	-,254	-,285
	Qarang: (2 tomon)	,444		,005	,280	,224
	Ishtirokchilar soni	20	20	20	20	20
Ijtimoiy ko'rsatmalar motivi:	Pirson korrelyatsiyasi	-,257	-,599**	1	,155	-,114
	Qarang: (2 tomon)	,274	,005		,514	,632
	Ishtirokchilar soni	20	20	20	20	20
Moddiy ehtiyojlarni qondirish motivi	Pirson korrelyatsiyasi	-,121	-,254	,155	1	,266
	Qarang: (2 tomon)	,610	,280	,514		,256
	Ishtirokchilar soni	20	20	20	20	20
Muloqot motivi:	Pirson korrelyatsiyasi	,204	-,285	-,114	,266	1
	Qarang: (2 tomon)	,388	,224	,632	,256	
	Ishtirokchilar soni	20	20	20	20	20

**Korrelyatsiya 0.01 darajasida (2 tomon.).

4-jadval

Milliy terma jamoa sportchilarining natijalari orasidagi korrelyatsiya

(Pirson kor. koef. bo'yicha)

		O'z-o'zini rivojlantirish motivi	O'z shaxsining ahamiyati motivi:	Ijtimoiy ko'rsatmalar motivi:	Moddiy ehtiyojlarni qondirish motivi	Muloqot motivi:
O'z-o'zini rivojlantirish motivi	Pirson korrelyatsiyasi	1	-,062	-,195	-,554	,521
	Qarang: (2 tomon)		,864	,590	,097	,122
	Ishtirokchilar soni	10	10	10	10	10
O'z shaxsining ahamiyati motivi:	Pirson korrelyatsiyasi	-,062	1	-,346	-,175	-,162
	Qarang: (2 tomon)	,864		,327	,629	,655
	Ishtirokchilar soni	10	10	10	10	10
Ijtimoiy ko'rsatmalar motivi:	Pirson korrelyatsiyasi	-,195	-,346	1	,288	-,457
	Qarang: (2 tomon)	,590	,327		,420	,184
	Ishtirokchilar soni	10	10	10	10	10
Moddiy ehtiyojlarni qondirish motivi	Pirson korrelyatsiyasi	-,554	-,175	,288	1	-,616
	Qarang: (2 tomon)	,097	,629	,420		,058
	Ishtirokchilar soni	10	10	10	10	10
Muloqot motivi:	Pirson korrelyatsiyasi	,521	-,162	-,457	-,616	1
	Qarang: (2 tomon)	,122	,655	,184	,058	
	Ishtirokchilar soni	10	10	10	10	10

Xulosa va takliflar. Biz tadqiqotimiz natijalarining umumiy ko'rinishi va korrelyatsion tahliliga tayanib, yosh sportchilarning (nazorat guruhi) xarakter xususiyatlarining shakllanishida o'zaro uyg'unlashuv mavjud emasligi, ayrim hollarda ular o'rtasida munosabatlar kuzatilishi, ushbu tarqoqlikda o'z-o'zini rivojlantirishga intilish va ijtimoiy ustunliklar orasini bog'lovchi vazifasini bajara

olmayotganligidan guvohlik beradi. Balki, sportchilardagi ushbu motivlar xususiyatlarining bunday ko'rinish olishiga boshqa bir sabablar bo'lishi mumkin. Misol uchun taxminimizcha sportdan so'rov sifatida (sportdagi qiyinchiliklar, katta gonoralar, o'rinlarning sotilishi, hakamlardagi sub'yektivlik kabi).

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyevning Sh.M. "Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlarni tayyorlash hamda ilmiy tadqiqotlar tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2022-yil 11-noyabrdagi PQ-414-son qarori <https://lex.uz/>
2. G'oziev E.G'. Ontogenez psixologiyasi. Toshkent "NIF MSH" 2020. 288 bet
3. Nishanova Z.T., Kamilova N.G., Abdullayeva D.U., Xolnazarova M.X., Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, Toshkent – 2018. 600 bet
4. Zufarova M.E., Umumiy psixologiya. Toshkent-2010. 304 bet
5. Xaydarov F.I., Xalilova N.I., Umumiy psixologiya. Toshkent-2010. 334 bet
6. Po'latov F.M., Sambo kurashining tayyorgarlik bosqichlarida trenirovka nagruzkalarini me'yorlash. 2002 Dissertasiya ishi
7. Asamova R.Z., Kasb tanlash motivatsiyasi va uning dinamikasi. 2002 Dissertasiya ishi
8. Зефирова, Екатерина Виталиевна Психологические критерии прогнозирования успешности выступлений спортсменов: на примере спортивных единоборств (тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 13.00.04, кандидат наук 2012)
9. Дамадаева, Анжела Сергеевна Психология гендерного развития личности спортсмена (тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 19.00.01, кандидат наук 2013)
10. Носков, Сергей Александрович Личностно-ориентированная технология начальной подготовки самбистов 10-12 лет (тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 13.00.04, кандидат наук 2015)
11. Хмелёва, Евгения Павловна Психолого-педагогический отбор борцов-самбистов на этап начальной подготовки в школу олимпийского резерва (тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 13.00.04, кандидат наук 2015)
12. Po'latov J.A., Yeldasheva G. Sportchilarni psixologik tayyorlash. O'quv qo'llanma.-Toshkent: "Umid Design", 2021. 136 b.

Азамат НАРКУЛОВ,
ведущий научный сотрудник Центра научно-прикладных
исследований Университета общественной безопасности Республики Узбекистан
E-mail: indi977@mail.ru

На основе рецензии Э.Р.Кубединовой, доктора философии по педагогическим наукам (PhD)

ВОЕННО-ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА ВОЕННОСЛУЖАЩИХ КАК ПРЕДМЕТ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация

В статье рассматривается военно-профессиональная подготовка военнослужащих как предмет педагогического исследования. На основании исследования понятий «подготовка», «профессиональная подготовка», «военно-профессиональная подготовка», автор приводит свою интерпретацию понятия «военно-профессиональная подготовка». Также в статье конкретизирована сущность и содержание понятия «военно-профессиональная подготовка».

Ключевые слова: военно-профессиональная подготовка, военнослужащие Национальной гвардии, профессиональное военное образование, педагогическое мастерство.

MILITARY PROFESSIONAL TRAINING OF MILITARY PERSONNEL AS A SUBJECT OF PEDAGOGICAL RESEARCH

Abstract

The article considers military professional training of military personnel as a subject of pedagogical research. Based on the study of the concepts of «training», «professional training», «military professional training», the author gives his interpretation of the concept of «military professional training». The article also specifies the essence and content

Keywords: military professional training, military of National guard, professional military education, pedagogical skills.

HARBIY XIZMATCHILARNI HARBIY-KASBIY TAYYORGARLIGI PEDAGOGIK TADQIQOT PREDMETI SIFATIDA

Annotatsiya

Maqolada harbiy xizmatchilarning harbiy-kasbiy tayyorgarligi pedagogik tadqiqot predmeti sifatida ko'rib chiqilgan. "Tayyorgarlik", "kasbiy tayyorgarlik", "harbiy kasbiy tayyorgarlik" tushunchalarini o'rganish asosida muallif "harbiy kasbiy tayyorgarlik" tushunchasiga o'z talqinini keltirgan. Shuningdek, maqolada "harbiy kasbiy tayyorgarlik" tushunchasining mohiyati va mazmuni ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: harbiy-kasbiy tayyorgarlik, Milliy gvardiya harbiy xizmatchilari, harbiy kasbiy ta'lim, pedagogic mahorat.

Введение. В условиях современных социально-политических реалий вектор государственной политики нашей страны направлен в первую очередь на обеспечение национальной безопасности и национальных интересов Республики Узбекистан, которое осуществляется различными социально-правовыми институтами посредством применения мер политического, информационного, правового, организационного, военного и иного характера, направленных на противодействие внешним и внутренним угрозам. В числе значимых национальных интересов Республики Узбекистан и стратегических национальных приоритетов выступает защита конституционного строя, суверенитета, государственной и территориальной целостности, социальной стабильности, прав и свобод личности, которые обеспечиваются системной деятельностью силовых структур государства, в числе которых особое место занимают войска Национальной гвардии Республики Узбекистан.

Закон РУз «О Национальной гвардии Республики Узбекистан» от 18.11.2020 г. № ЗРУ-647 в качестве приоритетных задач, возлагаемых на подразделения Национальной гвардии Республики Узбекистан, определяет участие в борьбе с терроризмом и обеспечение правового регламента контртеррористических мероприятий, охрану государственных объектов и

специальных грузов, участие в территориальной обороне страны, выполнение мероприятий разведывательного характера. Безусловно, спектр и многообразие задач Национальной гвардии Республики Узбекистан определяет специфику профессиональной функциональности военнослужащих, задает ориентиры траектории их компетентной подготовки к выполнению возложенных на них задач.

Методология исследования. При этом одной из основных целей военно-профессиональной подготовки в воинских частях, подразделениях и учебных заведениях Национальной гвардии Республики Узбекистан является соответствие уровня компетенций, военно-профессиональных качеств военнослужащих необходимых им для выполнения ими своих служебных обязанностей. Говоря о системе военно-профессиональной подготовки военнослужащих Национальной гвардии Республики Узбекистан по обеспечению общественного порядка, отметим, что она имеет определенную специфику, обусловленную особенностями сферы повседневной деятельности военнослужащих: жесткая регламентация образовательного процесса, сочетающего образовательную, воспитательную и служебно-боевую составляющие; высокая психофизиологическая напряженность, обусловленная режимом организации

различных видов деятельности, их интеграцией, что сопровождается эмоциональными и физическими нагрузками; наличие нестандартных и экстремальных ситуаций, вызванных служебно-боевой необходимостью оперативного реагирования на негативные факторы среды, способных определенным образом дестабилизировать образовательный маршрут и нарушить привычный ритм деятельности; вероятность возникновения конфликтных ситуаций при несении службы по обеспечению общественного порядка.

Ввиду того, что военно-профессиональная подготовка военнослужащих носит ярко выраженный практический характер, определяемый спектром приоритетных служебно-боевых задач и спецификой повседневной деятельности, полагаем возможным в дальнейшем анализе вести речь о таких понятиях как, «подготовка», «профессиональная подготовка», «военно-профессиональная подготовка» военнослужащих. Следуя позиции В.Г.Онушкина и Е.И.Огарева, в общем смысле подготовка является прикладным аспектом образования, связанная с определенным видом регулярной деятельности; она характеризуется освоением будущим специалистом социального опыта в целях его последующей актуализации для выполнения задач практического плана. При этом подготовка предполагает обеспечение готовности специалиста к решению задач в соответствии с функциональным предназначением, как его установку к соответствующим действиям.

Производным от понятия «подготовка» выступает термин «профессиональная подготовка», который трактуется как комплекс специальных знаний, умений и навыков, профессиональных и личностных качеств, профессионального опыта и норм профессионального поведения, которые позволяют специалисту осуществлять продуктивную деятельность в заданной профессиональной сфере.

В научной литературе представлено множество исследовательских направлений относительно определения сущности и содержания профессиональной подготовки специалистов различного профиля (В.П.Беспалько, Ю.Г.Татур, В.Т.Дударев, А.А.Деркач, В.П.Жуковский, В.А.Сластенин, Э.Ф.Зер, А.Г.Пашков, Ю.Ф.Райский, Н.В.Тельтвская, А.А.Реан, В.Ю.Полунин, В.В.Закатов, В.И.Безрядин и др.), анализируются методологические основания организации профессиональной подготовки в образовательных организациях (компетентностный, системный, личностно-профессиональный, акмеологический и другие подходы). Не вдаваясь в подробное

Описание существенных характеристик категории «профессиональная подготовка», приведем лишь некоторые авторские дефиниции, раскрывающие ее смысловую сущность.

Под профессиональной подготовкой М.Б.Бойкова понимает комплекс специальных знаний, умений и навыков, личностных качеств, профессионального опыта и норм поведения, обеспечивающих успешность организации работы по определенной профессии.

Так же о знаниях, умениях и навыках говорит А.Г.Пашков, в трактовке которого профессиональная подготовка представляет собой процесс овладения системой знаний, умений и навыков в соответствии с целевой установкой и ориентацией на результат, которые заключаются в формировании профессионала, подготовленного к действиям в трудовой среде.

Иначе подходит к данному вопросу В.А.Сластенин, позиция которого связана с определением сути профессиональной подготовки будущего специалиста в проекции развития у него

самостоятельности в определении маршрута своей профессиональной деятельности, принятии профессионально-управленческих решений, поиске и обработке информации для обеспечения эффективности реализации трудовых функций.

Расширяет понятийные границы термина «профессиональная подготовка» Ю.Ф. Райский, встраивая в его смысловое поле, помимо знаниево-деятельностного аспекта, формирование высокого уровня общей культуры личности, способности к профессиональным действиям в контексте и с учетом социальных реалий.

Г.С.Абдурахманова определяет качество профессиональной подготовки (как процесса) в проекции оценки соответствия образовательной системы в ее кадровом, материально-техническом, информационном, научно-методическом потенциале предъявляемым требованиям и ее возможности (в результативном аспекте) обеспечить достижение результата, который детерминирован требованиями к качеству подготовки выпускников.

Результаты исследования. Профессиональная подготовка военнослужащих, по направлению (специальности) подготовки военнослужащих, выполняет ряд функций, которые определяются спецификой образовательно-профессиональной среды, особенностями организации и тенденциями развития системы образования:

- информационно-правовая, направленная на предоставление военнослужащим и всем субъектам образовательного процесса информации о тенденциях развития служебно-боевой деятельности военнослужащих, способах боевого применения частей и подразделений, особенностях правового регулирования повседневной деятельности;

- прогностическая, ориентирующая вектор военно-профессиональной подготовки на перспективу повседневной деятельности и выполняемые функции на первичных и последующих должностях с использованием методов профессиографии;

- образовательно-развивающая, обеспечивающая военнослужащих системой компетенций, способствующая формированию профессиональной готовности в интересах развития личности, его профессионально-личностного становления и роста;

- регулятивная, позволяющая осуществлять коррекцию когнитивно поведенческого маршрута личности военнослужащего, актуализацию его личностных ресурсов для достижения цели деятельности;

- контрольно-оценочная, направленная на оценку личностно - профессиональных достижений во время выполнения служебной деятельности по обеспечению общественного порядка методом патрулирования военнослужащих, готовности к модификации своей повседневной деятельности и поведения, активному управлению процессом собственного развития;

- мотивационно-побуждающая, ориентирующая военнослужащих на качественную деятельность в рамках военно-профессиональной подготовки, осознание своего военного долга и личной ответственности за принимаемые решения;

- нравственно-этическая, состоящая в формировании у военнослужащих ценностно-смыслового отношения к сфере обеспечения общественного порядка, обществу в целом, основанному на следовании нравственно-этическим нормам поведения и признании

человека высшей ценностью.

Важным основанием для формирования понятия «военно-профессиональная подготовка», определения ее целей и содержания является профессионально-квалификационная характеристика военного специалиста, которая применительно к проблеме военно-профессиональной подготовки отражает результаты исследований военных специалистов, социологов, психологов и физиологов по отбору информации о характере и содержании деятельности военного специалиста. Другим основным инструментом, который определяет цели и содержание профессиональной подготовки в настоящее время, на наш взгляд, являются государственные образовательные стандарты.

Проведенный нами анализ позволяет определить, что содержание «военно-профессиональной подготовки» специалистов в военном вузе формирует военно-профессиональный блок дисциплин:

- а) военно-специальных;
- б) военно-технических;
- в) тактических;
- г) общевоеенных;
- д) часть общепрофессиональных дисциплин.

В.Ф.Ковалевский отмечает, что военно-профессиональная подготовка – это главная форма профессионализации, которая обеспечивает

непосредственное сопряжение человека с конкретным видом воинского труда, формирует военно-профессиональную пригодность лиц, избравших военную профессию и т.д.

Мы считаем, что военно-профессиональная подготовка – это высшая форма военной профессионализации, так как она обеспечивает фундаментальное теоретическое и специальное образование, решает задачу всестороннего (общекультурного, патриотического, воинского, нравственного, эстетического и физического) развития личности.

Заключение. Таким образом, «военно-профессиональная подготовка» означает, с одной стороны, совокупность специальных знаний, навыков и умений, качеств офицера, служебного опыта и норм профессионального поведения, обеспечивающих возможность успешного выполнения обязанностей военной службы по определенной профессии и должностям, с другой стороны, процесс сообщения будущим офицерам соответствующих знаний, развития интегрированных умений, навыков и перехода обучаемых из учебной к учебно-профессиональной и профессиональной деятельности по должностному предназначению.

ЛИТЕРАТУРА

1. Барабанщиков А.В., Давыдов В.П., Феденко Н.Ф. Основы военной психологии и педагогики. -М.: Просвещение, 1988.
2. Безносков С.П., Иваницкий А.Т., Кикоть В.Я. Профессиональная подготовка и ее влияние на личность. СПб., 1996.
3. Наркулова И. Р. К. Реализация межпредметных связей через бинарные занятия (на примере дисциплин «Русский язык» и «Гражданское право») //Science and Education. - 2022. - Т. 3. - №. 11. - С. 932-935
4. Наркулов А. Методика подготовки сотрудников Национальной гвардии к применению силовых способов задержания правонарушителей //Образовательные исследования в универсальных науках. – 2022. – Т. 1. – №. 4. – С. 117-122.
5. Наркулов А. К. У. Патрулирование основа обеспечения общественного порядка //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 11. – С. 1334-1339.

УДК: 004.0:81'1

Индира НАПКУЛОВА,

доктор философии по педагогическим наукам (PhD), старший преподаватель кафедры
«Изучение языков» Университета общественной безопасности Республики Узбекистан
E-mail: indi977@mail.ru

На основе рецензии Э.Р.Кубединовой, доктора философии по педагогическим наукам (PhD)

**ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ
КУРСАНТОВ-БИЛИНГВОВ: РЕАЛЬНОСТЬ И ПЕРСПЕКТИВ (НА МАТЕРИАЛЕ ТЕКСТОВ ПО ЯЗЫКУ
СПЕЦИАЛЬНОСТИ)**

Аннотация

В статье рассматривается проблема профессионально-ориентированного обучения русскому языку курсантов-билингвов, которая приобретает актуальность в связи с возрастающей ролью иноязычного общения в профессиональной деятельности военнослужащих. Представлен практический опыт профессионально-ориентированного обучения курсантов-билингвов Университета общественной безопасности Республики Узбекистан.

Ключевые слова: профессионально-ориентированное обучение, курсанты-билингвы, русский как иностранный, профессионально-ориентированный текст как объект обучения.

**PROFESSIONALLY-ORIENTED TEACHING OF RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE TO BILINGUAL
CADETS: REALITY AND PROSPECTS (BASED ON THE MATERIAL OF TEXTS ON THE LANGUAGE OF THE
SPECIALTY)**

Annotation

The article deals with the problem of professionally-oriented teaching of the Russian language to bilingual cadets, which is becoming relevant due to the increasing role of foreign language communication in the professional activities of military personnel. The practical experience of professionally-oriented training of bilingual cadets of the University of Public Security of the Republic of Uzbekistan is presented.

Keywords: professionally-oriented training, bilingual cadets, Russian as a foreign language, professionally-oriented text as an object of training.

**KASBGA YO'NALTIRILGAN RUS TILINI KURSANT-BILINGVLARGA O'QITISH: HAQIQAT VA ISTIQBOLLAR
(MUTAXASSISLIK TILIDAGI MATNLAR MISOLIDA)**

Annotatsiya

Maqolada kasbga yo'naltirilgan rus tilini kursant-bilingvlarga o'qitish muammosi ko'rib chiqilgan, bu esa hozirgi kunda harbiy xizmatchilarning kasbiy faoliyatida chet tilining o'rni tobora ortib borayotgan bilan bog'liq. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universitetida kasbga yo'naltirilgan rus tilini kursant-bilingvlarga o'qitish amaliy tajribasi keltirilgan.

Kalit so'zlar: kasb-hunarga yo'naltirilgan ta'lim, kursantlar-bilingvlar, rus tili xorijiy til sifatida, kasb-hunarga yo'naltirilgan matn o'quv objekti sifatida.

Введение. В настоящее время расширение международных связей меняют подход к образованию, выдвигают иные требования к владению русским языком, заставляют искать новые формы и приемы в обучении профессионально ориентированному русскому языку. Особую актуальность приобретает профессионально-ориентированное обучение русскому языку в высших военных образовательных учреждениях, который признается в настоящее время приоритетным направлением в военном образовании.

Под профессионально ориентированным обучением понимается обучение, основанное на учете потребностей студентов в изучении иностранного языка, диктуемого особенностями будущей профессии или специальности. Оно предполагает сочетание овладения профессионально ориентированным иностранным языком с развитием личностных качеств обучающихся, знанием культуры страны изучаемого языка и приобретением специальных навыков, основанных на профессиональных и лингвистических знаниях. Е.В. Рощина отмечает, что при изучении профессионально-ориентированного языкового материала устанавливается двусторонняя связь

между стремлением студента приобрести специальные знания и успешностью овладения языком.

В условиях профессионально ориентированного обучения русскому языку текст выступает и как средство, и как объект обучения, что основывается на положении о том, что реальной и единственно полноценной единицей обучения является текст. Рассмотрение текста как объекта обучения соотносится с необходимостью анализа текста как сложного явления в зависимости от этапа обучения. В данной статье мы рассмотрим тексты по языку специальности при обучении русскому языку в высших военных образовательных учреждениях.

Методология исследования. Текст выполняет все учебные функции: дидактическую, познавательную, обучающую, развивающую, коммуникативную. Кроме этого, при работе с текстом происходит формирование языковой и речевой компетенций. Комплексная работа с данными текстом служит эффективным средством реализации межуровневых (внутрипредметных), а также межпредметных связей. Хорошо подобранный текст позволяет проводить разнообразные виды работ, помогает выявить уровень знаний обучаемых. Курсанты учатся

понимать смысл текста, выполняют грамматические задания по тексту, узнают значения новых слов. Трудность состоит в том, что текст должен быть адаптирован, при первом прочтении должно восприниматься до 70 % смысла текста. Особая роль принадлежит тексту на уроках обобщения и систематизации изученного по всем разделам курса русского языка как иностранного. Работа с текстом профессиональной направленности должна стать ядром занятия. С языковой стороны восприятие текста должно быть подготовлено микротекстами. Задача обучения поисковому, ознакомительному и изучающему чтению реализуется на наиболее характерных для научного стиля речи текстах различной типовой структуры. На каждом занятии целесообразно включать предтекстовые, и послетекстовые задания, способствующие развитию умений и навыков различных видов чтения. Предтекстовые задания должны научить курсанта или слушателя пониманию слов, словосочетаний отдельных предложений в тексте; они должны снять трудности, связанные с пониманием содержания текста. Как в предтекстовых, так и в послетекстовых заданиях особое внимание обращается на активное освоение лексики и грамматических структур, актуальных для данной темы каждого текста.

Рассмотрим некоторые возможные примеры заданий, которые целесообразно использовать при работе с текстом профессиональной направленности (направление обучения “Правовое обеспечение безопасности”) на продвинутом этапе обучения.

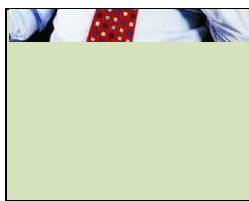
Международные правонарушения.

Международные правонарушения – международно-противоправное деяние, представляющее собой нарушение государством или иным субъектом международного права своих международных обязательств.

Найдите соответствия.

Международные правонарушения	это то, на что посягает международное правонарушение (сложившаяся система международных отношений, международный правопорядок, права и свободы человека, а также иные посягательства на правопорядок, установленные международными обязательствами).
Международное правонарушение характеризуют следующие основные признаки:	это способность международного правонарушения причинять вред отношениям и объектам, охраняемым международным правом.
Противоправность правонарушения	выражается в том, что причиной нанесенного вреда является международное правонарушение. В тех случаях, когда изучение обстоятельств дела выявило иную причину возникновения вредных последствий, ответственность данного субъекта не наступает. обусловлена наличием правил поведения, зафиксированных в международно-правовых обязательствах государств и других субъектов международного права, и выражается в нарушении этих обязательств и, следовательно, прав других субъектов.
Международная общественная опасность	международная общественная опасность, противоправность, причинно-следственная связь, наказуемость.
Объект международного правонарушения	международно-противоправное деяние, представляющее собой нарушение государством или иным субъектом международного права своих международных обязательств.
Причинно-следственная связь	односторонний акт государства, посредством которого юридически признаётся возникновение нового субъекта международного права с целью установления с ним дипломатических либо иных отношений.

Прочитайте. Переведите. Выберите правильный вариант. Перескажите.

	Алан Дершовиц Американский адвокат, юрист и политический комментатор по теме арабо-израильского конфликта. Профессор права Гарвардской школы права. Получил широкую известность за свою адвокатскую ... (1), в частности за участие в ряде нашумевших судебных процессов. Провёл большую часть своей карьеры в Гарварде, где в возрасте 28 лет стал самым молодым профессором ... (2) в истории университета. Как адвокат занимался уголовными делами. Сумел добиться оправдания ... (3) в 13 из 15 дел об убийстве, за которые брался. Участвовал в «звездных» делах, представляя О Джей Симпсона и Майка Тайсона. Считается также одним из ведущих публичных интеллектуалов Америки. 1. а) работу б) работа в) работой 2. а) право б) правом в) права 3. а) подсудимые б) подсудимыми в) подсудимых
---	---

Результаты исследования. Использование профессионально-ориентированных текстов на занятиях русского языка объединяет курсантов и слушателей, повышает интерес к изучению русского языка. С целью проверки эффективности мы провели опрос среди курсантов и слушателей 1-ого курса Университета общественной безопасности Республики Узбекистан. Результаты опроса показали, что 92% курсантов и

Выделяют признаки состава международного правонарушения. Международное правонарушение характеризуют следующие основные признаки: международная общественная опасность, противоправность, причинно-следственная связь, наказуемость.

Международная общественная опасность – это способность международного правонарушения причинять вред отношениям и объектам, охраняемым международным правом.

Противоправность правонарушения обусловлена наличием правил поведения, зафиксированных в международно-правовых обязательствах государств и других субъектов международного права, и выражается в нарушении этих обязательств и, следовательно, прав других субъектов.

Причинно-следственная связь выражается в том, что причиной нанесенного вреда является международное правонарушение. В тех случаях, когда изучение обстоятельств дела выявило иную причину возникновения вредных последствий, ответственность данного субъекта не наступает.

Наказуемость представляет собой правовое последствие правонарушения. Признавая определенные деяния правонарушениями, субъекты международного права, устанавливают возможность привлечения правонарушителя к международно-правовой ответственности.

Вопросы:

1. Что такое международные правонарушения?
2. Признаки состава международного правонарушения?
3. Международная общественная опасность?
4. Объект международного правонарушения?

слушателей выбирают использование профессионально-ориентированных текстов на занятиях русского языка.

Заключение. Таким образом выбирая тексты для профессионально-обучающего чтения, следует учитывать возможности курсантов, их лексико-грамматический уровень владения русским языком. Задача, стоящая перед преподавателем, научить самостоятельной работе с профессионально-ориентированным текстом, для того

чтобы у будущего специалиста была возможность своевременно получать информацию из источников на русском языке в сфере своей профессиональной деятельности.

Профессионально-ориентированное обучение русскому языку, правильный отбор текстов, учет их характеристик, тщательная проработка каждого этапа

работы над текстом, повышение самостоятельности и активности самих курсантов, развитие у них сознательного отношения к процессу обучения являются залогом повышения мотивации изучения русского языка и дают курсанту возможность в будущем стать профессионально компетентным специалистом в своей области знаний.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закирова А. О., Наркулова И. Р. К. Роль русского языка в работе сотрудников органов внутренних дел //Science and Education. – 2023. – Т. 4. – №. 1. – С. 737-740.
2. Наркулова И. Р. Развитие проектной компетентности курсантов высших военных образовательных учреждений //International journal of conference series on education and social sciences (Online). - 2022. - Т. 2. - №. 7.
3. Ёкубова И. Р. Способы выражения объекта в высказываниях с глаголами восприятия в современном русском языке //LBC 72 Modern science International scientific journal, № 04, Vol. I, 2019. - 2019. - С. 307.
4. Наркулова И. Р. К. Реализация межпредметных связей через бинарные занятия (на примере дисциплин «Русский язык» и «Гражданское право») //Science and Education. - 2022. - Т. 3. - №. 11. - С. 932-935
5. Ёкубова И. Р. Формирование профессиональной компетентности тюркоязычных студентов при обучении русскому языку как иностранному (на примере авторской интерактивной программы «Русский язык для военных юристов») //II Международный конгресс «Языковая политика стран Содружества Независимых Государств (СНГ)». – 2021. – С. 207-209.
6. Mamatkulov, Khurshid Abdurashidovich. «Developing self-study competence of pedagogies in english languages by computer technologies.» Наука и образование сегодня 11 (2019): 45-48.

UDK: 54 (075.32)

Saida NIZAMOVA,
Turin politexnika universiteti qoshidagi akademik litsey o'qituvchisi
pedagogika fanlari doktori
Nozima SHUKUROVA,
EMU UNIVERSITY Kimyo fanlari kafedrası
assistenti (O'zMU erkin tadqiqotchi).
E-mail: nozi_1985@mail.ru

O'zMU analitik kimyo kafedrası dotsenti J. Todjiyev taqrizi asosida

KIMYO FANINI O'QITISHDAGI TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHNI KVALIMETRIK YONDOSHUV ASOSIDA ANIQLASH VA TAHLIL QILISH

Annotatsiya

Maqolada kimyo fanini o'qitishdagi ta'lim samaradorligini oshirishni kvalimetrik yondoshuv asosida aniqlash va tahlil qilish metodikasi to'g'risida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: kvalimetrik tahlil, ekspertiza metodi, pedagogik jarayonni kuzatish va tahlil qilish, so'rov-noma-anketa savollari, suhbat metodi, test topshiriqlari, matematik-statistik tahlil qilish va umumlashtirish metodlari

ОПРЕДЕЛЕНИЕ И АНАЛИЗ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ХИМИИ НА ОСНОВЕ КАЧЕСТВЕННОГО ПОДХОДА

Аннотация

В статье рассказывается о методе определения и анализа повышения эффективности обучения химии на основе качественного подхода.

Ключевые слова: качественный анализ, экспертный метод, наблюдение и анализ педагогического процесса, опросно-анкетные вопросы, метод интервью, тестовые задания, математико-статистический анализ и методы обобщения.

DETERMINATION AND ANALYSIS OF THE IMPROVEMENT OF EDUCATIONAL EFFICIENCY IN THE TEACHING OF CHEMISTRY BASED ON A QUALITATIVE APPROACH

Abstract

The article talks about the method of determining and analyzing the improvement of educational efficiency in the teaching of chemistry based on the qualitative approach.

Key words: qualitative analysis, expert method, observation and analysis of the pedagogical process, survey-questionnaire questions, interview method, test tasks, mathematical-statistical analysis and generalization methods

Kirish. XX-asrning boshlarida ta'lim muassasalari pragmatik pozitsiyada, ya'ni talabalar tomonidan o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarni va keyinchalik kompetensiyalarni nazorat qilish va baholash yo'lga qo'yilgan.

O'sha davrda Rossiya ta'lim muassasalarida ta'lim mazmuni g'oyaviy-siyosiy yo'nalishga urg'u berilib, ta'lim-tarbiyaning uzviyligiga asoslangan nazariy tizim yo'lga qo'yilgan va nazariy reproduktiv bilim, ko'nikma va malakalarni nazorat qilish va ta'lim-tarbiyaning yakuniy natijasi sifatida har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantirish nazarda tutilgan. Pedagogik kvalimetriyaning eng yangi rivojlanish davrida talabalar shaxsiga yo'naltirilgan ta'lim paradigmasi maydonga chiqdi. Shaxsiga yo'naltirilgan ta'lim asosida umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan, pedagogik munosabatlar insonparvarlashtirilgan, talaba shaxsning qiziqishlari, ehtiyojlari, ichki va tashqi o'quv motivlarini e'tiborga olingan holda ta'lim-tarbiya jarayonini maqsadga muvofiq tashkil etish nazariyasi turadi. Ushbu paradigma asosida pedagogik kvalimetriyada, shuningdek, ta'lim-tarbiya tizimida ijobiy o'zgarishlarni vujudga keltirdi. Ular jumlasiga:

- Talabalarni ilmiy bilimlar bilan qurollantirishdan voz kechib, umummadaniy, umuminsoniy qadriyatlar asosida nazariy bilimlar, amaliy ko'nikma va malakalarni tarkib toptirishga e'tiborni qaratish;

- Majburiy o'qitish shakllari bilan birgalikda talabalarni mustaqil ta'lim olish va mustaqil tayyorgarlikka yo'llash;

- O'qitishning reproduktiv metodlari va an'anaviy texnologiyalari bilan bir qatorda talabalarining ijodiy, tanqidiy va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradigan innovatsion va axborot texnologiyalaridan foydalanish;

- Ta'lim-tarbiya jarayonining yakuniy natijasini nazorat qilish va baholashda bilim, ko'nikma va malakalar paradigmasidan voz kechib ta'lim tizimini modernizatsiyalashning istiqbolli yo'nalishi sifatida qabul qilingan kompetensiyalarni nazorat qilish orqali shaxsning rivojlanganlik va tarbiyalanganlik darajasini aniqlashni yo'lga qo'yish zarurligi kiritilgan.

Ta'lim-tarbiya jarayoniga kiritilishi nazarda tutilgan ijobiy o'zgarishlar o'z navbatida talabalarining o'zlashtirgan bilim, ko'nikma, malakalari va kompetensiyasini baholash jarayoniga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Pedagogik kvalimetriya o'ziga xos maqsadi va vazifalarga ega:

1. Ta'lim xizmatlarining istiqbol rejalarini shakllantirish bosqichida ta'lim davlatimizning ijtimoiy sohadagi ustuvor yo'nalish ekanligi nazarda tutilgan holda, axborotlar globallashtirish, dunyoda sodir bo'layotgan g'oyaviy-siyosiy o'zgarishlar, jahonning rivojlangan

mamlakatlari ta'lim muassasalarida qo'lga kiritilgan yutuqlar, jamiyat hayotidagi ma'naviy-ma'rifiy yangilanishlarni e'tiborga olgan holda ta'lim-tarbiya jarayonining zamon talablariga mos tashkil etilishini nazorat qilish imkonini beradigan me'yoriy talablarni ishlab chiqish;

2. Ta'lim-tarbiya jarayonining xuquqiy-me'yoriy hujjatlarini yaratish bosqichida davlat va ijtimoiy buyurtmalarga asoslangan DTS, pedagog kadrlarga qo'yiladigan malakaviy talablar asosida namunaviy o'quv rejalar, uzluksiz ta'lim tizimida joriy etilgan modernizatsiyalashtirilgan va uzviylashtirilgan namunaviy dasturlar, o'quv kurslarining moddiy-texnik, o'quv-metodik ta'minotining maqsadga muvofiqligini nazorat qilish va sifatini baholash yo'llarini ishlab chiqish;

3. Oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarning modernizatsiyalashtirilgan va uzviylashtirilgan namunaviy dasturlar, DTS bilan me'yorlangan bilim, ko'nikma, malakalari va layoqatini amalga joriy etish maqsadida tashkil etiladigan ta'lim-tarbiya jarayoni, o'quv va pedagogik amaliyotning sifatini nazorat qilish va baholash me'yorlarini shakllantirish;

4. Oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarini ish bilan ta'minlash, ularni pedagogik jarayonga moslashtirish, pedagogik faoliyatni talab darajasida olib borilishi, ustozshogirda yo'nalishida olib borilayotgan ishlarning mazmun-mohiyatini tahlil qilish va baholash me'yorlarini ishlab chiqish;

5. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, Davlat dasturlari, Prezident Farmoni va farmoyishlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlarida belgilangan vazifalarning bajarilishini nazorat qilish;

6. Oliy ta'lim muassasalarini attestatsiyadan o'tkazish, akkreditatsiyalash jarayonining me'yoriy hujjatlari va reyting tizimini ishlab chiqish;

7. Oliy ta'lim muassasalari tarkibidagi kafedralarning ilmiy salohiyati, ilmiy-tadqiqot, ma'naviy-ma'rifiy ishlari, tashkil etiladigan ta'lim-tarbiya jarayonining sifatini aniqlash;

8. Professor-o'qituvchilarning pedagogik faoliyati, ilmiy-tadqiqot, ma'naviy-ma'rifiy ishlari, o'qitiladigan kurslarning moddiy-texnik, o'quv-metodik majmualarining sifatini aniqlash;

9. Fanlar bo'yicha talabalarning DTS bilan me'yorlangan bilim, ko'nikma, malakalarni o'zlashtirish, kompetensiyalarni tarkib topganlik darajasi va sifatini aniqlashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Horiyji mamlakatlarda chop etilgan adabiyotlar tahlili, kvalimetriya metodlaridan iqtisodiyotda, iste'mol buyumlarni indekslash, bunda tahlil, eksperimentel, indeksli metodlardan foydalanish metodikasi G. Agzalov, A. Kostin, A. Omistelar tomonidan chop etilgan The ABC of Qualimetry kitobida o'z ifodasini topganligini ko'rsatdi.

Respublikamizda joriy etilgan uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini nazorat qilish va baholash, mazkur tizimda pedagogik faoliyat yuritayotgan pedagoglarning kasbiy-pedagogik tayyorgarlik darajasini aniqlashda pedagogik kvalimetriya metodlari muhim o'rin tutadi. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlari shu jumladan, oliy ta'lim muassasasida pedagogik faoliyat yuritayotgan professor-o'qituvchilar pedagogik kvalimetriyani fan sifatida ob'ekti, predmeti, maqsadi, vazifalari, prinsiplari, kvalimetrik shkala, kvalimetrik jarayonning bosqichlari, pedagogik kvalimetriya metodlari vositasida ta'lim-tarbiya jarayonini tashxislash va baholash, olingan natijaga muvofiq umumiy xulosalash, kasbiy-pedagogik faoliyatda kvalimetriya metodlarini qo'llashdagi yondoshuvlarning mazmun-mohiyatini anglashi lozim.

Ta'lim sifati va samaradorligiga javob beruvchi komponentlardan biri-kvalimetriya metodlardir. Kvalimetriya-tabiattagi barcha obyektlarni va jamiyatda sodir bo'ladigan barcha jarayonlar, ishlab chiqarish sohasida yaratilgan mahsulotlarning sifatini miqdoriy baholash muammolari va metodologiyasini o'rganuvchi ilmiy fan.

Fanda "kvalimetriya" atamasi birinchi marta 1968 yilda G. G. Azgalov boshchiligidagi bir guruh olimlar tomonidan taklif qilingan bo'lib, ular butunlay boshqa obyektlar sifatini miqdoriy baholash usullarining metodologik umumiyligini ochib berdi.

Ta'limni boshqarishda kvalimetrik yondashuvning muhimligini ta'kidlagan holda, F.R. Miftaxutdinova o'zining asosiy maqsadi sifatida fundamental bilim sifatida yangi sifat mafkurasini ishlab chiqishni ilgari suradi, ya'ni sifat darajasini tartibga solish, ushbu darajani baholash va sifat menejmenti tizimlarini loyihalash va boshqarish bo'yicha harakatlarni ishlab chiqish bo'yicha ko'nikmalarga ega bo'lish "degan fikrlarni bildirganlar.

Ta'lim tizimlarini boshqarish, deb ta'kidlaydi rus olimi V.P.Sergeyeva, bu maqbul natijaga erishishga qaratilgan obyektiv qonunlarni bilishga asoslangan yaxlit pedagogik jarayon ishtirokchilarining maqsadga muvofiq, ongli o'zaro ta'siridir

Atoqli pedagog Y.A.Komenskiyning "Buyuk didaktika" asarida asosiy didaktik kategoriyalar, o'qitish maqsadi, ta'lim mazmuni, bilimlarni nazorat qilish, ta'lim-tarbiya jarayonining sifatini belgilash didaktik jihatdan asoslangan. Olim tomonidan pedagogika faniga yangi atama va tushunchalar "bilimlarni nazorat qilish va baholash", "imtihon", "kollokvium", "diktant" kabilar kiritildi. Tadqiqot ishida bilimlarni nazorat qilishning : joriy, oraliq, yakuniy nazorat, mavzu asosida masala va misollar yechish, didaktik topshiriqlarni bajarish, amaliy mashg'ulot va laboratoriya ishlarni bajarish, mavzular asosidagi test topshiriqlarini bajarish, yil oxirida imtihon kabilardan foydalanildi

Mamlakatimiz olimlaridan J.O.Tolipova, A.B.To'rayev "Pedagogik kvalimetriya" deb nomlangan o'quv-uslubiy qo'llanmalarida xamda N.A.Muslimov "Innovatsion ta'lim texnologiyalari" deb nomlangan o'quv-metodik qo'llanmasida "Kvalimetriya har qanday predmetlar sifatini kompleks rivojlantirish metodologiyasi va muammolarini o'rganadigan, ba'zi hollarda esa tizimli miqdoriy baholarni o'rganadigan ilmiy bilimlar sohasi bo'lganligi sababli, o'quv jarayonining sifat va miqdoriy tavsiflari o'rtasidagi bog'liqlikni aniq anglash zarurligini ko'rsatib berishgan xamda miqdor va sifat faqat abstraksiyada alohida narsa sifatida namoyon bo'ladi, aslida ular ajralmas birlikda mavjud bo'lib, uning ichida ushbu sifat o'zgartirilib, miqdori va individual ahamiyatsiz xususiyatlarining o'zgarishi bilan o'zgarib turadi, shu bilan birga ularning muhim xususiyatlari saqlanib qoladi" degan fikrlarni ilgari surishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Kimyo fani o'qituvchilari o'z kasbiy pedagogik tayyorgarligi, kasbiy layoqatini baholash va o'z-o'zini baholash, o'quvchilarning esa olgan bilimlarining sifatini aniqlashda pedagogik kvalimetriyaning quyidagi metodlaridan foydalanishi mumkin: 1. Ekspertiza metodi, 2. Pedagogik jarayonni kuzatish va tahlil qilish, 3. So'rovnoma-anketa savollari, 4. Suhbat metodi 5. Test topshiriqlari, 6. Matematik-statistik tahlil qilish va 7. Umumlashtirish.

Quyida kvalimetriya metodlarining ayrimlaridan namunalar keltiramiz.

Pedagogik jarayonni kuzatish va tahlil qilish metodida: o'qituvchining mashg'ulotlarni o'tkazishdagi o'quv metodik tayyorgarligi kuzatish va tahlil qilish; dars o'tish mashg'ulotlarini -joriy nazoratni o'tkazishni kuzatish va tahlil qilish; oraliq nazorat ishlarini qanday tartibda o'tkazishini kuzatish va tahlil qilish; laboratoriya tajribalari va

amaliy mashg'ulotlarni qanday tartibda o'tkazishini kuzatish va tahlil qilish:

So'rovnoma-anketa

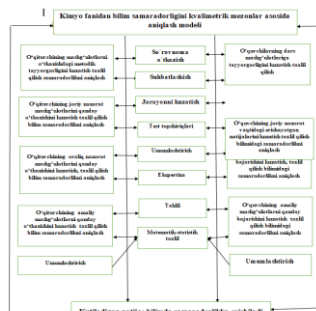
savollari-psixologik

tanishuv: o'quvchining ism familiyasi; oilada nechanchi farzandsiz; kun tartibingizni qanday rejalashtirgansiz; kelajakda qanday kasb egasi bo'lishini xoxlaysiz va hayotda sizdan yurtimizning rivojlanishi uchun qanday foyda bo'ladi; fasllardan qaysi faslni yoqtirasiz va nima uchun; hayotda tushkunlikka tushib qoldingiz vaziyatdan qanday chiqib ketasiz kimdan birinchi yordam so'raysiz; fanlar ichida qaysi fanni ko'proq yoqtirasiz va nima uchun; kimyo fani qanday fan va u nimani o'rgatadi; ilm olish bilan bir qatorda birorta kasbdan xabardormisiz; reaksiyani oxiriga yetkazing tenglamani tenglang, koefitsiyentlar yig'indisini aniqlang:

a) $Al + Cl_2 =$ b) $P + O_2 =$ v) $BaCl_2 + H_2SO_4 =$
g) $Cu + HNO_3 =$

d) $NaOH + HCl =$ e) $CaCO_3 + HCl =$

Ta'lim-tarbiya jarayonida kimyo fanidan o'quvchilarning o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlash maqsadida test o'tkaziladi va olingan natijalar tahlil etilib, pedagogik jarayonning samaradorligi aniqlanadi. Kimyo o'quv fanlari bo'yicha o'quvchilarning o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlash maqsadida suhbat o'tkaziladi va natijalar tahlil etiladi. Kimyo fanidan dars jarayonidagi ta'lim samaradorligi quyidagi kvalimetrik mezonlar asosida aniqlandi (1-sxema)

Yuqorida qayd etilgan barcha jarayonlardan olingan natijalar matematik-statistik metod vositasida tahlil qilinadi va ma'lumotlar umumlashtirilib, pedagogik jarayonning samaradorligi haqida umumiy xulosa tayyorlanadi. Adabiyotlarda ko'rsatilishicha kimyo fani o'qituvchisining mashg'ulotlarni o'tkazishdagi o'quv-metodik tayyorgarligini va ta'limdagi samaradorlikni maxorat mezonlar orqali aniqlash; kimyodan ma'ruza mashg'ulotini kuzatish, tahlil

qilish va samaradorlik koefitsientini maxorat mezonlar orqali aniqlash; kimyodan laboratoriya mashg'ulotini kuzatish, tahlil qilish va samaradorlik koefitsientini maxorat mezonlar orqali aniqlash; kimyodan amaliy mashg'ulotni kuzatish, tahlil qilish va samaradorlik koefitsientini maxorat mezonlari orqali ta'lim sifati quyidagi sodda formula orqali aniqlash mumkin ekanligi ko'rsatildi:

$$K_j = \frac{P_{jn}}{P_{je}} \times 100\%$$

Bu formulada : K_j -ta'limdagi kvalimetrik sifat ko'rsatkichi koefitsiyenti

P_{jn} -olingan baholar soni (5,4,3,2 uchun alohida hisoblanadi)

P_{je} -jami o'quvchilar soni

Tahlil va natijalar.

-o'qituvchining mashg'ulotlarni o'tkazishdagi metodik tayyorgarligini kuzatish, tahlil qilish ta'lim samaradorligini aniqlash

-o'qituvchining joriy nazorat mashg'ulotlarini kuzatish, tahlil qilish va ta'lim samaradorligini aniqlash;

-o'qituvchining mashg'ulotlarni o'tkazishdagi metodik tayyorgarligini kuzatish tahlil qilish ta'lim samaradorligini aniqlash;

-o'qituvchining oraliq nazoratlarni o'tkazishdagi metodik tayyorgarligini kuzatish, tahlil qilish ta'lim samaradorligini aniqlash mumkin.

Xuddi shuningdek o'quvchilarning:

-o'quvchining mashg'ulotlarni o'tkazishdagi metodik tayyorgarligini kuzatish, tahlil qilish ta'lim samaradorligini aniqlash

-o'quvchining joriy nazorat mashg'ulotlarini kuzatish, tahlil qilish va ta'lim samaradorligini aniqlash;

-o'quvchining mashg'ulotlarni o'tkazishdagi metodik tayyorgarligini kuzatish tahlil qilish ta'lim samaradorligini aniqlash;

-o'quvchining oraliq nazoratlarni o'tkazishdagi metodik tayyorgarligini kuzatish, tahlil qilish ta'lim samaradorligini aniqlash mumkin

Xulosa va takliflar.

- o'quvchilarning kimyo fani bo'yicha DTS bilan me'yorlangan talablar asosida bilim, ko'nikma, malakalar va kompetensiyalarni o'zlashtirish imkoniyatlari, ularning ehtiyojlari va o'zlashtirilganlik darajasini aniqlanadi;

- olingan natijalarga muvofiq ularga nisbatan individual yondoshuvni amalga oshirish yuzasidan tavsiyalar tayyorlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Azgalov. O Kvalimetrii. -M, Izdatelstva standartov 1973 g. -172 s.
2. Arkayeva R.P. Kvalimetricheskiye podxodi upravleniya kachestvom obrazovaniya studentov. - M., 2013 . Izdatelstva sentr. 196 s
3. Sergeyeva V.P. Osnovi upravleniya pedagogicheskimi sistemami. Uchebno-metodicheskoye posobiye. - M. Moskovskoye gorodskoye obshchestvo 1999. - 93 s
4. Inamov D.D. Aktivniye voprosi sovremennoy pedagogiki. IV Mejdunarodnaya konferensiya. - Ufa, 2013. S. 160 -162
5. Tolipova J., To'rayev A.B.. Pedagogik kvalimetriya. O'quv-uslubiy qo'llanma. Fan nashryoti. - Toshkent, 2018 y. 218-bet. 32-40-betlar;

UDK:867.9 (876.2)

Ozoda NURALIYEVA,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti o'qituvchisi
Buxoro Davlat Universiteti dotsenti,

f.f.d.(PhD) M.B.Ahmedova taqrizi asosida

NUTQIY MOSLASHUVDA XUSHMUOMILALIK TAMOIYILI

Annotatsiya

Moslashuv nazariyasi xushmuomilalikni tilning nutqiy faollashuvi jarayonida namoyon bo'ladigan hodisa sifatida talqin qiladi. Xushmuomilalik strategiyasi voqelanishida so'zlovchining tinglovchiga bo'lgan munosabati namoyon bo'ladi. Aytish joizki, xushmuomilalik nazariyasi asosan bevosita og'zaki muloqot jarayonini tahlil qilishga yo'naltiriladi. Lekin ushbu tamoyilni badiiy asar personajlari dialogik faoliyati tahliliga ham tatbiq etish unchalik muammo tug'dirmaydi.

Kalit so'zlar: Referent, presuppozitsiya, implikatura, lisoniy.

ПРИНЦИП ВЕЖЛИВОСТ В РЕЧЕВОЙ АДАПТАЦИИ

Аннотация

Теория адаптации трактует вежливость как явление, которое в процессе речевой активации языка нечетко размывается. Стратегия вежливости в реализации проявляется отношением говорящего к слушателю.

Ключевые слова: Референт, presupпозиция, импликатура лингвистический.

THE PRINCIPLE OF POLITENESS IN SPEECH ADAPTATION

Abstract

Adaptation theory interprets politeness as a phenomenon that becomes imprecise in the process of speech activation of language. The attitude of the speaker to the listener in the discussion of strategy of politeness is manifested.

Key words: Referent, presupposition, implicature linguistic.

Kirish. Nutqiy muloqotda so'zlovchilarning pragmatik mo'ljalni bilvosita ifodalashga intilishlarining muhim sabablaridan biri xushmuomilalik qoidalariga amal qilishdir. Tinglovchiga nisbatan xushmuomila bo'lish, uning hurmatini saqlash uchun so'zlovchi uning ruhiyatiga, ijtimoiy maqomiga mos keladigan lisoniy vositalardan foydalanishga harakat qiladi. "Xushmuomilalik" tushunchasining pragmatika sohasida keng tarqalganini suhbatdoshning o'zligini, ya'ni "jamoadagi maqomi, imidjini saqlashga muqobil bo'lishi kerakligini" ta'kidlaydilar (Vershuren 1999: 45). Moslashuv nazariyasiga asoslangan holda xushmuomilali moslashuvni suhbatdoshlar o'z fikrlarini to'liq va aniq ifodalash uchun kontekstga hozirjavob strategiyalarni tanlashi va shu orqali muloqot ehtiyojini qondirish sifatida tavsiflash mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Muloqot tamoyillari tahliliga oid pragmatik qarashlar va nutqiy aktlar nazariyasi, albatta, nutqiy tuzilmalarning implitsit ma'noni ifodalash imkoniyatlarini tasvirlash hamda izohlashga sharoit yaratdi. Ushbu nazariyalar tatbiqida pragmatik mazmunning referent ma'nodan qanday farqlanishini izohlash, so'zlovchi lisoniy vositalardan nima maqsadda foydalanayotganini aniqlash mumkin. Bunday tagma'noli ifoda holatlarini tavsiflash uchun tadqiqotchilar ko'pincha H.Grays tomonidan qo'llab-quvvatlangan "Hamkorlik Tamoyiliga" (Cooperative Principle) murojaat qiladilar. Mazkur tamoyilga binoan so'zlovchi shaxs til vositasida axborot uzatishda quyidagi qoidalarga amal qilishi kerak (Grice 1975: 45-46): Sifat qoidasi ("Rost gapir"); Miqdor qoidasi ("Kerakli miqdorda axborotni yetkaz, undan ortiqcha emas"); Mavzuga oidlik qoidasi ("Mavzudan uzoqlashma"); Muloqot uslubi (tarzi) qoidasi ("aniq va tushunarli so'zlashga harakat qil"). Albatta, ushbu qoidalar umumiy xarakterga ega va ularga har doim bir xilda amal qilish qiyin.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zaro hamkorlik qoidalaridan chekinish sabablarini va bunday chekinishlar muloqot vaziyati bilan bog'liq holda sodir bo'lishi sabablarini ko'rsatib o'tgan Sh.Safarovning xulosasicha, "umumiy tamoyil talabi-o'zaro hamkorlikka faqatgina muloqotdoshlar bir-birlarini tushunishga intilganlarida erishish mumkin. Agarda bunday maqsad bo'lmasa, suhbatdoshlardan biri ikkinchisini chalkashtirishga, umumiy mavzudan uzoqlashtirishga, sezdirmasdan mavzuni o'zgartirib, ahamiyatsiz narsalar haqida so'zlashga harakat qiladi" (Safarov 2008: 126). Shunga binoan, hamkorlik tamoyili zamirida yuzaga keladigan implikaturalarni muloqot pragmatik strategiyalari qatoriga kiritishimiz mumkin. J.Vershuren kommunikativ implikaturalarning to'rtta turini sanab o'tadi (Verschuren 1999: 34): 1) presuppozitsiya, ya'ni oldindan ma'lum bo'lgan va nazarda tutilayotgan ma'no; 2) mantiqan mavjud bo'lgan va tuzilma shaklidan kelib chiqib anglashiniladigan ma'no; 3) standart yoki meyoriy implikatura va muloqot qoidalariga asoslangan holda aniqlanadigan ma'no; 4) tasodifiy implikatura, muloqot qoidalarining hamkorlik tamoyiliga mosligi asosida yuzaga keladigan yashirin ma'no. Eslatilgan implikaturalarning o'zgaruvchanligi va kontekst bilan bog'liqligi ayon. Ushbu implikaturalar qisman ma'lum vaziyatda qo'llanilayotgan nutqiy tuzilmaning tub ma'nosi zamirida yuzaga keladi. So'zlovchilar yashirinlik strategiyasidan foydalangan holda ma'no hosil qilishsa, tinglovchilar esa uni ma'lum mantiqiy amallar yordamida anglab yetadi. Mazkur amallar so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi o'zaro hamkorlikka asoslanadi. Hamkorlik nazariyasi muloqot kechishi bilan bog'liq jarayonlarni ilmiy jihatdan izohlash uchun muhimdir. Dialogik muloqot masalasiga keladigan bo'lsak, qoidalarni harakatga tushiruvchi mexanizmlar tavsifi alohida o'rinni egallaydi. Badiiy asarlarda uchraydigan dialoglar tuzilishini kuzatadigan

bo'lsak, mualliflar qoidalaridan ongli ravishda chekinayotib, ma'lum maqsadni ko'zlayotganlarining guvohi bo'lamiz. Chunki bunday chekinishlar maqsadli bo'lib, ular yashirin ma'noni izlashga undaydi.

Graysning hamkorlik nazariyasi yuqori darajada meyorlar amal qiladigan muloqot modeliga asoslangan. Eng muhimi ushbu meyorlarga ongli ravishda amal qilish talab qilinadi. Holbuki, hozirgina aytilganidek, ijtimoiy hatti-harakatlar ba'zan meyordan chetga chiqishni ham taqozo qiladi. Masalan, xushmuomilalik qoidalariga to'liq rioya qilish ba'zan fikrni oshkora bayon qilishga to'sqinlik qilishi ham kuzatiladi. J. Lich Principles of Pragmatics nomli kitobida hamkorlik tamoyili mazmun va illokutiv kuch o'rtasidagi munosabatni shakllantirishga yordam berishini qayd etadi (Leech 1983: 80). Ammo ushbu tamoyil so'zlovchilar o'z maqsadlarini bunchalik ko'p bilvosita ifodalashini izohlashga yetarli emas. Chunki hamkorlik tamoyili ko'proq propozitsiyaga tayanadi. Shuning uchun ham J.Lich tomonidan taklif qilingan xushmuomilalik tamoyili (Politeness principle) ijtimoiy va ruhiy yo'nalishga ega bo'lgan pragmatik qoidalariga tayanadi. Pragmatik qoidalarni hamkorlik tamoyilining ajralmas qismi deb hisoblagan olim ushbu hodisalar munosabatini tasvirlash uchun quyidagi misolga murojaat qiladi:

Linda: We'll all miss Jill and Chris.

Lucy: Well, we all miss Jill.

Bu yerda Lyusi aftidan miqdor qoidasiga amal qilmayapti. Chunki Linda o'z fikrini tasdiqlashni so'rayotganida Lyusi uning faqat bir qismini tasdiqlab, qolganini inkor qilmoqda. Bundan paydo bo'ladigan implikatura quyidagicha: Lyusining fikricha, ular Krisni sog'inmaydilar. Ammo ushbu implikatura qanday paydo bo'lishi haqida savol tug'ilishi tabiiy. Lyusi aslida hamkorlik tamoyiliga binoan aniq va mavzudan chiqmasdan rost gapirishi kerak edi, lekin u xushmuomila munosabat saqlab qolish uchun bunday qilmaydi. Xushmuomilalik tamoyilini J.Lich quyidagicha tavsiflaydi: Hurmatsizlikdan darak beruvchi jumalardan imkoni boricha kam foydalan; Xushmuomila jumalarga ko'proq murojaat qil (Leech 1983: 81).

Shunday qilib, xushmuomilalik tamoyili boshqa shaxsning o'zligi, uning mustaqilligi va makondagi joylashuviga hurmat bildirishni taqozo qiladi. Biz boshqalar hayotiga suqulib kirish va ularning faoliyatini nohaq baholashdan qochamiz. Odamlarga ularning davrasi yoqishini, ularning muvaffaqiyatlaridan xursand ekanligimizni ko'rsatayotib, ijobiy xushmuomilalik hissiyotini namoyish qilamiz. Ushbu turdagi xushmuomilalik, olijanoblik ma'qul topish, rozilik, kamtarlik, hamdardlik kabi xislatlarni qamrab oladi. Ayni paytda, haddan ziyod hurmat suhbatdoshlar o'rtasidagi ijtimoiy masofaga ishora qilib, kinoyali muomila strategiyasi faollashuviga sabab tug'diradi. Hurmat tamoyiliga amal qilmaslik esa ko'proq o'zaro yaqin kishilar hamda yoshlar muloqotida kuzatiladi.

Tahlil va natijalar. Xushmuomilalik tamoyili P. Braun va S. Levinsonlar tomonidan biroz boshqacharoq tavsiflangan (Brown, Levinson 1987). Ularning nazariyasiga binoan, insonlar "o'zligi"ni (faces) saqlab qolishi boshqalar tomonidan ma'qullanishi kerak. Olimlar "face" tushunchasini ikki ko'rinishga ega ekanligini qayd etadilar: 1. Negative face": the right to freedom of action and freedom from imposition; 2. Positive face: the need to be appreciated by others and to maintain a positive selfimage.

Kundalik muloqot jarayonida uning ishtirokchilari xushmuomilalik tamoyiliga amal qilishga harakat qiladilar. So'zlovchi boshqa shaxsning hurmatiga ta'sir ko'rsatadigan nutqiy harakatni bajarsa o'zlikka tahdid harakati (face threatening act) sodir bo'ladi va suhbatdoshlar odatda ushbu

holatni yumshatish imkoniyatini qidirishga majbur bo'ladi. Ammo, pragmatikvistarlar qayd etganidek, ushbu holatni chetlab o'tish katta qiyinchiliklar tug'diradi (Brown, Levinson 1987: 65). Jumladan, boshqalarga takalluf ko'rsatish bilan bog'liq nutqiy aktini bajarayotgan so'zlovchi o'zini kamsitayotgandek ko'rinadi. Shuningdek, tinglovchiga biron ishni bajarishi kerakligini eslatayotib, uning o'zligiga tahdid qilayotgandek ko'rinamiz. Zotan, buning bilan suhbatdoshning xotirasiga gumon bildiramiz va uning mustaqilligiga rahna solamiz. Demak, tabiiy muloqot jarayoni o'zlikka tahdid ko'rsatish misollariga boy. Suhbatdoshlar kommunikativ maqsadga erishish uchun hamkorlik tamoyiliga bo'ysinish va xushmuomilalik strategiyasidan foydalanishga majburdir. P. Braun va uning hammuallifi o'zlikka tahdid havfidan qochish uchun hech bo'lmaganda beshta strategiyaga amal qilish lozimligini aytadilar. Bular ijobiy va salbiy xushmuomilalikdan tashqari, hurmatning oshkora va implitsit ifodasidan iboratdir. Moslashuv nazariyasida nutqiy aktning xushmuomila yoki jo'yaligi hamda vaziyatga muqobilligi inobatga olinadi. Bunda mavjud qoidalar e'tirof etilishi bilan birgalikda, ba'zan inkor qilinishi ham mumkin. Nutqiy aktning xushmuomila ko'rinish olishiga til, kod, uslub kabi omillarning o'rni alohida. Bundan tashqari, P.Braun va S. Levinsonlar nazariyasi ko'p jihatdan anglo-sakson ijtimoiy muhitiga mos bo'lib, unda umumiy ijtimoiy voqelik unchalik inobatga olinmagan. Jumladan, "salbiy obraz" (negative face) tushunchasini asosan individualizm hukumron bo'lgan jamoalarga nisbatan qo'llash mumkin. Jamoaviylik ruhidagi madaniyatlarda esa (masalan, o'zbek madaniyatida) uning roli unchalik emas. Moslashuv nazariyasi lisoniy hatti-harakatni to'lig'icha inobatga olishni taqozo etadi. Bunday pragmatik yondashuv til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni oydinlashtirishga imkon beradi. Shu jihatdan, an'anaviy hamkorlik tamoyilida yetarlicha e'tiborga olinmagan ijtimoiy-madaniy omillar moslashuv nazariyasining diqqat markazida turishini ma'qullash lozim. Xullas, moslashuv nazariyasi xushmuomilalikni tilning nutqiy faollashuvi jarayonida namoyon bo'ladigan hodisa sifatida talqin qiladi. Xushmuomilalik strategiyasi voqelanishida so'zlovchining tinglovchiga bo'lgan munosabati namoyon bo'ladi. Aytish joizki, xushmuomilalik nazariyasi asosan bevosita og'zaki muloqot jarayonini tahlil qilishga yo'naltiriladi. Lekin ushbu tamoyilni badiiy asar personajlari dialogik faoliyati tahliliga ham tatbiq etish unchalik muammo tug'dirmaydi. Zero yozuvchilar personajlar o'rtasidagi munosabatlarni tasvirlash uchun turli ko'rinishdagi xushmuomilalik strategiyalaridan foydalanadilar.

Xulosa va takliflar. Personajlar xushmuomilalikdan kommunikativ strategiya sifatida moddiy, ijtimoiy va mental olamlarga moslashuv ko'lamida foydalanadilar. Moddiy olam dialogning qachon va qayerda kechishini aks ettiradi. Ushbu olam aslini olganda, muloqot kechayogan tabiiy muhitdir. Moddiy kontekst ish joyi, uy yoki jamoaga tegishli bo'lishi mumkin. Lisoniy tanlov va ma'no yuzaga kelishida so'zlovchining moddiy olamda tutgan o'rni muhimdir. Tildan foydalanishning ko'rsatkichlari moddiy shart-sharoit bilan bog'liq o'zgarishlar yuzaga kelganida aniq namoyon bo'ladi. Zamon va makon ko'rsatkichlari atrofdagi muhit lisoniy vositalar tanlovi va xushmuomilalik tamoyili samarasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, zamon ko'rsatkichini olsak, tushlikka yaqin uyqudan turgan kishiga "Xayrli tong" deb murojaat qilish hurmat belgisidan ko'ra ko'proq kinoya mazmuniga ishoradir. Suhbatdoshning chiroyli kiyimini maqtash xushmuomilalik namunasi bo'lishi mumkin, lekin qandaydir yoping'ichga o'ralgan kishiga nisbatan bunday maqtovdan qochish va boshqa xushmuomilalik strategiyasini tanlashga to'g'ri keladi. Bularning barchasi lisoniy tanlovga ta'sir ko'rsatadigan moddiy omillardir.

ADABIYOTLAR

1. Brown P., Levinson S. Politeness. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
2. Grice H.P. Logic and Conversation. – Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
3. Бирюкова Т.Г. Анализ и синтез текста. – Елец: ЕГУ, 2007. – 98 с.
4. Даниева М.Ж. Сўз бирикмалари деривацион ва прагматик–дискурсив имкониятларининг воқеланиши (инглиз ва ўзбек тиллари мисолида). Филол.фан. докт.... дисс. автореферати. – Бухоро, 2022. – 67 б.
5. Касавин И.Т. Текст. Дискурс. Контекст. Введение в социальную эпиктимологию языка. – М.: Канон, 2008. – 437 с.
6. Мадрахимов Т.А. Инглиз ва ўзбек тиллари сўзлашув нутқининг функционал–семантик хусусиятлари. Филол.фан.номзод.... дисс. автореферати. – Т., 2008. – 28 б.
7. Мирсанов Ғ. Дискурс таркибида аспектвал ва тепмораллик мазмун ифодаси. – Т.: Наврўз, 2018. 156 б.
8. Пардаев З. Прагматик тилшунослик. – Самарқанд: СамДУ, 2013. – 104 б.
9. Самигова Х.Б. Нутқ маданиятининг риторик аспекти. – Т.: Фан ва технология, 2016. – 152 б.
10. Сафаров Ш. Прагматингвистика. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 300 б.

UDK:323.118(575.1)

Moxinur OLIMOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
E-mail:olimovamoxinur64@gmail.com

O'zMU profsorsori f.f.n. A.O'tamuradov taqrizi asosida

MODERN CONCEPTS OF POLITICAL CULTURE

Annotation

The article presents a theoretical analysis of the formation and development trends of the concept of political culture in World Political Science. The main aspects of the theory of modern political culture are revealed. An interpretation of basic theoretical and methodological approaches is given in understanding the relationship between political consciousness and political culture, their impact on political systems and processes. It presents a theoretical analysis of the formation and development trends of theories of political culture in World Political Science. The main aspects of the theory of modern political culture are revealed.

Key words: Political culture; civic culture; political system; orientations; values; attitude keywords: political culture; civic culture; political system; orientation; values; attitude

СОВРЕМЕННЫЕ КОНЦЕПЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

В статье представлен теоретический анализ становления и тенденций развития понятия политической культуры в мировой политической науке. Раскрываются основные аспекты теории современной политической культуры. Дается интерпретация основных теоретических и методологических подходов к пониманию взаимосвязи между политическим сознанием и политической культурой, их влияния на политические системы и процессы. В ней представлен теоретический анализ становления и тенденций развития теорий политической культуры в мировой политической науке. Раскрываются основные аспекты теории современной политической культуры.

Ключевые слова: Политическая культура; гражданская культура; политическая система; ориентации; ценности; отношение ключевые слова: политическая культура; гражданская культура; политическая система; ориентация; ценности; отношение.

SIYOSIY MADANIYATNING ZAMONAVIY KONSEPSIYALARI ANNOTASIYA

Annotatsiya

Maqolada jahon siyosatshunosligida siyosiy madaniyat tushunchasining shakllanishi va rivojlanish tendensiyalarining nazariy tahlili keltirilgan. Zamonaviy siyosiy madaniyat nazariyasining asosiy jihatlarini ochib berilgan. Siyosiy ong va siyosiy madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni, ularning siyosiy tizimlar va jarayonlarga ta'sirini tushunishda asosiy nazariy va metodologik yondashuvlarning talqini berilgan. Unda jahon siyosatshunosligida siyosiy madaniyat nazariyalarining shakllanishi va rivojlanish tendensiyalarining nazariy tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: Siyosiy madaniyat; fuqarolik madaniyati; siyosiy tizim; yo'nalishlar; qadriyatlar; munosabat kalit so'zlar: siyosiy madaniyat; fuqarolik madaniyati; siyosiy tizim; yo'nalish; qadriyatlar; munosabat.

Kirish. Xotin-qizlar harakati siyosiy jarayonlarning ajiralmas qismi sanaladi. Ayollarni siyosiy faollashtirish XIX asrda boshlanadi, chunki ularning bir qator davlatlarning asosiy siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal qilishda ishtirok etishi, masalan, AQShda qullikni yo'q qilish, Angliyada mehnat sharoitlarini yaxshilash, Rossiyada krepostnoylikni bekor qilishda ko'rishimiz mumkin. XX asr ayollar harakatining yaratilishi, rivojlanishi, gullab-yashnashi va institusionalizatsiya davri edi. Bir asrda ayollar ta'lim olish, iqtisodiy mustaqillik, huquqlari va siyosiy sohani boshqarish huquqini qo'lga kiritishga muvaffaq bo'lishdi. Natijada ularning ijtimoiy va siyosiy xulq-atvori o'zgardi, o'z-o'zini anglash kuchaydi, bu esa milliy va jahon siyosatining yuksalishiga ta'sir ko'rsata boshladi.

Siyosat bu jamiyat hayotida eng ko'p duch keladigan xodisalardan biri hisoblanadi. Kundalik hayotimizda ham ijtimoiy-siyosiy hodisalarga duch kelamiz.

Jamiyat ijtimoiy guruxlar, qatlamlar, individlar, tabaqa va sinflar birlashuvidan tashkil topgan. Ularni boshqarish esa siyosatni tashkil etadi. Ijtimoiy hayot sohasidagi qonun-qoidalarni boshqarishda siyosiy hayot bilan bog'lanadi. Siyosiy voqeyelikning turli jihatlarini hisobga olgan holda,

uning mohiyatini tahlil qilishda ikkita yondashuvga ajratish mumkin:

Institusional, unda siyosiy munosabatlarning tashkiliy, tarkibiy jihatlarini o'rganiladi;

Xulq-atvor, unda siyosat odamlarning harakatlari va ularning oqibatlari tizimi sifatida qaraladi.

Ikkinchi jihat, ko'proq darajada, siyosiy hayotning predmet sohasini shakllantirish bilan bog'liq. Garchi birinchi jihatni diskontlash mumkin bo'lmas-da, chunki "siyosiy hayot odamlar davlatda o'zlarining hayotiy yehtiyolaridan qoniqish yoki norozilik omilini ko'rganlaridan boshlanadi".

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Siyosiy madaniyatning zamonaviy tushunchasi, ma'lumki, Stenford universitetining amerikalik siyosiy fanlar professori Gabriyel Almond tomonidan kelib chiqqan. Yana bir amerikalik siyosatshunos Sidney Verbaning siyosiy madaniyatni empirik tadqiq etish sohasidagi layoqati shubhasizdir. Konsepsiyaning tegishli talqini jahon siyosiy fanida klassik maqomga ega bo'ldi. Almond Verbaning klassik konsepsiyasiga ko'ra, siyosiy madaniyat avvalgi avlodlarning tajribasini o'zlashtirish jarayonida, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy muhit bilan o'zaro munosabatlarning o'z tajribasini o'rganish va tushunish orqali

shakllanadigan munosabatlar, yo'nalishlar va qadriyatlar to'plamidir. Siyosiy madaniyat deganda jamoatchilik va siyosiy ongning muhim tarkibiy qismi tushuniladi. Har qanday shaxs, Almond va Verbening qarashlariga ko'ra, hukumat, institutlar, rahbarlar va partiyalar kabi siyosiy tizimga, uning institutlari va tarkibiy qismlariga e'tibor qaratadi va siyosiy jihatdan o'zini o'zi aks ettirish qobiliyatiga ega. Ushbu taxminlarga asoslanib, siyosiy madaniyat orqali biz siyosiy qadriyatlar, yo'nalishlar va individual siyosiy ongning, shuningdek, ijtimoiy guruhlar va millatlarning siyosiy tizimga, uning elementlariga va fuqarolarning tizimdagi o'z roliga nisbatan munosabatini tushunamiz. Amerikalik olimlar siyosiy madaniyatni siyosiy jarayonlar ishtiroki, siyosiy rollarning taqsimlanishiga qarab uch turga ajiratadi[1].

Bodom va Tol o'rganilayotgan mamlakatlarning siyosiy madaniyatining xususiyatlarini batafsil sanab o'tadi. Qiyosiy madaniyatlararo tahlil amerikalik siyosatshunoslarga o'rganilayotgan siyosiy tizimlarning har birini ajratib turadigan siyosiy madaniyatda umumiy va o'ziga xos xususiyatlarni topishga imkon berdi. Xulosa qilib aytganda, Almond va Verba AQSh va Buyuk Britaniyada eng maqbul siyosiy madaniyat rivojlanganini qayd etadi. Germaniya, Italiya va Meksika ideal fuqarolik madaniyatidan uch xil yo'l bilan chetga chiqadi, lekin "har bir mamlakatda og'ishlar samarali va barqaror siyosiy tizimga mos kelmaydigan siyosiy madaniyatni yaratadi"[2].

Tadqiqot metodologiyasi. Siyosiy madaniyat-bu o'ziga xos siyosiy yo'nalishlar, fuqarolarning siyosiy tizimga bo'lgan munosabati, uning turli elementlari va ushbu tizimdagi o'z roli. Mualliflar fikriga ko'ra "biz siyosiy madaniyat haqida iqtisodiy yoki diniy madaniyat haqida gapirishimiz mumkin. Bu ijtimoiy obyektlar va jarayonlarning maxsus to'plamiga nisbatan bir qator yo'nalishlardir. Jamiyatning siyosiy madaniyati haqida gapirganda, biz uning a'zolarining hissiyotlari va baholarida o'zlashgan siyosiy tizimni nazarda tutamiz." Taqdim etilgan ta'riflardan kelib chiqqan holda, Almond va Verba siyosiy madaniyatni ong sohasini cheklaydi, siyosiy madaniyat bu xatti – harakatlarga bevosita ta'sir qilishini e'tirof etsa-da, siyosiy xulq-atvorni izchil ravishda tahlil qilishdan chetlatadi-kelajakda bu pozitsiyaga qat'iy rioya qiladi. Siyosiy jarayonning institutsional va xulq-atvor jihatlarini, albatta, siyosiy madaniyat nazariyotchilarining e'tiborini jalb qila olmaydi, lekin bu yerda ular "faktlar" bilan emas, balki "bilan qiziqishadi. Xuddi shu ma'noda Monteske qonunlar haqida emas, balki qonunlar ruhi haqida gapiradi"[3].

Almond va Verba siyosiy madaniyatni uchta asosiy tipga bo'ladi:

1. Paroxod siyosiy madaniyati.
2. Bo'ysunuvchi siyosiy madaniyat yoki bo'ysunish madaniyati.
3. Ishtirok siyosiy madaniyat.

Paroxod siyosiy madaniyati. Bu tip aniq siyosiy rollar bo'lmagan, aholining siyosiy yo'nalishlari diniy va iqtisodiy yo'nalishlardan ajralmagan, ommaning siyosiy jihatdan savodsiz, hukumatga nisbatan munosabati aniq me'yorlar bilan belgilanmagan iqtisodiy jihatdan qoloq jamiyatlarga xosdir. Odamlar milliy siyosiy madaniyatga moyil emaslar. Ular butun davlatni e'tiborsiz qoldiradilar va birinchi navbatda cheklangan siyosiy kichik tizim (qishloq, urug', qabila) tomon buriladilar. Siyosiy madaniyatning bunday parchalanishi ko'pincha rivojlanayotgan tizimlarda bo'ladi, lekin u ayrim rivojlangan tizimlarda ham bo'lishi mumkin. Misol uchun, AQShda mahalliy xususiyatlar ba'zan cherkov madaniyati shaklini oladi (davlat boshqaruvi federal jihatdan muhimroq).

2. Bo'ysunuvchi siyosiy madaniyat. Odamlar siyosiy tizim haqida juda katta miqdordagi rasmiy bilimlarga ega, siyosiy jihatdan ongli, lekin ayni paytda hokimiyat institutlariga passiv munosabatda bo'lishga moyil. "Ular

o'zlarini siyosiy tizimdan tashqarida va yuqorida deb hisoblashadi". Fuqarolar undan foyda kutadilar (nafaqa, sug'urta, pensiya, himoya, adolat) va ortiqcha soliqlardan qo'rqadilar va o'z harakatlarida faol ishtirok etishdan o'zlarini uzoqlashtirishga harakat qiladilar.

3. Ishtirok siyosiy madaniyat. Fuqarolar siyosiy jarayonning haqiqiy ishtirokchilari sifatida harakat qiladilar, siyosiy tizimga ta'sir ko'rsatishni, uning harakatlari va qarorlarini turli an'anaviy va noan'anaviy vositalar bilan yo'naltirishni istaydilar. Siyosiy madaniyatning bu turiga ega bo'lgan kishilar mavjud siyosiy tizimga ham, uning "kirishi" va "chiqishi" ga ham, ongli faol ishtirokiga ham ye'tibor qaratadilar. Bodom-Tol siyosiy madaniyati turlari Veber hukmronligi turlari bilan paralel ravishda o'z ichiga oladi: paroxod siyosiy madaniyati an'anaviy hukmronlik, subxudud – xarizmatik va ishtirokchi – rasional-huquqiy jihatdan mos keladi.

Tahlil va natijalar. Siyosiy madaniyat va tuzilish, siyosiy rejim turi o'rtasidagi muvofiqlik haqida savol tug'iladi. Muvofiqlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, siyosiy tizim shunchalik maqbul va samarali ishlaydi. Qavm siyosiy madaniyati markazlashmagan tuzilishga, bo'ysunish madaniyati avtoritar markazlashgan tuzilishga mos keladi. Ishtirok etish madaniyati demokratik tuzilma bilan uyg'undir. Biroq, Shvartsenberg ta'kidlaganidek, bu konflikt har doim ham mukammal emas va aslida "bir siyosiy madaniyat o'zidan oldingi boshqa madaniyatni yo'q qilmaydi: unga qo'shilib, ustunlik qiladi." binobarin, har qanday siyosiy madaniyat aralashadi va ikki yoki hatto uch madaniyatning elementlarini (teng bo'lmagan nisbatda) o'z ichiga oladi. Tarixiy rivojlanish jarayonida turli xil siyosiy yo'nalishlar va ularning tegishli siyosiy madaniyatlari muqarrar ravishda o'zgaradi, ammo bu avvalgi turlarning butunlay yo'qolishi va ularning keyingi turlarini almashtirishni anglatmaydi. Siyosiy tizim takomillashgani sari paroxod va sub-par yo'nalishlar faol yo'nalishlarga moslashib, aralash siyosiy madaniyatni shakllantiradi. Paroxial, sub-milliy va ishtirokchi yo'nalishlarning mutanosib va har doim teng bo'lmagan nisbati har bir muayyan millat yoki davlatning siyosiy madaniyatining noyob qiyofasini shakllantiradi, bu hech qachon statik bo'lib qolmaydi, doimiy o'zgarishda.

Bunday siyosiy madaniyat ongli fuqaroni, shu bilan birga mo'tadil faol va amaldagi hukumatga sodiq bo'lishni nazarda tutadi. Siyosiy madaniyatning bu turi plyuralistik demokratiyada rivojlanadi. siyosiy tizimning Angliya-Amerika modeli unga eng yaqin. Siyosiy madaniyatning ishtirokchi modeli demokratik me'yorlar va qadriyatlar bilan kuchli bog'liq bo'lishiga qaramasdan, uni demokratik tizim barqarorligini ta'minlashga qodir siyosiy madaniyat deb hisoblash noto'g'ri. Yuqorida qayd etilganidek, bu fakt AQSh va boshqa rivojlangan demokratik davlatlar aholisining ko'pchilik qismi rasional faoli modeli talablariga javob bermasligini ko'rsatgan ko'plab tadqiqotlar davomida empirik tarzda tasdiqlandi. Fuqarolik madaniyati, albatta, "siyosatda faol, siyosatdan xabardor va siyosatda ta'sirli bo'lgan shaxsga tayanadi".

Almond o'zining "fuqarolik madaniyati"ni qayta ko'rib chiqdi. U asarida siyosiy institutlarning qonuniyligi, davlat siyosatining yo'nalishi va mazmuni, ko'plab manfaatlar va e'tiqodlar uchun bag'rikenglik, ularning yarashuvida, shuningdek, siyosiy vakolat va fuqarolarning o'zaro ishonch tuyg'usi to'g'risidagi kelishuv mavjud bo'lgan madaniyat sifatida tavsifladi. Fuqarolik madaniyati demokratik tizimning muvozanatini saqlaydigan, odamlarning faol va passiv fazilatlarini, ularning xususiy va fuqarolik rollarini, hukumatning kuchini va fuqarolar oldidagi mas'uliyatini muvozanatlashtiradigan bir xil shakl bo'lib xizmat qiladi.

Beqaror demokratik tizimga ega mamlakatlarda demokratik tizim barqarorligini ta'minlovchi fuqarolik

madaniyati elementlarining yetishmasligi kuzatilmoqda. Bu holatni siyosiy islohotlar majmui orqali, birinchidan, siyosiy tizim darajasida - Konstitutsiyani, Qonunchilik normalarini qabul qilish, demokratik institutlarni yaratish orqali tuzatish mumkin. Biroq, samarali demokratik tizimni ishlab chiqish" muayyan siyosiy va boshqaruv tuzilmalaridan ko'proq narsani talab qiladi. Agar u demokratik tizimni qo'llab-quvvatlamasa, ikkinchisining imkoniyati juda zaif. Shuning uchun har qanday mamlakatda demokratik tizimni o'rnatish uchun tegishli ijtimoiylashuv uchun sharoit yaratilsa, uning tadrijiy rivojlanishida fuqarolikka imkon qadar yaqin kelishi mumkin bo'lgan siyosiy madaniyat tekisligida o'zgarishlar zarur. Muammoni keltirib chiqarganidan beri o'tgan bir necha o'n yillar G. Almond siyosiy madaniyat muammolari bo'yicha juda ko'p miqdordagi materiallarni berdi, shuning uchun biz maxsus nazariyaning paydo bo'lishi haqida gapirishga haqlimiz. Zamonaviy siyosatshunoslikda siyosiy madaniyat nazariyasi o'rta darajadagi nazariya bo'lib, unda turli mamlakatlardagi siyosiy jarayonlar subyektlarining qadriyatlari, yo'nalishlari va xulq-atvorini empirik tadqiq qiladi. Ushbu nazariyada, biz qisman ko'rganimizdek, keng konsensus yo'q. Siyosiy madaniyat konsepsiyasini talqin qilishda sezilarli farq, uni o'rganishga yondashuvlarning xilma-xilligi va tadqiqot maqsadlarining ajralib turishi siyosiy madaniyat tipologiyasining ko'plab variantlarining ko'rinishini belgilaydi. Chet yel, Sovet va rus mualliflari taklif etgan tipologiyalarning xilma-xilligi o'z navbatida tipologiyalashtirilishi, shartli ravishda ikki guruhga bo'linishi mumkin:

- 1) Umumiy tipologiyalar,
- 2) Maxsus (xususiy) tipologiyalar.

Ushbu siyosatshunoslarning innovasion tasnifi keng e'tirof etilgan va tanqidchilar va ko'plab izdoshlarni topdi. Bodomning klassik asari chiqqandan keyin paydo bo'lgan tipologiyalarni o'z navbatida yana 3 guruhga bo'lish mumkin:

1. Bodom-Tolning tasnifiga asoslangan va uni to'ldiruvchi tipologiyalar.

2. Tarixiy, madaniy va sivilizasion (siyosiy va antropologik modellari), shakllanishi, shuningdek, siyosiy rejimlar va tizimlar turlari uchun siyosiy madaniyat turlarini bog'lovchi tipologiyalar.

3. Subkultural yondashuv nuqtai nazaridan tipologiyalar, millatlarning siyosiy madaniyatining universal turlaridan tashqari, siyosiy madaniyatlar (subkulturalar) har bir jamiyatda induvidual etnik, konfessional, ijtimoiy-sinf mavzularidan iborat bo'lib, ularning siyosiy yo'nalishlari va munosabatlarida bir-biridan va jamiyatdagi hukmron siyosiy madaniyatdan farq qiladi.

Sovet davri manbalarida burjuaziya va ishchilar - ishchilar sinfi, dehqonlar, ziyolilarning siyosiy madaniyatini aniqlash va o'rganishni nazarda tutuvchi yondashuv keng tarqalgan edi.

F. Burlaskiy va A. Galkin siyosiy madaniyatning to'rt turini ajratib turadigan qiziqarli tipologik modelni taklif qildilar:

1. Jamiyat va davlat o'rtasidagi masofaning yo'qligi, kollektivizmning yuqori darajasi, siyosiy muammolarni hal qilishda shaxslarning faolligi bilan ajralib turadigan arxaik.

2. Fuqarolik jamiyati va siyosiy tizim o'rtasidagi masofani chuqurlashtirish, kollektivizm tuyg'usini zaiflashtirish, aholining asosiy qismini siyosiy jarayonda ishtirok etishdan chiqarish va natijada siyosiy faoliyatning past darajasi bilan ajralib turadigan elitist.

3. Fuqarolik jamiyati va siyosiy tizim o'rtasida bilvosita aloqa shakllarining paydo bo'lishi bilan ajralib turadigan vakillik siyosiy madaniyati, individualistik va kollektivistik xulq-atvor shakllarining kombinatsiyasi, elita madaniyatiga qaraganda jamiyatni siyosiyashtirishning yuqori darajasi[4].

Bu tiplardan tashqari mualliflar siyosiy madaniyatning to'rtinchi turini ajratib, uni "yuksak fuqarolik siyosiy madaniyati" deb ataydilar. Bu fuqarolik jamiyati va siyosiy tizim va ularning birlashishi o'rtasidagi masofa bartaraf bilan tavsiflanadi, kollektivizm va ijtimoiy hayotning barcha sohalarida fuqarolarning doimiy ongli faoliyati yuqori darajada bo'lishi kerakligi aytiladi.

Yana bir taniqli siyosatshunos K. Gadjiev siyosiy madaniyatning uchta asosiy modelini aniqlaydi:

- Liberal – demokratik;

- Avtoritar;

- Totalitar siyosiy madaniyat;

shuningdek, "ular orasida joylashgan" aralash turlari[5].

Liberal-demokratik siyosiy madaniyatning rivojlanish bosqichlari odatda demokratiya va fuqarolik jamiyatini shakllantirish bosqichlariga to'g'ri keladi va liberal-demokratik madaniyatning o'zi fuqarolik jamiyati va qonun ustuvorligi bilan birlashadi. Bunday tizimda shaxs erkinligi tan olinadi, individualizm, plyuralizm, tolerantlik va tabdirkorlik rag'batlantiriladi. Unda jamiyat davlat ustidan hukmronlik qiladi, qonun fuqarolarning erkinliklarini kafolatlaydi, erkin bozor, xususiy mulk daxlsizligi mavjud. Bu barcha xususiyatlari yana sanash mumkin.

Xulosa va takliflar. Parchalangan siyosiy madaniyat jamiyatda uning rivojlanish maqsadlari va vositalari, ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi ajralish va qarama-qarshilik, siyosiy yo'nalishlar, milliy va mahalliy manfaatlarining ustunligi va hukumatlarning beqarorligi haqida kelishuvning yo'qligi bilan tavsiflanadi. Siyosiy tizim doimiy mojarolarda bir nechta o'ng yoki chap qanot radikal kuchlarining mavjudligi bilan tavsiflanadi. Yuqorida muhokama qilingan siyosiy madaniyatning tipologiyalari va xususiyatlari majmuasi muhim nazariy va uslubiy ahamiyatga ega, siyosiy tahlilning to'plangan tajribasidan siyosiy ong va siyosiy madaniyat muammolarini, ularning siyosiy tizimlar va siyosiy jarayonlarning rivojlanishiga ta'sirini o'rganishda yangi tadqiqot yo'nalishlarini ishlab chiqish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Almond G.A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy In Five Nations. – Princeton: Princeton University Press, 1963. P.462-469.
2. Natchez P.B. Images of Voting/ Visions of Democracy. –N.Y., 1985. –P125
3. Пивоваров Ю.С. Политическая культура: методологический очерк –М., 1996. –С.7.
4. Pye L.W. Political Culture // International Encyclopedia of the Social Sciences / Ed. by Sills D.L. – Vol.12. – N.Y.: The Macmillan Company & The Free Press, 1968. – P. 220.
5. Гаджиев К.С. Политическая наука. – М.: Международные отношения, 1996. – С. 349; Его идеи касательно политической культуры, с некоторыми сокращениями и добавлениями, изложены также в специальной книге: Политическая культура: теория и национальные модели / Под ред. Гаджиева К.С. – М., 1994.

Gulhayo RAHMONOVA,
A.Avloniy nomidagi Milliy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti
E-mail: rahmonova17@gmail.com

Fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent A.A.Baxramov taqrizi ostida

**A FACTOR DETERMINING THE QUALITY OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT ON THE
"CONTINUOUS PROFESSIONAL EDUCATION" PLATFORM - STUDYING THE AUDIENCE'S REACTION TO
VIDEO LESSONS**

Annotation

A special electronic platform "Continuing professional Education" was launched for employees of public education institutions to improve their skills remotely without leaving their workplace. In 2022, more than 220,000 pedagogues trained through the platform. We conducted a survey in order to determine the quality of training on the platform and improve the quality by studying the needs of the listeners. A total of 3,713 listeners who improved their distance skills on the platform participated in the survey. This article is devoted to the analysis of the survey results.

Key words: Quality of education, professional development, quality of educational platform, evaluation of online educational program, continuing professional education, video lesson.

**ФАКТОР, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЙ КАЧЕСТВО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ НА ПЛАТФОРМЕ
«НЕПРЕРЫВНОЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ» - ИЗУЧЕНИЕ РЕАКЦИИ АУДИТОРИИ НА
ВИДЕОУРОКИ**

Аннотация

Запущена специальная электронная площадка «Непрерывное профессиональное образование», позволяющая работникам государственных образовательных учреждений повышать квалификацию дистанционно, не покидая своего рабочего места. В 2022 году через платформу прошли обучение более 220 000 педагогов. Мы провели опрос, чтобы определить качество обучения на платформе и улучшить качество, изучив потребности слушателей. Всего в опросе приняли участие 3 713 слушателей, которые улучшили свои дистанционные навыки на платформе. Данная статья посвящена анализу результатов опроса.

Ключевые слова: Качество образования, повышение квалификации, качество образовательной платформы, оценка онлайн-образовательной программы, непрерывное профессиональное образование, видеоурок.

**«UZLUKSIZ KASBIY TA'LIM» PLATFORMASIDA MALAKA OSHIRISH SIFATINI ANIQLOVCHI
OMIL – TINGLOVCHILARNING VIDEODARSLARGA MUNOSABATINI O'RGANISH**

Annotatsiya

Xalq ta'limi muassasalari xodimlarining ish joyidan ajralmagan holda masofadan turib malaka oshirishlari uchun «Uzluksiz kasbiy ta'lim» maxsus elektron platformasi ishga tushirildi. 2022-yilda platforma orqali 220 mingdan ortiq pedagog kadrlar malaka oshirdi. Platformada malaka oshirish sifatini aniqlash va tinglovchilarning ehtiyojlarini o'rgangan holda sifatni oshirish maqsadida so'rovnoma o'tkazdik. So'rovnomada jami 3713 nafar platformada masofaviy malaka oshirgan tinglovchilar ishtirok etishdi. Ushbu maqola so'rovnoma natijalari tahliliga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: Ta'lim sifati, malaka oshirish, ta'lim platformasi sifati, onlayn ta'lim dasturini baholash, uzluksiz kasbiy ta'lim, videodars.

Kirish. Har qanday mamlakatning kuch – qudrati uning intellektual salohiyati bilan belgilanadi. Bu esa bevosita ta'lim sifatiga bog'liq [1]. Bugungi kunda ta'lim tizimi oldidagi asosiy muammolar, u yoki bu darajada, ta'lim sifati bilan bog'liq [2].

Ta'lim, inson faoliyatining har qanday jarayoni yoki natijasi kabi, ma'lum bir sifatga ega. Konseptual jihatdan eng to'g'ri ta'rif ta'lim sifatining quyidagi ta'rifidir:

Ta'lim sifati - bu kompetentsiya va kasbiy ongning izchil va amaliy jihatdan samarali shakllanishini belgilovchi ta'lim jarayoni xususiyatlarining yig'indisidir. Bu yerda xususiyatlarning uchta guruhini ajratib ko'rsatish mumkin: ta'lim maqsadiga erishish potensialining sifati, kasbiylikni shakllantirish jarayonining sifati va ta'lim natijasi sifati. Ta'lim sifati xususiyatlarining uch guruhida ham ta'lim sifati o'qituvchi sifatleri bilan bevosita bog'likligini ko'rish mumkin. O'qituvchilarning shaxsiy kompetensiyalarini rivojlantirish uzluksiz ta'lim orqali amalga oshiriladi.

“Uzluksiz kasbiy ta'lim” maxsus elektron platformasi (keyingi o'rinlarda — platforma) — o'quv modullari kontentlarini yaratish, saqlash va ularni ta'lim oluvchilarga taqdim etish, shuningdek, ta'lim oluvchilarni ro'yxatga olish va ularga o'quv modullarini onlayn tarzda o'zlashtirish imkoniyatini beruvchi maxsus elektron dasturiy tizim [3].

“Uzluksiz kasbiy ta'lim” maxsus elektron platformasi haqida batafsil ma'lumotlar oldingi maqolalarimizda keltirilgan [5].

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.** Kasbiy rivojlanish bo'yicha masofaviy elektron ta'lim platformalarini tashkil etish hamda platformada ta'lim sifatini oshirish muammosi so'ngi yillar ichida pedagog olimlar tomonidan faol tarzda o'rganilmoqda. Muammoga Janubiy Amerikaning Santa Catarina Federal universiteti olimlari: Cláudio Lima, Rogério Cid Bastos, Lia Caetano Bastos; Rossiya olimlari: V.A. Bolotov, T.A. Mertsalova; Ispaniyaning National

University of Distance Education (UNED) universiteti olimlari: Dr. Maria Luz Cacheiro-Gonzalez, Dr. Antonio Medina-Rivilla, Dr. Maria Medina-Dominguez o'z fikr-mulohazalarini bildirishgan.

- **Tadqiqot metodologiyasi**. Maqolani tayyorlashda quyidagi tadqiqot usullaridan foydalanildi:

- Nazariy darajada - tadqiqot muammolari bo'yicha ilmiy-uslubiy adabiyotlar va me'yoriy hujjatlarni tahlil qilish; ishtirokchilar faoliyati natijalarini tahlil qilish; tizimlar va ta'lim jarayonlarini, o'qituvchi va ishtirokchilarning masofaviy o'qitish tizimidagi pedagogik faoliyatini modellashtirish;

- Empirik darajada - pedagogik tajriba; kuzatuv usullari, so'rovnomalar, testlar, so'rovlar, ma'lumotlarni qayta ishlashning statistik usullari.

- **Tahlil va natijalar**. Onlayn ta'lim sifatini aniqlovchi va boshqaruvchi bir qancha modellar tahlil qilinganda, ta'lim sifatiga eng ko'p ta'sir qiladigan jihat bu o'quv materiallari ekanligi aniqlandi. O'quv materiallari sifatini ta'minlash onlayn ta'lim sifatini oshirish bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'langan. O'quv materiallari o'quv maqsadlariga mos kelishi majburiydir. Agar materiallar eskirgan bo'lsa, ularni o'quv jarayonida qo'llash mumkin emas [9].

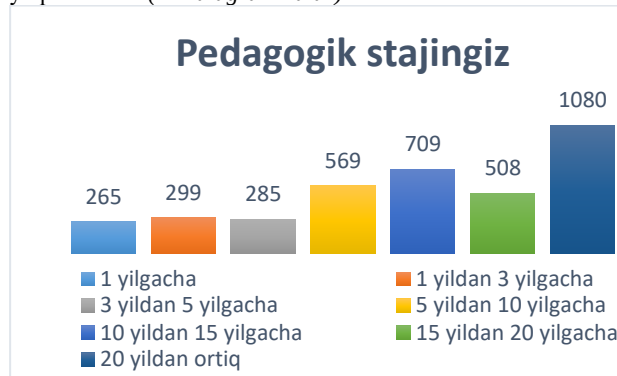
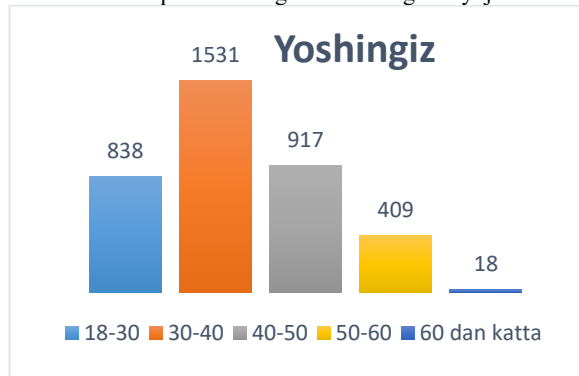
Yuqoridagi tahlillarga asoslangan holda, «Uzluksiz kasbiy ta'lim» maxsus elektron platformasida malaka oshirish sifatini aniqlash va tinglovchilarning ehtiyojlarini o'rgangan

holda sifatni oshirish maqsadida so'rovnoma o'tkazdik. So'rovnomada jami 3713 nafar platformada masofaviy malaka oshirgan tinglovchilar ishtirok etishdi.

So'rovnoma javoblarning tahlili:

Dastlab so'rovnomada ishtirok etgan tinglovchilar to'g'risidagi umumiy ma'lumotlarga e'tibor qaratamiz. So'rovnomada barcha viloyatdan tinglovchilar ishtirok etishgan. So'rovnomada ishtirok etgan tinglovchilarning viloyatlar bo'yicha ulushi quyidagicha bo'ldi: Qoraqalpog'iston Respublikasidan 110 nafar (2.96%), Andijon viloyatidan 94 nafar (2.53%), Buxoro viloyatidan 1141 nafar (30.73%), Jizzax viloyatidan 25 nafar (0.67%), Qashqadaryo viloyatidan 988 nafar (26.61%), Navoiy viloyatidan 932 nafar (25.1%), Namangan viloyati 32 nafar (0.86%), Samarqand viloyatidan 101 nafar (2.72%), Surxondaryo viloyatidan 41 nafar (1.10%), Sirdaryo viloyatidan 15 nafar (0.40%), Toshkent viloyatidan 133 nafar (3.28%), Farg'ona viloyatidan 29 nafar (0.79%), Xorazm viloyatidan 43 nafar (1.15%), Toshkent shahridan 29 nafar (0.78%). So'rovnomada Buxoro, Qashqadaryo va Navoiy viloyatlaridan ishtirokchilar salmog'i baland.

So'rovnomada eng ko'p 30 yoshdan 40 yoshgacha respondentlar ishtirok etishgan bo'lsa, eng kam 60 yoshdan katta respondentlarga to'g'ri keladi. Pedagogik staji bo'yicha 20 yildan ortiq va 10-15 yil stajga ega respondentlar ulushi yuqori bo'ldi. (1-2-diagrammalar)

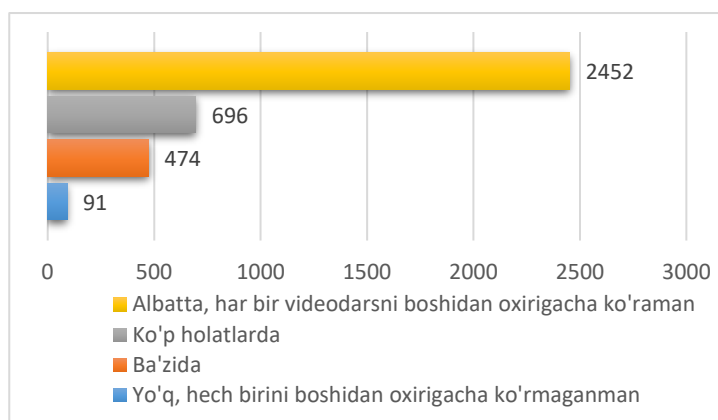

1-2-diagramma: So'rovnomada ishtirok etganlarning yoshi va pedagogik staji bo'yicha salmog'i

So'rovnomada barcha yo'nalishdagi (29 ta yo'nalish) onlayn malaka oshiruvchilar qatnashishgan va shulardan 2061 nafar (55.5%) respondent oldingi yillarda ishdan ajralgan holda malaka oshirish markazlarida malaka oshirganliklarini bildirishgan. Endi esa platformada joylashtirilgan

videodarslarga tinglovchilarning munosabatini aniqlash bo'yicha berilgan savollarga ishtirokchilar bergan javoblarni ko'rib chiqamiz.

1-savol. Har bir videodarsni boshidan oxirigacha ko'rib chiqasizmi?

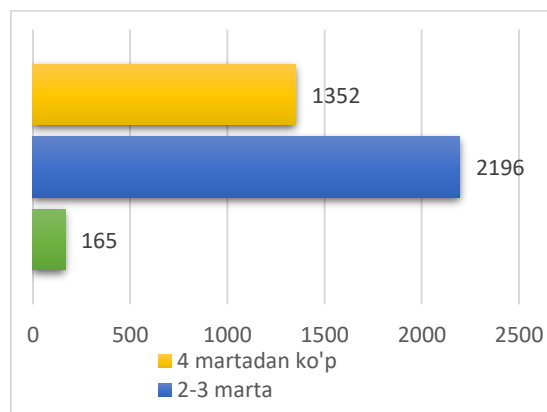
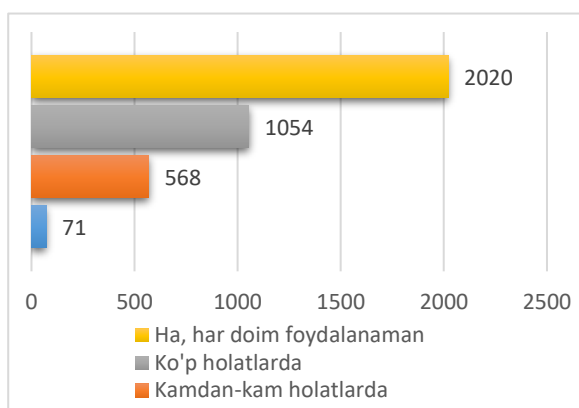
3-diagramma

ma'ruza matni va taqdimotdan foydalanishganini aytishgan bo'lsa, 1054 nafar tinglovchi ko'p holatlarda, 568 nafar tinglovchi kamdan-kam holatlarda va 71 nafar tinglovchi umuman bundan foydalanmasliklarini bildirishgan. Ushbu natija Libert shkalasi bo'yicha 4.19 ni tashkil etadi. (4-diagramma)

1-savolga berilgan javoblardan shuni ko'rishimiz mumkinki, aksariyat tinglovchilar (66.04%) har bir videodarsni boshidan oxirigacha ko'rishadi, lekin malaka oshirish niyatida platformaga tashrif buyurgan tinglovchilar orasida hech bir videodarsni boshidan oxirigacha ko'rmagan (2.45%) yoki ba'zida videodarsni oxirigacha kuzatadiganlar (12.75%) bor ekanligini ko'rish mumkin. (3-diagramma) Ushbu savol javobini Libert shkalasi (5 ballik shkala) bo'yicha tahlil qilganimizda, umumiy natija 4.34 ni tashkil qildi. Aslida bu natija 5 ga juda yaqin (>4.9) bo'lishi kerak.

2-savol: Mavzuni o'zlashtirishda videodarslardan tashqari ma'ruza matni va mavzu taqdimotidan foydalanasizmi?

2-savolga tinglovchilarning deyarli yarmi (54.4%) har doim videodarslardan tashqari

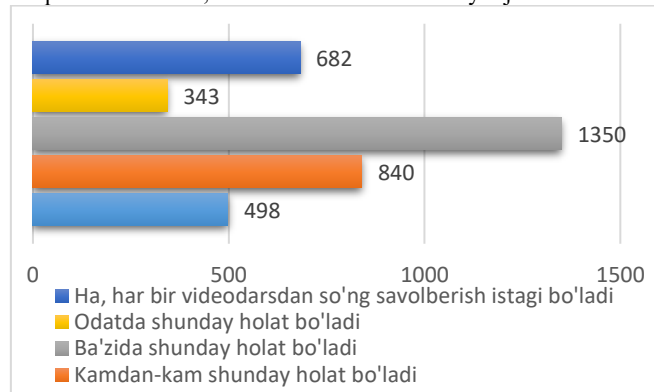

3-savol: Ma'ruza mazmunini to'liq tushunish va mavzu haqida yaxshiroq fikr yuritish uchun videodarsni necha marta ko'rasiz?

Tinglovchilarning aksariyat qismi (59.1%) videodarslarni 2-3 marta ko'rish orqali mavzu haqida yaxshiroq fikr yuritishlarini bildirishgan. (5-diagramma)

4-savol: Sizda videodarsni ko'rib chiqqandan so'ng videodarsni olib borgan o'qituvchiga savol berish ehtiyoji tug'iladimi?

Ushbu savol Libert shkalasi orqali tahlil qilinganda tinglovchilarning har bir videodarsdan so'ng o'qituvchiga savol berish ehtiyoji (2.96 ga teng) yuqori ekanligi aniqlandi. Bundan xulosa qilib aytilish mumkinki, platformada o'qituvchi-tinglovchi aloqalarini o'rnatish, bir nechta mavzulardan keyin jonli vebinarlar tashkil etish zarur.

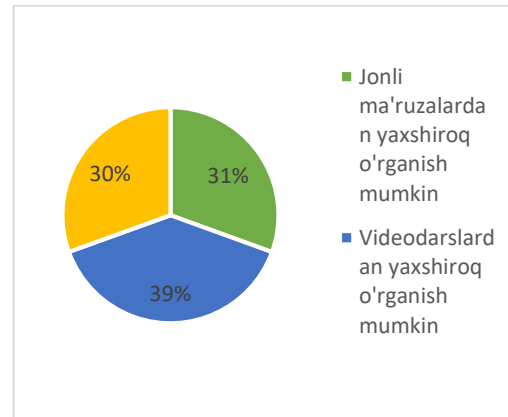
6-diagramma

5-savol: Sizningcha, videodarslardan o'rganish jonli ma'ruzalar (auditoriyada o'rganish) bilan solishtirganda qanday natija berishi mumkin? 7-diagrammadan ko'rish mumkinki, natijalar orasidagi farq yuqori emas. Tinglovchilarning 31%i auditoriyada tashkil etiladigan jonli ma'ruzalardan, 39%i esa, videodarslardan mavzuni yaxshiroq o'rganish mumkin degan xulosada. 30% tinglovchilar ikkala turdagi ma'ruzalardan mavzuni tushunishda muammo bo'lmisligini bildirishgan.

6-savol: Sizningcha, auditoriyada tinglovchilar ishtirokida tasvirga olingan videodarslardan mavzuni yaxshiroq qabul qilish mumkinmi?

Xorijiy platformalarning eng yaxshi videodarslar reytinggida auditoriyada talabalar ishtirokida tasvirga olingan videodarslar yuqori o'rinlarni egallagan. Ushbu texnikani platformamizda sinab ko'rish qanchalik muvaffaqiyatli bo'lishini prognoz qilish maqsadida tinglovchilar fikri bilan qiziqdik. Respondentlarning katta qismi (1782 nafar, 47.99%) auditoriyada o'qituvchi va tinglovchilar emotsiyalari, o'zaro savol-javoblar mavzuni yaxshi tushunishga yordam beradi degan fikrda, 920 nafar respondent (24.78%) maxsus studiyada yuqori texnik vositalar yordamida faqat o'qituvchi ishtirokida tasvirga olingan videodarslarni qo'llab quvvatlashadi, 860 nafar respondentga (23.16%) auditoriyaning ahamiyati yo'q.

7-savol: Har bir videodarsda dars mazmuniga to'liq tushunib nimani o'rganayotganingizni aniq bilasizmi?

7-diagramma

Ispaniya, Janubiy koreya, Xitoy va boshq. davlatlarda masofaviy ta'lim sifatini aniqlash uchun muhim faktorlardan biri, aynan tahsil oluvchilarning dars mazmuniga tushunishi va darsda nimani o'rganayotganini aniq bilishi yoki his qilishi hisoblanadi. Bizning tadqiqotimizda tinglovchilarning 1.45%i darsga umuman tushunmasligini, 4.28% aksariyat hollarda dars mazmuniga tushunmasligini bildirishgan. (9-diagramma)

Ushbu savol Libert shkalasi orqali tahlil qilinganda, natija son qiymat jihatdan 4.23 ga teng. Aslida bu qiymat 5 ga juda yaqin (>4.9) dan bo'lishi zarur.

8-savol: Videodarslarning texnik (video va ovoz) sifatini qanday baholaysiz?

Libert shkalasida videodarslarning texnik sifatiga tinglovchilar tomonidan qo'yilgan baho 4.3 ga teng. (10-diagramma)

- **Xulosa va takliflar.** «Uzluksiz kasbiy ta'lim» platformasi sifatini boshqarish, avvalo, uning asosiy faoliyati bo'lmish kurslardagi o'quv jarayoni sifatini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, qolgan jarayonlar mazkur jarayonning samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlash vazifasini bajaradi. Tadqiqot jarayonida malaka oshirish kurslari videodarslarga nisbatan tinglovchilarning munosabati o'rganildi. 4 mingga yaqin respondent ishtirokida o'tkazilgan so'rovnoma natijalari tahliliga asosan platformada sifatni oshirish bo'yicha quyidagi amaliyotlarni sinovdan o'tkazish mumkin:

Tinglovchi malaka oshirishi uchun platformaga joylashtirilgan har bir videodarsni to'liq kuzatishi lozim.

Videodarsni ko'rish mobaynida tinglovchining chalg'ish ehtimolini kamaytirish, diqqatini oshirish bo'yicha yangi texnologiyalarni joriy etish, zarur holatlarda videodarslarni "o'tkazib ko'rish" funksiyasini bekor qilish;

Tinglovchilarning videodarsdan keyin dars o'tgan o'qituvchiga savol berish ehtiyoji yuqoriligidan kelib chiqqan holda, platformada o'qituvchi-tinglovchi aloqalarini mustahkamlash va bir nechta videodarslardan so'ng jonli vebinarlar tashkil etish bo'yicha takomillashtirish ishlarini amalga oshirish;

Dars mazmunidan kelib chiqqan holda ma'ruza darslarini auditoriyada tinglovchilar ishtirokida tasvirga olish,

sifatini baholash va tinglovchilar munosabatini o'rganish orqali sinovdan o'tkazish, muvaffaqiyatli deb topilgan videodarslarni platformaga joylashtirish va o'zgarishlar dinamikasini tahlil qilish;

Tinglovchilarning dars mazmuniga to'liq tushunishini ta'minlash maqsadida kontentga qo'yiladigan talablarni takomillashtirish, har bir videodarslar kontenti alohida shakllantirilgan ekspert guruhlar tomonidan baholanishi va diagnostika testlariga asoslangan holda, tinglovchining mavjud bilimlar bazasiga mos kurslar tavsiya etish.

ADABIYOTLAR

1. Sharipov Sh. Ta'lim jarayonlari sifatini oshirish tayyorlanayotgan kadrlar bandligini ta'minlash omili sifatida. -/http://dr-sharipov.com.
2. Inoyatov U.I. Управление качеством образования на уровне профессионального колледжа. (Монография). -Tashkent, «Yangi asr avlodi» 2002.-98-b.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 25.01.2021-yildagi "Xalq ta'limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo'llab quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-4963-son Qarori. <https://lex.uz/docs/-5239538>.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 17.01.2022-yildagi 25-son "Xalq ta'limi xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini tashkil etish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida" Qarori. <https://lex.uz/ru/docs/-5828765>.
5. Rahmonova Gulhayo Saidjon Qizi. "Uzluksiz kasbiy ta'lim" maxsus elektron platformasi va unda ta'lim sifatini boshqarish" Science and innovation, vol. 1, no. JSSR, 2022, pp. 5-10. doi:10.5281/zenodo.7091483.
6. Gulhayo Saidjon qizi Rahmonova 2023. Distance education technologies and their implementation in the training system. World Bulletin of Social Sciences. 19, (Feb. 2023), 124-128.
7. Rahmonova Gulhayo Saidjon qizi (2022). Masofaviy ta'lim texnologiyalari va ulardan xalq ta'limi xodimlarining malakasini oshirishda foydalanish. Conference Zone, 85-91. Retrieved from.
8. <http://conferencezone.org/index.php/cz/article/view/691>.
9. Jung, Insung & Latchem, Colin. (2011). Quality Assurance and Accreditation in Distance Education and E-Learning: Models, Policies and Research..
10. Distance Education And Ict. Editors: Dr.. Dwivedi G.K & Dr. Shruti. ISBN 978-14-43400-98-5.
11. Renata Marciniak. Quality Assurance for Online Higher Education Programmes: Design and Validation of an Integrative Assessment Model Applicable to Spanish Universities. International Review of Research in Open and Distributed Learning Volume 19, Number 2, April – 2018.

Nazira RO'ZIYEVA,
Termiz muxandislik-texnologiya instituti o'qituvchisi
E-mail: rustamkhurramov@mail.ru

TerDUning pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD M.Djumayeva taqrizi asosida

THEORETICAL AND PEDAGOGICAL BASIS OF THE TECHNOLOGIES OF ENVIRONMENTAL EDUCATION FOR STUDENTS THROUGH THE PROTECTION AND ENJOYMENT OF NATURE

Annotation

This article talks about the theoretical-pedagogical foundations of the technologies of providing environmental education to students by preserving and respecting nature, practical forms, methods and tools of providing environmental education technologies to students by preserving and respecting nature. Ecological education and training is to teach a person to use nature consciously from the moment he steps into nature, throughout his life, to educate the customs and traditions of our people that treat nature with respect and attention in terms of psychological, moral, and natural resources. "breeding, encouraging to organize gardens, flower beds, awakening good qualities in the hearts of young students.

Key words: Student, nature, respect, ecology, technology, pedagogy, education.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТЕХНОЛОГИЙ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ ОХРАНУ ПРИРОДЫ И НАСЛАЖДЕНИЕ ЕЮ

Аннотация

В данной статье говорится о теоретико-педагогических основах технологий обеспечения экологического образования учащихся на основе сохранения и бережного отношения к природе, практических формах, методах и средствах обеспечения технологий экологического образования учащихся на основе сохранения и бережного отношения к природе. Экологическое воспитание и воспитание заключается в том, чтобы научить человека сознательно пользоваться природой с момента его вступления в природу, на протяжении всей жизни воспитывать обычаи и традиции нашего народа, которые относятся к природе с уважением и вниманием с точки зрения психологического, нравственного и природного ресурсов." разведение, побуждение к организации садов, клумб, пробуждение добрых качеств в сердцах младших школьников.

Ключевые слова: Школьник, природа, бережное отношение, экология, технология, педагогика, воспитание.

O'QUVCHILARGA TABIATNI ASRASH VA E'ZOZLASH ORQALI EKOLOGIK TARBIYA BERISH TEXNOLOGIYALARINING NAZARIY-PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqola o'quvchilarga tabiatni asrash va e'zozlash orqali ekologik tarbiya berish texnologiyalarining nazariy-pedagogik asoslari, o'quvchilarga tabiatni asrash va e'zozlash orqali ekologik tarbiya berish texnologiyalarining amaliy shakllari, uslublari va vositalari haqida so'z yuritilgan. Ekologik ta'lim va tarbiya – bu insonni tabiatga qadam qo'ygan vaqtdan boshlab, butun hayoti davomida tabiatdan ongli ravishda foydalanishga, psixologik, axloq-odob yuzasidan xalqimizning tabiatga hurmat va e'tibor bilan qaraydigan urf-odatlarini, udumlarini tarbiyalash, tabiiy boyliklarni ko'paytirish, bog'-rog'lar, gulzorlar tashkil qilishga undashdan, o'quvchi yoshlarni qalbida yaxshi xislatlarni uyg'otishdan iboratdir.

Kalit so'zlar: O'quvchi, tabiat, e'zozlash, ekologik, texnologiya, pedagogik, tarbiya.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-avgustdagi PF-6044-sonli Farmoniga muvofiq Davlat ekologiya qo'mitasiga davlat o'rmon fondiga kirmaydigan daraxtlar va butalarni kesishga ruxsatnoma berish vakolatini mahalliy davlat hokimiyati organlaridan Davlat ekologiya qo'mitasi organlariga berishni nazarda tutuvchi normativ-huquqiy hujjat loyihasini ishlab chiqish hamda hukumatga kiritish vazifasi yuklatilganiga qaramasdan, shu kunga qadar mazkur topshiriq bajarilmagan.

Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 17-yanvardagi 43-sonli qarori bilan Davlat ekologiya qo'mitasiga daraxtlarni muhofaza qilish maqsadida ularning soni, turi, yoshi, tanasining diametri, geografik joylashuvi va boshqa parametrlari bo'yicha hisobga olish hamda reyestrini yuritish topshirilgan. Ammo qo'mita tomonidan jamoatchilikka bu haqda axborot taqdim yetib borilmagan.

Shuningdek, mazkur qarorga ko'ra daraxtlarning xatlovi har besh yilda bir marta o'tkazilishi natijasida

respublikada o'rmon fondiga kirmaydigan daraxtlar kesilishi bilan bog'liq holatlarning ko'payishiga hamda aniq statistik ma'lumotlar yuritilmasligiga sabab bo'lmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ekologiya biologik yo'nalishdagi fanlardan biri sifatida XIX asrning o'rtalarida shakllandi. Dastlabki davrlarda u alohida olingan tirik organizmlarni o'rab turuvchi o'lik tabiat bilan munosabatini o'rgangan. A.N.Beketov (1825-1902) o'simliklarning ichki va tashqi tuzilishidagi xususiyatlari ularning geografik tarqalishi bilan bog'liqligini hamda fiziologik usullarning ekologiya uchun ahamiyati katta ekanligini ko'rsatdi. 1877-yilda nemis gidrobiologi K.Myobius biosenozlar haqidagi tasavvurlarim asoslab berdi. O'simliklar jamoasi haqidagi ta'limotga G.F.Morozov va V.N.Sukachev asos soldilar. Rus olimlari V.N.Sukachev, B.A.Keller, V.V.Olexin, V.G.Ramenskiy, A.Shinnikov va chet yellik olimlardan F.Kelementes, K.Raunkiye, T.Dyu Riye,

I.Braun-Blanke va boshqalarning fitotsenologik ishlari umumiy biotsenologiyaning rivojlanishiga katta hissa qo'shdi.

O'rta asrning 30-yillaridan boshlab ekologiyada yangi davr «Populyatsiyalar ekologiya»sini tadqiq qilish boshlandi. Uning asoschisi ingliz olimi Ch.Yelton hisoblanadi. Hayvonlarning morfologik va evolutsion ekologiyasini rivojlantirishga M.S.Gilyarov va S.S.Shvars katta hissa qo'shdilar. I.S.Serebryakov tomonidan gulli o'simliklarning hayot shakllari tasnifoti ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. Forobiy o'zining «Ixsoa al-umul va al-ta'rif» asarida o'z zamonasidagi ilmlarini har tomonlama o'rganib, ularni ma'lum tizimga solib, turkumlarga ajratib, har bir ilm tarmog'iga ta'rif berishga harakat qildi, tabiatshunoslik ilmiga katta e'tibor berdi. Tabiatshunoslikka oid «Odam a'zolarining tuzilishi» («Risolat fia'zo alinson»), «Hayvonlar a'zolari va ularning vazifalari haqida» kabi asarlarida odam va hayvonlarning ayrim a'zolarini tuzilishi, xususiyatlari va vazifalari haqida, ularning o'xshashligi va farqlari keltirilishi bilan birga asosiy anatomik fiziologik tushunchalar berilgan. Ularning ruhiy holatlaridagi xususiyatlari haqida ham to'xtab o'tilgan.

Odam a'zosining tuzilishi va vazifalari haqida so'z yuritilganda, ularning o'zaro bogliqligi va yaxlitligi, ularda kelib chiqadigan o'zgarishlar, ya'ni kasalliklar birinchi navbatda ovqatlanish tartibining buzilishi oqibatida kelib chiqadi deb tushuntiriladi. Kasallikning oldini olish, sog'lomlashtirish va boshqa chora-tadbirlarni qo'llash lozim ekanligi haqida ma'lumotlar keltiriladi. Forobiy tabiiy va inson kuchi bilan yaratilgan sun'iy narsalarni ajratgan. U tabiiy narsalar tabiat tomonidan yaratilgan degan xulosaga keladi. Inson omilining ta'siri katta ekanligini, tabiiy va sun'iy tanlash hamda tabiatga kursatiladigan boshqa ta'sirlarni atroflicha baholagan.

Abu Rayhon Beruniy (973–1048) koinotdagi hodisalarni taraqqiyot qonunlari, narsa va hodisalarning o'zaro ta'siri bilan tushuntirishga urinadi. Olim yerdagi ba'zi hodisalarni quyoshning ta'siri bilan izohlaydi. Uningcha, inson tabiat qoidalariga rioya qilgan holda borliqni ilmiy ravishda to'g'ri o'rganiladi. Beruniy ba'zi tabiiy-ilmiy masalalarda tabiat hayotidagi dialektikani topishga harakat qiladi va shu zayilda, umumiy shaklda bo'lsa ham, keyingi davrlardagi tabiatshunos olimlarga ba'zi muhim ilmiy yutuqlarga erishish uchun yo'l ko'rsatib beradi. Beruniy aytadiki, yerdagi o'simlik va hayvonlarning yashashi uchun zarur imkoniyatlar cheklidir. Lekin o'simlik va hayvonlar cheksiz kupayishga intiladi va shu maqsadda kurashadi.

Beruniy tabiatshunos sifatida tabiat haqida quyidagicha fikr yuritadi: «erkin va nasl qoldirish bilan dunyo to'lib boraveradi». Garchi dunyo cheklangan bo'lsa-da, kunlar o'tishi bilan bu ikki o'sish natijasida ko'payish cheklanmaydi. Agarda o'simliklardan yoki jonivorlardan biror xilining o'sishiga sharoit bo'lmasa, ular birdaniga paydo bulib, birdaniga yuq bulib ketmaydi.

Balki ularning biri yuqolsa ham, u o'ziga uxshashini qoldirib ketadi. Agar yer yuzining bir xil daraxt yoki hayvon butunlay qoplab olsa, bu holda hayvonning kupayishiga ham, daraxtning o'sishiga ham o'rin qolmaydi. Shu sababli dehqonlar ekinlarni o'toq qilib, begona o'tlarni yulib tashlaydilar. Beruniy asarlarida o'simlik va hayvonlarning biologik xususiyatlari, ularning tarqalishi va xujalikdagi ahamiyati haqida ma'lumotlarni topish mumkin. Beruniyning ilmiy asarlari asosan «Saydana», «Mineralogiya», «Qadimgi avlodlardan qolgan yodgorliklar» kabi asarlardir. Beruniy «Qadimgi avlodlardan qolgan yodgorliklar» asarida Yeronning turli tropik o'simlik va hayvonot dunyosini bayon yetgan. Ushbu asarda o'simlik va hayvonlarning tashqi muhit bilan aloqasi, ularning xulq-atvori yil fasllarining o'zgarishi bilan bog'liq ravishda o'zgarishi misollar bilan tushuntirilgan. Jumladan, asarda qish qattiq va sovuq kelsa, qushlarning

tog'dan tekisliklarga tushishi, chumolilarning uyasiga berkinib olishi va hokazolar ifoda yetiladi. Beruniy yer qiyofasining o'zgarishi o'simlik va hayvonot dunyosining o'zgarishiga, tirik organizmning turli hayoti yer tarixi bilan bog'liq bulishi kerak deb hisoblaydi. Qumni kavlab, uning orasidan chig'anoqni topish mumkin, deydi alloma. Buning sababi shuki, bu qumlar qachonlardir okean tubi bulgan, deb xulosaga qiladi. Beruniy «Saydana» degan asarida 1116 tur doridarmonlarni tavsiflagan. Ularning 750 tasi turli usimliklardan, 101 tasi hayvonlardan, 107 tasi esa minerallardan olinadi. Har bir o'simlik, hayvon va minerallarning xossalari, tarqalishi va boshqa xususiyatlari keltirilgan.

Beruniy o'zining tabiiy-ilmiy kuzatishlari, tajribalari asosida tabiatdagi hodisalar ma'lum tabiiy qonuniyatlar asosida boshqariladi, degan xulosaga keladi. Abu Ali ibn Sino (980–1037) jahon madaniyatiga buyuk hissa qo'shgan olimlardan biridir. Yirik ensiklopedist olim sifatida u o'z davri ilmining deyarli barcha sohalarini bilan shugullangan. Turli yozma manbalarda uning 450 dan ortiq asar yozganligi eslatiladi. Bizgacha uning 240 ta asari yetib kelgan. Ibn Sino asarlari orasida «Tib qonunlari» asari tibbiyot ilmining qomusi bulib, o'rta asr tibbiyot ilmi taraqqiyotini oliy cho'qqisi hisoblanadi. Ibn Sino tibbiyot tarixida fizioterapiya asoschilaridan biri hisoblanadi. Kishi organizmiga tashqi muhit ta'siri muhimligini bilgan alloma ayrim kasalliklar suv va havo orqali tarqalishini bayon yetgan, ya'ni u kasallikning yuqishi masalasini hal etishga yaqinlashgan edi. Kasallikning ba'zilar yuqumli bo'ladi. Bular moxov, vitir, chechak, vabo, yiringlagan yaralar kabi kasalliklardir. Xususan, bular odamlarning turar yerlari tor bo'lganda, ya'ni aholi zich yashagan joylarda shuningdek, shamol va boshqalar orqali tarqaladi. Abu Ali ibn Sinoning falsafiy va tabiiy-ilmiy qarashlari uning jahonga mashhur asari «Kitob ash-shifo», ya'ni «Davolash kitobi»da bayon yetilgan. Bu asarda materiya, fazo, vaqt, shakl, harakat, borliq kabi falsafiy tushunchalar, shuningdek matematika, kimyo, botanika, zoologiya, geologiya, astronomiya va psixologiya kabi fanlar haqida fikrlar bayon yetilgan. Ibn Sinoning tog'larning vujudga kelishi, yer yuzining davrlar o'tishi bilan o'zgarib borishi, zilzilalar bo'lishi kabi turli tabiiy jarayonlar haqidagi fikrlari geologiya ilmining rivojlanishiga katta ta'sir qildi.

Mahmud Koshg'ariy (1008–1102) XI asrning ikkinchi yarmida, Qoraxoniylar sulolasi davrida, yashab ijod etgan qomusiy ensiklopedik olim Qoshg'ar (Sharqiy Turkiston) da tavallud topgan. Uning «Devoni lug'otit turk» asari o'z davrining nodir asarlaridan biri sanaladi. Bu asarda 11-asrning 2-yarmida Markaziy Osiyoda va G'arbiy Xitoy hududida istiqomat qilgan turkiy urug' va qabilalar, ularning ijtimoiy ahvoli, tili, tarixi, bu hududning geografiyasi, metrologiyasi va astronomiyasiga oid qimmatli ma'lumotlar yozib qoldirilgan. «Devoni lug'otit turk» ing qo'lyozmasi 1914-yil Turkiyaning Diyarbakir shahridan topilgan. 319 sahifali bu qo'lyozma hozirgi Istanbulda saqlanadi. Bu nusxa «Devoni lug'otit turk» yozilganidan salkam 200 yil keyin, ya'ni Mahmud Koshg'ariyning o'z qo'li bilan yozilgan nusxadan 1266 yilda kotib Muhammad ibn Abu Bakr ibn Fotihal-Soviy al-Damashqiy tomonidan ko'chirilgan.

Mahmud Koshg'ariy «Devoni lug'otit turk»da o'zi tuzgan dunyo xaritasi (dunyoning doira shaklidagi tasviri)ni ilova qilgan. Xaritada mamlakat, shahar, qishloq, tog', cho'l, dovon, dengiz, ko'l, daryo va h.k.ning nomla yozilgan. Xaritaga yozilmay qolgan bir qancha nomlar asar matnida izohlangan. Xarita, asosan, hozirgi sharqiy yarim sharga to'g'ri keladi. Asarda 11-asrdagi shaharlar, qishloqlar, dengiz, ko'llar, turkiy qabilalar va urug'lar haqida, urug'larning ijtimoiy ahvoli, kelib chiqishi, nomlanishi, ichki urug' va toifalari, ularning joylanishi, urf-odatlar, til xususiyatlari haqida batafsil ma'lumotlar beriladi. Bundan tashqari,

hayvonot va o'simliklari, ularning nomlanishiga to'xtalib o'tadi, astronomik ma'lumotlar, burj va muchal haqida ham ma'lumotlar bor. Asarda bir banddan tortib o'n olti bandgacha bo'lgan 54 ta mavzuli turkum mavjud. Biz undagi turkumlarning taxminiy miqdorini aniqladik: 54 parchadan 18 tasi (33%) she'riy pandnomalar; 11 tasi (20%) urush bilan bog'liq va 8 tasi (15%) sevgi, 6 tasi (11%) tabiat, 11 (20%) parcha aralash, ya'ni marsiya, madhiya, ovchilik va boshqa mavzularda bitilgan. Tabiatga bag'ishlangan oltita bobdan ikkitasi Bahor madhi, bittasi Qish va Yoz munozarasi; bittasi Osmonning yaratilish tasviri, yana biri tundagi yulduz va qushlar maqtoviga hamda bir turkum Volga daryosi tasviriga bag'ishlangan. Bir so'z bilan aytganda asarda tabiiy hodisalar, fasllar almashinuvi va unda tabiatning o'zgarishi, o'simlik va hayvonlar va qushlarning bu paytdagi vazifalari va holati haqida chiroyli badiiy tus berilgan holda ifoda etilgan. Zaxiriddin Muhammad Bobur (1483–1530)ning nomi atalganda ko'pchilik uni shoir sifatida tanishadi. Uning gazallari juda jozibador, hammaga manzur. Ammo Bobur faqat shoirgina bulmay, balki podshoh, sarkarda, tarixchi va mashshoq, ovchi va bog'bon, sayyoh va tabiatshunos ham bo'lgan.

Bobur o'z asarlarida har bir hududni ma'lum bir tartibda tasvirlaydi. Asarda avvalo joyning geografik o'rni,

sungra qaysi iqlimga mansubligi, har xil shifobaxsh joylari, o'simliklari, qazilmalari, hayvonot olami va aholisi berilgan. Bobur tabiatdagi ba'zi hodisalarni tasvirlaganda ularni mutlaqo mo'jizalarga bog'lamaydi. U ko'zi bilan ko'rgan har bir mamlakatning qaysi iqlimga mansubligini yozadi. Bobur mamlakatlarning iqlim va meteorologiya hodisalari bilan qiziqqan. Bundan tashqari Bobur ajoyib geobotanik bo'lgan, u o'simliklarni sevgan va yaxshi bilgan.

Xulosa. Maqolani yozilish jarayonida ma'lumotlar o'rganilib, pedagogik-psixologik, falsafiy manbalar tahlilidan shu narsa ma'lum bo'ldiki O'quvchilarga tabiatni asrash va e'zozlash orqali ekologik tarbiya berish texnologiyalarining bugungi davlat miqyosidagi muammo sifatidagi masalasi dolzarb pedagogik muammo ekanligi aniqlandi. O'quvchilarga tabiatni asrash va e'zozlash orqali ekologik tarbiya berish texnologiyalarining ilmiy nazariy-pedagogik uslubiy asoslari asosida ekologik tarbiyalash muammolari uzoq yillar davomida tadqiq etilayotgan bo'lishiga qaramay, o'quvchilarini tabiatni asrash va e'zozlash orqali ekologik tarbiya berishda Sharq mutafakkirlarning ma'naviy merosidan foydalanish texnologiyasi asosida ekologik tarbiyalash masalasi maxsus pedagogik tadqiqot predmeti sifatida tadqiq etilmaganligi ayon bo'ldi.

ADABIYOTLAR

1. Айдаров Е.Б. Ўқувчи ёшларга табийий ҳудудларни муҳофаза қилиш орқали экологик тарбия бериш технологияларини такомиллаштириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. -Чирчиқ, 2021. -134 Б.
2. Бозорова Н.Ш. Талабаларда экологик маданиятни шакллантириш-нинг илмий-педагогик асослари): пед. ф.н. дисс. автореф. - Тошкент, 2006. – 22-б.
3. Шарипов Ш. Ўқувчилар касбий ижодкорлиги узвийлигини таъминлашнинг назарияси ва амалиёти: Пед. фан. док. дис. автореф. -Тошкент, 2012. – 46-б.
4. Буторина О.В. Кросскультурное определение креативности в управленческом потенциале руководителя. Психология XXI века: материалы Международной научно-практической конференции студентов и аспирантов. - СПб., 2003. - С.276-278.
5. Нишоновна З.Т. Мустақил ижодий фикрлашни шакллантиришнинг психологик асослари: Псих.фан док. дис. -Т., 2005.- 391-б.

Ilkhom RUSTAMOV,
Tashkent State Transport University Associate professor.
E-mail: ilhom.rustamov.20080223@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1075-4052>

Reviewer. prof. G.I.Ergasheva

THE ROLE OF TEXT IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Annotation

This article deals with the main features for mastering the skills of speech communication, which are formed in English classes. The author stops on the task of reproducing the text. Also, in the article it is noted that the text occupies a central place when teaching a foreign language, in this case English. In the process of training, the main attention should be paid to the formation of two pairs of communicative skills: communication skills that are common for the reproduction of the finished and creating new text in oral and written forms; and communication skills, specific for oral and written presentation. Here it is noted that all pretext, exercises, used in the process of learning, associated with the formation of the ability to reproduce and create text, were performed on the basis of communicative skills.

Key words: Cognitive abilities, methodology, motivation, basic skills, literary genres, communication skills, reference to the text, text reproduction, monologue, dialog.

РОЛЬ ТЕКСТА В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В данной статье рассматриваются основные особенности овладения навыками речевого общения, которые формируются на занятиях английским языком. Автор останавливается на задаче воспроизведения текста. Также в статье отмечается, что текст занимает центральное место при обучении иностранному языку, в данном случае английскому. В процессе обучения основное внимание следует уделять формированию двух пар коммуникативных навыков: навыков общения, которые являются общими для воспроизведения готового и создания нового текста в устной и письменной формах; и коммуникативные навыки, характерные для устной и письменной презентации. Здесь отмечается, что все задания, упражнения, используемые в процессе обучения, связанные с формированием умения воспроизводить и создавать текст, выполнялись на основе коммуникативных навыков.

Ключевые слова: Когнитивные способности, методология, мотивация, базовые навыки, литературные жанры, коммуникативные навыки, обращение к тексту, воспроизведение текста, монолог, диалог.

CHET TILLARINI O'QITISHDA MATNING O'RNI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz tili darslarida shakllanadigan og'zaki muloqot ko'nikmalarini o'zlashtirishning asosiy xususiyatlari muhokama qilinadi. Muallif matnni ko'paytirish vazifasida to'xtaydi. Maqolada, shuningdek, chet tilini, bu holda ingliz tilini o'qitishda matn markaziy o'rinni egallashi ta'kidlangan. O'quv jarayonida asosiy e'tibor ikki juft kommunikativ ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilishi kerak: tayyor matnni takrorlash va og'zaki va yozma shakllarda yangi matn yaratish uchun umumiy bo'lgan kommunikativ ko'nikmalari; og'zaki va yozma taqdimotga xos bo'lgan muloqot qobiliyatlari. Bu erda ta'kidlanishicha, matnni ko'paytirish va yaratish qobiliyatini shakllantirish bilan bog'liq o'quv jarayonida ishlatiladigan barcha vazifalar, mashqlar muloqot qobiliyatlari asosida bajarilgan.

Kalit so'zlar: Kognitiv qobiliyat, metodologiya, motivatsiya, asosiy ko'nikmalar, adabiy janrlar, muloqot qobiliyatlari, matnga murojaat qilish, matnni ko'paytirish, monolog, dialog.

Introduction. Before the existence of text linguistics, a sentence granular and not a text grammar was used to analyse the main features that characterise a text. It is not until the 70s that the first approaches to the text are produced. From that time onwards there is a gradual increase of studies on text linguistics. At the beginning of the 80s, Beau Grande and Dressler (1981) and other text linguists take into consideration the previous studies on text generation and structure analysis. They make reference to the speakers' world knowledge in their procedural approach to text linguistics. This speakers' world knowledge will be the departure point in the session corresponding to a text linguistics class that is developed in section. In the process of teaching a foreign language, a significant role is played by acquaintance with the culture to which the target language belongs. Culture in this case implies a set of codes that are prescribed to a person certain behavior

with its inherent experiences and thoughts. That's why knowledge of a foreign language always presupposes knowledge of these codes: cultural traditions of the people, its material and spiritual boundaries everyday social relations, his living conditions, realities, history, mentality (taking into account the perception of space and time, emotional state), philosophical and imaginative thinking, type of behavior, non-verbal communications, etc. An important role in learning a foreign language, taking into account its cultural aspect is played by work with fiction - corpus of literary texts of a given language. Acquaintance and study foreign fiction must be included in the educational minimum for students. And since Literary text (here in after: LT) is its foundation the role of LT in this process is difficult to overestimate in this process is difficult overestimate. In this regard, LT has long been entrenched in the training program foreign language. Literary

text is understood in the article as a separate highly individual work of artistic speech, written in a given language, as well as an integral unit in a system of similar texts. LT has long been firmly entrenched in the foreign education program language, and its role in the language learning process can hardly be overestimated. The two kinds of texts chosen to be examples of a text linguistics class cannot always be found in the existing classifications of texts. Because of the different criteria used in their creation, the number of text types included in each classification vary, and the existence of a different taxonomy depending on the expert creating it is a well-known fact. At the same time, there is not a single classification that can be used to order and classify all types of texts. Regarding the criteria used in the different text typologies, most of the taxonomies take into consideration contextual factors and the purpose the speaker has in mind when producing a text. Most linguists agree on the classification into five text-types: narrative, descriptive, argumentative, instructive, and comparison/contrast. Some classifications divide the types of texts according to their function. Others differ because they take into consideration the topic of the texts, the producer and the addressee, or the style. Overlaps of different text types are frequent, and in most cases the text cannot be identified as an example of just one text type. In relation to the overlapping, Adam and Petit jean, (1989) propose the analysis with text sequences. Virtanen (1992) establishes a double classification (discourse type and text type) to be used when the Identification text-text type is not straightforward.

Used literature and methodology. Carter, R. Walker, R. & Brumfit, C. (1989). *Literature and the Learner: Methodological Approaches*. Modern English Publications and the British Counsel Chomsky, C. (1972). *Stages in Language Development and Reading Exposure*. Harvard Educational Review, 42, 1-39.

Fish, S. (1981). *Is There a Text in This Class?* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Kelly, A. Colette (ed). 1996. *Children's Literature: Discovery for a Lifetime*. Arizona: Gorsuch Scarisbrick Publisher.

Lucas, M., A. (1990). Four Important Factors in Reading. *Forum*, 28 (3), 26-30. Stanford, A. Stanford (ed). 2006. *Responding to Literature* 5th ed. New York: Mc Grawhill International Edition.

Queen, David (ed). 1985. *Configurations: American Short Stories for the EFL Classroom*. English Language Program Division, United States Information Agency, Washington DC.

Matheson, Richard, Button, Button, in David Queen (ed) 1985. *Configurations: American Short Stories for the EFL Classroom*. English Language Program Division, United States Information Agency, Washington DC

Obeidat, M. M. (1996). On Non-native Grounds: The Place of American Literature in the English Curriculum of the Arab World Universities. *American Studies International*, 34(1), 18- 30.

Whiteson, Valerie (1996). *New Ways of Using Drama and Literature in Language Teaching*. Alexandria, VA., TESOL.

Discussion. The text occupies a central place in teaching a foreign language, in this case English. In the classroom, a large place was given to learning to reproduce text. This gave us the opportunity, on the one hand, to check the effectiveness of the ongoing work on learning, understanding and perception text, on the other hand, forming the skills of reproducing text, prepare students to acquire the skills and abilities to create own text, independent spontaneous statement. That's why all three skills - understanding and perception of the text, reproduction of the finished text and the creation of a new text as interdependent – interconnected

formed in a single educational process. Text reproduction as a semi-communicative skill is directly related to such skills as the ability to accumulate materials based on reading, the ability to draw up a plan, the ability to concisely to present the content of what was read, etc. These skills create a base, based on which students learn to reproduce the finished text and create a new one text. The learning process should focus on the formation of two pairs of communicative skills: communicative skills common to reproducing existing and creating new text in oral and written forms; and communication skills, specific for oral and written presentation. Text tasks and exercises used in the process training related to the formation of the ability to reproduce and create text, were performed by applying the above groups communication skills. Before preparing to reproduce the finished text for students it was recommended: a) to define in the readable text what will be used in its reproduction; b) memorize individual, words and sentences characteristic of the given text; c) fix in memory the main idea and content of what was read (listened to); G) prepare a compositional scheme, i.e. play plan that actually, too, is a kind of text. For detailed text reproduction from students was required in detail, to the smallest details reproduce the content of the text. For a concise presentation a brief generalized transmission of the main content of the text was required.

Theory. A language, after all, does incorporate different texts. For instance, rather than just teaching isolated words such as teeth, we can make up a story about how important it is to brush our teeth, at least twice a day in order to avoid visits to the dentist. It appears from different studies that students, at any age, learn more effectively when grammar and vocabulary are taught altogether. And, when the teaching material makes students enthusiastic. Consequently, it is recommended to choose texts which will trigger interest. For instance, young children may be interested in animals and cartoons whereas older ones will find topics such as movies, music, sports, or even politics more appealing. We can divide the language learning activities under the text-based approach into two different categories: Working on the text and working from the text.

Working on the text includes exercises that test the student's understanding of the text. Among them, there are exercises like gap-filling (or fill-in-the-blanks), writing summary, linking actions, paraphrasing, and sequencing events for example. Among working from the text exercises, there are debating the idea presented in the text, finding arguments for and against the topic or thesis presented by the text, developing a conversation between student groups using the text's topic and vocabulary. Working from the text activities test the student's ability to decode at a deeper level the message of the text and to use the information learned in a communicative context. Such activities allow for training both the student's reading and speaking skills.

The result. In the course of training in groups, mainly two types were used retelling: retelling close to the text, and retelling complicated by various tasks. Naturally, retelling was most often used in the classroom, close to text. This is due to the limited ability of students in areas of English Such a retelling was used to teach students in the support build sentences on the finished text, combine them into a coherent text. Retelling close to the source is a simple oral reproduction of the text. without transformations. His positive role was manifested in the fact that he prepared students to memorize and use the words in the text, in other words, he, among other things, enriched the vocabulary students. Retelling was also used, complicated by certain tasks. Sometimes it is called retelling in one's own words. In all cases the changes concerned the quantitative structure of the text: transformation, high-quality reconstruction of individual

semantic parts of the text, feasible changing its lexical composition, replacing text sentences synonymous. As the most important varieties of such retelling in depending on the level of knowledge of the English language of students were used the following: **a)** retelling with the obligatory inclusion of author's proposals; **b)** retelling, in which the student replaces part of the lexical material synonyms, synonymous constructions; **c)** a concise retelling; **d)** retelling with the replacement of a person; **e)** selective retelling; **f)** retelling with elements of reasoning.

The training was structured so that students, performing various kind of text tasks, answering questions, talking to each other with a friend, retelling the content of the text with certain changes, expressing their attitude to the transmitted events, they themselves could be convinced of that they are able to overcome the language barrier, learn English language and practically use it for communication purposes.

Dialogue as a form of utterance means, in contrast to monologue, participation in the conversation of two persons. From this follows the main property dialogue - replication, i.e. alternation in speaking. Dialogue Participants constantly change roles, then transmitting a message, then taking it; sometimes agreeing with the interlocutor, sometimes objecting to him; then convincing then asking him. Although the assimilation of the dialogic form of communication represents, in comparison with the assimilation of monologue speech, relatively easy task. These features of colloquial dialogic speech require the skillful use of various techniques learning.

In the process of learning the dialogic form of communication, these facilitators circumstances were taken into account. At the same time, the difficulties which arise due to the difference in the syntactic structure of English and Azerbaijani languages. They are especially evident in the construction students of interrogative sentences.

Text books are used by teachers and students to achieve the objectives of the course and make the teaching learning process successful and meaningful. They provide easy and convenient roadmap of the course economically and attractively and help users to fulfill their goal by using its guidance and support. Text book is the main book used by teacher and students in schools and colleges as the basis for the syllabus to make the teaching and learning process purposeful, effective and successful. The perfect text book may not exist, but good book may be available. So a good text book should have the following characteristics.

□ A good textbook should respect the needs, interests and abilities of the students.

□ It should match the aims and objectives of the language learning program.

□ It should contain different kinds of reading texts (such as poems, stories, advertisements, etc.).

□ It should contain different activities and exercises for listening, speaking, reading, writing, grammar, vocabulary and pronunciation.

□ It should have well selected and graded language items.

□ It should contain good illustrations and pictures to make the subject matter clear.

□ It should introduce appropriate vocabulary, structures and language functions.

□ It should have contents at the beginning and a glossary at the end

Conclusion. If the most widely accepted view of learning in China is indeed that 'it is memory-based' (Maley, 1983, p. 99), it is far from being 'old-fashioned', 'misguided' or even 'stupid' - at least concerning the practice of text memorisation. While many of the perceptions emerging from the inquiry are indeed culturally-rooted and context-bound, the benefits the learners feel text memorisation has brought to

their English learning may have contributed much to their positive rating of the practice. The study suggests the need to pay attention to what the 'insiders' (in this case, the practitioners of text memorisation) actually do and say before allowing us to be led by our own preconceptions. Such initiative is expected to - especially when talking about a practice of Chinese cultural heritage - help us to move from excessive emphasis on culture which may, to some extent, 'result in a dismissive attitude towards Chinese learning practice' As is clear from the preceding discussion, many of the contributions offered by the learners were thoughtful and well-reasoned. The Chinese learners have their own opinions and judgment about whether and why the use of text memorisation had been beneficial to their foreign language learning in a Chinese context. While it was viewed by many Western scholars as 'unrewarding in learning terms' (Maley, 1983, p. 102) if not harmful, participants' perceptions of the use of text memorisation in foreign language learning were decidedly positive. The participants perceive text memorisation as being beneficial to foreign language learning not only because it linguistically facilitates and expedites foreign language learning in a number of ways but also because this practice psychologically builds their confidence and a sense of achievement. It seems that the practice of text memorisation probably will not be eliminated in years to come, nor will it be denied by Chinese learners.

What is a text-based approach to language teaching?

A text-based approach entails: 1) **Linking** spoken and written texts to the cultural context of their use. 2) **Designing** units of work that focus on developing skills in relation to whole texts. 3) **Providing** students with guided practice as they develop language skills for meaningful communication through whole texts.

This methodology can be traced back to the 1970s. The objective of this approach is to make students acquainted with several texts which have a different context. The result will be the following: students will *"produce and understand oral and written discourse in various natural or stimulated communicative settings in which they participate with a specific and explicit intention"* (Mumba and Mkandawire, 2019, n.p.).

According to this teaching approach, the ability to understand different types of text helps to strengthen overall communicative skills in a second language.

How does a text-based language teaching strategy work?

"The Text-based Integrated Approach means that a series of lessons probably one or two weeks' work will comprise a unit which centre around a written text. This will have to be chosen carefully by the teacher for its suitability in terms of interest, level of difficulty, and appropriateness to the learners" (Mumba and Mkandawire, 2019, n.p.).

A language, after all, does incorporate different texts. For instance, rather than just teaching isolated words such as teeth, we can make up a story about how important it is to brush our teeth, at least twice a day in order to avoid visits to the dentist. It appears from different studies that students, at any age, learn more effectively when grammar and vocabulary are taught altogether. And, when the teaching material makes students enthusiastic. Consequently, it is recommended to choose texts which will trigger interest. For instance, young children may be interested in animals and cartoons whereas older ones will find topics such as movies, music, sports, or even politics more appealing.

We can divide the language learning activities under the text-based approach into two different categories: Working on the text and working from the text.

Working on the text includes exercises that test the student's understanding of the text. Among them, there are

exercises like gap-filling (or fill-in-the-blanks), writing summary, linking actions, paraphrasing, and sequencing events for example.

Among working from the text exercises, there are debating the idea presented in the text, finding arguments for and against the topic or thesis presented by the text, developing a conversation between student groups using the text's topic and vocabulary. Working from the text activities test the student's ability to decode at a deeper level the message of the text and to use the information learned in a communicative context. Such activities allow for training both the student's reading and speaking skills.

What are the main advantages of the text-based language teaching approach?

Lessons can integrate debates, roles plays, drama, or any sort of competition if preparation is given. This method

implies that *"teaching should focus on all the four language skills (speaking, reading, writing and listening). All activities are designed with reference to a particular text"* (Mumba and Mkandawire, 2019, n.p.). This particular method seems to increase memorization and overall learning. As [Study.com](https://www.study.com) points out students can understand the meaning of new words by themselves by reading them in context and can also quickly acquire new vocabulary that evolves around that one topic.

If you're a language teacher who's looking for inspiration to design and explore new learning paths, then do check out Sanako's free ebook. Written by our language teaching experts, it's an invaluable guide to some of the most successful, evidence-based approaches to language teaching and the key concepts behind them. You can download the ebook [here](#).

REFERENCES

1. Carter R. Walker R. & Brumfit C. (1989). Literature and the Learner: Methodological Approaches. Modern English Publications and the British Council
2. Chomsky C. (1972). Stages in Language Development and Reading Exposure. Harvard Educational Review, 42, 1-39.
3. Fish S. (1981). Is There a Text in This Class? Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
4. Kelly A. Colette (ed). 1996. Children's Literature: Discovery for a Lifetime. Arizona: Gorsuch Scarisbrick Publisher.
5. Lucas M., A. (1990). Four Important Factors in Reading. Forum, 28 (3), 26-30.
6. Stanford A. Stanford (ed). 2006. Responding to Literature 5th ed. New York: Mc Grawhill International Edition.
7. Queen David (ed). 1985. Configurations: American Short Stories for the EFL Classroom. English Language Program Division, United States Information Agency, Washington DC.
8. Matheson, Richard, Button, Button, in David Queen (ed) 1985. Configurations: American Short Stories for the EFL Classroom. English Language Program Division, United States Information Agency, Washington DC
9. Obeidat M.M. (1996). On Non-native Grounds: The Place of American Literature in the English Curriculum of the Arab World Universities. American Studies International, 34(1), 18- 30. 10. Whiteson, Valerie (1996). New Ways of Using Drama and Literature in Language Teaching. Alexandria, VA., TESOL.
10. Akhmanova O.S. Dictionary of linguistic terms. - M.: Publishing house "Soviet Encyclopedia", 1969. - 608 p.
11. Tuchkova E.Y. Features of using authentic press materials for teaching a foreign language to students of primary and secondary level ... 1284
conference.osu.ru/assets/files/conf_info/conf5/15.pdf
12. Hemingway E.A. Farewell to Arms. - M.: Progress Publisher, 1976. - 320 p.
13. Modern Russian literary language // Shcherba L.V. Selected works by Russian language. - M., 1957. - S. 110-129.

UDK: 378.147.091.31-059.2

Ulug'bek SADADDINOV,
Toshkent davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi
YE-mail: ulugbeks@bk.ru

Nukus davlat pedagogika instituti dotsenti, p.f.d N.S.Matjanov taqrizi asosida

TEKNOLOGIYA FANLARINI O'QITISHDA MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLARNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqolada milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida bo'lajak texnologiya o'qituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirishda o'z o'quv faoliyatini to'g'ri tashkil etish, bo'sh vaqtini maqsadga muvofiq rejalashtirish, kitob ustida ishlash va boshqalarni egallab olishiga bog'liqligi asoslangan. Mazkur faoliyat ta'limning barcha bosqichlarida izchil amalga oshirilsa, bo'lajak texnologiya o'qituvchisi chuqur va mustahkam bilim oladi, shuningdek, jamiyatning haqiqiy fuqarosi va yetuk mutaxassis sifatida kamolga yetishini ta'minlaydi. Shuningdek, maqolada talabalarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni rivojlantirish samaradorligiga erishishda, o'qituvchining talabalar bilan ijodiy hamkorligi haqida ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Talaba, ta'lim-tarbiya, texnologiya, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, bilim, ko'nikma, malaka, faoliyat, metod, pedagogika, psixologiya, rivojlantirish.

ПЕДАГОГО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ОБЩЕОБРАЗОВЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ

Аннотация

В статье основан развитие профессиональной культуры будущих учителей технологии на основе национальных и общечеловеческих ценностей зависит от правильной организации учебной деятельности, правильного планирования свободного времени, работы над книгами и т.д. Если эта деятельность осуществляется последовательно на всех этапах обучения, будущий учитель технологии получит глубокие и прочные знания, а также обеспечит его становление как настоящего гражданина общества и зрелого специалиста. Также в статье описывается творческое сотрудничество педагога с студентами в достижении эффективности развития национальных и общечеловеческих ценностей у студентов.

Ключевые слова: Студент, образование, технология, национальные и общечеловеческие ценности, знание, умение, навыки, деятельность, метод, педагогика, психология, развитие.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL SIGNIFICANCE OF THE DEVELOPMENT OF NATIONAL AND GENERAL EDUCATIONAL VALUES IN TEACHING TECHNOLOGICAL SCIENCES

Annotation

The development of the professional culture of future technology teachers on the basis of national and universal values depends on the correct organization of educational activities, the correct planning of free time, work on books, etc. in the article. If this activity is carried out consistently at all stages of education, the future technology teacher will receive deep and solid knowledge, as well as ensure his development as a true citizen of society and a mature specialist. The article also describes the creative cooperation of the teacher with students in achieving the effectiveness of the development of national and universal values among students.

Key words: Student, education, technology, national and universal values, knowledge, ability, skills, activity, method, pedagogy, psychology, development.

Kirish. Har bir yosh bosqichida shaxsni rivojlanish imkoniyatlari mavjud bo'lib, ularga jismoniy, aqliy, axloqiy ta'sir etishda ana shu imkoniyatlarni hisobga olish zarur bo'ladi. Zero, shaxs rivojlanishining yosh va individual xususiyatlari ta'lim-tarbiya jarayonida alohida talablar qo'yadi. Chunki insonning rivojlanishida umumiylik bilan birga o'ziga xoslik hamma vaqt namoyon bo'ladi. Umumiylik ma'lum yoshga taalluqli bo'lgan xususiyatlarga xos bo'lsa, xususiylik biror shaxsning faqatgina o'ziga xos belgilari, xususiyatlari boshqalardan farq qiladi. Ana shu o'ziga xoslik individuallik deb ataladi. Individuallik shaxsda aqliy, axloqiy, irodaviy, ijtimoiy va boshqa o'ziga xos xislatlarning majmui bilan tavsiflanadi va uni boshqa insonlardan ajratib turadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarga ta'lim berishda individual yondashuv asosiy tamoyillardan hisoblanadi. Talabalik davri uchun asosiy xususiyatlardan biri ularni kamolotga yetishining

jadal rivojlanishidir. Mazkur davrda talaba ijtimoiy kamolotga yetishi uchun zarur aqliy qobiliyatga ega bo'lishi, ijtimoiy hayotga tayyorligi muhim hisoblanadi. "Mazkur jarayonning bosh mezonlari va ko'rsatkichlari o'rta ma'lumotlilik, jamoatchilik topshirig'i, mehnatda faollik ko'rsatish, qonunlar oldida javobgarlik, mutaxassis bo'lish imkoniyati, unga intilish tuyg'usi, irodaviy zo'r berish, yosh otalik va onalik burchi, jamoatchilik vazifasini o'tash, ijtimoiy guruhga rahbarlik qilish, sport bilan shug'ullanish, bo'sh vaqtini tashkil eta olish, to'garakda qatnashish va hokazolardan iboratdir" - deydi psixolog olim E.G'oziyev [3].

Akademik R.X.Djurayevning ta'kidlashicha, ta'limni tashkil etishda talabalarni majbur qilish tarzida emas, balki har bir talabaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ishga ijodiy yondashish, ijtimoiy-siyosiy, tarbiyaviy ishlarni maqsadga muvofiq tashkil etish, ularga har bir ishda namuna bo'lish, talab va ehtiyojlarni tushunish, intizomga qat'iy rioya

etishiga, nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llashga erishish, kerak bo'lgan paytda g'amxo'rlik qilish, tajriba va an'analar, milliy va umuminsoniy qadriyatlarini o'rganish hamda ulardan ijodiy foydalangan holda amalga oshirish muhimdir [1].

Z.T.Soliyevaning ilmiy tadqiqot ishida talabalarda ma'naviy madaniyatni rivojlantirishning falsafiy, pedagogik-psixologik omillarini aniqlashtirish orqali kasbiy ijtimoiylashtirishning shaxslararo, guruh, jamoaviy va qadriyatga yo'naltirilgan integratsion ta'sir ko'rsatish mexanizmi takomillashtirilgan. Pedagogika oliy ta'lim muassasasi talabalarida muvaffaqiyatga erishish darajasini aniqlash orqali ma'naviy madaniyatni rivojlantirishning beshta unsuri:

Tanishuv, bilishga doir;

Baholash, refleksiya, tanlov;

Interiorizatsiya;

Fazilatlarni kasbiy faoliyatda namoyon etish;

Mustahkamlash va korreksiya bosqichlarini integratsiyalash asosida lokal-modulli texnologiyalari ishlab chiqilgan [8].

T. Utebayevning ilmiy izlanishlarida XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshida Qoraqalpog'istonda ta'lim-tarbiyaviy fikrlar rivojining tarixiy taraqqiyot hamda madaniy hayot bilan bog'liq etnik, milliy mentalitet va ma'rifatparvarlikka doir ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari ochib berilgan. Shuningdek, mustaqillik yillarida Qoraqalpog'istonda ta'lim sohasini rivojlantirishning antropologik, aksiologik va akmeologik komponentlarini ta'lim-tarbiyaviy fikrlar taraqqiyotining ilg'or tajribalariga asoslangan holda takomillashtirishga doir taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan, Qoraqalpog'istondagi XX asr ikkinchi yarmi XXI asr boshidagi ta'lim-tarbiyaviy fikrlarning milliy xususiyatlari, pedagogik g'oyalar integratsiyasining shaxs va jamiyat rivojiga ta'sirini asoslashga doir tashkiliy tuzilmali model ishlab chiqilgan, pedagogik voqelikni tizimli prognozlash asosida Qoraqalpog'istonda ta'lim-tarbiyaviy fikrlar rivojlanishining istiqboldagi yo'nalishlarini aniqlashtirishga doir taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan [9].

Tadqiqot metodologiyasi. Dastlab talabalarining intellektual salohiyatini yuzaga chiqarishda avvalo professional bilimlar bilan birga bo'lajak o'z kasbiy faoliyatiga munosabatni tamoman o'zgartirish lozim. Texnologiya fanlarini o'qitishda talabchanlik talabalarining saviyasini hisobga olgan holda pedagogik odobga mos holda olib borilishi kerak.

Bu esa o'z navbatida o'qitishning pedagogik-psixologik tamoyillari, o'qituvchilarning pedagogik mahoratiga ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi. Ana shu jarayonning samaradorligi texnologiya fanlarini o'qitishda ta'limga munosabatni o'zgartiradi. Talabalar milliy va umuminsoniy qadriyatlarini rivojlantirishda kasbga qiziqish hamda uni egallab olishida samaradorlikka erishishda:

Ularning tabiatan o'ta ta'sirchanligi, irodasining mustahkam emasligi, o'zini tuta bilmasligi, ba'zi holatlarda manmanligini hisobga olib, shaxsiy qadr-qimmatini yerga urmay talabchanlikni oshirish;

Talabalarining kelib chiqishi va turli sharoitlarda voyaga yetganligini hisobga olib, ularga ta'sir etuvchi metod, vositalarni tanlash va individual yondashish maqsadga muvofiq.

Yuqoridagi talablar texnologiya fanlarini o'qitishda ilmiy bilimlarni egallash bilan birga mahoratga ega bo'lishda ham jamoa, shu bilan birga har bir shaxs psixikasini o'rganish, ularning imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Shuningdek, har bir talabaning psixikasi, ongi, faoliyatini o'rganib, uni to'g'ri tashkil etishga yordam beradi va eng muhimi rivojlantiruvchi funksiyaga ham ega bo'lib, har bir talabaning ongi, atrof-muhit, boshqalar bilan muomala-munosabatni tahlil qilishga o'rgatadi va nihoyat pedagogik

mahoratni shakllantiradi va takomillashtiradi. Ham ma'ruzalarda, ham seminar mashg'ulotlarida, ham tarbiyaviy ishlar jarayonida talabalar nazariy bilim, malaka va ko'nikmalar hosil qilar ekan, yuqoridagi psixologik xususiyatlar hisobga olinadi [5].

Tahlil va natijalar. Texnologiya fanlarida nazariy bilim o'rganayotgan har bir talaba, mustaqil kasb egasi sifatida muayyan faoliyat bilan shug'ullana boshlaydi va atrof-olamga munosabatini anglab yetib borar ekan, o'ziga xos xususiyatlarga ham ega bo'ladi.

Talabalarining psixikasi ijtimoiy sharoit va uning ta'sirida rivojlanib, shakllanib boradi.

Psixik jarayonlarda talabalarda lozim bo'lgan bilishga oid xislatlar:

- Sezgi, idrok, diqqat, xotirasi, tasavvuri, nutqi, tafakkuri;

- His-tuyg'uluri;

- Irodasi, intilishi, qobiliyati ortadi [7].

Natijada bilim, malaka va ko'nikmalar hosil qilinib, hayotiy tajribalar paydo bo'ladi. Bu esa talabalarni texnologiya fanlarini o'qitishda va ma'naviy qadriyatlarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Talabalar texnologiya fanlarini o'qitish metodikasi asoslarini o'rganishda ta'limga tayyorlanar ekan, ularning o'zlari ham intellektual salohiyatli, ham g'oyaviy-siyosiy, ham ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk bilish shart. Buning uchun zarur bilimlarga hamda talabalar uchun shart bo'lgan xislatlarga ega bo'lishi talab etiladi. Bularga:

Talabalarining yuksak insoniy va ular uchun zarur sifatlariga ega bo'lishi;

Intellektual salohiyati bilan boshqa kasb egalaridan ajralib turishi;

O'z-o'ziga va boshqalarga talabchanligi;

Kasbiy mas'uliyatni his etish darajasi;

Faoliyatidagi nuqson va kamchiliklarni anglay bilishi;

Ta'lim-tarbiyada milliy va umuminsoniy qadriyati.

Bu borada, albatta, pedagogika va psixologiya jiddiy yordam beradi. Unda yoshlarni o'rganish va ularga yondashish metodlaridan foydalaniladi. Talabalarni kuzatish, ular bilan suhbat va so'rovlar olib borish, tajribalarda sinab ko'rish, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishni aniqlashni talab etadi. Pedagogika va psixologiya fanlari asoslaridan talabalar ma'lumotlar bunga yordam beradi. Buning uchun dastlab tajribalar, o'zbek xalqining mard farzandlari tomonidan olib borilgan vatanparvarlik va jangovar xizmatlari haqida ma'lumotlar to'plash muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, ta'lim jarayonidagi hatti-harakatlar, o'tkazilayotgan tadbirning mohiyati, talabalar jamoasida ro'y bergan hodisalar, ularning yutuq va kamchiliklarining ruhiyatiga bog'lab uning sabablarini aniqlash, talabalarining istiqboldagi rejalarini belgilashda ularga pedagogik-psixologik maslahatlar uyushtirish, mas'uliyatni his etish, har qanday sharoitda to'g'ri yo'l topib chiqib keta olishda zukkolik, tadbirkorlik, hozirjavoblik, jasorat, sobitlik ko'rsata olishida yordam berish, faoliyat natijalarini pedagogik jihatdan tahlil etish orqali ularga ta'sir etish doirasini belgilash asosiy hisoblanadi [2]. Shunga ko'ra milliy va umuminsoniy qadriyatlarini o'rganish uchun pedagogikada bilish jarayoni muhim sanaladi. Bilish jarayoni uch bosqichda amalga oshiriladi:

O'quv materialini talabalarining o'rganib, qabul qilishi.

O'rgangan bilimni anglab olishi.

Anglab olgan bilimlarini esda saqlash va o'z faoliyatida qo'llay olishi.

Talabalar texnologiya fanlarini o'qitishda bilimlarni o'rganish jarayonida ijtimoiy hayot bilan aloqada bo'lar ekan, faoliyatini o'z atrofini o'rab olgan voqea-hodisalar bilan bog'lab olib boradi.

Bilim olish jarayoni esa talabada sezish, qabul qilish, e'tibor berish, tasavvur hosil qilish, xotira, nutqining

rivojlanganligi va nihoyat fikrlash orqali amalga oshiriladi. Bu xususiyatlarni rivojlantirish uchun:

Mashg'ulotlarni hozirgi zamon va innovatsion texnologiyalar asosida olib borish;

Amaliy mashg'ulotlarda olingan bilimlarni mustahkamlash;

Talabalarda turli ziddiyatli vaziyatlar yaratib, mustaqil holda undan chiqib keta olish yo'lini topishga yo'naltirish;

Talabalarining ruhiy holatini o'rganib, unga mos holda yo'l topishga erishish;

Bilishga oid har qanday mashg'ulotni to'g'ri, maqsadli tashkil eta olish va boshqalar [4].

Ma'lumki, texnologiya fanlarini o'qitish metodikasi bo'yicha bakalavrlarning tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan umumiy talablar quyidagilardan iboratdir:

Dunyoqarash bilan bog'liq tizimli bilimlarga ega bo'lishi;

Gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar asoslarini, davlat siyosatining dolzarb masalalarini bilishi, ijtimoiy muammolar va jarayonlarni mustaqil tahlil qila olishi;

Vatan tarixini bilishi, ma'naviy milliy va umuminsoniy qadriyatlar masalalari yuzasidan o'z fikrini bayon qila olishi va ilmiy asoslay bilishi, milliy g'oyaga asoslangan faol hayotiy nuqtai nazarga ega bo'lishi;

Tabiat va jamiyatda kechayotgan jarayon va hodisalar haqida yaxlit tasavvurga ega bo'lishi, tabiat va jamiyat rivojlanishi haqidagi bilimlarni egallashi hamda ulardan zamonaviy ilmiy asoslarda hayotda va o'z kasb faoliyatida foydalana bilishi;

Insonning boshqa insonga, jamiyatga va atrof muhitga munosabatini belgilovchi huquqiy hamda ma'naviy mezonlarni bilishi, kasbiy faoliyatida ularni hisobga ola bilishi;

Axborot yig'ish, saqlash, qayta ishlash va ulardan foydalanish usullarini egallagan bo'lishi, o'z kasb faoliyatida mustaqil asoslangan qarorlar qabul qila olishi;

Yangi bilimlarni mustaqil egallay bilishi, o'z ustida ishlashi va mehnat faoliyatini ilmiy asosda tashkil qila olishi;

Sog'lom turmush tarzi va unga amal qilish zaruriyati to'g'risida ilmiy tassavvur hamda e'tiqodga, o'zini jismoniy chinqirtirish o'quv va ko'nikmalariga ega bo'lishi lozim.

Shuningdek, talabalar pedagogik faoliyatda:

Ta'lim mazmunini belgilash tamoyillari va mezonlariga rioya etishi, o'quv materiallarini tanlash va tizimlashtirishga doir zamonaviy yondashuvlarni hisobga olishi, o'quv materiallarini modellashtirishi;

Yaxlit pedagogik jarayonning umumiy qonuniyatlari va tamoyillariga amal qilishi, ta'lim-tarbiya jarayonida gnoseologik, tashkiliy, psixologik, didaktik, sotsiologik va kibernetik qonuniyatlarning uyg'unligiga erishishi;

Ta'lim-tarbiya jarayoni tarkibiy qismlari (maqsad, natija, mazmun, shakl, metod va vosita)ning o'zaro aloqadorligi va umumiylikini hisobga olish, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning asosiy va yordamchi shakllaridan unumli foydalanish;

Talabalar bo'sh vaqtini samarali tashkil etish va o'tkazish, talabalarining kreativ salohiyatini ta'lim tizimini innovatsiya va axborotlantirish jarayonida shakllantirish va rivojlantirish.

Oliy ta'lim muassasalarida talabalar ma'naviy-ma'rifiy faoliyatda:

Ma'naviy-ma'rifiy ishlarni rejalashtira olishi, uni tashkil etish metodikasini egallash, o'quvchilar ongida milliy g'oyaga doir bilimlarni shakllantirish;

Talabalar mafkuraviy va axborot xurujlariga qarshi immunitetni yuzaga keltirish metod va texnologiyalarini bilishi;

Globallashuv sharoitida kechayotgan jarayonlarda innovatsion ta'lim texnologiyalarining o'rni va ta'siri haqida ma'naviy tushuntirish ishlarini olib borish;

Mahallalarda ma'naviy-axloqiy tarbiya masalalari bo'yicha individual suhbat o'tkazish, milliy urf-odat va marosimlarni o'tkazishda, umuminsoniy qadriyatlar, mehmuruvvat, bag'rikenglik, vatanparvarlik, sadoqat kabi yuksak insoniy fazilatlarini ochib berish qobiliyatlariga ega bo'lishi lozim.

Oliy ta'lim muassasalarida umumkasbiy fanlarni o'qitish jarayonida talabalarni dastur talablari asosida ma'naviy-axloqiy tarbiyalash va ta'limni samarali tashkil etishga o'rgatish;

O'quv-tarbiyaviy jarayonni samarali boshqarish, o'quv-meyoriy hujjatlar bilan ishlash xamda ta'lim olganlikni tashxis etish qonuniyatlari va tamoyillari bilan tanishtirish;

Milliy va jahon pedagogik fikrlari taraqqiyotida yoritilgan ma'naviy va umuminsoniy qadriyatlar bilan tanishish hamda pedagogik merosdan samarali foydalanish ko'nikma va malakalarini shakllantirish;

Xalqaro pedagogik tajribaning ijobiy va salbiy jihatlari, milliy pedagogik ma'naviy madaniyatni boyitish shakl va metodlarini aniqlashtirish.

Bu borada ta'lim mazmuniga ma'naviy qadriyatlarni kiritish talabalarda bosqinchilik, zo'ravonlikka qarshi nafrat, salbiy hatti-harakatlarga murosasizlikni, o'z vatani, davlatining qudratini oshirishga intilish, dunyo xalqlarining tinchlik va birdamligi uchun kurash tuyg'ularini shakllantiradi.

Faylasuf olim Q.Nazarov ta'kidlaganidek, milliy va umuminsoniy qadriyatda kompleks munosabat ham muhim: "Koinotdagi hodisalarning sayyoramiz hayotiga, yer yuzida ro'y berayotgan jarayonlarning odamlar umri va turmush tarziga ta'siri, ekologik halokat va urush xavfi natijasida insoniyatni saqlab qolish ehtiyojlari, odam zoti va tiriklikning eng qadri ma'volar sifatidagi ahamiyatini to'g'ri anglash uchun milliy va umuminsoniy qadriyat yondashishga tayangan ma'qul" [6].

Hozirgi globallashuv va innovatsion ta'lim texnologiyalarining rivojlanishi jarayonida vujudga kelgan muammolar ijtimoiy voqea va hodisalarga milliy va umuminsoniy qadriyat asosida baholashni talab etmoqda. Bu borada ajdodlar qadri, insoniyat uchun ijtimoiy ahamiyati, ularning qadr-qimmati jihatidan ajralib turishi, o'ziga xosligiga e'tibor zarur hisoblanadi. Fan asoslarini o'rganishda har bir davrning asosiy yutuqlari, jamiyat taraqqiyoti, madaniyatining rivojlanishi, ma'naviy merosda qay darajada ahamiyatligiga e'tibor beriladi.

Talabalarda samarali muloqot texnikasini shakllantirish, o'z xulq-atvorini ongli ravishda o'zgartirishga yo'naltirilgan faoliyatga tayyorlash hamda fikriy jarayonlarni tashqi va ichki ta'sirlar birligi asosida boshqarish orqali ma'naviy madaniyatni rivojlantirishning neyrolingvistik dasturlashtirish texnologiyalari takomillashtirish, texnogen sivilizatsiya sharoitida pedagogika oliy ta'lim muassasasi talabalarida axborot xavfsizligini ta'minlash hamda kitobxonlik va muloqot etikasi va madaniyatini rivojlantirish texnologiyasini ishlab chiqish zarur.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, texnologiya fanlarini o'qitish metodikasi asoslari ta'limda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o'ziga xos xususiyatlarini, bilim, ko'nikma va malakalarini egallashga, talabalar dunyoqarashining kengligini, murakkab vaziyatlardan chiqib keta olishni, g'oyaviy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy sifatlarini egallash, ongilik, to'g'rilik, aniqlik, kasbiy texnikani egallashda zukkolik, zehnilik, ijodkorlik xislatlarini tarkib toptiradi. Hissiy-irodaviy sobitlik, jipslashib harakat qilishga o'rganish kabi xususiyatlarni, pedagogik-psixologik jihatdan tayyorlashda milliy va umuminsoniy qadriyatli yondashuvni shakllantirishda keng imkoniyatlar yaratadi.

Mazkur imkoniyatlardan ixtisoslikka oid fanlarni o'qitish bilan birga «Ma'naviyatshunoslik» fanini o'qitishda foydalaniladigan qadriyatlarni tizimlashtirish, bu borada

ma'lum mezonlarga tayanish, har bir o'quv fanini o'zini ham bir qadriyat sifatida o'rganishni talab etadi.

АДАБИЁТЛАР

1. Джураев Р.Х. Организационно-педагогические основы интенсификации системы профессиональной подготовки в учебных заведениях профессионального образования: автореф.дисс....док.пед.наук. –СПб, 1995. -43 с.
2. Громова М.Т. Технология образовательных процессов. –Москва: Педагогика, 1992. -106 с.
3. Гозиев Э.Г. Психология. Ёш даврлар психологияси. –Т.: Ўқитувчи, 1994. -223-б
4. Ибрагимова Х., Абдуллаева Ш. Педагогика: ўқув қўлланма. –Тошкент: Фан, 2004. -182-б.
5. Каримова В. Психология. –Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. -204-б.
6. Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси (Аксиология). –Тошкент: Ўзбекистон файласуфлар Миллий жамияти, 2004. -193 б.
7. Сафаева Н.С. Психологические особенности национального самосознания студенческой молодежи: автореф. дисс....докт.псих.наук. –Тошкент, 2006. -38 с.
8. Солиева З.Т. Педагогика олий таълим муассасалари талабаларининг маънавий маданиятини ривожлантириш механизмларини такомиллаштириш: пед.фан.докт...дисс. –Тошкент, 2017. -243-б
9. Утебаев Т.Т. Қорақалпоғистонда XX аср иккинчи ярми ва XXI аср бошидаги таълим-тарбиявий фикрлар ривожланиши: пед.фан.докт...дисс. –Тошкент, 2016. -323-б.

UDK: 504.75 (575.1)

Alimardon SAODATOV,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
E-mail: alimardonsaodatov@mail.ru

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti Dotsenti, falsafa falari doktori (PhD) D. O. G'afurov taqrizi asosida

FACTORS OF DEVELOPMENT OF YOUNG TABIC MADENIA

Annotation

The article provides an analytical overview of the factors of ecological culture development in young people. The history of the healthy relationship of young people to the property of nature is also of special scientific and educational importance. Improving the ecological situation, preserving the naturalness of nature is not only the state, society, but the daily work of each of us. Because to preserve nature is to preserve our lives, to preserve a healthy future.

Key words: Youth, culture, spirituality, value, ecology, nature, environment, science, ethics.

ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В статье представлен аналитический обзор факторов развития экологической культуры у молодежи. История здоровых отношений молодежи с природой также имеет особое научное и образовательное значение. Улучшение экологической ситуации, сохранение естественности природы - это не только государство, общество, но и ежедневная работа каждого из нас. Потому что сохранить природу - значит сохранить нашу жизнь, сохранить здоровое будущее.

Ключевые слова: Молодежь, культура, духовность, ценность, экология, природа, окружающая среда, наука, этика.

YOSHLARDA EKOLOGIK MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada yoshlarda ekologik madaniyatni rivojlantirish omillari tahliliy bayon etildi. Yoshlarning tabiat mulkiga bo'lgan sog'lom munosabatlari tarixi ham alohida ilmiy-ma'rifiy ahamiyatga molikdir. Ekologik holatni yaxshilash, tabiat tabiiyligini asrash nafaqat davlat, jamiyat balki har birimizning kundalik ishimizdir. Chunki tabiatni asrash - o'zimizni asrash, sog'lom kelajakni asrashdir.

Kalit so'zlar: Yoshlar, madaniyat, ma'naviyat, qadriyat, ekologiya, tabiat, atrof-muhit, ilm-fan, odob-axloq.

Kirish. Darhaqiqat bugungi kunda Muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev rahbarligi va rahnamoligida Yangi O'zbekistonda ilm-fan va madaniyat sohasida olib borilayotgan tub islohotlar orqali yangi Uyg'onish – Uchinchi Renessans davriga mustahkam poydevor, zamin yaratilmoqda[1].

Sharq-u G'arbni tutashtirgan Buyuk Ipak yo'li chorrahasida joylashgan bu muqaddas makon asrlar davomida turli xalqlar va sivilizatsiyalar o'rtasidagi aloqalarni rivojlantirishda g'oyat muhim o'rin egallab kelayotgani ayni haqiqatdir. Bu borada fikr yuritganda ko'z o'ngimizda Prezidentimiz keltirganlaridek; bundan uch ming yil muqaddam mintaqada ilk shaharlar va davlatchilikning vujudga kelgani, bu hududda yangi hayotiy tushunchalar va falsafiy qarashlar, ilm-fan, xususan, tibbiyot va astronomiya, jo'g'rofiya va matematika, geodeziya, me'morchilik sohalari, madaniy-ma'rifiy va diniy qadriyatlarning jadal taraqqiy etish kabilar bir-bir o'tadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yuqoridagilar bilan birga ayniqsa, xalqimizning tabiat mulkiga bo'lgan sog'lom munosabatlari tarixi ham alohida ilmiy-ma'rifiy ahamiyatga molikdir. Milliy an'ana va qadriyatlarimizda tabiatga nisbatan nooqilona, bepisandlik, yulg'uchlik, kalondumog'lik, manmanlik, zo'ravonlik, o'zboshimchalik hamisha qoralangan. Dono xalqimiz "Daryoni yoqqasida tursang ham tomchi suvni uvul qilma", "Tomchi suvda- tol ko'karar", "Suvsiz yerga qush qo'nmas, o'tsiz yerga yurt qo'nmas", "Er-xazina, suv gavhar", "Suv zar-suvchi zargar"[2] naqlarida ko'p ming yillik tarixga ega "Navro'z" qadriyatlarida, "Lola sayli", "Suv sayli"[3], "Sust xotin", "Choy momo", "Turey-turey"[4] kabi marosim va mehnat qo'shiqlarida yoki 2700

yildan ko'proq tarixga ega "Avesto"[5] qadriyatlarida tabiat bilan munosabatlar tizimida oqlonalik, shu ezgulik asosida yosh avlodni kamolga yetkazish borasidagi sayi-harakatlari yaqqol ko'zga tashlanadi. Xususan, "Avesto"da "Qum sahrasini o'z mehnati bilan serhosil yerga aylantirgan odam komil dindordir"[6], "Dashtu sahroda 10 yil tarkidunyo qilib yurgan odamdan ko'ra, o'sha cho'lga bir tup ko'chat o'tqazib, ko'kartirgan inson afzaldir", "O'z vaqtida yerga toza urug' sepmoq 10 ming ibodatdan, har qanday qurbonlikdan afzaldir" kabilarda tabiat boyliklariga boylik qo'shishdek ezgulik jamiyat kishilarini, xususan yoshlarni da'vat etgan. "Avesto"dagi sog'lom turmush tarzi bilan bog'lik qadriyatlariga e'tibor qaratar ekanmiz, unda go'ristonlarni shahar va qishloqlardan yiroqda, balandlikda joylashtirish, uni o'rab qo'yish, unga mevali daraxtlarni ekmaslik, odam yoki it murdasi tekkan yerdan bir yilgacha ziroat ekmaslik[7], olov yongan o'choqqa qalampir, non, ovqat qoldiqlarini tashlamaslik, suvni isrof qilmaslik, tabiatni g'arot qilmaslik, atrof-muhitni muhofaza qilish, turmush gigienasi shaxsiy poklik va halollik[8], oqlonalik, tejamkorlik, yaratuvchilik kabilar ulug'langanki, bular yosh avlod tarbiyasida, inson-tabiat munosabatlarni normallashtirishda, nisbatan keyingi davrlar ekomadaniyati tizimi rivojida muhim maktab, ilk poydevor vazifasini o'tagani ayni haqiqatdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Umuman olganda insoniyat tamaddunining ilk davrlaridayoq bizda ham to'rt unsur muqaddas hisoblanib, uch natija: jamodot, nabotot, hayvonotga va butun tabiat borlig'iga mehrli, oqibatli bo'lishga doir teran ijtimoiy-falsafiy qarashlar tizimi va hayotbaxsh amallar mavjud bo'lib kelganligi ham o'z davri

kishilar, kelajak avlodlar tarbiyasida bu borada ham madaniy bir teranlik mavjud bo'lib kelganligini anglatadi.

Tabiat benazir mo'yqalam sohibi. Uning to'rt fasl bo'yi yaratgan mo'jizalari azal-azaldan insonni hamisha hayratlantirgan, zavqlantirgan, ilhomlantirgan, estetik olamini boyishiga, ilmiy-ijodiy izlanishlariga hamisha turtki bo'lgan. Shu nuqtai – nazardan ajdodlar nazdida, amaliy tajribasida ham tabiat tuganmas ilhom, ijod manbai bo'lib kelgan. Uning ishlariga oqibatini bilmasdan aralashishi ba'zan tuzatib bo'lmaydigan ekologik fojialarga olib kelishi ham ajdodlar tajribasidagi haqiqatlardir. Tabiat o'z ishini bilib qiladi. Unga cho'l ham, sahro ham, muzlik ham tepa-yu, qir ham birdek kerak, o'z o'rniga va ahamiyatiga ega, degan qarash bizda qadimiylikka ega.

Insonning aqli benazir. Bugun u “qilni-da qirg yorib” mikro olam ichiga kirdi. “Uni yaxshilashga harakat qilmoqda”, behudud makro olam sarhadlariga yo'l solmoqda, modelashtirmoqda, toshdan - to koinotga qadar o'z manfaatlariga yanada ko'proq ixtisoslashtirishga bo'lgan intilish va ishtiyoq hamon ortib bormoqda! Biroq, bu yo'ldagi hatti - harakatlar doimo ham oqilonami?! Aksariyat hollarda insonning nomadaniy faoliyati, ba'zan to'poriligi yoki manmanligi, ajdodlar tajribasi va o'gitlariga amal qilmasligi ayrim ekologik inqirozlarni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bunday holatlar “Olamni gultojisi” insondir, degan qarashlarni shaksizki shubha ostiga qoldiradi.

Ma'naviy dunyodan yiroqlashish, nafs tuzog'i, yana ko'proq foyda olishga intilish ilinji kabilar insonning yagona o'zboshpanasiga goho o'z qo'llari bilan “o't qo'yishga” olib keladi. Tabiat yaratuvchiligiga nisbatan kibr havo, qoniqmaslik, manmanlik, zo'ravonlik hech qachon o'zini oqlagan emas.

Ekologik madaniyat, yoshlarda ekologik madaniyatni yuksaltirish, tabiatni himoya va obod qilish haqidagi kuyinchaklik - ba'zan loflarga aylanishiga, qog'ozlar yuzini qizartirgancha qolib ketishga yo'l qo'yimaslik yangi taraqqiyotimiz takomilida muhim ahamiyatga egadir. Xalqimizda yaxshi maqol bor: “Jo'ja kuzda sanaladi, bahorda emas...”! Demoqchimizki, ba'zan o'zimizni ko'rsatish, hisobotlar uchun necha minglab, ehtimol millionlab tub daraxtlar ekamiz-u ammo, uning qanchasi ko'karib ketdi, degan savolga javobdan o'zimizni olib qochishga hamisha bahonalar izlab topamiz...?

Sir emaski, cheksizlikka tutash galaktikalar qoshida Ona zamin insoniyatning yagona boshpanasidir. Uning tabiati va tabiiy boyliklarini asrab – avaylash millati, tili, dini, e'tiqodi, ijtimoiy kelib chiqishi, mavqeidan qat'iy nazar barchani birdek burchi va kelajak bardavomligini saqlashning muhim garovidir.

Necha ming yillik qadriyatlarimiz tizimida, hayotiy tutimlarimizda tabiat boyliklari ustiga boylik qo'shish savob ekanligi, aksi esa, gunohi azim ekanligi qayd etilib, tabiatga nisbatan amaliy faoliyatimiz mohiyatini tashkil qilib kelgan. Bir qarich yerni va bir qatra suvni qadriga yetib ish tutishlik barcha uchun ham qarz - ham farz ekanligi zamonlar osha yashab kelayotgan bo'lsa-da, biroq amaliy jihatdan sohibkor bobodehqonchalik yanada oqilona yondoshish yo'lini topmoq ham dushvordir. Zero, xalq maqollarida keltirilganidek: “Yerni shudgor qilguvchi dehqon bo'lak...”- deganlaridek, bu masalaga hamma ham birdek sohibkor bobo dehqon darajasida anglab, yer bilan tillashib, sirlashib yondosha olmaslik mumkindir, ammo tabiat tabiiyligini asrashga mudom posbon bo'lmog'imiz shart.

Ekologik tanglik bor joyda obod va farovon, mukammal bir hayotni qurib bo'lmaydi. Farovonlik yo'l – obod etishdan boshlanadi. Obodlik esa, inson qalbidan, tabiatga nisbatan dildagi tuganmas mehr-muhabbatidan, yaratuvchilik, bunyodkorlik, izlanuvchanlik, tejamkorlik, kashfiyotchilikka yo'nalgan g'ayrat-shijoatidan, tajriba va

imlalaridan, eng muhimi yosh avlodni to'g'ri tabiiylashtirishdan bir so'z bilan aytganda uning ma'naviy-axloqiy, madaniy dunyosi kamolotidan boshlanadi.

Paxta monopoliyasi hukmron bo'lgan mustaqilligimizga bo'lgan davrda zaminimiz ekologiyasi haqida qayg'urishga to'la imkon-u ixtiyorimiz o'zimizda bo'lgan bir vaqtda - ekologik tanglik, ekologik fojialar avj olgan bir davr bo'ldi. Qaqroq cho'llarni, qo'riq va bo'z yerlarni ayovsiz o'zlashtirish, sanoat chiqindilarini, xususan kimyoviy chiqindilarni shundoq ham suv taqchil daryolarga tashlanishi, tabiatga nisbatan bepisandlik, kalondumog'lik kabilar oqibatida bir avlod ko'z o'ngida necha asrlardan buyon o'zining filora-faunasi bilan necha ajdodlar ko'zini quvontirib kelgan Orol-dengizi qurib bitishiga va xalqimiz salomatligi va genafondiga jiddiy zarar yetkazdi.

Mustaqillik bois Yangi O'zbekistonda tabiatga bo'lgan munosabatlarimiz, asriy an'analarimiz qayta tiklandi. Tabiat tabiiyligini asrab qolish, himoyalash u haqida qayg'urish borasida muhim ishlar amalga oshirildi. Jumladan, ekin maydonlarini almashlab ekish, paxta monopoliyasiga chek qo'yish, qandaydir noreal raqamlar ortidan quvmasdan real holatni to'g'ri baholash kabilar shular sirasidandir.

Yangi O'zbekiston taraqqiyotida, xususan ekologik taraqqiyotida yangi davr boshlandi deb, aytishga mutloqo haqlimiz. Muxtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning ekologik holatning yanada yaxshilash, xalqimizga munosib barqaror shart-sharoitlarni yaratish borasidagi amalga oshirayotgan bu boradagi siyosati bosib o'tilgan bugungacha yo'llar bilan qiyoslanganda osmon bilan - yercha farqi borligini o'ylaymanki, barchamiz yaxshi anglaymiz va amaliy natijadorligini yaxshi his qilamiz. Chunki yangi davrda ekologik holatni yaxshilash tabir joiz bo'lsa agar qog'ozdan-amalimizga ko'chdi, birgina qisqa muddatlar ichida Orol hududi ekologik tangligini bartaraf etish borasidagi misli ko'rilmagan, aql-bovar qilmas amaliy ezgu ishlar va bu boradagi yutuqlar fikrimizga mingdan bir misoldir. Qolaversa, atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik holatni yaxshilashga e'tibor kundan-kunga yanada ortib bormoqda va amaliy faoliyatimizning ajralmas bir qismiga aylanmoqda. Muxtaram Prezidentimiz keltirganlaridek: Orol fojiasi oqibatlarini yumshatish bo'yicha boshlagan misli ko'rilmagan ishlarimizni davom ettirib, dengizning qurigan tubida o'rmonzorlarni kengaytirish, Nukus, Urganch va Xiva shaharlari atrofida “yashil belbog'lar barpo...”[9] etish borasida ulkan ishlar davom etmoqda.

Muxtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida “Ishlab chiqarish jarayonini ekologik nazorat qilish tizimini takomillashtirish, ekologik audit o'tkazish tartibini qayta ko'rib chiqib, hukumat sanoat rivojining ekologiyaga ta'sirining oldini olish bo'yicha 2025-yilgacha mo'ljallangan kompleks chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish, Ekologiya kodeksi loyihasini ishlab chiqishi lozimligi va har bir hudud va korxona bo'yicha ekologiyani yaxshilash, chiqindilarga doir ishlar yuzasidan dasturlar ishlab chiqishi va ularning ijrosini ta'minlashi shart”ligi borasidagi fikrlari, taklif va tavsiyalari muhim ahamiyatga egadir. Umuman olganda xalqimizga munosib ekologik-sog'lom turmush tarzini yaratib berish borasidagi g'amxo'rlik davlatimiz siyosatining eng muhim yo'nalishlaridandir.

Mavzumiz doirasida ekologik holatni yaxshilash, tabiat tabiiyligini asrash nafaqat davlat, jamiyat balki har birimizning kundalik ishimizdir. Chunki tabiatni asrash - o'zimizni asrash, sog'lom kelajakni asrashdir. Zero, ekologiya-ekologiya uchun emas, balki inson uchun ya'ni o'zimiz uchun ekanligini nafaqat anglashimiz balki vijdonan amaliy hayotimizning ajralmas qismiga aylantirmog'imiz darkordir. Shuning uchun ham kelajak yosh avlodni ekologik jihatdan savodli, yetuk, ayniqsa mas'uliyatli qilib tarbiyalash, ular ongi va qalbiga ekologik qadriyatlarni mehr - ma'rifati

bilan mustahkamlash muhim ma'no va ta'bir joiz bo'lsa hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Amaliy jihatdan bir daraxt ko'chatini o'nib - o'stirgan, bir gulni-da parvarishlagan yosh avlod bilan uning aksi o'rtasida sezilarli farqni doimo ilg'ashimiz, shunga monand ish tutishimiz hamisha darkordir.

Boshqalarning kamsitmagan holda aytishimiz mumkinki, O'zbek tom ma'noda bunyodkor xalq, do'ppisiga suv tashib bo'lsa-da daraxt ko'kartirishi bor gap. Hatto, urbanizatsiya sharoitida ham bir qarich yerni-da uvoliga qolmasligi uchun ko'p qavatlik turar joylar oldiga hech bo'lmasa guli-rayhonlar ekadi. Bu holat xalqimizga xos fazilatlarimizdandir.

Bunday xususiyatlarimizni saqlash, boyitish, yosh avlodni ekologik savodli qilib tarbiyalash, ekologik qadriyatlarni yangi ma'no-mazmun bilan boyitish taraqqiyotimiz, takomilimiz uchun muhim ahamiyatga egadir. Zero, xalqimiz atrof-muhitni doimo yashnatishga, ekologik farovonlikka e'tibor nihoyatda yuqori, eng muhimi bu masala ma'naviy nuqtai nazardan vijdon ishi darajasiga ko'tarilgan. Tiriklik, hayotlik uning ekan gul-u rayhonlarida, gullab-yashnayotgan bog'-u bo'stonlarida doimo barq urib turadi. Hatto, bedavo cho'l sahroda ham uning bunyodkorligi hamisha namoyondir.

Tahlil va natijalar. Umumlashtirib aytganda, ekologik tanglik global xarakter kasb etib, hayot-mamot masalasiga aylanib ulgurgan chorrahada ko'p ming yillik tajribalarni o'zida mujassamlashtirgan ajdodlar tajribasi, o'zbek xalqining etnoekologik qadriyatlari yosh avlod tarbiyasida, ekologik muammolar yechimida muhim ma'no va ahamiyatga egadir. Shuningdek, ekologik bilimlarini o'zida jamlagan ilmiy, adabiy badiiy asarlarning ham bu boradagi ahamiyati beqiyosdir. Bu borada fikr yuritganda R.Egamberdiev va R.Eshchanovning "Ekologiya asoslari", S.Mamashokirovning "Vahimami yoki haqiqat", B.Omonovning "O'zbekistonning orolbo'yi mintaqasidagi ekologik siyosati", A.Axmedovning "Ekologik nazorat: nazariya, metodologiya va amaliyot" kabi asarlari va monografiyalarini, R.P.Mamatqulovning "O'zbek xalqi

axloqiy qadriyatlarida tabiatga oqilona munosabat va uning hozirgi kundagi ahamiyati", U.G.Saidovning "Ekologik madaniyat tarixi va uning rivojlanish bosqichlari" kabilarning ilmiy tadqiqot ishlari, I.Mirzaevning "Badiiy ijod va ekologiya muammolari", M.Jumanovning "Ekologiya va adabiyot", M.Qo'shjonovning "Jayhun jilolari", Sh.Otaboevning "Oila, mahalla, ekologiya (ozodalik) va salomatlik muammolari", B.Isoqov, N.Isoqovning "Navro'z – mustaqillik bergan ne'mat", Ch.Aytmatov va M.Shoxonovning "Cho'qqida qolgan ovchining ohi-zori", Ch.Aytmatovning "Tog'lar qulayotgan zamon", P.Shermuhamedovning "Dahoning tug'ilishi yoxud Abu Rayhon Beruniy qismati", O'.Hoshimovning "Daftar hoshiyasidagi bitiklar", Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar", O.Sharafiddinovning "Ekologiya va madaniyat", S.Mamashokirovning "Yurakda tabiat sog'inchi", A.Rasulovning "Jamodat sinoati", M.Rayimovning "Folklorda ekologik tarbiya" kabi maqollari bizningcha muhim ahamiyatga egadir.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi fikrlar umumlashtirib quyidagicha xulosalarga kelish chiqarish mumkin: Birinchidan, ekologik tarbiya masalasi barcha uchun, xususan yoshlar uchun ma'sumiy bir xarakterga ega bo'lmasdan doimiy faoliyatimizning tub mohiyatiga aylanmog'i kerak. Ikkinchidan, yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantiruvchi, yuksaltiruvchi omillar tizimini yanada takomillashtirib borishimiz darkor. Uchinchidan, yoshlarda ekologik ong, ma'naviy mas'uliyatni mustahkamlashga yo'naltirgan qadriyatlarimiz rolini oshirib borish lozim. To'rtinchidan, ekologik dunyoqarash dinamikasi asosida - ilmiy haqiqatlar yotishini hisobga olib bu boradagi ilmiy-ommabop asarlarni o'rganishga e'tiborni yanada oshirish kerak. Beshinchidan, xalqimiz ekologik qadriyatlari, an'ana, marosimini o'zida ifodalagan adabiy badiiy asarlar mutolosisiga yoshlar e'tiborini yanada oshirish kerak. Yettinchidan, ekologik tarbiya va faoliyatga namuna bo'ladigan, yosh avlodni o'ziga jalb qiladigan omil va vositalarga, shaxsiy namunalarga e'tiborni yanada oshirish lozim deb o'ylaymiz.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. "Markaziy Osiyo – jahon sivilizatsiyalari chorrahasida" xalqaro madaniyat forumi ishtirokchilariga 15.09.2021.
2. Hikmatnoma; O'zbek maqollarining izohli lug'oti. –T.; O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1990 B. 106,376.
3. Qoraboev Usmon. Milliy madaniyat masalalari. –T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2009. –B. 160-192.
4. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi: Imomov K., Mirzaev T.va boshqalar. –T.: O'qituvchi, 1990.
5. Qarang: Avesto Yasht kitobi. –T.: Sharq, 2001.
6. Hamidov Hamidjon. "Avesto" fayzlari. –T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashr, 2001. –B.38.
7. Ashirov A. "Avesto"dan meros marosimlar. –T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashr, 2001. –B.21.
8. Hamidov Hamidjon. "Avesto" fayzlari. –T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashr, 2001. –B.18.
9. Egamberdiev R., Eshchanov R. Ekologiya asoslari.-T.: Zar qalam, 2004., Mamashokirov S. "Vahimami yoki haqiqat". –T.: "Iqtisod-moliya", 2012., Omonov B. O'zbekistonning orolbo'yi mintaqasidagi ekologik siyosati. –T.: Fan, 2014., Axmedov A. Ekologik nazorat: nazariya, metodologiya va amaliyot. –T.: "Adabiyot uchunlar", 2017.

UDK:37.03

Aziza SATTAROVA,

Qarshi davlat universiteti Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi kafedrasida o'qituvchisi

QarDU professori I.Kamolov taqrizi asosida

SPECIFIC ASPECTS OF UZBEK NATIONAL SKULLCAP ART AND ITS ROLE IN YOUTH SPIRITUALITY

Annotation

This article will talk about the role of Uzbek national skullcap art in the formation of Bukhara, Samarkand, Khorezm, Boysun, Shahrisabz, Tashkent, Fergana and Chust schools, the main styles and types. Uzbek national skullcap art are distinguished by their different style and types, their development in connection with the complex ethnic composition of the population, and the types, design, its own deep emotionality, slang, subtlety and variety in patterns are studied in the cross section of the provinces.

Key words: Composition, silhouette, color, pattern, decoration, serum, bouquet, zamindozi, cheroz, sanama,

ОСОБЕННОСТИ УЗБЕКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ТЮБЕТЕЙНОГО ИСКУССТВА И ЕГО РОЛЬ В ДУХОВНОСТИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В данной статье рассказывается о роли, становлении основных стилей и видов узбекского национального тюбетейного искусства Бухарской, Самаркандской, Хорезмской, Бойсунской, Шахрисабзской, Ташкентской, Ферганской и чустской школ. Узбекские национальные тюбетейки отличаются разнообразием стилей и видов, их развитие в связи со сложным этническим составом населения и разновидностями тюбетеек, созданных собственными мастерами, своим дизайном, глубокой эмоциональностью, резонансом, тонкостью и разнообразием узоров изучались на стыке провинций.

Ключевые слова: Композиция, силуэт, цвет, узор, орнамент, позолота, цветочный узор, заминдузи, чероз, санам.

O'ZBEK MILLIY DO'PPIDO'ZLIK SAN'ATINING O'ZIGA XOS JIHATLARI VA YOSHLAR MA'NAVITYATIDA TUTGAN O'RNI

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek milliy do'ppido'zlik san'ati Buxoro, Samarqand, Xorazm, Boysun, Shaxrisabz, Toshkent, Farg'ona va Chust maktablarining o'rni, asosiy uslub va turlarining shakllanishi haqida so'z boradi. O'zbek milliy do'ppilari o'zining turli uslubi va turlari bilan ajralib, aholining murakkab etnik tarkibi bilan bog'liq holda rivojlanishi va do'ppido'z ustalarning yaratgan do'ppilarining turlari, dizayni, o'zining chuqur emotsionalligi, jarangdorligi, naqshlardagi noziklik va rang-barangligi viloyatlar kesimida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Kompozitsiya, siluet, rang, naqsh, bezak, zardo'zi, guldo'zi, zamindo'zi, cheroz, sanama,

Kirish. O'zbekiston do'ppido'zlik san'ati tarixi qadim o'tmishga borib taqalishi bilan birga xalq hunarmandchiligining an'anaviy turlaridan biri hisoblanadi. Chunki ular o'zbek xalqiga xos bo'lgan mentalitet va tafakkurni o'zida aks ettirganlar. An'anaviy do'ppido'zlik san'atiga nafaqat tadqiqotchilar orasida, balki amaliyotchilar orasida ham qiziqish katta. Do'ppido'zlik san'atini keng tarqalgan guruhlari Surxondaryo – Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro, Toshkent, Qoraqalpog'iston – Xorazm va Farg'onani kiritish mumkin.

Hozirgi kunda yuksak va noyob san'at durdonalari darajasiga ko'tarilgan bu bebaho merosimiz muzeylarimizda saqlanib kelinmoqda. Bunday muzeylardan biri O'zbekiston Amaliy san'at muzeyidir. Muzeyda milliy madaniyatimizning uzviy qismi bo'lgan xalq amaliy san'atining eng noyob yodgorliklari saqlanadi. Shularning ichidan do'ppido'zlik san'atini alohida aytib o'tish joiz.

Muzeyda do'ppilarning "Zardo'ppi", "Nozik", "Bodomcha", "Iroqi", "Qirg'oyoq", "Chust", "Chorgul", "Oq par", "Kallapush", "Piltado'zi", "Tagdo'zi", "Nuxcha", "Paxta", "Tovus", "Gilamdo'zi", "Chakma to'r", "Qizil gul", "To'ldirma" va boshqa turlari mavjud.

Buxoroda do'ppilar ko'proq zar iplar bilan tikilgan. "Kallapushi buxori" boshqa viloyat do'ppilaridan nafaqat nomlanishida, shuningdek noyobliligi va o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Buxoro do'ppilari turli tuman bo'lib, zardo'zlik

texnikasida bajarilgan. "Kallapushi zardo'zi" do'ppilari qadimda saroy amaldorlari libosining bir qismi bo'lgan. Hozirgi kunda esa to'y va sunnat to'ylarining ajralmas qismi hisoblanadi. Shuningdek, Buxoroda "do'ppi" boshqa ma'noda ham qo'llanilgan. U qiz libosining bir qismi bo'lib, undan muchal marosimlarida keng foydalanilgan. Buxoro zardo'zlik do'ppilarining rivojlanishi bir nechta bosqichlarni bosib o'tgan. "Guldo'zi" texnikasi o'rniga "zamindo'zi" texnikasi keng qo'llanila boshlandi. Yillar mobaynida Buxoro do'ppido'zlik san'ati rivojlanib, yangidan – yangi usullar ishlab chiqilib, naqsh kompozitsiyalari murakkablashib bordi. Asosan do'ppilar siyohrang, yashil, qizil va ko'k kabi duxoba matolardan tikilgan.

Buxoroning zardo'ppilari hamisha mashhur bo'lib, bezaklarga boyligi bilan ajralib turgan. XIX –XX asrlarda, savdo yo'llari va karvonlarining tutash joyi bo'lgan hamda aholining etnik jihatidan ko'pqirraligi va madaniyatlar chatishuvi kabi xususiyatlar bilan ajralgan. Bu hududdagi kashtalar nozikligi va guldorligi bilan ifodalanadi. "Kallapushi buxori" do'ppisi boshqa hudud do'ppilaridan nafaqat o'z nomi balki alohida ajratib turadigan xususiyatlari bilan ifodalanadi. U sidirg'a baxmal va duxobadan tikilgan, rangi qora yoki to'q yashil edi. Do'ppi atrofi sidirg'a matodan bo'lgan tasma yoki to'qilgan "zex" jiyagi bilan tikilgan, yonidan o'sha ipdan iborat, yoki ipakli oq ipdan popuk qilingan. "Kallapushi zardo'zi" xozirgi vaqtda to'y

marosimlari va o'g'il bolalarning sunnat to'ylarida kiyiladigan kiyim anjomiga kiradi. Ilgari buxoro do'ppilari qiz bolalarga 12 yoshga to'lgach muchal to'yida kiyilgan. Zardo'zlik san'ati bilan faqat erkaklar shug'ullanganlar va o'g'illariga meros qilib qoldirganlar. 1930 yillarda do'ppilarda "guldo'zi" naqshi qo'llanilgan, 1940 yilda tekis fonda tikish "zamindo'zi" keng tus oldi. Kashtali "qubba"lar ham tikiladi.

Do'ppilar kumush, tilla va misli tangachalar bilan qoplangan. Zardo'z do'ppilar tayyorlash uchun faqat yumshoq (siyohrang, yashil, ko'k, zangori, qora) barqutlar ishlatiladi. Zardo'zlar tikishning ikki usulini qo'llashadi – zardo'zi-zamindo'zi, bunda fon yaxlit zar bilan qoplanadi, zardo'zi-guldo'zida esa chizma qilib tayyorlangan qalin qog'oz mato foniga qo'yilgan holda tikiladi. Zardo'ppilar Urgut va Samarqand viloyatlarida ham tikiladi va aksincha Buxoroda urgut do'ppilari mashhur bo'lgan.

XX asr boshlarida Samarqand do'ppilarini silliq mato – ipak yoki pushti, yashil rangli satindan tikishgan. Bu davrda kashtachilik bilan bezatilgan do'ppilar eng keng tarqalgan turlaridan hisoblangan. XIX asr Samarqand do'ppilari o'zining nozik naqshlari va o'zaro rang o'yg'unligi bilan ajralib turgan. XX asrda yaratilgan do'ppilar o'zining yorqin koloriti bilan farq qilib, naqsh berish uslubi betakrordir. Ba'zi bir naqshlar esa odam tasvirining sodda ko'rinishiga ega. Ba'zilar esa qo'y yoki echki shoxini eslatadi. Bunday naqsh "qo'chqorak" deb ataladi. Samarqandda eng tarqalgan do'ppilarning turi – chust xildagi do'ppilardir. Samarqand vilotida do'ppilar qirmizi, yashil, siyohrang ipak yoki satin va chetdan keltirilgan alvondan tayyorlanib, albatta, kashta tikilgan. Naqshlarida to'g'ri chiziqlar yoki ko'p bargli "oftobparast", "qo'chqorshox", "chorgul" tasvirlari ustunlik qilgan.

1940 yilda do'ppilarda naqshning eng chetlarida to'g'ri chiziqli nozik to'rli qilib o'tkazilgan fon zaminini qisqartirgan. Ular juda nozikligi bilan ajraladi. Qora satin fonida to'rt bargli mayda naqsh, qora ipak iplarda bajarilgan. Bu gullar, bir tarafdan ko'zga yaxshi ko'rinmas, lekin juda jiloli bo'lgan. Ayollar do'ppisidan kumush yoki tilla rangli parcha matodan tayyorlangan do'ppilar o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Tapa qismi diagonal asosida to'rt bo'limga bo'linib, har bir bo'lim guldastali gullardan iborat. Bunday guldor do'ppilarni yosh yigitlar ham kiyishgan. Muzeyda o'rin olgan do'ppilar Samarqandda XIX asr oxiri XX asr boshiga tegishli, paxta mato, velur, ipak iplarda bajarilgan. "Bosma" chok qo'llanilgan. Do'ppilar turli nomlanagan "Qirgoyoyq", "Oq par", "bosma", "yo'rma", "kanda hayol" choklar qo'llanilgan. "Yo'rma" choki ko'proq qo'llaniladi. Samarqand do'ppilarining ko'p qismi "piltado'zi" usulida tayyorlangan tepa qismi va taglamasi yonma-yon birlashtirilib, ular orasiga temir pitalar orqali qog'oz yoki paxta naychalar kiritilgan, natijada do'ppi yuzasida bo'rma burmalar hosil qilingan. Zamonaviy do'ppilar eskilardan qobirg'asimon yuzasi bilan farqlanadi.

Samarqand do'ppilari orasida Urgut do'ppilari o'ziga xos – qalpoq bo'lib, chetlari keng, tepasi yassi va kichik bo'ladi. Naqshi bir yerda yig'ilgan doiralarda, ularning motivlari tagdagi to'rt yoki sakkiz qismlarda joylashtirilgan. Qoramtir, odatdagi siyohrang fon va yorqin bezak Urgut do'ppilariga xos. To'g'rirog'i, bu yirik va ko'lamli, zamonaviylashtirilgan butalarda ko'rinadi. Ularda jun iplar, toshchalar, biser, "bosma", "yo'rma" choklari qo'llanilgan.

Urgut erkaklar do'ppisi siyohrang fonda tikiladi. Ular to'rtta och rangdagi bir biri bilan bog'lanmagan naqshlar bilan to'ldirilgan. Keyinchalik ular yirik va jimjimador guldastalar ko'rinishida do'ppilar tagini qoplagan. XX asr boshidan boshlab Urgutda do'ppini ayollar ham kiyishgan. Erkaklarnikiga o'xshash, aylana shaklida, astarlangan, chokli, qog'ozdan pitalar qo'yilgan. Ayollar, erkaklar do'ppisi bir xil nomda "qalpoq" deb yuritilgan.

Boysun do'ppilari o'zining badiiy didi va qiziqarliligi bilan xarakterli. Boysun do'ppilari dumaloq "piltado'zi" qobirg'asimon sirtga egadir. Kashta naqshlari geometrik zinasimon shaklga ega bo'lib, naqshlari hajm jihatdan katta va bir nechta burchakli va yorqin ranglardan iborat bo'lgan. Do'ppilarni Surxondaryo viloyati Boysun tumanida ham qizlar, o'g'il bolalar, erkaklar va ayollar sevib kiyishadi. Ularni bayramona tus olishida Boysunning yorqin koloriti, to'ylar va bayramlar ko'proq bo'lishi ta'sir etgan. Bu do'ppilar baxmal, bir xilda biser qo'llanilgan, paxta iplar, ipak va boshqalardan foydalanilgan. "Kallapo'sh" nomli do'ppi Boysunda ham bor. U 1985 yilda velvet matosida, ipak iplar bilan, "xomdo'zi" va "ilmoq" chokida bajarilgan. Kashta naqshi geometrik shaklda. Kashta naqshi yirik, biroq burchakli shaklda, ranglar yorqin, qizil, oq, qora, sariq ranglarning ko'ng'iroqsimon uyg'unligida. Surxondaryoning Boysun tumanida kiyiladigan ayrim bosh kiyimlar nihoyatda o'ziga xos bo'lib, bu yerda boshqa xalqlarda uchramaydigan "Boshorov" deb ataladigan sallaga o'xshash ko'rinishdagi bosh kiyim qadimdan urf bo'lgan. Ayollarning yoshiga qarab boshorovlar o'ralgan. Kiygichning oldingi tomoni kashtasi "cheroz" usulida turli rangdagi iplar bilan iroqi shaklida bezatilib tikilgan. XX asrning 50-chi yillardan boshlab esa, "g'ildiroq do'ppi" deb nomlanadigan do'ppilar keng tarqalgan.

Shahrisabzning gilam do'ppisi konussimon shakli bilan farqlanadi. Bu do'ppilardagi kolorit oq, qora, qizil, sariq yoki siyohrang ranglar uyg'unligida hosil bo'ladi. Ba'zida ko'pgina naqshlar qizil-qora chizgilar bilan oq fonda beriladi. Shahrisabz va Kitob do'ppilaridagi naqshlar ikki turga bo'linadi. "Sanama" do'ppisidagi naqsh yonlama qator qilib joylashtiriladi, "chizma" do'ppida esa naqsh do'ppi tepasi aylanasida yig'ilib, aylana shaklida tik yo'nalishda taraladi. "Sanama" usulidagi do'ppilarning naqshlari ketma-ket tikilgan bo'lsa, "chizma" usulida do'ppilar kashtalangan naqshlari aylana bo'ylab tikilishi bilan farqlangan. Yana do'ppilarda, ayniqsa 1959 yilgilarida satin, viskozalar qo'llanilishi keng tus oldi. "Iroqi", "sanama" va "chizma" choklarida ko'proq tikiladi.

Shahrisabz Buxorodan keyin ikkinchi kashta markazidir. Bu erda tikiladigan do'ppilar naqshinkor, gilam ko'rinishida bajarilgan. Ular bajarilishi va ko'rinishi jixatdan juda sifatli. Bu yerda "kanda xayol", "yo'rma" va "iroqi" naqshlar ko'llaniladi. "Iroqi" naqshida geometrik va o'simliksimon shakllar erkin berilib, qora ipak fonida yorqin rangli ko'rinish hosil bo'ladi. Shahrisabz do'ppilari naqshi va ko'prangligi, qo'proq malina va ko'k ranglar qo'llanilishi bilan ajralib turadi.

Taxya, chumakli taxya, kush – bular Xorazm erkak va xotin-qizlar do'ppilarining nomlari. Ular qizil-qora, yo'l-yo'l olachadan, baland, konussimon shaklda tikilgan. Taxya hali turmushga chiqmagan qiz uchun, qora barqutdan tayyorlanadi. Chumakli taxya ancha uzun tikilib, yosh kelinchakning sepida eng zarur buyum hisoblanadi.

Xorazm erkaklari XIX asr oxiri XX asr boshida mo'ynali telpak ostidan qirilgan boshning ustiga taxya matodan qalpoqcha kiyib, ular xorazmcha "taxya" yoki "taxxa" nomi bilan yuritilgan. Mo'ynali qalpoq kabi u ham yetarli darajada o'zgarib bordi. Qalpoqchalar ikki xilligi namoyish etilgan. Birinchisi, tepasi doira shaklida bo'lib, unda bitta bo'limi ajratilib konussimon shakl berilgan. Shuningdek, "etik" deb nomlanuvchi yon qismi ham bor. Qirg'ilgan atroflari tikilganda 15 sm uzunasiga qalpoqni hosil qilgan.

Qalpoqcha yo'l-yo'l qizil va qora olachi matodan, astari tikilgan. Tepasi choklangan va ichiga paxtadan pitalar joylashgan. Bunday do'ppini yoz kunlari uyda kiyishgan, uydin chiqqanda telpak kiyishgan. Bu do'ppinig shakli kulohga yaqin bo'lgan. Bulardan ilk do'ppilar "Taxya-do'zi", XIX asr oxiri va Qizlar do'ppisi, Xivaning XX asrning 1-

yarmiga tegishligi do'ppilar muzey ekspozitsiyasidan o'rin olgan.

Xorazm erkaklar do'ppisining eski ko'rinishida gardishi va ichki qismdan iborat bo'lib, "ko'sh" deb nomlanadi (ikkitali degani). Do'ppining burchaklari aylanasiimon, u ham choklanib, rangli matodan ipak simchalar bilan tikilgan. Ichki qismi to'rt qismga bo'linadi, o'n ikkita qatlamga tahlaladi va tahlangan joydan taqilgan. Taqilgan paxtali piltalar tiqilib, ular o'n ikkita qobirg'ani hosil qiladi. (o'n ikki soy ma'nosini beradi).

Chust do'ppilari badiiy shakli va ko'rinishi O'zbekistonning barcha hududlarida keng tarqalgan. U to'rtqirrali shaklda, burchaklari aylanasiimon. Uning xususiyati shundaki, qora fonda "qalampir" yoki "bodom"ning oq iplar bilan tikilgan quyuq naqshi do'ppining har to'rt bo'limida joylashadi, do'ppining yon chekkalari esa qator "ravoq" naqshi bilan kashtalangan.

Farg'ona maktabiga doir Qo'qonning "oqpar" nomdagi turli xil do'ppilariga qora mato fonida juft bodom shakli va atrofiga takrorlanuvchi uchburchak shakliga ega, tishsimon jiyak tikiladi. Andijonda yashil barqutga oq naqshlar tikish keng tarqalgan. Shuningdek, rangli biser bilan tikish va qo'shimcha rangli toshchalar va steklyarusdan ham foydalanish shu hududda tarqalgan. Ular "zardo'ppi" va "nozuk" deb nomlanadi. Do'ppining har bo'limi to'rtqirrali yulduz shaklida birlashib tikiladi, bir bo'limida "boyo'g'li" qushining shartli tasviri, ikkinchisida uslubiy "qo'ng'iz" tasvirlanib, ajratib tikilgan ko'zi yarimaylana shaklidagi oyoqchalari bilan ajratilgan.

Namangan viloyat chevarlari tikkan Chust do'ppilari naqshlarning keskinligi (yaxlit bodom, shaklining qisqa va keskin qamralgan uchlari bor) va yon boshining ancha kattaligi bilan farqlanadi. Chustda "To'y" do'ppilari O'zbekistonda keng tarqalgan turlaridan biri. Chust do'ppisining shakli qattiq, to'rtqirrali, burchaklari egilgan. Do'ppi tepasida do'ppini to'rt bo'limga bo'luvchi chiziqlar yo'q. Kizakning naqshi ichidagi ostki qismi naqsh bilan bog'lanmagan, ravoq – musulmon me'morchiligidan olingan naqsh bezagi bilan bezatilgan. Uning ma'nosi taxminan shunday - insonga osmondan ilohiy kuchlar yordam bermoqda kabi ma'no bo'lishi mumkin. Chust do'ppilarining barcha ko'rinishlari, kompozitsiya, siluet, rang uyg'unligida bajarilgan. Shuning uchun kashta ustalari o'zining tasavvurini detallarning mayda ishlanishiga va fonni boyitishga qaratadilar. 1920 yillardan boshlab chust do'ppilardagi ilgari chizmatasvirlik va bir ranglilik saqlangan xolda unga to'rsimon ko'rinish - doira, shoxchalar, tomchilar, "bodom" tasviri bilan uyg'unlashgan, nozik to'rli naqshlarni hosil qiladi. Masalan, erkaklar do'ppisi, Chust. 1940-50 y. "Qalampir" egiluvchanlik tasvirida qo'chqor boshi, "hayot g'ildiragi", "rozetka" kashta naqshlari ham uchraydi.

Chust yo'nalishidagi Marg'ilon do'ppilarida qalampir shakli nozik, ingichka va mayin. Marg'ilon xotin-qizlari do'ppilarining o'ziga xosligi shundaki, ularning tagligi yaxlit oq iplarda tikiladi. Bezagidagi asosiy mavzu – gullayotgan buta, ba'zan uning shoxida turgan yashil yoki ko'k rangdagi qush bo'lib bunday do'ppilar Farg'onaning markaziy va g'arbiy qismidagi barcha joylariga xos. Farg'ona vodiysining "sandali", "aqqa ikki so'm", "chimboy", "surka-chekma" kabi turli xil do'ppilaridagi naqshlar soddaligi bilan farqlanadi. Muzey zahirasidan o'rin olgan erkaklar va ayollar do'ppisi atigi 7 donani tashkil qilgan. Chizmatasviri nozik choklar bilan tikiladi. Qora satin fonidan tashqari yashil, ayniqsa to'q yashil "nosvoy rang" ishlatiladi. Marg'ilon ayollar do'ppisi o'zining yorqinligi va ko'prangliligi bilan ajraladi. Naqsh kompozitsiyasi to'rt qismli, shoirona "chamanda gul" deb

nomlanadi. Pushti rang gullar yashil shoxlarda joylashib, fon oq ip bilan tikiladi, qora rang kontur bo'lib xizmat qiladi. Tasvir juda shartli va bezakdor. Chust yo'nalishidagi marg'ilon do'ppilari O'zbekistonda juda mashhur.

Toshkent maktabi do'ppido'zlik san'atida 1940 yillarda katta o'rinni egallab, asosiy uslub va turlarining shakllanishi bilan ahamiyatlidir. Toshkent do'ppilari o'zining turli uslubi va turlari bilan ajralib, shahar aholisining murakkab etnik tarkibi bilan bog'liq edi. Toshkent ustalarining yaratgan do'ppilari o'zining chuqur emotsionalligi, jarangdorligi, naqshlardagi noziklik va rang-barangligi bilan ajralib turadi. Ba'zida Toshkent do'ppilari "chakmatur" texnikasida ham tikilib, fon qismi mayda nuqtalardan iborat bo'lgan. Ular panjara naqshini tashkil qiladi. Nuqtalar oq rangli iplardan tikilgan. Keyinchalik bu nuqtalar fon bo'ylab tarqalib, naqshlar orasidagi bo'shliq panjara bilan to'ldirilgan.

Keng tarqalgan "chamanda gul" naqshidagi gul novdalarida ko'p hollarda yashil va moviy qushlar tasvirlanardi. 1940 yillarda Toshkent do'ppilaridan "qizil gul" keng tarqalib, "chamanda gul" do'ppisi bilan stilistik umumiylikka ega bo'lgan. U o'zining quyuq, jarangdor va keskin koloriti bilan ajralib turadi.

Shuningdek, Toshkent do'ppilarida "biser"li do'ppilar ham tarqalib ularning har bo'limida shartli guldastalar naqshi bo'lib, gulli naqsh elementini hosil qiladi. Asosan yumshoq baxmal ustiga shartli uslubda guldasta rangli iplar bilan kashtalangan yoki biserda bo'rtmali qilib bezatilgan.

Toshkentda turli-tuman badiiy yo'nalishlar, yangi texnika va kashtachilik usullari yaratilib, bu yerdan O'zbekistonning boshqa viloyatlariga tarqaladi. Bu yerda 1950 yillar boshida ikki chiziqli kesishgan belgi tikilgan do'ppi ommalashib ketgan edi. Unda asosiy naqsh belgi – atirgul novdasi bo'lgan. Odatda atirgul to'q qirmizi bilan uyg'unlashgan qoramtir-qizil rangdagi ipakda tikilgan. Do'ppi astari ko'proq oqrang, ba'zan och yashil rangda bo'lib, uni to'liqlik tikish rasm bo'lgan. Toshkentda barqutdan tikilgan turli xil do'ppilar uchraydi, ularning ba'zilariga mayda munchoch ham qo'shilgan.

O'zbekiston Amaliy san'ati muzeyida saqlanayotgan Toshkent do'ppilaridan ko'zga ko'ringani "Tagdo'zi" do'ppisidir. U Toshkent uslubida 1930 yillarda bajarilgan bo'lib, unda paxta matoli, baxmal, ipak iplar qo'llanilgan va "bosma" chokda o'ziga xoslik bilan bajaraladi. "Qizlar do'ppisi".

Toshkent, 1949 yil, do'ppisi o'zining bejirimligi va betakror go'zalligi bilan diqqatni tortishi tabiiy. Bunda yashil, moviy, qizil, pushtirang iplar qo'llanilgan. Kompozitsiyasi juda ajoyib, xuddi bahor faslida yashilga to'lgan chamanzorda lolaqizg'aldoq va boshqa gullar ochilgandek go'yo, ko'k rang qo'llanilishi esa osmon ramzi ma'nosini beradi. Ona zamin va moviy osmon bir butunlikni hosil qiladi. Siyohrang gullar, kurtaklari, pushti va qizil gullar ham kashtalangan. Fon "iroqi" uslubda, umuman Toshkentda ayollar do'ppilari "iroqi" uslubida tikilgan bo'lib, asosini oq rang va rang-barang gullar bilan tasvirlash keng tarqalgan. 1950-60 yilarga oid Toshkent do'ppilarida asosan shu uslub ko'proq qo'llanilgan. Oq fonda o'simlik naqshi ko'k va qizil iplar bilan tikilgan. Kompozitsiya o'rtasida uchburchak, unda ochilayotgan gul tasviri. Do'ppining ikki bo'limi yonlari ko'k, ikkitasi yashil. Do'ppi yoni qora matodan tasmalangan. Bunday do'ppilarni yosh qizchalar kiyib yurishgan. Namuna sifatida Toshkent kashtachilari tomonidan 1950-60 yilda bajarilgan "Qizlar do'ppisi"ni keltiramiz. U juda bejirim va rang-barang, bunday do'ppilarni bayramda kiyishgan. Toshkentda erkaklar do'ppisi chust uslubida, qora, to'q yashil va to'q ko'k baxmal matosidan tikiladi.

ADABIYOTLAR

1. Акилова.К Народное декоративно-прикладное искусство Узбекистана XX век. Т.-:2005.

-
2. Хакимов А. Прикладное искусство Узбекистана: традиции и инновации. Т.: -2023
 3. Hakimov, Z. Nosirova, B. Nodir O'zbek xalq amaliy san'ati T.: -2019
 4. Bulatov S.S., Shabratov P.P., Rasulov M.A. Naqqoshlik T.: -2010
 5. G'ulomov K. Amaliy san'at T.: 2007

УДК:37.1

Иргаш ТАНГИРОВ,
кандидат политических наук,
зам. начальника отдела совместной образовательной программы
Чирчикского государственного педагогического университета
E-mail: irgash_tangirov@gmail.com

По рецензии доктора политических наук (DSK), доцента У.Бутаева

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ (НА ПРИМЕРЕ СИНГАПУРА)

Аннотация

В данной статье рассматривается опыт Сингапура по противодействию коррупции и основные модели антикоррупционной деятельности с точки зрения институционального подхода.

Ключевые слова: антикоррупционный закон, валюта, глобализация, демократические институты, коррупция, общество, преступления, политические лидеры, политическая элита, самоуправление, экономика.

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN THE FIGHT AGAINST CORRUPTION (ON THE EXAMPLE OF SINGAPORE)

Abstract

This article examines Singapore's experience in combating corruption and the main models of anti-corruption activities from the point of view of an institutional approach.

Key words: anti-corruption law, currency, globalization, democratic institutions, corruption, society, crimes, political leaders, political elite, self-governments, economy.

KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHDA XALQARO TAJRIBA (SINGAPUR MISOLIDA)

Annotatsiya

Ushbu maqolada Singapurda korruptsiyaga qarshi kurash tajribasi va korruptsiyaga qarshi faoliyatning asosiy modellari institutsional yondashuv nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: korruptsiyaga qarshi qonun, valyuta, globallashtirish, demokratik institutlar, korruptsiya, jamiyat, jinoyatlar, siyosiy liderlar, siyosiy elita, o'zini o'zi boshqarish organlari, iqtisodiyot.

Актуальность темы. Актуальность состоит в том, что в современном мире феномен коррупции проявляет постоянную адаптацию к эволюции политической, экономической и социальной среды, демонстрируя при этом связь с национальными особенностями. Согласно более широкому определению, коррупция – это злоупотребление доверием. Сегодня следы коррупции в большей или меньшей степени можно найти в любой стране мира.

Методика и степень изучения темы. Статья основана на основе общепринятых принципах и методах – историзма, сравнительно-логического анализа, последовательности, объективности. В ней раскрываются причины и последствия коррупции. Системный характер коррупции проявляется в её принудительном характере для тех, кто работает в государственных организациях. Коррупция со второй половины XX века всё больше становится международной проблемой. В Узбекистане правовую основу противодействия коррупции составляют Конституция Республики Узбекистан, нормативные правовые акты, направленные на противодействие коррупции. Проводимая Узбекистаном политика против ужесточения борьбы с коррупцией исследована в сравнительном анализе. В странах СНГ на тему ужесточения противодействия коррупции писали, такие ученые как Алимов Г.А., Басецкий В.И., Бологов П.А., Бондаренко И.А., Зикриллаев Н.А., Исроилов Б.И., Каламкарян Р. А., Марк Хонг., Мирзаев Р. И., Номоконов

В.А., Полтерович В.М., Саликов Д.Х., Хабриева Т.Я., Хлус А. М., и др [1].

Если говорить простыми словами, то определение коррупции практически всегда было связано со злоупотреблением полномочиями ради выгоды. Несмотря на применение радикальных мер, изжить это явление не удалось. Оно до сих пор продолжает наносить существенный вред государствам вне зависимости от политического устройства и развития.

Хочется напомнить, о том, что главным событием прошлого года стало Послание Президента Республики Узбекистана Ш. М. Мирзиёева к Парламенту и народу Узбекистана. Этот уникальный институт в развитии демократии определяет актуальные задачи, стоящие перед страной, значимость которых непосредственно разясняется главой государства. В нынешнем Послании интересы разных слоев общества были выражены в шести приоритетных направлениях, одно из которых грамотно бороться с коррупцией [2]. Во всем мире коррупция ассоциируется со злоупотреблением государственной властью для получения выгоды в личных целях любого чиновника.

В связи с этим, есть смысл вспомнить слова Президента Республики Узбекистана Ш.М.Мирзиёева о том, что коррупция подрывает, прежде всего, экономическое благополучие страны, ослабляет демократические институты и самое главное принцип верховенства закона, нарушает общественный порядок и разрушает доверие общества к власти, при этом,

способствуя росту организованной преступности, терроризму и другим угрозам безопасности [3].

Коррупцией всегда называют подкуп должностных лиц, их продажность, подкупность, что типично для мафиозных государств [4]. Такой термин в европейских языках обычно имеет более широкую семантику, вытекающую из первичного значения исходного латинского слова.

Недавно специалисты Совета Европы, также разработали общее определение коррупции [5]. Это, со стороны чиновника или представителя власти злоупотребление служебным положением, получение взятки, злоупотребление полномочиями, коммерческий подкуп либо иное незаконное использование физическим лицом своего должностного положения вопреки законным интересам общества. Получается, что масштабы такого негативного явления как коррупции настолько велики, что противостоять ему сегодня стало очень тяжело. Можно лишь только единым фронтом на всех направлениях вести открытый бой, чтобы где-то ее остановить, но навсегда это явление уничтожить невозможно.

Как подчёркивают аналитики, глобализация привела к тому, что коррупция в одной стране стала негативно влиять на развитие других стран мира. Специалисты утверждают, что фактором глобализации, негативно влияющим на все мировые процессы, становится системная коррупция. Всем известно, что для процветания коррупции сложилась благоприятная обстановка во второй половине XX века. Давно существует общественное мнение том, что коррупцию можно победить только очень жёсткими методами или репрессиями, как обычно поступает Китай.

Нужно признать, что коррупция это не простое явление или преступление. Не случайно, в уголовном законодательстве во многих странах мира не найти состава преступления, обозначаемого термином «коррупция». Нет нигде в мире единых комплексных актов против явлений коррупционного характера. Международная борьба с коррупцией - это целая система отношений между государствами в лице их органов, или иными организациями по вопросам противодействия коррупции. Заметное место в этом вопросе по праву занимает Сингапур. Это государство появилось на политической карте мира лишь в середине прошлого века [6].

К моменту захвата острова англичанами на нём обитало всего 150 человек, в том числе 120 малайцев и 30 китайцев [7].

На сегодняшний день Сингапур является для нас дружественной страной. Республика Сингапур признала независимость Узбекистана 27 декабря 1992 года. Между двумя странами дипломатические отношения были установлены 8 апреля 1997 года. Сингапур и Узбекистан разделяют около 6 тысячи километров. Но, это не мешает динамичному развитию наших отношений. В данном контексте хочется отметить, что в последние годы стало заметным сотрудничество в политической, торгово-экономической, инвестиционной, технической, культурно-гуманитарной и туристической сферах.

Мощный импульс развитию двухсторонних отношений между Узбекистаном и Сингапуром дал, состоявшийся 16-18 января текущего года государственный визит Президента Узбекистана Шавкат Мирзиёева в эту страну. В ходе переговоров на высшем уровне с президентом Сингапура Халимой Якуб и премьер-министром Сингапура Ли Сень Луном особое внимание была уделено углублению практического сотрудничества в торгово-экономической, инвестиционной, инновационной и транспортно-

коммуникационной сферах, а также в области государственного управления и подготовки высококвалифицированных кадров [8]. Сегодня Сингапур является одним из признанных мировых финансовых центров, известным своими эффективными реформами в области борьбы с коррупцией и инновационных достижений. В развитии сотрудничества заинтересованы оба государства. Об этом свидетельствует и динамика торгово-экономических отношений. В 2020-2021 годах рост объёмов взаимной торговли составлял порядка 30 процентов. В январе – ноябре 2022 года данный показатель составил 118,1 млн. долларов. В настоящее время в Узбекистане осуществляют деятельность 90 предприятий, созданных с участием сингапурских инвесторов, из них 80 совместных и 10 индивидуальных. Они задействованы в электротехнической, текстильной и пищевой промышленности, сферах образования, торговли и других [9].

В 1959 г. Сингапур стал самоуправляемой территорией в составе Британского Содружества, а в августе 1965г. получил полную независимость. За исторически короткий период государство площадью всего 715,8 кв. км и численностью населения немногим более 6.1 млн. человек достигло таких больших успехов [10]. Сингапур не обладает какими-либо природными ресурсами, ввозит из-за рубежа даже пресную воду и песок, не говоря уже о нефти, газе, металлах и древесине, и при этом является лидером мировой экономики.

В 2020г сингапурцы по темпам роста экономики достигли 14.8 %. Сейчас экономика островного государства опережает наиболее развитые страны мира. Национальный доход в 2021 г. вышел на уровень 397,0 млрд долларов, или 66,70 тыс. долларов на душу населения [11]. При этом более четверти национального дохода производится в сфере высоких технологий - ни одна другая страна мира не обладает столь прогрессивной структурой экономики.

Не менее впечатляющие успехи Сингапура и в социальной сфере. В первом квартале 2020 года уровень безработицы в Сингапуре достиг рекордной за последние десять лет отметки всего лишь - 2,4% [12]. Закономерным результатом этих усилий явилось его становление в качестве экономического, финансового и торгового центра не только регионального, но и мирового масштаба.

Современный Сингапур был основан в 1819г. В 1867г. Сингапур стал колонией Британской империи. Англичане придавали Сингапуру большое значение как важному опорному пункту на пути в Китай. Во время Второй мировой войны Сингапур был оккупирован Японией. Позже, британская армия освободила Сингапур. Сингапур получил право самоуправления в рамках Британского Содружества. В 1965 г. Парламент провозгласил полную независимость. Впоследствии Сингапур стал одной из наиболее процветающих стран мира, с прочными международными торговыми связями и показателем ВВП на душу населения выше, чем в ведущих странах Западной Европы [13]. К моменту обретения независимости, Сингапур находился в тяжелом экономическом положении, и был насквозь пронизан настоящим беззаконием.

Как известно, на данный момент Сингапур парламентская республика. Исполнительная власть принадлежит Кабинету Министров во главе с премьер-министром. Президент Сингапура выполняет представительскую функцию, но в отдельных случаях он может наложить вето на критические решения. Несмотря на это, правительство Сингапура с первого дня независимости создало в стране крайне эффективную и

прозрачную рыночную экономическую систему, и стало бороться с коррупцией во всех сферах жизни общества.

После получения Сингапуром независимости в 1965 году, его политические лидеры решили стать образцом поведения для чиновников, сделав открытыми все данные о своём состоянии, доходах, коммерческих интересах и финансовых операциях. Однажды премьер-министр Сингапура Ли Куан Ю заявил, что «Сингапур сможет выжить лишь в том случае, если министры и чиновники будут неподкупны и квалифицированы».

Многие аналитики постоянно ставят Сингапур в первую десятку наименее коррумпированных стран в мире и на самое высшее место по отсутствию коррупции.

В настоящее время, национальным языком является малайский язык. Кроме этого, официальными языками в Сингапуре являются английский, малайский и тамильский. С первого дня независимости администрация Сингапура активно пользуется английским. Иностранная валюта и другие дорожные чеки могут быть обменены в банках и других обменных пунктах. Курс всегда стабилен к другим валютам и практически везде одинаков. Чтобы избежать дополнительных расходов на колебания обменного курса, туристам и гостям рекомендуется брать с собой дорожные чеки в фунтах стерлингов. Кредитные карты имеют широчайшее распространение и являются основным средством оплаты. Банкоматы можно обнаружить во всех заведениях, учреждениях Сингапура и даже учебных заведениях.

Хочется подчеркнуть, что Сингапур один из самых необычных городов Азии. В данном контексте, хочется отметить, что Сингапур является одним из крупнейших торговых центров региона и одним из главных портов Азии. Сингапур со времён своего основания привлекает к себе внимание миллионов туристов и гостей со всего света. Старые колониальные кварталы и небоскребы, оживленные торговые улицы и один из крупнейших морских портов мира все это сосредоточено на небольшой территории.

Центральная часть Сингапура образована деловыми районами южнее реки и административным центром города, его старой колониальной частью, расположенной несколько севернее. Особенно Китайский квартал, является культурным сердцем Сингапура, и все ещё гордится своей старой архитектурой, многочисленными храмами, декоративными террасами и колоссальным скоплением рынков и магазинов.

В городе огромное количество парков, которые здесь наполняют не только зелёные насаждения, но и содержат на своей территории множество культурно-развлекательных, спортивных сооружений и суперсовременных торговых центров. Во всех этих учреждениях правительство всегда самостоятельно аккуратно соблюдает все правила закона и антикоррупционные меры. Во всех местах города употребление наркотиков строго карается законом. Продажа наркотиков и других наркотических товаров наказывается смертной казнью без права на апелляцию. В данном вопросе правительство ведет такую же политику, как и в соседнем Китае.

К иностранцам в большинстве случаев относятся достаточно снисходительно, но повторное правонарушение или явное нежелание уважать местные законы в результате может закончиться очень плачевно. Общий порядок на улицах даже в самых отдалённых районах города поддерживается органами правопорядка. Но все же мелкое воровство время от времени встречается в местах, наиболее посещаемых туристами. В данном контексте необходимо, соблюдать разумные меры

предосторожности, всегда быть внимательным в общественных местах и уважать национальные обычаи.

Аналитики утверждают, что Сингапур является одной из наименее коррумпированных стран в мире. Впечатляющих успехов в этой сфере Сингапур во многом достиг после реализации в жизнь антикоррупционного закона. В данное время в Сингапуре существует очень высокий уровень прозрачности. Каждые пять лет в «Закон о коррупции» вносятся необходимые изменения.

В 1952 г. Правительство Сингапура принимает специальный антикоррупционный закон, где конкретно обозначены меры по борьбе с коррупцией. После появления данного закона был организован специализированный орган - Бюро по расследованию случаев коррупции [14]. В настоящее время в составе бюро имеется 71 сотрудник, т.е., 49 следователей и 22 административных работника. Бюро представляет собой подразделение администрации премьер-министра Сингапура, все сотрудники находятся в подчинении премьер-министра Сингапура. Бюро состоит из трёх подразделений: следственного, аналитического и вспомогательного. Следственное подразделение самое большое, оно ответственно за проведение операций Бюро. Самое главное, в своей деятельности бюро обладает политической и функциональной самостоятельностью. Сотрудники Бюро регулярно общаются людьми, читают лекции в университетах всему профессорско-преподавательскому составу, студентам и другим, об опасности коррупционных схем, как для них, так и для общества. Согласно, этому закону, бюро осуществляет независимое расследование случаев коррупции, как в государственном, так и в частном секторах экономики.

В Сингапуре чиновникам запрещено принимать любые подарки в виде денег или в любой другой форме. Если чиновник не может отказаться от подарка (например, в соответствии с протоколом визита иностранной делегации), чиновник может его принять, но должен незамедлительно передать его главе своего департамента. Впрочем, чиновник может взять предмет, если предварительно заплатит за него по цене, которую определяет официальная бухгалтерия.

Анализ и результат. В законодательстве многих стран декларируется необходимость борьбы с коррупцией, но лишь некоторые правительства применяют такие строгие и последовательные действия, как в Сингапуре. Дела о коррупции среди служащих, особенно занимающих высокие посты, рассматриваются в Сингапуре с суровостью, граничащей с жестокостью. Вот таким образом исчезли элементы и признаки коррупции.

Как известно, Сингапурский подход к проблеме коррупции опирается на эффективность административного управления. Эффективное администрирование могут обеспечить люди, которые имеют самоуважение, достойную заработную плату, достоинство и чистоту намерений. Обеспечив им всё вышеперечисленное, можно, скорее всего, оградить их от коррупционных схем и уменьшить возможность для предательства ими своей гражданской и личной совести.

Самые опасные формы коррупции квалифицируются, как уголовные преступления [15]. Такие обвинения нередко предъявляются не только к конкретной политической элите, но и политической системе в целом. В последние годы именно это стало одной из причин роста интереса к проблеме международной коррупции. Достижения Сингапура в сфере борьбы с коррупцией впечатляют. Авторитарными методами правительство держит под контролем бюрократию и успешно справляется с задачей предупреждения коррупции. И во многом за счёт этого

обеспечивает благоприятный инвестиционный климат. В Сингапуре авторитарные методы работают во многом благодаря искреннему желанию политического руководства противостоять коррупции. Оно везде подчёркнуто скромный образ жизни. Каждый осуждённый в совершении коррумпированных действий наказывается строго, не зависимо какой должность раньше занимал осужденный.

В конце хотелось бы напомнить, о том, что в Ташкенте с 2021 года работает второй сингапурский вуз, которое имеет отличный рейтинг среди институтов. В этом вузе наши студенты могут получить знания по таким направлениям как информационные технологии, туризм, логистика, управление бизнесом, бухгалтерия и гостиничное управление. Кроме этого, Республика Узбекистан заинтересован в привлечении инвесторов, уникального сингапурского опыта в развитии цифровой экономики и внедрении инноваций.

Выводы и предложения. В заключении хочется обратить внимание на такой факт, что у правительства

Сингапура нашлось достаточно воли, чтобы реализовать свои планы и намерения на практике. В настоящее время Сингапур занимает лидирующие места в мировых рейтингах по уровню восприятия коррупции, экономической свободе и уровню развития. Пример Сингапура показывает, как можно за несколько лет свести коррупцию до минимального уровня. В данное время в рейтинге конкурентоспособности государство Сингапур занимает уверенное 3-е место [16].

Всем известно, коррупция это не простое явление, она считается заразной болезнью, разъедающая общественную систему изнутри, подрывающая экономику, пагубно влияющая на имидж государства в глазах мирового сообщества. В настоящее время борьба с коррупцией провозглашена главным приоритетом внутренней политики государства. Сингапур с ней борется успешно. Политика, проводимая правительством Сингапура привлекает внимание всех государств мира. Надеемся, что в будущем другим тоже есть чему научиться у Сингапура.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алимов Г.А., Исроилов Б.И. . “Теневая экономика, коррупция, взяточничество: уголовно-правовая оценка” – Т.: Издательство «Адолат», 2020. Басецкий, И. И. Коррупция: теория и практика противодействия: монография / И. И. Басецкий, А. В. Башан. – Мн.: Акад. МВД Республики Беларусь, 2005. Берестень, В. И. Коррупция и ее общественная опасность / В. И. Берестень. – Мн.: РИВШ, 2006. Бондаренко И. А., «Коррупция: экономический анализ на региональном уровне» СПб.: “Петрополис” 2001 г.
2. Зикриллаев Н.А. Дальнейшее совершенствование антикоррупционной политики Узбекистана//Экономика и финансы (Узбекистан.) – 2017. -№12.
3. Номоконов В.А., «Организованная преступность: тенденции, перспективы борьбы», Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1998 г.
4. Полтерович В.М., «Факторы коррупции», М., 1998 г. Бологов, П. От Вавилона до Сингапура: в каком круге ада должны гореть коррупционеры [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://slon.ru/posts/50044>. – Дата доступа: 02.12.2020.
5. Каламкарян, Р. А. Правовые аспекты борьбы с коррупцией на национальном и международном уровнях / Р. А. Каламкарян, В. Я. Печкарев. – Монография. – М.: Изд-во РУДН, 2001.
6. Марк Хонг. Сингапур – страна, победившая коррупцию//К обществу без коррупции. -2004, -№2(19).
7. Мирзаев Р.И. Современные проблемы совершенствования механизма противодействия коррупции в Республике Узбекистан. -2023.
8. Саликов Д.Х. Основные этапы эволюции государственной службы Великобритании в XIX - XX веках//Актуальные проблемы государственного и корпоративного управления/Сборник научных трудов. Под общ. Ред. С.А.Головихина. –Челябинск, 2016.
9. Хабриева Т.Я.Коррупция и право: доктринальные подходы к постановке проблемы//Журнал российского права. - 2018.-№6.
10. Хлус, А. М. Развитие представлений о коррупции на международном уровне и в Республике Беларусь / А. М. Хлус // Вестник Карагандинского государственного университета. Серия «Право». – 2017. – № 4(88).
11. Из обращения Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева к парламенту и народу. Газета «Народное слово» 24 декабря 2022 года.
12. Из обращения Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева к парламенту и народу.2021. 30.12.г. Газета «ЭО» 30 декабря 2021 года
13. См: Большой юридический словарь. – М.: А.Я.Сухарев, В.Е.Крутских, А.Я.Сухарева. 2003.
14. См: Некоторые аспекты международно-правового сотрудничества государств-членов Совета Европы в области борьбы с коррупцией// Журнал российского права. 2000г. №7.
15. См. Вся Азия: Географический справочник/Авт.-сост.:Б.А.Алексеев, Н.Н.Алексеева, А.И.Даньшин, И.С.Зонн и др. – М.: ООО “Издательство АСТ”: “Муравей”, 2003. С-224-227.
16. Брук С.И. Население мира. Этнодемографический справочник. Издательство «Наука» М.; 1986. С-418.
17. См. <https://kun.ru>nems>>2023/01/15
18. Газета «Народное слово» от 17 января 2023 года, за №10 (8311)
19. Население Сингапура. Источник: Департамент по экономическим и социальным вопросам ООН: Отдел народонаселения.2022.
20. См. ВВП Сингапура. <https://take-profit.org/statistics/countries/singapore/>
21. <https://tass.ru/obschestvo/8721889> 2020. 15.06.
22. См: сайт. http://app.cpiib.gov.sg/cpiib_new/user/default.aspx?pgID=201
23. См. Правовые системы стран мира. 3-е издание Энциклопедический справочник. Ответственный редактор – доктор юридических наук, профессор А.Я.Сухарев. Издательство Норма. - М.; 2003.с.-692-696.
24. См.IMD World Competitiveness Ranking. 2022.

Niyoxon TOSHPULATOVA,
Termiz davlat pedagogika institut o'qituvchisi
E-mail: rustamkhurramov@mail.ru

TerDuning pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD M.Djumayeva taqrizi asosida

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR IMPROVING THE METHODOLOGY OF INDISCIPLINARY FORMATION OF THE SCIENTIFIC WORLD VIEW IN PRIMARY CLASS STUDENTS

Abstract

This article talks about the pedagogical conditions for improving the methodology of interdisciplinary formation of scientific worldview among primary school students. Today, the ability of teachers to achieve results in the lesson depends on the organization of the lesson, taking into account the attention of students. Because any mental activity is effectively mastered only through deep attention.

Key words:

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДОЛОГИИ НЕДИСЦИПЛИНАРНОГО ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация

В данной статье говорится о педагогических условиях совершенствования методики межпредметного формирования научного мировоззрения у учащихся начальных классов. Сегодня способность учителя достигать результатов на уроке зависит от организации урока с учетом внимания учащихся. Потому что любая мыслительная деятельность эффективно осваивается только при глубоком внимании.

Ключевые слова:

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA ILMIY DUNYOQARASHNI FANLARARO SHAKLLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida ilmiy dunyoqarashni fanlararo shakllantirish metodikasini takomillashtirishning pedagogik shart-sharoitlari haqida so'z brogan. Bugungi kunda o'qituvchilarning darsda natijaga erishish imkoniyatlari o'quvchilar diqqatini e'tiborga olgan holda darsni tashkil qilishlariga bog'liq. Chunki har qanday aqliy faoliyat teran diqqat orqaligina samarali o'zlashtiriladi.

Kalit so'zlar: ilmiy dunyoqarash, metodika, pedagogik, malaka, kompetensiya, axborot texnologiya, tafakkur.

Kirish. Boshlang'ich ta'lim tizimini takomillashtirish - kichik yoshdagi o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berishning sifat jihatidan yangi konsepsiyalarini amaliyotga joriy etilishini talab qilmoqda. Eng muhim ustuvor yo'nalish sifatida boshlang'ich sinf oluvchilarida bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarini yangicha yondashuvlar asosida shakllantirish, ularning o'rganish istaklari, talablarini inobatga olgan holda o'quv fanlarini unifikatsiyalash, xorijiy tillarini erta o'rganish, axborot va axborot texnologiyalarini kafolatlangan tarzda o'zlashtirish, ta'lim oluvchilarning individualligini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish, ularning jismoniy va ruhiy salomatligini himoya qilish va mustahkamlashdan iboratdir.

Mamlakatimiz umumta'lim maktablari Milliy o'quv dasturi va o'quv rejalarilarida ham tabiat va jamiyatning o'zaro aloqadorligini uyg'unlashtirish, atrof-muhitga mas'uliyat hissini shakllantirish kabi jarayonlar o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni fanlararo aloqadorlik asosida takomillashtirish muhim vazifa sifatida e'tirof etilgan. Xususan, boshlang'ich sinflarda darsni chuqur o'zlashtirishga, vaqtdan unumli foydalanishga, dars sifati va samaradorligini oshirishga fanlarni integratsiyalash orqali erishish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 9 iyuldagi "Matematika ta'limi va fanlarini yanada rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining V.I.Romanovskiy nomidagi

Matematika instituti faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-4387-son qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 7 maydagi "Matematika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risida" PQ-4708-son qaroriga hamda mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu o'quv qo'llanma muayyan darajada xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Shuning uchun ham pedagoglarning diqqati, uning turlari va xususiyatlari haqida yetarli bilimga ega bo'lishlari va buni dars jarayonida hisobga olishlari ta'limda natijaga erishishlari uchun muhim hisoblanadi. Ilmiy jihatdan diqqat deb, ongni bir nuqtaga to'plab, muayyan bir obyektga faol qaratilishini tushunamiz. Diqqat - idrok, xotira, tafakkur nutq va xayol, singari alohida psixik jarayon bo'lmay balki, ilmiy dunyoqarash jarayonlarining sifatini ta'minlovchi ichki faollikdir.

Ya'ni diqqat uzluksiz ta'limning asosiy bog'ini hisoblangan boshlang'ich maktab o'quvchilarida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda samaradorlikni ta'minlovchi ko'priq vazifasini bajaruvchi vositadir. Shuning uchun ham diqqat har qanday faoliyatning zaruriy sharti hisoblanadi. Unda olish lozim bo'lgan materialga qanchalik kuchli sur'atda qaratilgan bo'lsa, u shunchalik tez va puxta esda qoladi. Ko'pincha ayrim o'quvchilarda xotiraning zaifligi, tez va puxta esda saqlab qololmasligi to'g'risidagi shikoyatlari tahlil qilib ko'rilganda, esda yaxshi saqlab qololmasliklarining

sababi ular diqqatining bo'shligida, tarqoqligida va zaifligida ekanligi ma'lum bo'ladi.

Boshlang'ich sinflarda integratsiyalashgan ta'limni takomillashtirishda tabiatshunoslikni matematika fanlari bilan fanlararo bog'lab o'quvchilarning ilmiy dunyo qarashini rivojlantirish hozirgi zamon nuqtai nazardan muhim bo'lib, yangi ijtimoiy talablar asosida yanada dolzarblik kasb etadi. Bugungi kunda fan rivoji va ishlab chiqarishdagi ulkan o'zgarishlar tufayli kelib chiqayotgan talablar maktab ta'limi oldiga yangi vazifalarni qo'yimoqda.

O'quv jarayonida fanlararo aloqadorlikning amalga oshirilishi ta'lim sifatiga kuchli ta'sir ko'rsatib, ta'limni modernizatsiyalash, innovatsion o'qitish imkoniyatlarini kengaytirish imkonini beradi. Fanlararo aloqadorlik ta'minlangan holda, darsni tashkil qila olgan o'qituvchi o'quvchilarda o'zining faniga bo'lgan qiziqishini oshiribgina qolmasdan, mazkur fanni o'zlashtirishga yordam beradi.

Dars mazmuni, uni o'tish metodikasi va to'g'ri tashkil etilganligiga qarab o'quvchining shu darsga qiziqishi, qobiliyatlarini oshib boradi. Yangilikka intilish, o'z nuqtai nazarini himoya qilishdagi qat'iylik va dadillik, mustaqillik va tanqidiy qarash kabi xislatlar o'quvchi shaxsini bilimga, o'qishga qiziquvchan qilib tarbiyalashda fanlararo aloqadorlik muhim ahamiyat kasb etadi.

O'quvchilarning dars materiallarini muvaffaqiyat bilan o'zlashtirishlari, ular diqqatining yoki xotiraning qanchalik darajada taraqqiy etganligiga bog'liq. Akademik K.D.Ushinskiyning aytishicha: "Diqqat ruhiy hayotimizning shunday yagona bir eshigidirki, ongimizga kirib keladigan ma'lumotlarning barchasi shu eshik orqali o'tib kiradi". Ta'lim olayotgan ko'plab o'quvchilarning fanlarni o'zlashtira olmasligi bilan bog'liq muammolar sababini, avvalo, ular diqqatining yetarli darajada taraqqiy etmaganligidan dalolat beradi.

Dunyoqarash tabiat, ijtimoiy jamiyat, tafakkur hamda shaxs faoliyati mazmunining rivojlanib borishini belgilab beruvchi dialektik qarashlar va e'tiqodlar tizimidir. Mazkur tizim doirasida ijtimoiy-g'oyaviy, falsafiy, iqtisodiy, tabiiy-ilmiy, ma'naviy-axloqiy, estetik, huquqiy va ekologik bilimlar negizida shakllangan e'tiqodlar asosiy tarkibiy unsurlar sifatida namoyon bo'ladi.

Shaxsda dunyoqarash izchil, tizimli, uzluksiz hamda maqsadga muvofiq tashkil etilayotgan ta'lim-tarbiyaning yo'lga qo'yilishi, uning turli yo'nalish va mazmundagi ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etishi, shuningdek, o'z-o'zini tarbiyalab borishi natijasida shakllanadi. Yosh avlod dunyoqarashining shakllanishida ta'lim muassasalarida o'qitilishi yo'lga qo'yilgan tabiiy, ijtimoiy va humanitar fanlar asoslarining ular tomonidan puxta o'zlashtirilishi muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, kichik yoshdagi o'quvchilarda psixik jarayonlarning susayishi, xotiraning bo'shligi va ilmiy dunyoqarashning passivligi, asosan, diqqatning zaifligidan kelib chiqadi. Shuning uchun ham o'qituvchilar darsda yuqori natijaga erishishlari uchun o'quvchilar diqqatini, xususan, barqaror va kuchli ilmiy dunyoqarashni ya'ni tafakkurni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratishlari lozim. Quyida ilmiy dunyoqarashni takomillashtirishga asoslangan diqqat haqidagi nazariy va amaliy ma'lumotlar hamda bu boradagi psixologik-pedagogik tavsiyalarni keltirish mumkin. Diqqat asosan faolligiga ko'ra uch turga: ixtiyoriy, ixtiyorsiz va ixtiyoriydan keyingi diqqat turlariga bo'lib o'rganiladi.

Ixtiyoriy diqqat diqqatimiz qaratilishi lozim bo'lgan narsani oldindan belgilab olib, ongli ravishda qo'yilgan maqsad asosida ishga solingan diqqatdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida 45 daqiqa davom etadigan darsga diqqatini zo'r berib jalb qilishlari bunga misol bo'ladi. Nazariy jihatdan ixtiyoriy diqqat kuch va zo'r berishni talab qilgani uchun irodaviy diqqat deb ham ataladi. Ixtiyoriy diqqatning kuchi

qiyinchiliklarni yengish bilan bog'liq bo'lgan irodaviy zo'r berish darajasi bilan xarakterlanadi. Ixtiyoriy yoki irodaviy diqqatning o'quvchida shakllangan bo'lishi ta'lim samarali bo'lishi uchun juda muhim. Chunki shu diqqat turi orqali o'quvchilar fanlarni o'zlashtirish jarayonida irodaviy sifatlariga tayanib o'z ustida soatlab ishlashadi, bilim olishadi va ilmiy dunyoqarashni takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy dunyoqarashi rivojlanmagan o'quvchi fanlarni qunt qilib o'zlashtirish ko'nikmasi shakllanmaganligi sabab o'zlashtirishda orqada qolib ketishadi. Shuningdek, erinchoqlik sabab irodaviy diqqatini shakllantira olmagan o'quvchiga maslahat tariqasida Kel Nyuportning quyidagi fikrini keltirish mumkin: Erinchoq ong-iblisning ustaxonasi... Siz diqqatni yo'qotganingizda, ongingiz to'g'ri yo'ldan ketish o'rniga xato yo'nalishni tanlaydi. Bunday o'quvchilar o'zlarida irodaviy diqqatni shakllantirib borishlari uchun dars qilish vaqtini davriylikka tayangan holda oz-ozdan uzaytirib borishlari kerak. Bu jarayonda albatta o'zlashtirilayotgan bilimlar ular diqqatini jalb qila oladigan mazmunga ega bo'lishi muhimdir.

Ixtiyorsiz diqqat muayyan tashqi sabab bilan, bizga bog'liq bo'lmagan holda sodir bo'ladigan diqqatdir. O'quvchilarning darsda o'qituvchini tinglayotganida to'satdan eshik ochilib kimningdir kirib kelishi, telefon jiringlab qolishi, kutilmaganda eshitilgan shovqin yoki g'ala-g'ovur tovushlar bunga misol bo'ladi. O'quvchilar yaxshi bilim olishlari uchun diqqatini beixtiyor o'ziga jalb qilishi mumkin bo'lgan tashqi vositalarning ta'siridan maksimal darajada himoya qilinishlari kerak.

Buning uchun birinchi navbatda o'qituvchilar o'zini tutishi, muomilasi va kiyinish madaniyatiga nihoyatda e'tiborli bo'lishlari lozim. Bu omillar o'quvchilar diqqatini to'g'ridan-to'g'ri o'ziga jalb qiladi. Natijada, o'quvchilar o'qituvchining noo'rin hatti-harakati, yoki o'zi uchun g'alati tuyulgan imidjiga beixtiyor diqqatini qaratib asosiy faoliyat turidan chalg'ib ketadi. Ikkinchidan kichik yoshdagi o'quvchilar darsni faol tinglashlari uchun ta'lim muassasasidagi tashkiliy ishlar, xususan, darsga kirib kelib davomat olinishi yoki qandaydir tadbirlarni o'tkazish vaji bilan dars vaqtini o'g'irlash holatlari imkon darajasida cheklanishi kerak. Axborot asrida mas'ul shaxslar sinf xonalari va auditoriyalarni kameralashtirgan holatda o'z xonasidan turib ham davomatni aniqlash imkoniyatini yo'lga qo'ysa bo'ladi. Ma'naviy tadbirlarni yo'lga qo'yish uchun esa darsdan keyingi vaqtdan foydalanish maqsadga muvofiq.

Chunki maktabda ta'limning asosi dars bo'lib, boshqa har qanday faoliyat ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilishi lozim. Uchinchidan sinf xonalaridagi eshik va romlar tashqaridan eshitisli mumkin bo'lgan har xil shovqinli tovushlarni maksimal darajada kamaytirishga mo'ljallab o'rnatilgan bo'lishi kerak. Serqatnov yo'llarga yaqin joylashgan binolarda o'qiyotgan o'quvchilarga avtomobillarning ovozi va signal tovushlarining muntazam eshitisli turishi bunga misol bo'ladi. Ayniqsa, katta tezlikda kelayotgan mashinaning favqulotda tormoz berishi natijasida eshitisiladigan baland shovqin avtohalokat sodir bo'lish xavfini yuzaga keltirganligi bois har qanday insonning diqqatini beixtiyor o'ziga jalb qiladi. Serqatnov yo'llardan uzoqda joylashgan ta'lim muassasalarida esa, muassasa hovlisida va bino yo'laklarida darsga xalaqit qilmaslik uchun tartib intizomga rioya qilgan holda yurish madaniyati barcha pedagog xodimlar va o'quvchilarda shakllangan bo'lishi lozim.

Ixtiyoriydan keyingi diqqat-diqqatning muayyan obyektga dastavval ixtiyoriy ravishda qaratilib, so'ngra uning ahamiyati tushunilgani sari o'z-o'zidan qaratilib boriladigan diqqatdir. Diqqatning bu turi avtomatlashgan yoki muvofiqlashgan diqqat deb ham ataladi. Ushbu tushuncha

psixologiya faniga N.F.Dobrinin tomonidan kiritilgan. Xususan, kichik yoshdagi o'quvchilarning dars boshida diqqatini majburan dars jarayoniga qaratib dars qiziqarli tashkil qilinganligi sabab endi zo'r bermasdan ya'ni ortiqcha kuch sarflamasdan diqqatini yoki e'tiborini jalb qilishlari bunga misol bo'ladi. Bunday darsda o'quvchilar tanaffus bo'lgan paytida dars vaqti ular kutganidanda tez o'tib ketganligini his qilishadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak bu albatta boshlang'ich sinf o'qituvchining pedagogik mahoratiga bog'liq jarayondir. Dars jarayonida o'quvchilarning diqqatini

avtomatlashgan formatga o'tkaza olgan o'qituvchi haqiqiy o'qituvchidir. Buning uchun har bir fan o'qituvchisi darsda o'tishi kerak bo'lgan mavzular mazmunini real hayotga bog'lab, o'quvchilarning ehtiyojlarini hisobga olgan holda, ular tushunadigan tilda qiziqarli qilib o'tishlari lozim. Fanlarni yaxshi o'zlashtira olmaydigan yoki uyga vazifalarni bajarib kelganida ham talab darajasida tushuntirib bera olmayotgan o'quvchilardagi muammolar ko'p jihatdan o'qituvchining dars o'tish metodikasi talabga javob bermasligidan ham kelib chiqadi.

ADABIYOTLAR

1. Toshpulatova Niyoxon Shavkatjon qizi// "The Importance of Concentration in Forming a Scientific World View in Primary Class Students"// International interdisciplinary research// 2023/1Volume2Issue1, Year2023ISSN:2835-3013 // 305-310 bet.
2. Toshpulatova Niyoxon Shavkat qizi. Boshlang'ich sinflarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda xalqaro baholashning o'rni. / Tadqiqotlar jahon ilmiy metodik jurnal/ 6-son 2-to'plam yanvar 2023. 340345-betlar.
3. R.A.Tagaynazarova. Analysis of the psycholinguistic basis of teaching children their mother tongue. International Journal of Research and Development (IJRD) Volume: 5 | Issue: 9 | September 2020 India - Peer Reviewed Journal.
4. Z.A.Abdunazarova. For Publication of Paper Entitled The plot- the essence of role-playing games and their role in teaching mother tongue lessons. In Volume 3, Issue 5 of Web of Scientist: International Scientific Research Journal (WoS) May, 2022.
5. R.D.Norqobilova. "Determining and developing students' mother language ability as a social-pedagogical problem". JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. Volume 8, Issue 10, Oct., 2022, Published by Novateur Publication, M.S. India. 7-10.
6. P.A.Xoliqova For Publication of Paper Entitled The significance and place of using national values in the education of the young generation. In Volume 10, Issue 11, Nov., 2022 16. D.U. Azimova "Abdullah Avloni's Pedagogical Views and its Essence" The American Journal of Social Science and Education Innovations. 2021.
7. D Azimova "The main Peculiarities of web tool 2 during teaching" Academic research in educational sciences, 2021. 18. Zaynab Abdunazarova. Ways and methods of using roleplaying games in mother tongue classes for the socialization of primary school students. Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL), 3(12), 85-90. 2022/12/9 19.
8. Toshpulatova Niyoxon Shavkatjon qizi. Ilmiy dunyoqarash va tafakkurni shakllantirish "international conference on teaching, education and new learning technologies 2023/1" 238 -244betlar.
9. Toshpulatova Niyoxon Shavkatjon qizi// Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ilmiy dunyoqarashni fanlararo shakllantirish metodikasini takomillashtirishda matematikadan sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish.// Proceedings of International Educators Conference Hosted online from Rome, Italy. Date: 25th January, 2023 ISSN: 2835-396X//164-170bet.

UDK:159.9.33

Ummatali TO'RAXANOV,
NamDU katta o'qituvchisi
E-mail: turaxonovu@mail.ru

O'zMU professori D. Muxamedova taqrizi asosida

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA O'Z-O'ZINI IDENTIFIKATSIYA QILISHNING TARKIBIY TUZILISHI

Аннотация

Maqolada talabalarning o'z-o'zini identifikatsiya qilishning tarkibiy tuzilishini rivojlantirish bilan bog'liq izlanishlar korrelyatsiya tahlilini o'tkazish statistik jihatdan ahamiyatli aloqalarni aniqlash usullari yoritilgan. Muallif so'rov natijalarini qayta ishlash va talqin qilishning standartlashtirilgan mexanizmini taqdim etgan, bu esa natijalarning ishonchligini baholashga imkon beradi.

Kalit so'zlar: identifikatsiya, tizim, o'z-o'zini identifikatsiya qilish, o'z-o'zini anglash, tarkibiy tuzilish, psixologik trening, gorizontalk tarkibiy tuzilmasi, vertikal tarkibiy qismlari.

СТРУКТУРНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Аннотация

В статье освещаются исследования, связанные с развитием структурной структуры самоидентификации учащихся, проведением корреляционного анализа, методами выявления статистически значимых связей. Автором предусмотрен стандартизированный механизм обработки и интерпретации результатов опроса, позволяющий оценить достоверность результатов.

Ключевые слова: идентификация, система, самоидентификация, самосознание, структурная структура, психологический тренинг, горизонтальная структурная структура, вертикальные компоненты.

STRUCTURAL COMPONENT OF SELF-IDENTIFICATION OF FUTURE TEACHERS

Annotation

The article covers methods for determining statistically significant connections for conducting a correlation analysis of research related to the development of the structural structure of student self-identification. The author has provided a standardized mechanism for processing and interpreting survey results, which allows us to assess the reliability of the results.

Keywords: identification, system, self-identification, self-awareness, structural structure, psychological training, horizontal structural structure, vertical components.

Kirish. O'z-o'zini identifikatsiya qilish tizimini o'rganish nazariyasi va metodologiyasi masalasi turli qarashlar bilan tavsiflanadi. O'z-o'zini identifikatsiya qilishning xilma-xilligi, funktsional xususiyatlar, soni va dinamikasi uning murakkabligi va ko'p qirraliligini ko'rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. V.V.Sorokinning fikriga ko'ra, shaxsning o'zini o'zi identifikatsiya qilish tuzilmasi turli ta'riflari identifikatsiyalash fenomenini ko'rib chiqadigan bir necha tadqiqot yondashuvlari bilan izohlanadi. Ushbu yondashuvlarning har biri o'rganilayotgan hodisaning ko'p qirrali tuzilishini ochib beradi. SHu bilan birga, muallif tomonidan ko'rib chiqilgan yondashuv genetik metodologiyaga asoslanadi. Unga ko'ra, bu shaxs qismlari emas, balki uning qiyofasi bo'lgan identifikatsiyalash tizimining tarkibiy va dinamik tugunlarini ochish, o'z-o'zini rivojlantirish va aniqlashga qodir bo'lgan aniq hamda ochiq holdagi murakkab dinamik tizimdir. Qiyofa va yuz shaxsning nisbatan alohida jihatlarini ifodalaydi. Psixologik tahlilning mazmunli birligi abstrakt emas, balki haqiqiy psixologik haqiqatdir. Shu nuqtai nazardan, tadqiqotchi tahlil birliklariga qo'yiladigan quyidagi talablarni ta'kidlaydi:

– o'ziga xos va mustaqil bo'lishi kerak, bu esa yaxlit shaxs nuqtai nazaridan rivojlanishni hisobga olish;

– dinamik va o'z rivojlanishi va yaxlit shaxsni shakllantirishda uyg'un ishtirok etishga qodir bo'lishi kerakligi;

– shaxsning muayyan asosiy nuqtai nazarini aks ettirishi va butun shaxsiyatning barcha muhim xususiyatlariga javob berishi shartligi [182].

I.V.Rassolova fikricha, o'z-o'zini aniqlash murakkab dinamik tuzilmaga ega tizim hisoblanadi. Albatta, bu turli jihatlariga ko'ra tadqiq etiladigan jarayon. Ma'lumki, kuzatish va tekshirishlarning asosiy qismi gorizontalk va vertikal yo'nalishlar orqali aniqlanadi. Gorizontalk o'lchov dunyo shaxsining moslashuvi va konvertatsiya qilish tizimini tashkil etuvchi identifikatsiyalar soni bilan tavsiflanadi. Vertikal o'lchov esa ushbu tizimning rivojlanish darajasini tavsiflaydi. SHaxs o'ziga xoslik tizimi bilan tavsiflanadi, uning mazmuni sub'ekt tomonidan aniqlangan ob'ektlar bilan belgilanadi.

Inson ijtimoiylashuv davrida hayotiy sharoitlarining ta'siri ostida bo'lgan ijtimoiy uyushmalardagi kishilar o'rtasida o'zaro mavjud bo'lgan ta'sirlarni, aloqalarni o'rganadi. Buni amalga oshirishda birlashma a'zolari tomonidan tegishli jamoaviy shaxs bilan identifikatsiya qilish talab etiladi. Aks holda, boshqalarning ta'siriga salbiy munosabat paydo bo'ladi. Identifikatsiya qilingan paytdan boshlab, shaxsni ijtimoiylashtirish va uni shaxsga aylantirish jarayoni boshlanadi. Ijtimoiylashtirish jarayonida inson o'z-o'zini identifikatsiya qilish tizimini shakllantiradi. Bu guruh fikri – ijtimoiy axborotlar orqali shaxs qabul qilinishining o'ziga xos asosidir [161].

SHaxsni yaxlitlik sifatida identifikatsiyalashning o'ziga xos xususiyatlari identifikatsiyasining asosiy tarkibiy qismlari nisbatlarni o'zgartirishda namoyon bo'ladi. O'z-o'zini identifikatsiya qilishning tarkibiy qismlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar (uyg'unlik, noqulaylik), uning psixologik va ijtimoiy tomonlari o'rtasida o'z-o'zini aniqlash dinamikasining sifati, differentsiatsiyasi, tendentsiyalari bilan aniqlanadi.

Talaba yoshlarining identifikatsiyalash tarkibi odatda gorizontaal va vertikal o'lchovda ko'riladigan identifikatsiya tizimi bilan belgilanadi. Gorizontaal o'lchov talabalar yoshlarini turli ijtimoiy jamoalarga kiritishni tavsiflovchi identifikatorlar soni va mazmuni bilan belgilanadi. Ijtimoiylashuvning har bir yosh bosqichi, guruhlari, oliy dargoh yoki jamiyat sohalari bilan bog'liq bo'lgan qarashlar bilan mos keladi. "Bu taxminlar, bir tomondan, jamiyatning ijtimoiy-madaniy sharoitlariga, boshqa tomondan, shaxsning yoshi xususiyatlaridan kelib chiqqan individual psixologik xususiyatlari va imkoniyatlariga bog'liq. Agar talaba-yoshlarini identifikatsiya qilish tuzilmasining gorizontaal o'lchovini tavsiflaydigan bo'lsak, u birinchi navbatda ushbu ijtimoiy identifikatsiya guruhi uchun muhim bo'lgan tizim hisoblanadi"[206].

Rivojlanishning har bir bosqichida jamiyat o'ziga xos vazifa, muammo va echimlar qo'yadi. Kelajak o'qituvchilarini o'z-o'zini identifikatsiya qilishning dastlabki gorizontaal tarkibiy qismlari sifatida ishtirok etadigan mazmunli identifikatsiya xususiyatlari statistik tushuntirishni talab qiladi. SHunday qilib, birinchi tarkibiy qism – «ijtimoiy men», quyidagi etti xususiyatni qamrab oldi:

- 1) to'g'ridan-to'g'ri jinsiy belgilar;
- 2) jinsiy rol;
- 3) ta'limiy va professional rol o'ynash pozitsiyasi;
- 4) oilaga a'zolik;
- 5) etnik-mintaqaviy identifikatsiya;
- 6) dunyoqarashida kimligi;
- 7) guruhga tegishlilik.

Ikkinchi tarkibiy komponent – «kommunikativ men», quyidagi ikkita xususiyatni o'z ichiga qamraydi:

- 1) do'stlar guruhi a'zosi sifatida o'zini his qilish;
- 2) kishilar bilan o'zaro munosabatlardagi xususiyatlari va baholanishi.

Kelgusi o'qituvchilarni o'z-o'zini identifikatsiya qilishning uchinchi tarkibiy komponenti – «men material», U quyidagi uch xususiyatdan iborat bo'ladi:

- 1) mulkning tavsifi;
- 2) uning xavfsizligini baholash, moddiy narsalarga munosabat;
- 3) tashqi muhitga munosabat.

Kelajak o'qituvchilarni o'z-o'zini identifikatsiya qilishning to'rtinchi tarkibiy qismi – «jismoniy shaxs» bo'lib, u quyidagi uch belgi-xususiyatni o'z ichiga qamrab oladi:

- 1) jismoniy ma'lumotlarning sub'ektiv tavsifi;
- 2) jismoniy ma'lumotlarning haqiqiy tavsifi;
- 3) ko'p ovqatlanish (maishatparastlik) va yomon odatlar.

Bo'lajak o'qituvchilarni o'z-o'zini identifikatsiya qilishning beshinchi tarkibiy komponenti – «faol men». U o'ziga quyidagi ikki xususiyatni qamraydi:

- 1) faol faoliyat, qiziqishlar, qiziqitirishlar;
- 2) o'zining faoliyat qobiliyatini baholay olishi, o'z-o'zini baholash qobiliyatlari, bilimlari, tajribalari, vakolatlari, yutuqlari.

Kelajak o'qituvchilarni o'z-o'zini aniqlash bo'yicha oltinchi tarkibiy komponent – «perspektiv men» o'zida to'qqiza belgini qamrab oladi: 1) professional nuqtai nazar; 2) oilaviy istiqbol; 3) guruh istiqbollari; 4) kommunikativ nuqtai nazar; 5) moddiy istiqbol; 6) jismoniy nuqtai nazar;

7) faoliyat istiqbollari; 8) shaxsiy nuqtai nazar; 9) niyatlarini baholash.

Kelajak o'qituvchilarni o'z-o'zini identifikatsiya qilishning yakuniy, ettinchi tarkibiy komponenti – «refleksiv men». U o'ziga ikki xususiyatni qamraydi:

- 1) shaxsiy identifikatsiya;
- 2) global, mavjud bo'lgan «men».

Ikkinchi bosqich talabalarida ishlab chiqarilgan tarkibiy qismlarini baholash doirasi bo'yicha umumlashtirishni o'rtacha quyidagicha qayd qilish mumkin (ilova 6): 1. 7,3 (77,6foiz) ijobiy baholar; 2. Salbiy baholar: 0,1 (0,86foiz) ; 3.1,1 (11,8foiz) neytral baholash; 4.0,9 (9,7foiz) mavhum (podvoprosnye) baholash.

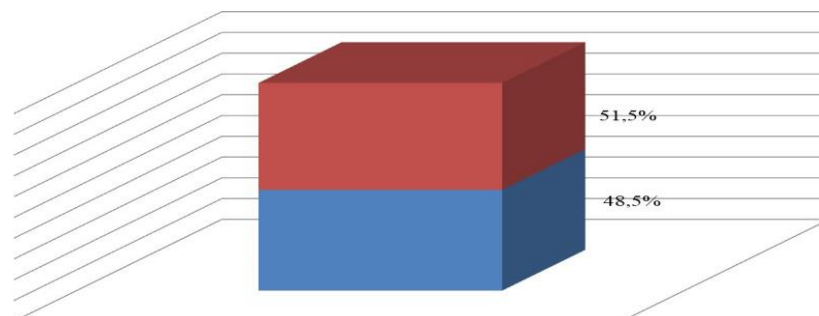
SHu bilan birga, javoblarning o'rtacha soni 9,4 (46,9foiz) edi. Umuman olganda, bu ko'rsatkichlar ijtimoiy.

Yuqori ko'rsatkichlar haddan tashqari o'ziga ishongan, o'z-o'zini hurmat qilish nisbatan yuqori bo'lgan bo'lajak o'qituvchilarda ko'ringan. Ular o'z ichki dunyosi, ijtimoiy salohiyatning rivojlanganlik darajasini, shuningdek, o'z-o'zini qoniqarli darajada nazorat qilishga harakat qiladiganlarda guruhiga mansubdirlar.

Bundan tashqari, neytral baholash va javoblarning o'rtacha sonining nisbati o'rganilayotgan talabalarning tipologiyasini muvozanatli deb ta'riflaydi. Bunday guruhga yoki shunga o'xshash yosh guruhi hissiy qutb turi bilan solishtirganda, ijobiy stress qarshiligi ko'proq xos. Bu bo'lajak o'qituvchilarga ziddiyatli vaziyatlarni tezroq hal qilish, konstruktiv shaxslararo muloqotni tashkil etish va samarali qo'llab-quvvatlash, bag'rikenglik ko'rsatishga imkon beradi.

So'rovnomalar orqali umumiy xarakteristikasi o'rganilayotgan talabalarning muayyan ichki noaniqlik holatini, tegishli ichki o'zgarishlarga tayyorligini, zarur o'zgarishlarni, agar kerak bo'lsa, o'z muammolarini mustaqil ravishda hal qilish darajasiga bog'lab, yanada maqbul yo'l bilan o'tkazish ularning yana qanday qobiliyatlari mavjudligini ko'rsatadi.

Uchinchi bosqichda korrelyatsiya tahlilini o'tkazish ko'plab statistik jihatdan ahamiyatli aloqalarni aniqlashga imkon beradi. Bu haqiqat yana bir bor o'rganilayotgan hodisaning murakkabligi va ko'p qirraliligini tasdiqlaydi, shuningdek, uning boy ichki tuzilishini ochib beradi. Keling, ushbu tadqiqot uchun eng muhim narsani ko'rib chiqish lozim 1.- rasmi.

eksperiment guruhi • nazorat guruhi

SHunday qilib, «ta'lim kursi» va «ijtimoiy men» ($r=0,65$ da $p<0,05$) ko'rsatkichlari o'rtasida birinchi muhim korrelyatsiya aloqasi mavjud. Bu ma'lum oliy ta'lim muassasasida talabalar tahsilidan so'ng yuzaga chiquvchi holat, jinsiy rol, o'quv-professional rol, oilaviy mansubligi, etnik-mintaqaviy va dunyoqarashi hisobga olish, shuningdek, guruh mansubligi bilan bog'liq bo'lgan, bo'lajak o'qituvchi shaxsini aniqlash o'rini bosqichma-bosqich mustahkamlanadigan, «ijtimoiy men» ulushini oshirish barqaror tendentsiyasini ko'rsatadi. Ushbu tendentsiya, shuningdek, «yosh» va «ijtimoiy men» ($r<0,56$ da $r=0,05$) ko'rsatkichlari o'rtasidagi korrelyatsiya munosabati ham tasdiqlanadi.

Quyidagi eng muhim korrelyatsiya aloqasi «trending kursi» va «faol men» ($r=0,36$ da $p<0,05$) ko'rsatkichlari o'rtasida aniqlandi. Kuzatilayotgan munosabatlar malakalar, ko'nikmalar, bilimlar, vakolatlar va muayyan yutuqlar jarayonida o'z qobiliyatlarini baholash bo'yicha ta'lim yo'nalishiga qarab kelajak o'qituvchi shaxsining identifikatsion pozitsiyasini oshirish faoliyatini ko'rsatadi. Yuqoridagi tendentsiya, shuningdek, «yosh» va «faol men» ($r<0,35$ da $r=0,05$) ko'rsatkichlari o'rtasida aniqlangan korrelyatsiya aloqasi bilan tasdiqlanadi.

«Ta'lim kursi» va «refleksiv men» ($r=0,34$ da $p<0,05$) ko'rsatkichlari o'rtasida, shuningdek, «yosh» va «refleksiv I» ($r=0,22$ da $p<0,05$) o'rtasidagi sezilarli korrelyatsiya aloqasi kelajak o'qituvchilarni o'qitish jarayonida shaxsiy identifikatsiyani amalga oshirish jarayonini aniq ko'rsatib turadi. Oliy o'quv yurtlariga o'qishga kirgan talabalar

o'zlarining shaxsiy fazilatlarini, xulq-atvori, o'zlariga nisbatan hissiy munosabati o'z-o'zini identifikatsiya qilish pozitsiyalarini kuchaytiradi.

Bu holat bo'lajak o'qituvchi o'z-o'zini identifikatsiya qilish sohasini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlarini aniq ko'rsatib turibdi, bu erda moddiy va jismoniy «men» hali ahamiyatsiz pozitsiyalarga ishora qiladi. SHu bilan birga, bu jihatlar «Prospectiv men» prizmasidan foydalanib, yaqin kelajakda talaba muhim ahamiyatli mavqeini topadi.

Xulosa va takliflar. Ikkinchi usulning identifikatoriga e'tibor qaratmasdan, ushbu vosita o'rganilayotgan hodisaning turli holatlarini (darajalarini) tashxislashga imkon beradi, ular orasida yuqori gradatsiyalar identifikatsiyasining mavjudligi, ularning sifatlarini yuqori darajada baholash, refleksiv qobiliyatni kamaytirish va o'rtacha identifikatsiya qilishning normal rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Bundan tashqari, ushbu uslub ijtimoiy istaklar ko'lamini, shuningdek, so'rov natijalarini qayta ishlash va talqin qilishning standartlashtirilgan mexanizmini taqdim etadi, bu esa natijalarning ishonchligini baholashga imkon beradi va tadqiqot jarayonini sezilarli darajada osonlashtiradi. «Psixodiagnostik vositalar mualliflari, identifikatsiya tushunchasi noyob shaxsiy tajriba va individual psixologik xususiyatlarni hisobga olgan holda, shaxsni ijtimoiylashtirish jarayonida shakllanadigan va rivojlanayotgan juda murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida talqin etildi». O'z navbatida, usul identifikatorni rivojlantirishda, ya'ni doimiy, kuchli hissiy birikma, noqulay aqliy holat va boshqalar yordamida haqiqatdan voz kechish qiymatini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Ботиров Б.М. Этнопсихологию. – Т.: ТДПУ, 2012
2. Nishanova Z.T., Qurbonova Z.B va boshqalar. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. – T.: Tafakkur bo'stoni, 2011.
3. Панферов В.Н. Когнитивные эталоны и стереотипы взаимопонимания людей //Вопросы психологии. - 1982. - № 5. - С. 139-141.
4. Пиаже Ж. Общая психология. – Москва, 1993. – 265 с.
5. Qambarov M.M. Talabalarining mustaqil fikrlash madaniyatini rivojlantirish: Diss. ... ped.fan.dok(PhD). - Namangan, 2019. – 153 b.
6. Ergashev P.S., G'ozibekova G.D., Baykunusova G.Yu. Talabalarda ijodiy fikrlash qobiliyatini tashxis qilishning uslubiy jihatlari. -T.: TDPU. 2013.

УДК:28- 472(595)

Dilafroz TURDIYEVA,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi katta o'qituvchisi
E-mail: dilyadiamond@gmail.com

PhD O.Ernazarov taqrizi asosida

MALAYZIYA DINIY TA'LIM TIZIMI RIVOJLANISHI VA BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya

Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqa davlatlarini daromadi darajasi bo'yicha boy (Brunei va Singapur), o'rta daromadli (Malayziya va Tayland) yoki o'rta yaqin daromadli (Indoneziya, Vyetnam, Filippin) hamda rivojlanayotgan mamlakatlar (Birma, Kambodja, Laos)ga bo'lish mumkin. Shu sababli ham mintaqa davlatlaridagi ta'lim tizimi bir-biridan tubdan farq qiladi, mintaqa davlatlarida ta'lim o'z milliy tilida olib boriladi. Xususan Malayziyada islom ta'limi tizimining paydo bo'lishi va rivoji haqida turli fikrlar mavjudligi e'tiborga molik. Maqolada aynan mamlakatda islom ta'limi rivoji tizimli o'rganilgan va tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: pondok, ta'lim tizimi, diniy ta'lim, ta'lim vazirligi, "Islam Hadhari", hujra, islom, masjid, Malayziya xalqaro islom universiteti.

THE DEVELOPMENT AND SIGNIFICANCE OF MALAYSIA'S RELIGIOUS EDUCATION SYSTEM

Abstract

Countries in the Southeast Asia region are divided into rich (Brunei and Singapore), middle-income (Malaysia and Thailand) or near-middle income (Indonesia, Vietnam, Philippines) and developing countries (Burma, Cambodia, Laos). For this reason, the education systems in the countries of the region are fundamentally different from each other; education in the countries of the region is conducted in their national language. It is noteworthy that there are different opinions about the emergence and development of the Islamic education system in Malaysia. The article systematically studies and analyzes the development of Islamic education in the country.

Key words: pondok, education system, religious education, ministry of education, "Islam Hadhari", hujra, Islam, mosque, International Islamic University of Malaysia.

РАЗВИТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ РЕЛИГИОЗНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ МАЛАЙЗИИ

Аннотация

Страны региона Юго-Восточной Азии делятся на богатые (Бруней и Сингапур), со средним уровнем дохода (Малайзия и Таиланд) или близким к среднему уровню дохода (Индонезия, Вьетнам, Филиппины) и развивающиеся страны (Бирма, Камбоджа, Лаос). По этой причине системы образования в странах региона принципиально отличаются друг от друга, обучение в странах региона ведется на их национальном языке. Примечательно, что существуют различные мнения о возникновении и развитии системы исламского образования в Малайзии. В статье системно изучается и анализируется развитие исламского образования в стране.

Ключевые слова: pondok, система образования, религиозное образование, министерство образования, «Ислам Хадхари», худжа, ислам, мечеть, Международный исламский университет Малайзии.

Kirish. Malayziya milliy ta'lim tizimi rivojining ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, shaxsiy va xalqaro omillari bilan bir qatorda diniy omil ham inobatga olingan[1]. Unga ko'ra, Malayziya fuqarolari zarur bilim va ko'nikmalarga ega, yetuk tarbiyasi, mas'uliyatli va yuqori natijalarga erishishga qodir bo'lgan shaxslar, deya e'tirof etilgan hamda ular oilaviy, jamiyat va milliy qadriyatlarni tiklash va uyg'unlikni ta'minlashda o'z hissasini qo'shishga qodir bo'lishlari lozimligi ta'kidlangan. Aynan shu kabi fuqarolarni tarbiyalashda Malayziya ta'limi Yaratganga qat'iy ishonch va unga bo'lgan sadoqatga asoslangan. Malayziya islom dinini rasmiy din sifatida tan olgan bo'lishiga qaramay, ko'p millatli va ko'p konfessional mamlakat sifatida xristianlik, buddaviylik, hinduiylik va boshqa qator dinlarning faoliyatiga to'sqinlik qilmaydi. Bundan tashqari mamlakat hukumati, asosiy e'tiborni, din o'zini tuta bilgan shaxsning bir bo'lagi hisoblanadi, degan tamoyilga qaratadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yillar davomida Malayziyada islom ta'limi rivojlana boshladi, lekin uning aynan qaysi davrdan boshlab rivojlangani haqida yakdil xulosa mavjud emas, balki shtatlar tomonidan keltirilgan turli

ma'lumotlar bor. Masalan, Selangor maktabi (1894 yil) inspektori Frenk U.Xeyns tomonidan yozib qoldirilgan qaydlarga asosan Selangor shtatida islom diniga oid tadqiqotlar XIX asr oxirlarida boshlangan, hukumat nazoratida bir yilda 17 ta guruhda Qur'on darslari o'qitilgani ma'lum bo'ldi. Shuningdek, islom ta'limi Selangorning beshinchi sultoni Sulaymon Alouddin Shox (1898-1938) davrida rivojlangani, aynan shu davrda diniy maktablari sulton tomonidan doimiy qo'llab-quvvatlangani va rivojlangani ta'kidlangan.

Kelantan shtatida esa islom ta'limi rivoji bo'yicha mutaxassislar ikki qismga bo'linadi, birinchi guruh uning paydo bo'lishini taxminan XVI asr bilan bog'lasa, ikkinchi guruh arxeologik qazishmalar natijasida Kelantanda topilgan oltin tangaga asosan XII asr bilan bog'laydilar. Topilgan oltin tangada arab yozuvi bilan "577" raqami hamda "al-Julus Kelantan" – "Kelantan hukumati" deb yozilgan, 577 hijriy sana, milodiy 1180 yilga to'g'ri keladi[2].

Kelantanda islom ta'limi rivoji Sulton oilasi va hukumat rahbarlarining Makkadan olib kelingan adabiyotlari asosida boshlangan. Bular keyinchalik surau – ibodat uchun

ajratilgan xona, madrasa va masjidlarda davom etgan. Bu aksariyat hollarda islom ta'limining norasmiy faoliyati bilan bog'lanadi, ta'lim sohasida tadqiqot olib boruvchilar islom ta'limi rasman XIX asr boshlarida boshlanib, 1945 yil – davlat maktablari ochilgunga qadar davom etganini ta'kidlaydilar. O'z o'rinda davlat maktablari arab tili, islom ta'limi hamda din bilan bog'liq fanlarni o'qitishlari lozim bo'lgan. Malay milliy maktablari va diniy maktablar, an'anaviy pondok tizimidan ancha samarali bo'lgan. Shu sabali, diniy maktablar aholida katta qiziqish uyg'ota boshlagan, ular farzandlarini shu kabi maktablarda o'qita boshlaganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tarixiylik va tadrijiylik, qiyosiy-nazariy tahlil, tizimli, kompleks yondashuv va boshqa ilmiy bilish usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. XIX asrning oxiriga kelib butun Malay yarim oroli, ayniqsa Kelantan, Kedah, Perak va Penang orollarida hujra va madrasalar paydo bo'ldi. Kelantan shtatidagi hujra ta'limi XIX asrdan rivojlana boshlagan va XX asrda to'liq cho'qqiga chiqqan. Taxminan 1900 yillarda hujra tizimi Britaniya mustamlakachilari tomonidan moliyalashtirilgan milliy ta'lim tizimi bilan raqobatlasha boshladi. Hujra tizimining Kelantanda an'anaviy ta'lim sifatida paydo bo'lishi va xalq orasida ommalashishiga asosiy sabab, masjidlarda islom diniga oid ta'limning berilishi, buning natijasida esa aholida bu dinga bo'lgan qiziqishning ortishi bilan izohlanadi.

Nik Abdulaziz Nik Xassan Kelantandagi hujra tizimiga quyidagicha ta'rif beradi: "Kota-Bxarudagi diniy ta'lim tizimi Kelantan shtati talabalaridan tashqari Kambodja, Janubiy Tailand, Sumatra, Vyetnam va Malay yarim orolidagi boshqa shtatlardan ham talabalarni Kelantanda o'qish va yashashga jalb qildi. Buning natijasida, Kelantan "Makka Verandasi" laqabi bilan mashhur bo'ldi"[3].

Kelantandagi ilk hujra 1820-yil Pulay Chondongda qurilgan, hujralar esa poytaxt markazlarida tashkil etilgan. 1940-1950 yillar orasida Pondok Terusan, Pondok Sungay Durian kabi hozirgacha faoliyat yuritayotgan qator hujralar tashkil etilgan. Ushbu ta'lim muassasalarida ta'lim beruvchi "Tok Guru" – "Buyuk muallim" deb nomlangan. Avvaliga hujralarda ta'lim bepul bo'lgan bo'lsa, keyinchalik ma'lum miqdorda pul to'lovi joriy qilingan, ta'lim uchun to'langan pullar hujralarni rivojlantirishga sarflangan. Hujralarda o'quv dasturlari va kitoblari "Tok Guru" tomonidan o'quvchilarning saviyasi va yoshiga qarab tanlangan, boshlang'ich fanlar sifatida o'qish va yozish majburiy fan sifatida o'rgatilgan. Buni o'rganish keyinchalik, huquqshunoslik, notiqlik, aqida, Payg'ambar Muhammad (s.a.v.) hayoti va sunnatlari, tafsir ilmi va uning paydo bo'lish tarixini o'rganishda asosiy vosita sifatida ko'rilgan. Bu kabi ilmlarni o'rganish albatta boshqa fanlarning o'rganilishiga keng imkoniyat yaratadi.

Hujrada ta'lim oluvchilar "qabul qiluvchi" va "tinglovchi" kabi qismlarga bo'lingan[4]. "Qabul qiluvchi"lar dinni chuqur o'rganish va ma'ruza vaqtida dinga oid kitoblardan foydalanuvchilar tushunilgan. Kitob asosida o'rganishni o'z oldiga maqsad qilganlar, kelajakda ilm yo'lida borishni reja qilganlar hisoblangan. Ba'zi turdagi "qabul qiluvchi"lar ma'ruzalarda hayot tarzlarini tartibga solib beruvchi ilmni o'zlashtirish uchun ishtirok etadilar. Avvaliga "qabul qiluvchi"lar faqat erkaklar jamoasidan, tinglovchilar esa ham erkak ham ayollar jamoasidan iborat bo'lgan bo'lsa, keyinchalik aholining talabi asosida "qabul qiluvchi" sifatida ayollarga ham ruxsat berilgan. Tinglovchilarning aksariyatini qariyalari tashkil etgan. Xususan, Kelantandagi Terusan Pasir Tumbux hujrasida ayollarning ham darslarda ishtirok etishiga ruxsat berilgan.

Hujralarda "ochiq kitob" tizimi yo'lga qo'yilgan, ya'ni har bir talaba ta'lim jarayonida zarur bo'lgan adabiyotlarga ega bo'lishi lozim. Kitoblarni sotib olishga imkoni bo'lmagan talabalar, kitoblardan nusxa ko'chirishni o'z zimmasiga olishi

shart. O'qituvchilar kitobning har bir sahifasi asosida talabalarga ta'lim beradilar, paydo bo'lgan savollar yuzasidan batafsil javob oladilar. Bu ta'lim 10 yil davom etadi. Ilk davrlarda sinf xonalarining yo'qligi sababli darslar masjid, "Tok Guru" va uning yordamchilari uyida o'tkazilgan. Darslar bomodod namozidan keyin dam olishlar bilan birga tungi soat 10 gacha davom etgan, juma kuni dam olish kuni hisoblangan. Ramazon oyi esa ta'lim vaqti hisoblangan.

Hujra ta'lim tizimi XIX asr boshida Patani ulamolari tomonidan ishlab chiqilgan. Undan keyin esa pondok ta'lim tizimi rivojlandi hamda o'z davrining zamonaviy islom ta'lim tizimiga aylandi. Bu albatta Kelantan poytaxti hisoblangan Kota-Bxaruning rivojlanishiga olib keldi.

Mintaqada rasmiy islom ta'lim tizimi XVIII asrdan boshlab mavjud bo'lgan. Malayziya yarim orolida islom ta'lim tizimi 1906 yilda ilk bor qurilgan madrasa Anson-Bey va Perakda mavjud bo'lgan. 1907 yilda Pulau Pinang, so'ngra Kuala Terengganu, 1908 yilda Muar va Singapurda madrasalar qurilgan. shundan so'ng bu tizim butun malay yarim oroliga keng tarqaldi. Ba'zi tadqiqotchilar Kelantanda ilk madrasa 1910 yilda qurilgan deydlar. Ilk qurilgan madrasalarda arab tili va Qur'onni o'rganish yo'lga qo'yilgan.

Rasmiy islom maktablarining asosiy maqsadi islom huquqshunosi, imom hamda ulamolarni tayyorlash, shuningdek islom ta'limotini keng tarqatish bo'lgan. 1915 yil Kelantan islom diniy kengashi tuzilganidan so'ng bu jarayonlar tezlashib ketdi. Madrasalar talabalari safini nafaqat mahalliy, balki xorijiy fuqarolar ham tashkil etgan. Kelantan shtatida mavjud bo'lgan madrasalar ikki turga bo'lingan: Kelantan islom diniy kengashi madrasalari hamda fuqarolik islom maktabi. Kengashning ilk maktabi Kota-Bxaruda 1917 yilda qurilgan Muhammadiya madrasasi bo'lgan. Dastlabki yilda madrasa o'quvchilari soni 310 nafarni tashkil etgan, har bir o'qituvchiga esa eng ko'pi bilan 50 nafardan o'quvchi to'g'ri kelgan. Dinga oid fanlardan tashqari insho va matematika fanlari o'qitilgan. Bu maktabning tashkil etilishidan maqsad, davlat boshqaruv tizimiga jalb etilishi mumkin bo'lgan olimlarni tayyorlashdan iborat bo'lgan.

1918 yildan boshlab Kengash Kelantandagi yangi maktablar sonini oshirish evaziga mavjud maktablarni modernizatsiyalashni kuchaytirdi, shu yilning o'zida Pasir Mas va Pasir Putixda, 1919 yilda Kutanda yangi madrasalar qurilgan, ta'lim tili malay tili hisoblangani sababli, kitoblari aynan shu tilga tarjima qilingan va asosiy manba sifatida amalda qo'llanilgan. 1931 yilga kelib Kengash qoshidagi madrasalar soni keskin oshdi, 1937 yilga kelib esa arab tilida ta'lim beruvchi "al-Madrasa al-Muhammadiya al-arabiya" nomli madrasaning ochilishiga erishildi, 1938 yilda Pasir-Putixda ushbu madrasaning filiali ochildi. Ushbu madrasada aqida, huquqshunoslik, grammatika, notiqlik, semantika, islom tarixi, hadislar klassifikatsiyasi kabi qator fanlardan ta'lim berilgan.

O'z navbatida ota-onalar rasmiy ta'lim tizimini afzal ko'rganlar, bu kabi maktablarni tamomlagan farzandlari kelajakda to'la-to'kis hayot kechirishiga ishonganlar. Bu turdagi madrasalarga aholi tomonidan ehtiyoj ko'paygani sababli, 1943 yilda barcha fuqarolik islom madrasalari Kengash tasarrufiga o'tkazildi. Ikkinchi jahon urushidan keyin esa, bu kabi maktablarning paydo bo'lishi va rivojlanishi keskin oshdi. Bu o'z navbatida tizimlilik asosida yo'lga qo'yildi. Madrasalar ma'muriyati alohida ishlasada, imon asoslari, islom qonunlari, arab tilini o'qitish dolzarbligicha qolgan, ta'lim tizimi majburiy va tanlov fanlardan iborat holda mo'tadillashtirilgan. Malayziyada yuqori darajadagi rasmiy islom ta'limi 1955 yil Selangorda Malay islom kollejining tashkil etilishidan boshlangan, 1971 yildan boshlab ushbu kollej Malayziya ta'lim vazirligi tasarrufiga o'tgan, kollej bitiruvchilari Malayziya milliy universitetining Islomshunoslik fakultetining islom huquqi, usulud-din, arab

tili va islom sivilizatsiyasi sohalarida o'qishlarini davom ettirishlari mumkin.

Mutaxassislar Malayziyaning boshlang'ich va o'rta islomiy ta'lim tizimini 5 turga ajratadilar: Federal diniy maktablar (*Sekolah Agama Persekutuan* va *Sekolah Kebangsaan Agama*), **shtat rahbariyati diniy maktablari** (*Sekolah Agama Negeri*), islom diniy Kengashi qoshidagi maktablar, jamoat diniy maktablari (*Sekolah Agama Rakyat*) va xususiy diniy maktablar (*Sekolah Agama Swasta*).

Bulardan jamoat diniy maktablari va xususiy diniy maktablari mustaqil hisoblansada, bitiruvchilari rasmiy oliy o'quv yurtlarida o'qishni davom ettirish imkoniyati bo'lishi uchun milliy o'quv dasturlaridan foydalangan holda ta'lim beradilar. Bunga sabab, diniy maktab bitiruvchilarining Malayziya oliy ta'lim muassasalariga kirishda ajratilgan joylarning yetishmasligi hisoblangan. Faqatgina Malayziya universiteti (*Universiti Malaya*), Malayziya milliy universiteti (*Universiti Kebangsaan Malaysia*) va Malayziya xalqaro islom universiteti (*Universiti Islam Antarabangsa Malaysia*) diniy maktab bitiruvchilarini o'rta ma'lumot bilan islomshunoslik yo'nalishiga qabul qilganlar. Boshqa oliy ta'lim muassasalariga kirish uchun esa, diniy maktab bitiruvchilari uchun barcha kabi qo'shimcha malaka va talablar zarur hisoblanadi.

Federal hukumat tomonidan Milliy ta'lim tizimiga bosqichma-bosqich islom ta'limining kiritilishi natijasida 1961 yildagi Ta'lim to'g'risidagi Qonunga asoslanib islom dini bilan bog'liq darslar ham boshlang'ich ham o'rta maktab o'quv dasturi tarkibiga kiritildi. Bu kabi maktablarga o'qituvchilarni qabul qilish ta'lim xizmati ma'muriyati, shtat rahbariyati va ta'lim vazirligining asosiy vazifasiga aylandi. Vaqt o'tishi bilan xususiy tartibdagi maktablar moliyaviy jihatdan o'zini ta'minlay olmagan sababli davlat madrasalari bilan raqobatlasha olmay qoldi.

1974 yilga kelib boshlang'ich islom ta'limi maktablarining nazorati shtat rahbariyati nazoratidan to'liq federal hukumat nazoratiga o'tkazildi. Xuddi shu yili Ta'lim vazirligi islom ta'limi mazmuni ustidan nazoratni kengaytirib, darsliklar byurosini tashkil etib, maktablarda faqat vazirlik ruxsat bergan mualliflar tomonidan yozilgan darsliklardan foydalanishni ta'minladi.

1973 yil Ta'lim vazirligida federal darajada islom ta'limini nazorat qiluvchi alohida diniy ta'lim bo'limi (*Bahagian Pelajaran Agama*) tashkil etildi. 1983 yilda ushbu bo'lim Islom ta'limi bo'limi (*Bahagian Pendidikan Islamic*)ga aylantirildi, bo'lim zimmasiga axloqiy tarbiyaga mas'ullikni olgani sababli, 1995 yilda Islom va axloqiy tarbiya bo'limi (*Bahagian Pendidikan Islamic dan Moral*)ga aylantirildi. Yangi bo'limning asosiy vazifasi sifatida diniy maktablarning milliy ta'lim tizimiga integratsiyalashishiga ko'maklashish, undan tashqari diniy ta'lim tizimi siyosati, ularning o'quv dasturlari, o'qituvchilarni ta'limdan uzilmagan holda islomshunoslik va arab tiliga o'rgatish, diniy targ'ibot va islom ta'limi uchun rahbar kadrlarni tayyorlash, shuningdek, milliy va davlat o'rta diniy maktablar standartlarini oshirish belgilab berilgan. Bo'limning yangilik sifatida amalga oshirgan ishlari sirasiga 13 ta davlat va jamoat o'rta diniy maktablarini yagona Oliy islom bilimlari dasturi (*Sukatan Pelajaran Pengetahuan Agama Islamic Tinggi*) asosida ta'lim beriladigan Milliy islom o'rta maktablari (*Sekolah Menengah Kebangsaan Agama*)ga aylantirgani bo'ldi.

O'quv dasturlarini modernizatsiya qilish natijasida milliy o'rta diniy maktab o'quvchilariga gumanitar fanlar/san'at va din, fan va din, kasbiy-texnik ta'lim va din

kabi uch yo'nalishdan birini tanlash ixtiyori berildi. Oddiy o'rta ta'limda tanlov fanlari sifatida o'qitiladigan Qur'on va Sunnatni o'rganish, islom shariati va oliy arab tili fanlari barcha yo'nalishlarda asosiy diniy fanlar sirasiga kiradi. Davlat diniy ta'lim muassasalarining har ikki turida ham raqobatbardosh mehnat bozoriga og'ishmay islom qadriyatlarini qo'llab-quvvatlagan holda kirib borishlari uchun ta'lim oluvchilarga yetarli tayyorgarlik va o'ziga bo'lgan ishonchni oshirish maqsadida fanlar tanlovi yetarli darajada kengaytirilgan. 2000 yildan boshlab diniy ta'lim muassasalarida yuqori natijalarga ega o'quvchilar Malayziya Oliy diniy sertifikat (**STAM: Sijil Tinggi Agama Malaysia**) asosida o'qishlarini davom ettirishlari mumkin. Maktablardagi arab tili darslari al-Azhar universitetining Qohiradagi Islom ilmlari instituti dasturlari bilan moslashtirilgan holda olib boriladi, sertifikat esa talabalarga Malayziya yoki xorijiy ta'lim muassasalarida o'qishni davom ettirish imkonini beradi. Malayziya Oliy diniy sertifikat davlat o'rta diniy maktablari va jamoat diniy maktablari o'quvchilariga ham taklif etiladi.

2002 yilda Malayziya hukumati tomonidan xususiy tartibdagi diniy maktablarga ajratiladigan moliyaviy mablag'larning to'xtatilishi mustaqil tizimdagi pondok vorislari hisoblangan jamoat diniy maktablariga qat'iy zarba bo'ldi, natijada bu kabi maktablarning yopilishi, u yerda faoliyat yurituvchi o'qituvchi va xodimlar sonining qisqarishiga olib keldi[5].

Barcha diniy maktablar o'quv dasturi yangilanib, ular tarkibiga islom hazorasi konseptsiyasi tamoyillari kiritila boshlandi. Rasmiy islom ta'limiga munosabat bir tomondan katta yordam berilayotgandek ko'rinsa, ikkinchi tomondan bu ta'limning ustidan nazorat o'rnatilishi, maktablarda yangilik va ijodkorlikka to'sqinlik qilgan. Uzoq muddatli istiqbolda, Malayziyada hukumat vositachiligida olib borilayotgan islom ta'limi orqali mamlakatdagi diniy vaziyat, xususan islomga bo'lgan munosabatni barqarorlashtirish maqsad qilingan. Bu hukumatning ulamo va din arboblarni tayyorlash, ularning mavqelarini oshirish maqsadida islom ta'limining ustidan qo'yilgan nazorati bilan bevosita bog'liq. Universitetlarda fakultet va qo'shimcha kollejlarning ochilishi ularning ta'lim olishiga imkon yaratgan, bu bilan "davlat xizmatiga tayinlanish" imtiyoziga ega bo'ladi. 1981 va 1983 yillarda tashkil etilgan Islom akademiyasi, Malayziya universiteti va Malayziya xalqaro islom universiteti kabi islomshunoslik kurslarini taklif etuvchi oliy ta'lim muassasalari shariatga asoslangan huquqshunos, maslahatchi, iqtisodchi, qozi va diniy arboblarning yangi guruhlarini yetishtirishda muhim voqea bo'ldi. O'rta ta'lim bosqichida islomshunoslik o'quv dasturining kengaytirilishi islom maktablari bitiruvchilarini rasmiy islomshunoslikdan tashqari tabiiy va ijtimoiy fanlar bo'yicha kurslarga yozilishga undadi. Ayni paytda islomshunoslik fakulteti bitiruvchilari mehnat va bandlik bozorlarida mavjud o'rinlar uchun raqobatlashish maqsadida yaxshi tayyorgarlik ko'rganlar[6].

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rinda Malayziya hukumatinin xalqaro ta'lim markazi sifatida faollashishi, musulmon davlatlaridan kelgan talabalar sonining ortishiga sabab bo'layotganini e'tirof etish lozim. Zamonaviylikka bo'lgan cheksiz izlanishda hukumat o'z siyosatini islomiy ta'limga yo'naltiruvchi siyosiy qarama-qarshiliklardan voz kechish orqali muvaffaqiyatga erishadi. Mustaqil Malayziyadagi islom ta'limi tarixini siyosiy yo'naltirilgan milliy ta'lim tizimiga avtonom birliklar va toifalarning murosasiz singishi sifatida umumlashtirish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. https://www.globaldialog.ru/countries/malaysia/higher_education/ [kiriш sanasi: 28.10.22]

2. Mohd Roslan Mohd Nor, Ahmad Zaki Berahim Ibrahimm, Faisal Ahmad Faisal Abdul Hamid, Hamidah Jalani, Mhd Faizal Mhd Ramli, Abdullah Yusof, Asyiqin Abdul Halim and Faizuri Abdul Latif. Islamic Educational System in Kelantan, Malaysia: Traditional and Modern Approaches. Middle East Journal of Scientific Research 11 (9), 2012. –P.1238.
3. Mat Deli, M.F., 2008. Madrasah Misbah Al-Falah (Pondok Lanai): Sejarah dan Sumbangannya terhadap Pendidikan Islam. (Academic Exercise- unpublished). Universiti Malaya: Jabatan Sejarah dan Tamadun Islam.
4. Mohd Roslan Mohd Nor, Ahmad Zaki Berahim Ibrahimm, Faisal Ahmad Faisal Abdul Hamid, Hamidah Jalani, Mhd Faizal Mhd Ramli, Abdullah Yusof, Asyiqin Abdul Halim and Faizuri Abdul Latif. Islamic Educational System in Kelantan, Malaysia: Traditional and Modern Approaches. Middle East Journal of Scientific Research 11 (9), 2012. –P.1240.
5. <https://www.researchgate.net/publication/319294187> Ahmad Fauzi Abdul Hamid. Islamic Education in Malaysia. January 2017. DOI: 10.1007/978-3-319-53620-0_27-1 –P.9-10.
6. <http://www.usim.edu.my/ms/naib-canselor>, accessed May 12, 2013

UDK:37; 371; 57;

Odinaxon TURDIEVA,
Qo'qon Davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi,
Gulizar AKRAMOVA,
Qo'qon Davlat pedagogika instituti talabasi
E-mail: odinaxonturdi27@mail.com

Qo'qon DPI katta o'qituvchisi, p.f.f.d (PhD) M.M.Isabaeva taqrizi asosida

WAYS OF FORMING HEALTHY LIFESTYLE SKILLS IN STUDENTS ON THE BASE OF NATIONAL VALUES

Abstract

This article highlights the unique pedagogical features of the formation of healthy lifestyle skills based on national values. Scientific approaches that illuminate the content of a healthy lifestyle, as well as training based on innovative technologies and active methods and tools in the educational process, allow students to develop healthy thinking. This opportunity is the basis for comprehensive coverage of the concept of a healthy lifestyle in all forms of education, and for instilling in students a sense of protecting their own health and the health of others.

Key words: healthy self-image, national values, traditions, healthy thinking, innovative technologies, methods and tools.

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ У СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Аннотация

В данной статье освещаются уникальные педагогические особенности формирования навыков здорового образа жизни на основе национальных ценностей. Научные подходы, освещающие содержание здорового образа жизни, а также обучение на основе инновационных технологий и активных методов и средств в образовательном процессе позволяют формировать у студентов здоровое мышление. Эта возможность является основой для всестороннего освещения концепции здорового образа жизни во всех формах обучения, формирования у учащихся чувства защиты собственного здоровья и здоровья окружающих.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, национальные ценности, традиции, здоровое мышление, инновационные технологии, методы и средства.

O'QUVCHILARDA MILLIY QADRIYATLAR ASOSIDA SOG'LOM TURMUSH TARZI KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH YO'LLARI

Annotasiya

Mazkur maqolada milliy qadriyatlar asosida sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini shakllantirishning o'ziga xos pedagogik xususiyatlari yoritib o'tilgan. Sog'lom turmush tarzi mazmunini yorituvchi ilmiy yondashuvlar, shuningdek, ta'lim-tarbiya jarayonida innovasion texnologiyalar hamda faol metod va vositalar asosida o'qitilishi o'quvchilarning sog'lom tafakkurini rivojlantirish imkonini beradi. Mazkur imkoniyat o'qitishning barcha shakllarida sog'lom turmush tarzi tushunchasini keng qamrovli yoritish, o'quvchilarda o'zini va o'zgalar salomatligini asrash hissini uyg'otishga asos bo'ladi.

Kalit so'zlar: sog'lom turmush tarzi, milliy qadriyatlar, urf-odatlar, sog'lom tafakkur, innovasion texnologiyalar, metod va vositalar.

Kirish. Respublikamizda umumiy o'rta ta'lim tizimini innovasion pedagogik yondashuvlar asosida isloh qilish, o'quvchilarda sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirish va rivojlantirishning o'quv - uslubiy ta'minotini mustahkamlashga keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida "biologiya fanlarini chuqur o'rganishga mo'ljallangan didaktik materiallar va mul'timediya mahsulotlarini yangi avlodlarini yaratish, o'quvchilarni ma'naviy - axloqiy tarbiyalash, ularning jismonan sog'lom va baquvvat shakllanishini ta'minlash, umumta'lim maktab o'quvchilari uchun sog'lom ovqatlanish tamoyillarini ommalashtirish" kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Mazkur vazifalarga asoslanib, sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirishning konseptual asoslari mazmunini aniqlash, o'quvchilarni addiktiv xulqdan himoyalash va o'z hayotiy faoliyatini to'g'ri tahlil qilishga o'rgatish orqali milliy o'zligini anglash, qadriyatlarlar mazmunini izohlay olish ko'nikmalarini tarkib toptirishga asoslangan metodik tizimini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Respublikamizda umumiy o'rta ta'lim maktablari va oilada yoshlarning ma'naviy madaniyatini shakllantirish, yoshlarni sog'lom turmush tarzi asosida oilaga tayyorlash, o'quvchilarni ekologik-gigienik tarbiyalash kabi masalalar F.YU.Abduraximova, M.Axmedova, O.R.Jamoldinova, A.E.Isimova, M.M.Isabaeva, T.U.Ismoilov, O.Musurmonova, M.Maxmudova, I.D.Majjonov, S.Nishonova K.D.Rizqulova, Q.S.Sodiqov, G.U.Salixova, S.T.Tursunov, T.M.Umatqulov, F.Xoldibekova, X.O.SHayxova, G'.B.Shoumarov, D.J.Sharipovalar tomonidan o'rganilgan. O'quvchi yoshlarning ma'naviy madaniyatini shakllantirish, milliy istiqloq g'oyasi asosida komil insonni tarbiyalash, yoshlarni sog'lom turmush tarzi asosida mustaqil oilaga tayyorlash, sog'lom e'tiqodni va milliy immunitetni shakllantirish kabi masalalar M.Inamova, N.D.Ishniyozova, O.Musurmonova, I.M.Mirziyotov, M.Quronov, B.Ziyamuhmedov, G.U.Salixova, O.Fayziev va boshqalar tomonidan tadqiq etilgan. Pedagog olimi D.J.Sharipovanning tadqiqotlarida, o'quvchilarning gigienik tarbiyalash asosida sog'lom turmush

tarzini tashkil etish muammolari yoritilgan bo'lib, gigienik tarbiyani tashkil etish yo'lidagi izlanishlar mohiyatining ochib berilishi, shuningdek gigienik tarbiyani yaxlit tizim tarzida tashkil etish borasidagi tajriba mazmunining ishlab chiqilishiga alohida e'tibor qaratilgan [2]. A.Isimovning darsdan tashqari ta'lim – tarbiya jarayonida o'quvchilarda sog'lom turmush tarzini shakllantirishning shart-sharoitlari yuzasidan olib borgan tadqiqot ishida odam organizmiga salbiy ta'sir etuvchi omillar va ularni bartaraf etish yo'llarini muayyan qoidalar asosida yoritib berilgan. Pedagog olimi M.M.Isabayevaning tadqiqot ishida biologiyani o'qitishda sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirishning metodik tizimini ilmiy metodik jihatdan yoritib berilgan. Uning tadqiqot ishida sog'lom turmush tarzi tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan. Sog'lom turmush tarzi – organizmning embrional rivojlanish davridan boshlab, yoshga oid davrlarida bo'ladigan morfologik, anatomik, fiziologik jarayonlarga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar yig'indisidan iborat bo'lib, shaxsning aqlan, ma'navan va jismonan sog'lom bo'lishi, o'zini va o'zgar salomatligini saqlash va turmush tarzini ongli ravishda tashkil etishga asos bo'luvchi bilim, ko'nikma va malakalar majmuasidir [3]. Sog'lom turmush tarzi keng qamrovli tushuncha bo'lib, barcha soha mutahassislari o'z faoliyati asosid izohlaydi. Biroq ushbu tushuncha mazmunan biologiya ta'lim mazmuniga uzviy aloqadorligi, shu bilan birga milliy qadriyatlar mazmunida shakllantirilishi ta'lim tarbiya uzviyligini ta'minlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tarixiy manbalardan e'tirof etish joizki, salomatlikni saqlashga va sog'lom turmush tarziga oid g'oyalar asrlar osha SHarq xalqlari hayot tarzining muhim asosi sifatida qaralganligi Zardushtiylik dinining asosiy kitobi sanalgan "Avesto"da ham o'z aksini topgan [4]. O'rta Osiyoda yashab ijod etgan Abu Nasr Farobiy, Abu Bakr ar-Roziy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Ismoil Jurjoni, Mirzo Ulug'bek, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi buyuk mutafakkirlarimizning asarlarida insonning axloqiy fazilatlarini yuksaltirish, yosh avlodni barkamol shaxs etib tarbiyalash, sog'lom turmush tarzi asosida yashashlariga undovchi g'oyalar ilgari surilgan bo'lib, tabiatni sevis va uni muhofaza qilish, to'g'ri ovqatlanish, sog'lom turmush kechirish yo'llari, tashqi muhitning tirik organizmlarga ta'siri va ular borasida yosh avlodga muayyan bilimlarni berishga xizmat qiladigan ilmiy-ma'naviy meroslari biz uchun muhim ahamiyatga ega. Mavjud manbalarning mazmuni va mohiyatini o'rganish jamiyatimizning ilk davridayoq inson turmush tarzini yaxshilash, aholi o'rtasida sog'lom turmush tarzini qaror toptiruvchi mezonlarni yaratishga nisbatan ijtimoiy amaliy harakatlar olib borilganini asoslaydi. O'zbek xalqi doimo ziyoga, ilmga, hunar egallashga intilgan. Ayniqsa, asrlar davomida aqlanib kelayotgan milliy qadriyatlarimiz,

urf-odatlarimiz va an'analarimiz zahirida sog'lom turmush tarzini shakllantirishga asos bo'luvchi omillar o'z aksini topgan. Binobarin, qadriyatlar ijtimoiy tarixiy taraqqiyot mahsuli sifatida o'z tarixiy ildizi, rivoji, vorislik jihatlariga ega tushuncha ekan, jamiyatda qadriyatlar asosida barkamol insonni tarbiyalash sog'lom turmush tarzini qaror toptirishda muhim omillardan hisoblanadi. Ammo inson sog'lom turmush tarzi masalasi nafaqat uning salomatligi ruhiy muvozanati yoki iste'mol qiladigan taomiga, balki uning axloqiy tarbiyasi ma'naviyati, bir so'z bilan aytganda, ijtimoiy muhiti bilan uzviy bog'liqdir [5]. O'quvchilarni milliy qadriyatlar asosida tarbiyalashda ulug' allomalarning ma'naviy qarashlari, hadislar, hikmatli hikoyalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Sog'lom bo'lib voyaga etish uchun bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan tarbiya shakllari asosida quyidagi fazilatlar shakllanib borishi shart.

Bularga: sog'lom va ezgu niyatli, mustaqil fikr yurituvchi va bilimli, iymon va e'tiqodli, uddaburon va tadbirkor, mehnatsevar va shijoatli, huquqiy va ekologik ma'naviyatga ega, milliy g'ururi bor va vatanparvar, tolerant va insonparvar, sabr-qanoatli va saxovatli kabi xususiyatlarni shakllantirib boriladi [6]. O'quvchilarni vatan ravnaqi va mustaqillikning mustahkamlanishiga hissa qo'shishga safarbar etib borish, sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirishda vitagen o'quv materiallari ijtimoiy ahamiyatga molik, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga mos bo'lishi kabi vazifalarga amal qilishdan iborat.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati shundaki, sog'lom turmush tarzini tarkib toptirishda milliy qadriyatlarga bevosita bog'lanish muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. O'rganilgan ilmiy adabiyotlar va monografiya, risolalar shuni ko'rsatdiki biologiya ta'limi jarayonida o'quvchilarda sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirish yaxlit holda tadqiq etilmaganligi, uning dars jarayonida tarkib toptirish tizimini takomillashtirish zaruratini belgilaydi. Ushbu muammoni hal etish biologik tushunchalar mazmunida sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirish tizimini takomillashtirish yosh avlodni barkamol shaxs etib tarbiyalashga zamin tayyorlaydi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, milliy qadriyatlar asosida sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirishning mantiqiy strukturasi o'qitish qonuniyatlari mazmunini belgilaydi. Tadqiqot rivojida o'quvchilarda sog'lom turmush tarzi ko'nikmasini tarkib toptirish muammosining ustuvorligi, ta'lim - tarbiya jarayoni ustoz va tahsil oluvchining hamkorligi, sog'lom turmush tarzini tarkib toptirish jarayonining insonparvarlashuvi, ijtimoiylashuvi, milliy yo'naltirilganligi va ta'lim – tarbiyaning uzviy bog'liqligi kabi o'qitish qonuniyatlari aniqlandi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi PF-5712-sonli Qarori. Qonun xujjatlar ma'lumotlar bazasi.<http://lex.uz/docs/4312785>.
2. Sharipova D.J. Nauchno-pedagogicheskie osnovy gigenicheskogo vospitaniya shkol'nikov (na materiale shkol Uzbekistana) Avtoref. Dissert...ped.nauk. – T.: –1990. – 44 s.
3. Isabaeva M.M. Biologiyani o'qitishda o'quvchilarda solom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirish tizimi. Dissert.: - T.-134b.
4. Maxmudova G. "Avesto" haqida. T.: SHarq NMAK bosh tahririyati. 2000. – 63 b.
5. SHayxova X.O. Ma'naviyat-kamolot ko'zgusi. -T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot. 2009. – 113 b.
6. Ziyamuhamedov B. Sog'lom bola shaxsiyatini shakllantirish haqida. T.: Tafakkur qanoti. –2014. – 236 b.

УДК: 796

Ирина ТУХВАТУЛЛИНА,
старший преподаватель Узбекский государственный
университет физической культуры и спорта
E-mail: sevelena82@mail.ru

На основании рецензии Альберта Искандерова, Заслуженный тренер Республики Узбекистан,

PROVEN PROPOSALS FOR THE TRAINING OF ROAD CYCLISTS SPECIALIZING IN THE 25KM TEAM RACE

Abstract

The article presents the calculations of the profile training of highly qualified road cyclists in preparation for the Championship of Uzbekistan and the Asian Championship in the 25 km team race, special attention is paid to the volume and intensity, as well as the training system for highly qualified cyclists.

Key words: load, volume, intensity, team race, road training, highly skilled cyclists.

25 KM UZOQGA KOMMALIK POYGADA IXASSIZLIK BO'LGAN YO'L VELESOYDACHILARINI TAYYORLASH BO'YICHA TASHLILGAN TAKLIFLAR

Annotatsiya

Maqolada 25 km masofaga jamoaviy poygada O'zbekiston chempionati va Osiyo chempionatiga tayyorgarlik ko'rishda yuqori malakali shosse velosipedchilarining profil tayyorgarligi hisob-kitoblari keltirilgan, uning hajmi va shiddati, shuningdek, yuqori pog'onali velosipedchilarni tayyorlash tizimiga alohida e'tibor berilgan. malakali velosipedchilar.

Kalit so'zlari: yuk, hajm, intensivlik, jamoa poygasi, yo'l mashg'ulotlari, yuqori malakali velosipedchilar.

АПРОБИРОВАННЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ ПО ПОДГОТОВКИ ВЕЛОСИПЕДИСТОВ ШОССЕЙНИКОВ СПЕЦИАЛИЗИРУЮЩИХСЯ В КОМАНДНОЙ ГОНКЕ НА 25 КМ

Аннотация

В статье представлены выкладки профильной подготовки велосипедистов шоссейников высокой квалификации при подготовке к Чемпионату Узбекистана и Чемпионату Азии в командной гонке на 25 км., особое внимание уделено объему и интенсивности, а так же системе подготовки велосипедистов высокой квалификации.

Ключевые слова: нагрузка, объем, интенсивность, командная гонка, шоссейные тренировки, велосипедисты высокой квалификации.

Введение. Значимость системы подготовки спортсменов высокой квалификации, является неоспоримой, но недостаточной изученной, где проблема распределения тренировочной и соревновательной нагрузок в годичном цикле подготовки, выходит на первый составляющий план. Представляя собой распределение объемов упражнений различных по мощности и интенсивности.

Создание научно обоснованной системы подготовки велосипедистов высокой квалификации предполагает, что дальнейшая интенсификация тренировочного процесса за счет совершенствования методики, оптимизации средств тренировки, что будет способствовать повышению спортивных результатов узбекских велосипедистов высокой квалификации, специализирующихся в командной шоссейной гонке на 25 км. Что ставится одним из приоритетных направлений данного исследования.

Вместе с тем, ставятся немаловажные задачи дальнейшего совершенствования высшего спортивного мастерства и завоевания ведущих позиций узбекскими спортсменами на международной спортивной арене Постановлением Президента Республики Узбекистан ПП-525 «О комплексных мерах по развитию велоспорта», 24 сентября 2021 г., ПП-5181 «О комплексной подготовке спортсменов Узбекистана к XXXIII летним Олимпийским и XXII Паралимпийским играм, проводимым в городе Париже (Франция) в 2024 году» от 5 ноября 2021 г., в том числе и в велосипедном спорте Постановлением

Президента Республики Узбекистан ПП 52-51 от 24 сентября 2021 года «О комплексных мерах по развитию велоспорта»; Программа развития видов велоспорта 2021-2022 годах». Что обуславливает актуальность и востребованность направления исследования [1, 2].

Цель исследования – разработать и апробировать эффективную систему тренировки со значительным объемом соревновательной нагрузки велосипедистов, специализирующихся в командной шоссейной гонке на 25 км.

Задачи исследования. Обосновать количественные и качественные характеристики основных параметров специфических тренировочных и соревновательных нагрузок, выполняемых на протяжении всего периода круглогодичной подготовки.

Разработать отдельные способы определения уровня подготовленности велосипедистов и методы контроля интенсивности, выполняемых упражнений с использованием их непосредственно во время тренировочных и соревновательных нагрузок.

Экспериментально обосновать наиболее эффективные соотношения объемов различных по интенсивности нагрузок для подготовительного и соревновательного периодов годичных тренировочных циклов велосипедистов высокой квалификации.

Анализ литературы по теме. Положительно оценивая роль специалистов в области общей теории спорта (Маткаримов Р.М., Черникова Е.Н., Юн Р.С., 2011; Слимейкер Роб, Браунинг Рей, 2007; Тимошенков В.В., 1994)

[6, 9,11]. И специалистов в области теории и практики велосипедного спорта (И.И.Каримов, 2022; Никитушкин В.Г., Сулов Ф.П., 2018; Совидал Шеннон, 2011) нельзя не отметить, что в течение данного времени происходило и все более возрастало разногласие общей теории с практикой велосипедного спорта по целому ряду кардинальных методических вопросов [4, 8, 10]. Однако до настоящего времени суть этого процесса полностью не изучена. В методических рекомендациях и учебных пособиях (Ф.А.Каримов, 2004;Т.К.Нарбаева, Е.Н.Черникова, И.И.Каримов, 2016), сущность тренировочного процесса излагается в соответствии с общетеоретическими установками. [5,7] Но в это, же время тренеры-практики (Дышаков А.С., 2010) готовили спортсменов по другим отличительным один от другого методам, используя при этом различную структуру годичного цикла, разные соотношения тренировочных нагрузок и амплитуды колебания их объема [3]. Отсутствие научно обоснованного оптимального распределения тренировочных и соревновательных нагрузок на этапах годичного цикла не способствует совершенствованию процесса подготовки спортсменов.

Методология исследования. Выстроена научная новизна исследования в разработке системы тренировки со значительным объемом соревновательной нагрузки велосипедистов-шоссейников, специализирующихся в командной гонке на 25 км;

разработана периодика годичного тренировочного процесса велосипедистов высокой квалификации;

предложены и апробированы в педагогическом эксперименте сочетание объемов и интенсивности нагрузок в различных годичных циклах;

Объект исследования: система профильной подготовки велосипедистов - шоссейников.

Методы исследования: анализ отечественной и зарубежной литературы и данных спортивной практики, педагогическое наблюдение, хронометрирование и тестирование тренировочной и соревновательных нагрузок по данным пульсометрии, методы тестирования и контрольных упражнений, соревнований, педагогический эксперимент, методы математической статистики.

Разработана эффективная система построения тренировочного процесса велосипедистов высокой квалификации. Так же система тренировки использовалась при подготовки сборной Узбекистана по

шоссейным гонкам на 25 км к Чемпионатам Узбекистана 2021/2022, Чемпионату Азии 2022.

Использовались серии педагогических, физиологических и математических методов исследования, соответствие сроков проведения исследования испытуемых (30 человека) основные требования теории и методики спортивной тренировки с учетом специфики велосипедного спорта, практической проверкой надежности используемых в исследовании методик.

Дополнена теория и методики спортивной тренировки новыми сведениями об особенностях построения учебно-тренировочного процесса велосипедистов специализирующихся в шоссейной командной гонке на 25 км.

Особое внимание при этом уделяется исследованию значения комплексной оценки признаков физического состояния, указанный подход к решению проблемы применялся нами в практике велосипедного спорта и является для построения научно-обоснованной системы параметров специфических тренировочных и соревновательных нагрузок, выполняемых на протяжении всего периода круглогодичной подготовки.

Анализ и результаты. Результаты выступления показали, что гонщики в хорошей спортивной форме, тренировочный процесс сформирован корректно. И данные должны быть сохранены во время учебно-тренировочного сбора в г.Чирчик. Во время учебно-тренировочного сбора в г.Чирчик, предложен небольшой спад нагрузки, чтоб подвести к пику формы в Чемпионате Азии 2022,командная гонка на 25км (Таджикистан, Душанбе).

Предложен план подготовки на учебно-тренировочном сборе, совместно с тренером и врачом команды.

При тренировочном процессе применяли следующие передаточные соотношения: 54/16; 54/16; 54/14; 54/15 в зависимости от рельефа местности и ветра.

Для обобщения и при анализе выступления спортсменов команды Узбекистана при подготовке к командной гонке на 25 км можно подвести итог выступления в командной гонке на 25 км, за пять лет и проанализировать проделанную работу, на этой основе предложить план непосредственной подготовки к ответственным соревнования в командной гонке на 25 км.

Приведем пример о выступление команды в командной гонке на 25 км приведены в таблице 1.

Таблица 1.

Выступление контрольной и экспериментальной групп в командной гонке на 25 км на Чемпионате Узбекистана – 2022

№	100 км		25 км	
	Контрольная группа	Экспериментальная группа	Контрольная группа	Экспериментальная группа
1	2 часа 28 мин. 11 сек.	2 часа 25 мин. 58 сек.	35 мин.03 сек.	34 мин. 40 сек.
2	2 мин. 13 сек.		23 сек.	
3	<0,05		<0,05	

Опыт подготовки команды к командной гонке на 25 км показал, что при подготовки к Чемпионату Азии, команда в среднем проехала от 10000 до 11000 км, имела 40-50 стартов и участвовала в двух многодневных гонках с перерывом в 3 недели. В подготовительном периоде на этапе ОФП была создана прочная база, которая обеспечивает хорошую работоспособность организма спортсмена в течение 5-6 часов.

Команда провела специальную подготовку – вкатывание до первых стартов, проехав 2500 – 3000 км. Перед первой многодневной гонкой команда участвовала в 8-10 однодневных (групповых и индивидуальных) гонках. Между двумя многодневными гонками

спортсмены совершенствовали скоростные качества, участвуя в большом количестве групповых и индивидуальных гонок.

Этап специальной подготовки к командной гонке длился от 4 до 6 недель. Состав команды укомплектован, проехав с разрывом в неделю командные гонки на 25, 50 и 75 км, а за две недели до Чемпионата Узбекистана на 100 км, где результат был приближенный к планированному, на отрезках в 25 км.

Мобилизация всех возможностей команды была проведена за 10 дней перед гонкой на 25 км в Чемпионате Азии (Таджикистан).

Выводы и предложения. Из проведенного исследования и анализа, данных исследования можно сделать следующие выводы, как одним из факторов, реализующих общую и специальную выносливость велосипедистов, является поэтапное применение методов и средств тренировки с постепенным включением в недельные циклы тренировки методов, развивающих анаэробные возможности велосипедистов. Где важными предпосылками для осуществления принципа нарастания нагрузок является ступенчатое повышение недельных нагрузок с применением разгрузочных циклов. При планировании тренировочных нагрузок следует учитывать передаточные соотношения как фактор, определяющий физической нагрузки.

Практические предложения по настоящему исследованию заключаются в создании условий для индивидуального спортивного совершенствования при

подготовке к командной гонке на шоссе. Схема индивидуальной программы подготовки состоит из трех взаимообусловленных позиций: отправные данные, т.е. уровень специальной подготовленности спортсмена на исходном этапе; цель – достижение определенной спортивной вершины международного значения; программа подготовки по этапам.

Рекомендуется после серии однодневных соревнований планировать трехдневный восстановительный микроцикл: после многодневных соревнований – пятидневный.

Объем специальной тренировочной нагрузки планируется в полном соотношении с выполненными прошлыми показателями. Дозирование нагрузки в тренировочных занятиях рекомендуется не плановыми показателями, а объективным состоянием спортсмена.

ЛИТЕРАТУРА

1. Постановление Президента Республики Узбекистан ПП-525 «О комплексных мерах по развитию велоспорта», 24 сентября 2021 г., ПП-5181 «О комплексной подготовке спортсменов Узбекистана к XXXIII летним Олимпийским и XXII Паралимпийским играм, проводимым в городе Париже (Франция) в 2024 году» от 5 ноября 2021 г. <http://Lex.uz>.
2. Постановлением Президента Республики Узбекистан ПП 52-51 от 24 сентября 2021 года «О комплексных мерах по развитию велоспорта»; Программа развития видов велоспорта 2021-2022 годах.
3. Дышаков А.С. Динамика структуры годичного цикла подготовки профессиональных велогонщиков / В.М. Максимова, А.С. Дышаков // Материалы научной конференции профессорско-преподавательского состава РГУФКСИТ (24-26 февраля 2010 г.). – М., 2010. – С. 125-130.
4. Каримов И.И. Построение предсоревновательной подготовки высококвалифицированных велосипедистов - трековиков, специализирующихся в гонке «Омниум». Автореф. дис. PhD: 13.00.04. Узбекистан, Ташкент. 2022. С. 48.
5. Керимов Ф.А. Спорт сохасидаги илмий тадқиқотлар. – Т.: Zar qalam, 2004. – 335 с.
6. Маткаримов Р.М., Черникова Е.Н., Юн Р.С. Велосипедный спорт: Ўқув қулланма, ЎзДЖТИ нашриёт-матбоа бўлими, Тошкент, 2011 йил. II қисм. – 135 б.
7. Нарбаева Т.К., Черникова Е.Н., Каримов И.И. VELOSIPED SPORTI, Ўқув қулланма, ЎзДЖТИ нашриёт-матбоа бўлими, Тошкент, 2016 йил. I қисм. – 291 б.
8. Никитушкин В.Г., Суслов Ф.П. Спорт высших достижений: теория и методика. Учебное пособие/ В.Г.Никитушкин, Ф.П.Суслов. – М.: Спорт, 2018.- 320 с.
9. Слинейкер Роб, Браунинг Рей. Серьезные тренировки для спортсменов на выносливость: Пер. с англ. – Мурманск: Тулома, 2007. – 328 с.
10. Свидаль Шеннон. Анатомия велосипедиста. - Россия (Москва). 2011 г. - 200 с.
11. Тимошенков В.В. Тренажеры в велосипедном спорте. — Минск: Издатель Труш Л.Н., 1994. 125 с.

UO'K: 796.41:015.132

Mars UMAROV,

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti professori, p.f.n.

E-mail: boburabdumajid@gmail.com

Munisa IZRAILBEKOVA,

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti stajyor-o'qituvchisi

E-mail: boburabdumajid@gmail.com

p.f.b.f.d. (PhD), dots. L.Z.Xolmurodov taqrizi asosida

DETERMINATION OF SPORTS SUITABILITY OF YOUNG GYMNASTS AT THE STAGE OF INITIAL TRAINING

Abstract

Based on correlation analysis data, the article examines the relationship between the results and morphological and functional characteristics of young gymnasts, the selection efficiency and their influence on determining the fitness of girls for sports.

Keywords: training program, correlation analysis, factors, functional indicators, polydynamometry, special physical and technical readiness.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СПОРТИВНОЙ ПРИГОДНОСТИ ЮНЫХ ГИМНАСТОК НА ЭТАПЕ НАЧАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

Аннотация

В статье на основе данных корреляционного анализа рассматривается взаимосвязь между результатами и морфофункциональными характеристиками юных гимнасток, эффективность отбора и их влияние на определение пригодности девушек к занятиям спортом.

Ключевые слова: программа тренировок, корреляционный анализ, факторы, функциональные показатели, полидинамометрия, специальная физико-техническая подготовленность.

BOSHLANG'ICH TAYYORGARLIK BOSQICHIDA YOSH GIMNASTIKACHILARNING SPORTGA YAROQLILIGINI ANIQLASH

Аннотасија

Maqolada korrelyatsion tahlil ma'lumotlari asosida yosh gimnastikachi qizlarning maxsus harakat tayyorligi darajasi natijalari va morfofunksional belgilarining o'zaro bog'liqligi, saralash samaradorligi hamda qizlarning sportga yaroqliligini aniqlashga ularning ta'siri ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: tayyorgarlik dasturi, korrelyatsion tahlil, omillar, funksional ko'rsatkichlar, polidynamometriya, maxsus jismoniy-texnik tayyorlik.

Kirish. Gimnastikachilarni tayyorlashning dastlabki bosqichida mashg'ulotlar jarayonida, boshqa sport turlari bo'yicha mashg'ulotlarda bo'lgani kabi, texnik tayyorgarlikning eng muhim vazifalarini hal qilish uchun qo'llaniladigan mashqlar shug'ullanuvchilarni saralash, ularning sportga yaroqliligini aniqlash hamda sport-texnik mahoratini shakllantirishning muvaffaqiyatini ta'minlovchi eng ahamiyatli omillarni yuzaga chiqarishga xizmat qilishi kerak. Bular, birinchi navbatda, asosiy gimnastika vositalari: umumiy rivojlantiruvchi mashqlar, akrobatikaning bazaviy elementlari, gimnastik o'yin va estafetalar, gimnastika snaryadlarida bajariladigan ommaviy turdagi mashqlar, sakrash, aylanish va boshqalar hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Boshlovchi sportchilarning ham, mahorati oshib borayotgan gimnastikachilarning ham tayyorgarlik tizimida, eng avvalo, muntazam ravishda murakkablashib va takomillashib boradigan mashqlarning katta guruhini o'zlashtirish bilan bog'liq bo'lgan maxsus jismoniy tayyorgarlik (MJT) va texnik tayyorgarlik (TT) nihoyatda katta o'rin tutadi [1,2,5,7]. Texnik tayyorgarlikning dasturiy materialini tashkil etuvchi mashqlar o'ziga xos muayyan xususiyatlarga ega bo'lgan metodika asosida o'zlashtiriladi. Bu metodika kichik yoshli gimnastikachilar organizmi tizimlarining rivojlanishi va maxsus harakat tayyorligi ko'rsatkichlari yosh dinamikasini e'tiborga olgan holda o'rgatish hamda tayyorlashni eng oqilona tarzda va samarali amalga oshirish imkonini beruvchi

bir qator metodlarni qo'llash zaruratini keltirib chiqaradi [2,3,4,6,7]

Tadqiqot metodologiyasi. Tajriba tadqiqotlari boshlang'ich tayyorgarlik guruhlarining (BTG) 80 nafar yosh gimnastikachilari bilan o'tkazildi. Trenirovka jarayonining borishini yetarlicha to'la aks ettiradigan jismoniy va texnik tayyorgarlikning eng ahamiyatli ko'rsatkichlariga qayd etib borildi.

Qo'lga kiritilgan ma'lumotlarga «WINDOWS-EXSEL» kompyuter dasturi yordamida ishlov berildi. Korrelyatsiya koeffitsiyenti Student bo'yicha hisoblandi. Korrelyatsion matritsaning batafsil tahlili morfofunksional ko'rsatkichlar, polidynamometriya ma'lumotlari, maxsus jismoniy va texnik tayyorgarlik natijalari orasidagi ishonchli, har xil turdagi aloqadorlikni aniqlash imkonini berdi.

Tahlil va natijalar. Korrelyatsion tahlil natijalari shundan dalolat berdiki, yosh gimnastikachi qizlarda morfologik belgilarning texnik tayyorgarlik (TT) ko'rsatkichlari bilan o'zaro aloqalari tuzilishi ularning yoshi va tayyorlik darajasi ortgani sayin o'zgarib boradi (1-jadval). Bu shunda ko'zga tashlanadiki, birinchi o'quv yilida 5-6 yoshli gimnastikachi qizlarning texnik tayyorlik ko'rsatkichlari 10 ta holatdan 7 tasida yog' komponenti bilan korrelyatsiyada bo'ladi (r 0,434 dan 0,602 gacha oraliqda tebranadi). Ya'ni amalda "yengilroq" bolalar gimnastika elementlarini osonroq o'zlashtiradilar.

7-8 yoshda aloqalar kengayadi va TT natijalari tana og'irligi ko'rsatkichidan tashqari ma'lum darajada mushak komponenti, yelka mushaklari ekskursiyasi ko'rsatkichlariga bog'liq bo'ladi.

Antropometrik o'lchamlarning musobaqa natijasi bilan mustahkamroq aloqasi ikkinchi o'quv yili gimnastikachi

1-jadval

1-o'quv yili yosh gimnastikachilari texnik tayyorlik natijalari va antropometrik ko'rsatkichlar orasidagi korrelyatsion aloqadorlikning ishonchli o'lchamlari

Ko'rsatkichlar	Yosh (yil)	Sakrash	Qo'shpoya	Xoda	Akrobatika	Σ ball
Tana uzunligi	6 7 8	- - -	- 1,0 -	- 0,662 -	0,706 1,0 -	- 0,834 -
Tana vazni	6 7 8	- - -	- 0,676 -	- - -	- - -	- - -
Ko'krak qafasi aylanasi	6 7 8	- - 0,602	- 0,880 -	- - -	- - -	- - 0,616
Ko'krak qafasi ekskursiyasi	6 7 8	- 0,662 0,765	0,830 0,747 -	0,950 0,702 -	0,981 - -	0,918 0,658 -
Yog' tarkibi (%)	6 7 8	0,853 - -	0,895 0,800 -	0,812 - -	- - -	0,848 - -
Mushak tarkibi (%)	6 7 8	- - -	- 0,965 0,602	- 0,681 -	0,840 0,863 0,581	- 0,826 0,648

2-jadval ma'lumotlariga ko'ra, gimnastikachilarning TT ko'rsatkichlari umuman ko'pkurashda bo'lgani kabi, alohida turlarda ham MJT bo'yicha nazorat sinovlari natijalari bilan mo'tadil korrelyatsion aloqadorlikka ega.

2-jadval

2-o'quv yili yosh gimnastikachi qizlari sport-texnika va jismoniy tayyorlik ko'rsatkichlari korrelyatsion aloqadorligining ishonchli o'lchamlari

qizlariga xos. Aftidan, buni birinchi yil mashg'ulotlarida saralash omili jiddiy ahamiyatga egaligi bilan tushuntirish mumkin va har xil yoshdagi hamda harakat tayyorgarligi darajasi turlicha bo'lgan yosh gimnastikachilarning trenirovka jarayonini tuzishda ularni inobatga olish zarur (1-jadval).

Birinchi o'quv yili gimnastikachilarida o'zaro bog'liqliklarning eng ko'p miqdori 5 yoshda kuzatildi, bunda qo'shpoyadagi va akrobatika mashqlari natijalari MJT ning ko'proq tarkibiy qismlari – tezlik-kuch, kuch va egiluvchanlik bilan bog'liq bo'lib chiqdi.

Nazorat mashqlari	Sakrash			Qo'shpoya			Xoda			Akrobatika			Ballar yig'indisi		
	6	7	8	6	7	8	6	7	8	6	7	8	6	7	8
Qo'llarni silkimay yuqoriga sakrash (sm.)	0,924	0,734	0,589	-	0,635	0,621	-	0,731	-	0,756	-	-	-	0,710	-
Qo'llarni silkib yuqoriga sakrash (sm.)	0,907	-	-	-	0,766	0,808	-	-	-	0,814	-	-	-	-	-
20 m yugurish (s)	0,964	0,956	0,877	0,955	0,951	0,731	0,84	0,893	0,624	0,819	0,837	0,674	0,920	0,975	0,721
Uzunlikka sakrash (sm)	0,872	-	0,671	-	0,683	-	-	0,710	-	-	0,647	-	-	0,635	-
Arqonga tirmashib chiqish (s)	-	-0,806	-	0,768	0,873	0,702	0,711	0,739	0,798	-	-	0,685	0,745	0,715	0,823
Osilib burchak saqlab turish (s)	0,980	0,735	-	0,751	0,774	-	0,742	0,825	-	0,793	0,887	-	0,776	0,827	-
Tortilish (marta)	0,986	0,916	-	0,722	0,777	-	-	0,888	0,660	-	0,742	-	-	0,916	-
Oyoqlarni ko'tarish (marta)	-	0,943	-	0,824	0,726	-	0,712	0,913	0,737	-	0,783	-	0,749	0,933	-
Qo'shpoyada tayanib qo'llarni bukib-yozish (marta)	-	0,926	-	-	0,810	0,602	-	0,930	-	0,731	0,873	-	-	0,936	-
Egiluvchanlikni baholash (ball)	0,715	0,769	-	-	-	0,593	-	0,763	0,758	-	0,807	-	-	0,790	0,565

Keyinroq, bo'yning cho'zilishi va, oqibatda, MJT sinovlarida natijalarning pasayishi sababli, yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, ishonchli aloqadorliklar miqdori kamayadi.

6 yoshda tezlik-kuch sifatleri va akrobatik mashqlar orasidagi bog'liqlik saqlanib qoladi (muvofoq tarzda $r=0,550$ va $r=0,606$). MJT ning kuch komponentlaridan faqat tortilish ham ko'pkurashda ($r=0,541$), ham alohida turlarda: qo'shpoyada ($r=0,491$), xoda mashqida ($r=0,427$) va akrobatikada ($r=0,467$) texnik natija bilan o'zaro aloqada bo'ladi.

Texnik natijalar ko'pkurashda ham, alohida turlarda ham MJT ning ko'pgina nazorat mashqlari bilan aloqador

bo'ladi. Demak, gimnastika snaryadlarida maxsus ishlashga o'tish avval bajariladigan jismoniy tayyorgarlik bilan ta'minlanishi lozim.

6-7 yoshli gimnastikachi qizlarning TT natijalari va polidnamometriyaning nisbiy ko'rsatkichlari orasidagi korrelyatsion o'zaro aloqalarini tahlil qilar ekanmiz, shuni qayd etishimiz zarurki, bilakning yozuvchi mushaklarini istisno qilganda, qolgan barcha mushak guruhlari u yoki bu darajada o'zaro bog'liq. Ayniqsa, akrobatika va xoda ustidagi mashqlar bilan yaqin aloqalar ko'zga tashlandi (muvofoq ravishda $r=0,670$ va $r=0,727$).

Nisbiy kuchning integral ko'rsatkichi bilan ham alohida turlar bo'yicha musobaqa natijalari, ham gimnastika ko'pkurashi uchun berilgan ballarning mutlaq yig'indisi orasida juda yuqori korrelyatsiya koeffitsiyentlari namoyish etildi ($r=0,869$ dan $0,992$ gacha).

Polidinamometriya ma'lumotlari, ayniqsa, nisbiy mushak kuchining integral ko'rsatkichi bilan MJT natijalari orasida: 6 yoshlilarda – arqonga tirmashib chiqish ($r=0,835$), tortilish ($r=0,996$) va oyoqlarni ko'tarish ($r=0,709$) natijalari bilan; 7 yoshlilarda – arqonga tirmashib chiqish ($r=0,796$), osilib burchak hosil qilib turish ($r=0,726$) va oyoqlarni ko'tarish ($r=0,892$) natijalari bilan chambarchas bog'liqlik kuzatildi

Alohida qayd etish kerakki, gimnastikachi qizlar yoshi ortib borgan sayin asosiy mushak guruhlarini ishga jalb qilgan holda nazorat mashqlarini yana ham oqilona bajaradigan bo'ladilar. Masalan, 7 yoshda yugurish natijalari sonning bukuvchi mushaklari faoliyati bilan ($r=0,437$), joyidan uzunlikka sakrash esa sonning yozuvchi mushaklari faoliyati bilan ($r=0,488$) korrelyatsiyada bo'ladi. Oyoqlarni ko'tarish natijasiga gavda, son, yelkaning bukuvchi-yozuvchi mushaklari kuchi ta'sir ko'rsatadi.

Ikkinchi o'quv yili gimnastikachilarida kuchning integral nisbiy ko'rsatkichi va egiluvchanlikning bahosi orasidagi aloqalar aniqlandi: 6 yoshda – $r=0,667$, 7 yoshda – $r=0,678$; birinchi o'quv yilida sezilarli aloqa kuzatilmagan edi.

Sakrovchanlikning vaqt o'lchamlari va nazorat sinovlari natijalari orasidagi qayd etilgan aloqalarni tahlil qilish tezlik-kuch yo'nalishidagi mashqlarni muvaffaqiyatli bajarish uchun "portlovchi" kuchning ahamiyatini oydinlashtirish imkonini berdi.

Aniqlanishicha, 6 yoshli gimnastikachi qizlarda tayanchdan oyoqning itarilish vaqti ko'rsatkichi 20 m yugurish ($r=0,571$), joyidan uzunlikka sakrash ($r=0,440$) hamda qo'llarni silkiib yuqoriga sakrash ($r=0,437$) natijalari bilan; 7 yoshlilarda faqat dastlabki ikkita natija bilan (muvofiq ravishda $r=0,436$ va $r=0,488$) mo'tadil korrelyatsiyaga ega.

Uchish vaqti ko'rsatkichlari 6 yoshlilarda qo'llarni silkiib yuqoriga sakrash natijalari bilan – $r=0,461$ va, bundan tashqari, 7 yoshlilarda qo'llarni silkimay yuqoriga sakrash hamda 20 m yugurish natijalari bilan bog'liq – muvofiq ravishda $r=0,730$, $r=0,627$ va $r=0,535$.

Mutlaq va nisbiy mushak kuchining integral ko'rsatkichlari bilan sakrovchanlikning vaqt o'lchamlari orasida ham, ayniqsa, 7 yoshli gimnastikachi qizlarda mustahkam bog'liqlik aniqlandi ($r=0,699-0,981$ oralig'ida). 6 va 8 yoshli qizlarda bu aloqalar u qadar barqaror emas ekan.

Bundan tashqari, MJT bo'yicha nazorat sinovlari natijalari yuzasidan o'tkazilgan korrelyatsion tahlil ular orasidagi o'zaro aloqadorlikning ayrim xususiyatlarini yaqqol namoyish qildi. Xususan, 5 yoshli gimnastikachi qizchalarda burchakni saqlab turish bilan tortilish hamda oyoqlarni ko'tarish natijalari orasida aniqlangan mo'tadil bog'liqlik ($r=0,516$ va $r=0,724$) 7 yoshda ham saqlanib qoldi (muvofiq tarzda $r=0,760$ va $r=0,713$). Yugurish va uzunlikka sakrash orasidagi o'zaro aloqa esa faqat 6 va 7 yoshga kelib aniqlandi ($r=0,483$ va $r=0,730$).

Ma'lum bo'ldiki, yosh ortishi bilan tortilish va qo'llarga tayanib bukib-yozish natijalari orasidagi aloqalar mustahkamlanib, 5 yoshda 0,521 ga, 6 yoshda 0,519 ga, 7 yoshda 0,711 ga teng bo'lar ekan.

Shunday qilib, 5, 6 va 7 yoshli gimnastikachi qizlarning jismoniy sifatlarini namoyon etishi haqida biz qo'lga kiritgan ma'lumotlar ularning geteroxron rivojlanish xususiyatidan darak berdi. Mushak kuchi 5 yoshli gimnastikachilarda nisbatan ko'proq sarflanar ekan. MJT sinovlarida natijalarning asta-sekin yaxshilanib borishi yosh

ortgani sari faqat tezlik-kuch tayyorgarligini ifodalovchi testlardagina ko'zga tashlandi.

Mazkur mashqlarda o'g'il bolalar ko'rsatgan natijalarning qizlarnikidan ustunligida aks etadigan jinslararo tafovutlar ham kuzatildi. Bunga teskari yo'nalish faqat egiluvchanlik mashqlarida aniqlangan edi.

Tadqiqotlar davomida 6 va 7 yoshli gimnastikachilarda 5 yoshlilar bilan taqqoslaganda MJT natijalari o'sish sur'atlarining, ayniqsa, kuch mashqlarida susaygani oydinlashdi, bu mazkur jarayon ayni paytda kechayotgan o'sishdagi birinchi sakrash davri bilan qay darajada bog'liqligi va boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida yosh gimnastikachilar trenirovkasida qo'llanayotgan metod hamda vositalarga qanday o'zgarishlar kiritish kerakligi to'g'risidagi masalani ilmiy tekshirish zarurligini ko'rsatadi.

Shuni e'tiborga olgan holda, ayniqsa, birinchi o'quv yili yosh gimnastikachi qizlarini tayyorlashda qad-qomatni maxsus shakllantiradigan, gavda mushaklari va oyoq kafti gumbazlarini rivojlantirib, mustahkamlaydigan mashqlardan keng foydalanish lozim.

6 va 7 yoshli gimnastikachi qizlarning jismoniy sifatleri rivojlanishini kuzatish asnosida aniqlanishicha, qizlarga jismoniy tayyorlik darajasi ko'rsatkichlarining o'g'il bolalarnikiga nisbatan ancha tez o'sishi xos ekan.

Birinchi o'quv yilida 5 yoshli qizchalarning kuch ko'rsatkichlari bo'yicha – qo'llariga tayanib, ularni bukib-yozish, burchak saqlab turish natijalariga ko'ra 6 va 7 yoshli gimnastikachilardan ustunligi va, shuningdek, ularning rivojida shiddatliroq o'sishni namoyish etishi ma'lum bo'ldi.

Shundan, ko'pincha boshlang'ich tayyorgarlik guruhini saralab, shakllantirishda, aksariyat qizlarda, 5 yoshli kichkintoylarga ustuvorlik beriladi. Tadqiqotlarimiz shuni ko'rsatdiki, 6-7 yoshli bolalar bu davrda biologik rivojlanishning faol bosqichida bo'lishlarini, bu o'sishdagi sakrash bilan bog'liq bo'lib, gimnastikachilarning motorikasi dinamikasini qiyinlashtirishini murabbiylar hisobga olmaydilar.

Tajribalar yordamida aniqlanishicha, birinchi o'quv yili 5 yoshli gimnastikachi qizlari va o'g'il bolalari uchun mashg'ulotlar dasturi umumiy bo'lishi mumkin, lekin ikkinchi o'quv yilida u 6 yoshdan chuqurlashib boradigan jinslararo tafovutlar hamda tayyorgarlikning maxsus vazifalari tufayli tabaqalashtirilishi shart.

6 yoshli bolalarda sodir bo'layotgan o'sishdagi sakrash oqibatida o'zaro aloqalar tuzilishining o'zgarishi, ilgari o'rnatilgan aloqalarning uzilishi tendensiyasi qayd etiladi. Bu ishonchli korrelyatsion aloqalarning umumiy miqdorida ham aks etadi. Masalan, 5 yoshli qizlarda u 24 ta, o'g'il bolalarda – 39 ta; 6 yoshda – muvofiq ravishda 17 va 23 ta; 7 yoshda – 19 va 24 ta.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, korrelyatsion tahlil ma'lumotlariga ko'ra, turli ko'rsatkichlar orasida aniqlangan ishonchli aloqalar quyidagilardan dalolat beradi:

- yosh gimnastikachilar morfofunksional belgilarining texnik va jismoniy tayyorlik natijalari bilan o'zaro aloqalari tuzilishi yosh hamda tayyorlik darajasi ortgan sayin o'zgarib boradi;

- 5 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan davrda yuz beradigan "o'sishdagi sakrash" ilgari o'rnatilgan aloqalarning uzilishiga ta'sir ko'rsatadi;

- 5-7 yoshli gimnastikachi qizlarning qad-qomatida har xil darajadagi og'ishlar (65%) va yassitovonlik (53%) qayd etiladi. Biroq bu "nosozlik"larning hammasi asosan tayanch-harakat apparatining shu yoshda shakllanishi bilan bog'liq funksional xususiyatga ega;

- sport mahorati ortib borar ekan, maxsus jismoniy va texnik tayyorlik darajasi orasidagi ishonchli bog'liqliklar miqdori oshadi, ular yana ham mustahkamroq bo'lib boradi;

- yosh ortgani sayin yanada tabaqalashgan aloqalarning o'rnatilishi tendensiyasi kuzatiladi, bu kuch mashqlarini bajarayotganda turli mushak guruhlarning tanlab ta'sir ko'rsatishi bilan izohlanadi;

- ikki yil davomida tezlik-kuch tayyorgarligi, xususan, sakrovchanlik ustida olib borilgan dinamik kuzatuvlar tahlilidan ma'lum bo'lishicha, tayyorgarlikning boshlang'ich bosqichida yosh gimnastikachilarga bu sifatning shiddat bilan rivojlanishi xos va tajriba guruhi tomonidan bajarilgan maxsus tanlangan mashqlar bunga ko'p jihatdan yordam beradi;

- polidynamometriya ma'lumotlari va MJT bo'yicha nazorat sinovlari natijalari orasida mustahkam aloqalarning mavjudligi ko'p jihatdan test mashqlarining to'g'ri tanlanganligi hamda o'rgatish jarayonida ularning tahrir qilib borilishi bilan bog'liq.

Ikki yil davomida yosh gimnastikachilarning ko'rsatkichlarida sodir bo'lgan o'zgarishlarga qaramay, aksariyat hollarda guruhlar orasidagi tafovutlarning statistik jihatdan ishonchsizligi xususiyati saqlanib qoladi. Bu shundan dalolat beradiki, barcha bolalar, saralashdan qat'i nazar, boshlang'ich tayyorgarlik guruhlarida muvaffaqiyatli takomillashishi mumkin ekan.

Tajriba tadqiqotlari natijasida olingan ma'lumotlarga asosanib, sportga yaroqlilikni aniqlashda, eng avvalo, o'lchamlar bilan ifodalanishi, miqdoriy jihatdan baholanishi mumkin bo'lgan ko'rsatkichlardan foydalanish zarur. Bular sirasiga "tashqi ma'lumotlar" hamda gimnastika uchun ustuvor hisoblangan tananing bo'y-vazn ko'rsatkichlari to'g'risidagi mavjud tasavvurlar nuqtai nazaridan ularning bahosi, jismoniy sifatlarning rivojlanish darajasi, koordinasion qobiliyatlar vestibulyar barqarorlik va boshqa belgilar kiradi. Pirovard natijada sportga yaroqlilik faqat u yoki bu belgini tavsiflovchi xususiy baholar bilan emas, balki ularning gimnastikada qabul qilingan ballardagi majmuali bahosida ham ifodalanadi.

Tajriba tadqiqotlari natijalari trenirovka jarayoni 5-7 yoshli bolalar organizmi rivojlanishining yoshga xos, morfo-funksional xususiyatlarini e'tiborga olgan holda tashkil qilinishi va bosqichning bazaviy tayyorgarlik, salomatlikni mustahkamlash, jismoniy sifatlarni rivojlantirish, hayot uchun zarur harakat ko'nikmalariga o'rgatish hamda gimnastika mashg'ulotlariga nisbatan mehr uyg'otish singari asosiy vazifalarini hal etishga qaratilishi lozim ekanligini ko'rsatdi.

ADABIYOTLAR

1. Гавердовский Ю.К. в соавт. Спортивная гимнастика (мужчины и женщины): Примерная программа спортивной подготовки для ДЮСШ, СДЮШОР и ШВСМ. – М.: Советский спорт, 2005. – 420 с.
2. Гимнастика. Учебник для бакалавриата, Баршай В.М., Курьсь В.Н., Павлов И.Б. Учебник для Бакалавриат. КноРус. М.: 2020.-312 с.
3. Розин Е.Ю. Физическая подготовка гимнасток: Учебное пособие. РГАФК, 2002.-137 с.
4. Umarov D.X. Yosh gimnastikachilar jismoniy sifatlarni tayyorgarlik bosqichida rivojlantirish texnologiyasi. Ped. fan. nomzod. diss. - T.: O'zDJTI, 2007. -187 b.
5. Умаров М.Н., Эштаев А.К. Планирование и распределение средств тренировки гимнастов на начальном этапе подготовки. Учебное пособие, Т.: 2004. -154 с.
6. Умаров М.Н., Эштаев А.К. Программные требования гимнастики и технология их распределения по годам обучения. Методическое пособие. Т.: 2009. -124 с.
7. Эштаев А.К. «Структура и распределение средств тренировки гимнастов 6-9 лет на начальном этапе подготовки». Дисс... канд. пед. наук.- Т.: УзГИФК, 2007. -187 с.

UDK:37; 371; 57;

Muhayyoxon USMONOVA,
Qo'qon Davlat pedagogika instituti dotsenti, (PhD)
Email: usmonovamuhayyoxon@gmail.com.
Nilufarxon Yo'ldashaliyeva,
Qo'qon Davlat pedagogika instituti magistranti
Email: usmonovamuhayyoxon@gmail.com

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti pedagogika kafedrasida dotsenti, p.f.f.d., (PhD) M.M.Isabayeva taqrizi asosida

DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL ORIENTATION OF STUDENTS IN TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES

Annotation

The article describes the methodological features of teaching biology as a profession in general secondary education, the methodological structure of teaching biology based on an integrated approach, ways to effectively use the possibilities of professional pedagogical activity of biology in a secondary school.

Key words: Profession, specialty, motive, purpose of work, subject of work, purpose of the profession, motivation of the profession.

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ СТУДЕНТОВ В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИЧЕСКИХ НАУК

Аннотация

В статье описаны методические особенности обучения биологии как профессии в общем среднем образовании, методическая структура обучения биологии на основе комплексного подхода, способы эффективного использования возможностей профессиональной педагогической деятельности биологии в общеобразовательной школе.

Ключевые слова: Профессия, специальность, мотив, цель работы, предмет работы, цель профессии, мотивация профессии.

BIOLOGIYA FANLARINI O'QITISHDA TALABALARNING KASBIY YO'NALISHINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Maqolada umumiy o'rta ta'limda biologiya fanini kasbga yo'naltirib o'qitishning metodik o'ziga xos xususiyatlari, integrativ yondashuv asosida biologiya fanini kasbga yo'naltirib o'qitishning metodik tuzilmasi, umumiy o'rta ta'lim maktablarida biologiya fanini kasbga yo'naltirishning kasbiy pedagogik faoliyati imkoniyatidan samarali foydalanish yo'llari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Kasb, mutaxassislik, motiv, mehnat maqsadi, mehnat predmeti, kasb maqsadi, kasb motivatsiyasi.

Kirish. Respublikamizdagi umumiy o'rta ta'lim maktablarida kasbga yo'naltirish ishlari ta'lim va tarbiyaviy jarayonning bir qismi bo'lib, undagi yetakchi rol fan o'qituvchisining zimmasiga tushadi. O'qituvchi kasb targ'ibotini o'quv fani tarkibi bilan uzviy va rejali asosda bog'laydi, shu bilan birga, zamonaviy kasblar dunyosining turli jihatlarida haqida o'quvchining xabardor bo'lishiga ko'maklashadi.

Boshqa o'quv predmetlari singari biologiya fani tarkibida ham kasbga yo'naltirish sohasida katta imkoniyat mavjud. O'qituvchi o'quvchilarni turli kasb - farmatsevt, shifokor, injener, kabi mutaxassisliklar bilan, balki boshqa ko'plab kasblar bilan ham tanishishiga imkon yaratadi. Aynan mana shu sababli ham darslarda kasbga yo'naltirish ishlarining asosiy tarkibiy qismlaridan biri sifatida kasbiy ta'limni tilga olish mumkin. Biologiyani o'qitishda kasbga yo'naltirish muammosi bilan metodist olimlardan J.O.Tolipova va boshqalarning ishlarini e'tirof etish mumkin. Ya'ni o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari o'qituvchilari uchun metodik qo'llanmada "Biologiya" o'quv fanini o'qitishda kasbga yo'naltirish muammolariga to'xtalib o'tadi, shuningdek, u tomonidan biologiyani sohalarga yo'naltirib o'qitishda pedagogik texnologiyalardan foydalanishga oid metodik tavsiyalar ham ishlab chiqilgan.

G.S.Ergasheva tomonidan biologiyani o'qitishda kasbga yo'naltirishni tarbiya va ijtimoiylashtirish yo'nalishi

sifatida tadqiq etildi, biroq umumiy o'rta ta'lim maktablarida biologiya darslarida kasbga yo'naltirish metodikasi e'tibordan chetda qolgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Respublikamizda o'quvchilarni kasbga yo'naltirish, kasbga qiziqishini oshirishning psixologik-pedagogik asoslari D.Arziqulov, R.Asamova, U.Inoyatov, Sh.Ne'matov, X.Rashidov, Sh.Sharipov, biologiya o'qitish metodikasini takomillashtirish va biologiya darslarida o'quvchilarni kasbga yo'naltirishning tashkiliy-metodik asoslari I.Azimov, O.Mavlonov, S.Najimova, A.Raximov, J.Tolipova, N.Toshmanov, Sh.Xasanova, G.Ergashevalar tomonidan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) mamlakatlarida o'quvchilarni kasbga yo'naltirish, kasb tanlash, kasbiy o'zi-o'zini belgilash, maslahat berish, kasbiy diagnostika masalalari L.Andreyeva, V.Belov, T.Dus, E.Zeyer, YeKlimov, A.Mel'nikova, N.Pryajnikov, Ye.Pryajnikova, I.Sazonov, V.Toporovskiy, S.Chistyakova, I.Sharshov; biologiya sohasida kasbga yo'naltirish muammolari Ye.Delarova, L.Dudina, N.Yeremeyeva, Ye.Kidyamkina, N.Malinovskaya va boshqalar tomonidan o'rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Umumiy o'rta ta'limda biologiya fanini kasbga yo'naltirib o'qitishning metodik o'ziga xos xususiyatlari mazkur jarayonni tashkil etish bilan aloqador tizimli-funksional, kompleks, tabaqalashtirilgan

yondashuvlarni kasb tanlashga doir “Men xohlayman”, “Men qila olishim kerak”, “Men qilaman” klassik uchlik tizimni biologik ta’lim mazmuni bilan dialektik uyg’unlashuvga erishish imkoniyatini kengaytirish orqali aniqlashtirilgan.

Integrativ yondashuv asosida biologiya fanini kasbga yo’naltirib o’qitishning metodik tuzilmasi sitologik, genetik, evolyutsion, ekologik soha bilan aloqador “odam-tabiati-jamiat” turiga mansub kasblarni dars va darsdan tashqari ishlar jarayonida o’quvchilarga o’rgatib borishga mo’ljallangan tadqiqotchilik, loyihaviy faoliyatni jamoaviy ijodiy ishini tashkil etish orqali ixtisos oldi tayyorgarlik bosqichiga “ko’chirib o’tkazish” usulidan maqbul foydalanish asosida aniqlashtirildi.

Shu bilan birga biologiya fanini kasbga yo’naltirib o’qitishning didaktik modelining amaliy komponenti biologik ta’limning dars, dars va sinfdan tashqari, uy ishlari, ekskursiya kabi shakllarini rivojlantiruvchi, individual, tabaqalashgan, modulli o’qitishning interfaol metodlari bilan bevosita uyg’unlashuviga yo’naltirilgan kasbiy faoliyatga jalb etish texnologiyasining biologik ta’lim bilan adaptivligini ta’minlash orqali takomillashtirilgan.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati biologiya darslarida o’quvchilarni kasbga yo’naltirib o’qitishning pedagogik-psixologik, metodik jihatlari zamonaviy yondashuvlarini maqsadi, mazmuni, tashkiliy tasnifiga muvofiq holda ilmiy asoslanganligi, kompleks, tabaqalashtirilgan yondashuvlarni kasb tanlashga doir “Men xohlayman”, “Men qila olishim kerak”, “Men qilaman” klassik uchlik tizimni biologik ta’lim mazmuni bilan dialektik uyg’unlashuviga erishish imkoniyatining kengaytirilganligi, integrativ yondashuv asosida biologiya

fanini kasbga yo’naltirib o’qitishning metodik tuzilmasining aniqlashtirilganligi, sitologik, genetik, evolyutsion, ekologik soha bilan aloqador “odam-tabiati-jamiat” turiga mansub kasblarni dars va darsdan tashqari ishlar jarayonida o’quvchilarga o’rgatib borish yo’llarining ishlab chiqilganligi bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati biologiya fanini kasbga yo’naltirib o’qitishning didaktik modelining ishlab chiqilganligi, umumiy o’rta ta’lim maktablari biologiya darslarida o’quvchilarni kasbga yo’naltirishning amaliy imkoniyatlari aniqlashtirilganligi, o’quvchilarning fanga bo’lgan qiziqishini oshirish, kasb tanlashga to’g’ri yo’naltirish, moyilligi va qiziqishlarini hisobga olgan holda kasbiy qobiliyatini diagnostika qilish metodikalari modifikatsiyalangan variantlarining ishlab chiqilganligi bilan belgilanadi.

Xulosa va takliflar. Kasbiy yo’naltirish sohasidagi pedagogik, psixologik va metodik tadqiqotlar tahlili ushbu sohaning uzoq tarixga ega ekanligidan dalolat beradi. Diagnostik kontsepsiyaga muvofiq kasbga yo’naltirish ishlari maktab o’quvchilarining qobiliyati, kasbiy moyilligi, zamonaviy jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlari bilan bog’liq holda shaxsiy qiziqishlarining o’zaro moslashishini taqozo etadi.

Kasbni ongli ravishda tanlash – inson shaxsi rivojining muhim shartlaridan biridir. To’g’ri tanlangan kasb jamiyatda o’z o’rnini topishga imkon beradi. Hozirgi davrda o’quvchilar o’z qiziqishlari va qobiliyatlariga mos kasbni tanlashlarida aynan maktab ko’makchi bo’ladi. Shunday ekan, maktabda biologiya darslarida kasbga yo’naltirish ishlari ta’lim-tarbiyaviy jarayonning bir qismi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. “Ta’lim to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasining qonuni. O’RQ-637-son 23.09.2020 y. // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020 y., 03/20/637/1313-son.
2. Tolipova J.O., G’ofurov A.T. Biologiya ta’limi texnologiyalari. – T.: O’qituvchi, 2002. – 126 b.
3. Ergasheva G.S. Biologiyani o’qitishda kasbga yo’naltirish tarbiya va ijtimoiylashtirish yo’nalishi sifatida. // “Tabiiy fanlarni o’qitishdagi innovatsiyalar, ekologik havfsizlik, ekoturizmni rivojlantirish istiqbollari” mavzuidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. TDPU, Toshkent-2020 y. 14. 04.
4. Yuzlikayeva E.R. Teoriya i praktika podgotovki uchitelya k diagnosticheskoy deyatelnosti: Avtoref. dis. doktora ped. nauk. – Tashkent: TGPU, 2012. – 42 s.
5. Yadgarova G.T. O’quvchilarni kasb-hunarga yo’naltirish jara’niga ta’sir etuvchi omillar. – T.: Maktab va xa’et, 2006.-B.13-16.
6. Usmonova M.S. Kasb bu-hayot // “Yosh tadqiqotchi”ilmiy jurnali. ISSN: 2181-3132 Volume 1 No 5 /2022.
7. Usmonova M.S.; Usmonova X. Yu. O’smirlar uchun kelajak kasbini tanlashda individual mayllarini aniqlash// Ta’lim fidoyilari, 2022.

Xurshida FAYZIYEVA,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti 2-kurs magistranti
E-mail: xurshidafayziyeva1990@gmail.com

QarDU dotsenti, p.f.f.d.(PhD) U.L.Yoziyeva taqrizi asosida

METHODS AND METHODS OF DEVELOPING THE CREATIVE-COMMUNICATIVE SKILLS OF PRIMARY CLASS TEACHERS

Abstract

In the article, the methods and methods of developing the creative and communicative abilities of primary school teachers in our country, the methods of developing creative abilities by overcoming the obstacles of creative thinking, and the starting point of classical creative strategies for the development of creative thinking ability and the results of current research are discussed.

Key words: Creative-communicative skills, creativity, creative thinking, classic creative strategy, free imagination.

МЕТОДЫ И СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКО-КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Annotatsiya

В статье рассмотрены методы и методы развития творческих и коммуникативных способностей учителей начальных классов в нашей стране, методы развития творческих способностей путем преодоления препятствий творческого мышления, а также исходные положения классических творческих стратегий развития творческих способностей. обсуждаются мыслительные способности и результаты текущих исследований.

Ключевые слова: Творчески-коммуникативные способности, креативность, творческое мышление, классическая творческая стратегия, свободное воображение.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING KREATIV-KOMMUNIKATIV QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH USUL VA USLUBLARI

Annotatsiya

Maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ-kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish usul va uslublari, ijodiy fikrlash to'siqlarini engib o'tish orqali ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish metodikalari hamda ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish uchun klassik ijodiy strategiyalarning boshlanish nuqtasi va hozirgi kundagi tadqiqotlar natijalari xususida fikr bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Kreativ-kommunikativ qobiliyatlar, ijodkorlik, ijodiy fikrlash, klassik ijodiy strategiya, sinektika, erkin tasavvur.

Kirish. Bugungi kun ta'limi kechagi ta'lim tizimidan anchagina oldinlab bormoqda. Yangidan-yangi yo'nalishlar, texnologiyalar ta'lim sifatini yuqori bosqichga olib chiqishga xizmat qilyapti. Shuningdek, o'quvchi-yoshlarning aqliy salohiyati, dunyoqarashi, intellekti ham zamon talablarga javob beradi. Shunday ekan, bugungi kun o'qituvchilari o'z sohasida chuqur bilimga ega bo'lishi bilan birga, o'ziga aloqador bo'lmagan yo'nalishlarda ham duch kelishi mumkin bo'lgan savollarga javob bera olishi, zamonaviy telekommunikatsiya vositalaridan samarali foydalanishi va eng asosiysi, kreativ-kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirib o'z ustida doimiy izlanishda bo'lishi talab etiladi.

Ana shunday ideal boshlang'ich sinf o'qituvchisini shakllantirish uchun qanday usul va uslublardan foydalanish kerak? Ushbu mavzudagi izlanishlarimiz davomida shunday mulohazaga keldikki, kreativ-kommunikativ shunchaki navbatdagi mahorat emas, balki insonning subyektivligining murakkab jarayoni bo'lib, u maxsus tuzilgan va inson xatti-harakatlarini tartibga soluvchi psixologik resurslar to'plamiga asoslanadi. Zamonaviy tadqiqotchilar ijodiy harakat dinamik va noaniq jarayon ekanligini va hatto katta ijtimoiy kontekst bilan birga ekanligini tan olish orqali ijodkorlik tushunchasini kengaytirdilar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. P. Allueva, Torre, A. Craft, B. Jeffrey kabi jahon olimlarining bir qator tadqiqotlarida ijodiy fikrlash to'siqlarini engib o'tish orqali

ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish o'rtasidagi farq ijodkorlikning ichki va tashqi shartli omillari va ular ta'lim sharoitida qanday idrok etilishidan xabardor bo'lish usuli sifatida amalga oshiriladi. Nihoyat, ijodiy ko'nikmalarni rivojlantirishning eng dolzarb strategiyalari ularni muammoni hal qilishga e'tibor qaratgan holda, ta'lim sharoitida maxsus foydalanish uchun tavsiflanadi.

So'nggi adabiyotlarda kreativ-kommunikativlikni oshirish kontekstida odamlarni qanday qilib samarali kognitiv rag'batlantirish mumkinligi haqida turli xil misollar keltirilgan va sezilarli ishlash yutuqlari psixometrik jihatdan aniqlangan ijodkorlik, shuningdek, divergent fikrlash vazifasi bilan doimiy shug'ullanish natijasida ko'rilgan. Bu yondashuvdan kelib chiqqan holda, sinfda turli ijodiy strategiyalarni o'rgatish orqali o'quvchilarning strategik tafakkurini rivojlantirish ijodkorlikni rivojlantirishning optimal metodikasi bo'ladi. Torre De La o'zining "Universitet talabalarining ijodiy strategiyasi" asarida bu borada quyidagi fikrlarni ilgari surgan: Ijodiy strategiyalar - bu ko'zlangan maqsad yoki maqsadga erishish uchun harakatlar ketma-ketlik bilan tashkil qilinadigan moslashuvchan protsedura yoki protseduralar to'plamidir[1]. Ushbu strategiyalar rejalashtirishda moslashuvchanlik, kontekstga moslashish, qulay va foydali muhit yaratish, talabalar va talabalar va o'qituvchilar o'rtasidagi ishtirokchi va interfaol rollar, samaradorlik yoki shaxsiy yutuqlar, yuqori darajada qoniqish va o'z-o'zini

o'rganishdan xabardorlik bilan tavsiflanadi. Ushbu strategiyalar, boshqa jihatlar qatorida, fikrlash, o'zaro ta'sir qilish, ishlab chiqish, kommunikativ qobiliyat, kreativlik, o'z nuqtayi nazarini ifodalash va himoya qilish uchun bahslashish, hamkorlikda ishlash va rol o'ynash qobiliyati va ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Ular munosabatlarni, qadriyatlarini, hissiy sezgirlikni va boshlangan vazifada qat'iylikni rivojlantirishga qaratilgan strategiyalar bilan tavsiflanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish uchun klassik ijodiy strategiyalar 1930 va 1940 yillarda boshlangan sanoat sohasidagi o'quv kurslarida qo'llanila boshlandi. Bu strategiyalar turli xil fikrlashni ochish va rag'batlantirishga yordam berishi va kreativ-kommunikativlikning rivojlanishiga yordam berishi mumkin edi. Hozirgi vaqtda ushbu strategiyalar ta'lim kontekstida turli xil fikrlash vazifalarida qo'llaniladi. Ushbu ijodiy strategiyalar g'oya ishlab chiqarishda ishtirok etadi, bu ayniqsa ijodiy ko'nikmalarni yaxshilashda samaralidir.

Tahlil va natijalar. Kreativ-kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishning asosiy strategiyalari to'rtta asosiy qoidaga ega:

Tanqidiy mulohazalar bundan mustasno. Bu qanchalik bema'ni yoki g'alati tuyulishi mumkin bo'lgan har qanday fikrni rad qilmang yoki senzura qilmang;

Erkin tasavvur mamnuniyat bilan qabul qilinadi;

Miqdori talab qilinadi;

Taklif etilgan g'oyalarni uyg'unlashtirish va takomillashtirish amalga oshiriladi.

O'ziga xos xususiyatlari. Ushbu strategiya obyekt yoki vaziyatning xususiyatlarini boshqa obyekt yoki vaziyatga o'tkazishdan iborat. Uning maqsadi o'quvchini obyektlarning xususiyatlarini tushunish va ularni yangilarini sezilarli boylik yaratish uchun o'zgartirishdir. Ushbu texnikani quyidagicha qo'llash kerak:

Maqsad yoki potentsial ish mavzusiga e'tibor qaratish;

Mavzu maqsadining turli xususiyatlarini ko'rsatish (masalan, agar u obyekt bo'lsa: shakli, rangi, o'lchami va boshqalar);

Obyekt yoki mavzuni eng yaxshi tavsiflaydigan xususiyatlarini tanlang;

Har birida mumkin bo'lgan o'zgarishlar haqida o'ylash.

Tekshirish ro'yxati. Ushbu strategiya savollarni shakllantirishga asoslanadi, chunki savollar ijodiy munosabatlarning tayanchlaridan biridir. Muammoni oldindan bilish savollarning rivojlanishiga sabab bo'ladi, chunki bilish ko'proq bilish istagini o'z ichiga oladi va bu ko'plab kashfiyotlarga olib kelishi mumkin. Ushbu strategiya o'qituvchi tomonidan ijodiy fikrlashni rag'batlantirish uchun bir qator savollarni taklif qiladi. Bular quyidagilar:

Boshqa maqsadlar uchun allaqachon ishlatilgan mavjud elementlardan foydalaning;

Bizda mavjud narsalarni yaxshilash uchun boshqa shunga o'xshash haqiqatlarni moslashtiring yoki nusxa oling;

Effektlarni ko'paytiradigan yoki tez-tez paydo bo'ladigan kattaroq, kuchliroq, balandroq qilish;

Kamaytirish; kichikroq, engilroq qilish, qismlarni o'chirish, ajratish yoki e'tiborsizlik;

O'zgartirish; biror narsani boshqa ingredientlar, materiallar, protseduralar, texnikalar va boshqalar bilan o'zgartirish;

Uning tarkibiy qismlarining tartibini yoki ketma-ketligini o'zgartirish;

Obyektni teskari aylantirish; ijobiyini salbiy bilan almashtirish, oxiridan boshlash, vaziyatni teskari o'zgartirish, kinoya ishlatish;

Obyektni yaxshilash uchun g'oyalarni birlashtirish.

Hikoya yozish. Ushbu strategiya hikoyalarni ishlab chiqish orqali tasavvurni rag'batlantiradi va uning turli usullarini tavsiflaydi. Ushbu g'oyalardan ba'zilari quyidagilardir: so'zdan yoki tasodifiy tanlangan tasvirdan hikoyalar yaratish, tanish hikoyaning bosh qahramonini o'zgartirish, uning davomi yoki oxiriga o'zgartirishlar kiritadigan an'anaviy hikoyalarni o'zgartirish, fantastik qahramonni tasavvur qilish va ushbu qahramondan hikoya yaratish (masalan, shisha odam, temir odam), o'xshatish, sinektika va h.k.lardan foydalanib, ularning xususiyatlariga topishmoq va metafora qo'yish.

Oltilta tafakkur qalpoqchalari usuli. Bu usul bir vaqtning o'zida olti xil qalpoqchalardan ramziy foydalanish bilan bog'liq olti xil fikrlash usullarini rag'batlantirishga harakat qiladi, jumladan:

Oq tafakkur qalpoqchasi - neytral va obyektivdir. Bu faktlar, ma'lumotlar va maqsadlar bilan bog'liq;

Qizil tafakkur qalpoqchasi - g'azab va his-tuyg'ularni anglatadi. Bu hissiy nuqtayi nazarni ta'minlaydi;

Qora tafakkur qalpoqchasi - g'amgin va jiddiy. Ehtiyotkor, g'oyalarning zaif tomonlari va qiyinchiliklarini aytadi;

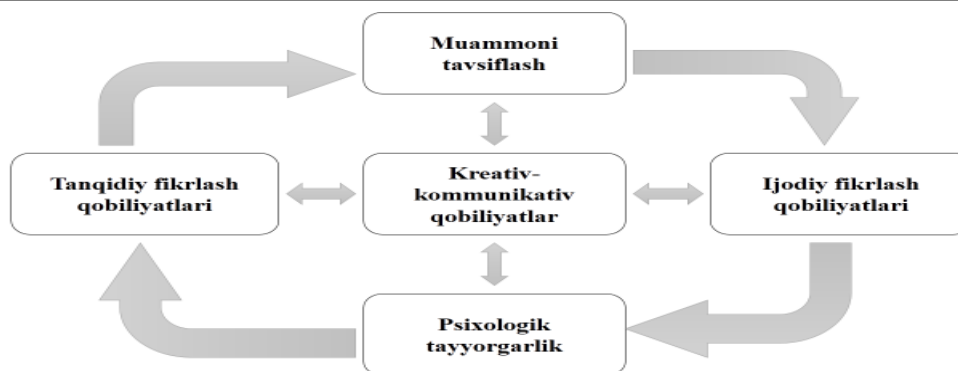
Sariq tafakkur qalpoqchasi - quvnoq va ijobiydir. U optimistik umid va ijobiy fikrlashni o'z ichiga oladi;

Yashil tafakkur qalpoqchasi - mo'l-ko'l, unumdor o'sish va yangi g'oyalarni anglatadi;

Moviy tafakkur qalpoqchasi - salqin, u hamma narsadan ustun bo'lgan osmon rangini anglatadi. Bu fikrlash jarayonlarini boshqarish, tashkil etish va boshqa qalpoqchalardan foydalanish bilan bog'liq. Bu qalpoqcha metakognitsiyadan foydalanishni anglatadi, deb taxmin qilish mumkin.

Dizayn fikrlash. Dizayn fikrlash o'qituvchilarga kerakli yordam va ko'nikmalarni taklif qiladi. Dizayn - bu echimlarni "yaratish" jarayoni va ijodiy ishonch va o'z-o'zini samaradorligining yaxshi tan olingan qo'shimcha mahsulotidir. Dizayn fikrlash - bu muammoni uning mohiyatini topish uchun qayta-qayta ishlab chiqadigan va keyin eng qulayini topish uchun mumkin bo'lgan echimlarni tahlil qiladigan, muammolar va echimlar o'rtasida "ijodiy ko'priklarni" shakllantirishga imkon beruvchi interaktiv jarayondir.

Kreativ-kommunikativ va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini muammolarini hal qilish modeli. Muammoni hal qilishda murakkab fikrlash va yuqori tartibli fikrlash jarayonlariga asoslangan (1-rasmga qarang). Ushbu model muammolarini hal qilishda kreativ-kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish, turli xil, samarali yoki g'oyalarni keltirib chiqaradigan fikrlash uslubini talab qiladigan jarayonlarda ijodiy strategiyalarni qo'llash va jarayonning ko'proq talab qiladigan bosqichlarida ko'proq tahliliy va baholash strategiyalarini qo'llash muhimligini ta'kidlaydi.

1-rasm. Kreativ-kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirish muammolarini hal qilish modeli.

1-rasmda kreativ-kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirish muammolarini hal qilish jarayonini qanday yolg'a qo'yish ko'rsatilgan. Bunda muammo taqdim etiladi va bir vaqtning o'zida yangi va qimmatli g'oyalarni yaratishni talab qiladigan vazifalarni ishlab chiqarish jarayonlari va to'g'ri, ishonchli javoblarni talab qiladigan vazifalarda ishlab chiqarish jarayonlari qo'llaniladi. Yuqorida aytib o'tilgan bir nechta fikrlash qobiliyati muammoning echimi topilguncha yoki kreativ-kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirish jarayoniga erishilgunga qadar qo'llaniladi.

Xulosa va takliflar. Ushbu yondashuvdan kelib chiqqan holda, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ-

kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish o'quv dasturining turli yo'nalishlarida o'ziga xos tarzda amalga oshirilishi taklif etiladi. Xuddi shunday, ularning rivojlanishi samarali yoki yo'qligini baholash maqsadida baholash taklif etiladi. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ-kommunikativ qobiliyatlarini uchun to'siqlarni olib tashlash va muammolarni hal qilish jarayonida ijodiy qobiliyatlarni qo'llash kerak. Maqsad – ta'lim-tarbiya jarayonida boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ-kommunikativ qobiliyatlaridan samarali foydalanish va qo'llash orqali kreativ-kommunikativ qobiliyatli yoshlarni tarbiyalashdir.

ADABIYOTLAR

1. Allueva P. (2007). Habilidades del Pensamiento "Fikrlash qobiliyatlari". M. Liesa, P. Allueva va M. Puyuelo (Coords.), Educación y acceso a la vida adulta de Personas con Discapacidad "Nogironlar uchun ta'lim va kattalar hayotidan foydalanish" (133-158-betlar). Barbastro, Huesca: "Fundación" RJ
2. Craft A., Jeffrey, B. & Liebling, M. (2001). "Ta'limda ijodkorlik". London: Biddles. 98-bet.
3. Xaitova Yu.S. Bo'lg'usi pedagoglarda kommunikativ kreativlikni shakllantirish yo'llari // Ta'lim, fan va innovatsiya ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal. – Toshkent, 2019. - № 4. -105-107 b.
4. Jumayev M.E. "O'quvchining ijodiy shaxs sifatida rivojlanishida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik – matematik tayyorgarligi" – Toshkent.: Fan, 2009, - 240 b.
5. Tolipov O'. "Pedagogik texnologiya" – Toshkent.: Fan, 2005, 205 bet.
6. Torre de la, S. y V. Mad (2002). "Universitet talabalarining ijodiy strategiyasi". Rivojlanish metodologiyasi bilan tadqiqot. Creatividad va Sociedad, 21- 38-betlar.
7. www.tdpu.uz
8. www.kitob.uz
9. www.proquest.com
10. www.qarshidu.uz

UDK:31.13

Munisa XASANOVA,
Nizomiy nomidagi TDPU Tasviriy san'at kafedrasida katta o'qituvchisi
Telefon: +998 973252012
E-mail: hasanovamunisa99@gmail.com

Pedagogika fanlari doktori, dotsent, U Jumayev taqrizi asosida

BO'LAJAK TASVIRIY SAN'AT O'QITUVCHILARINI KOMPOZITSIYA QONUNIYATLARINI O'QITISH MAZMUNING ASOSIY KOMPOZITSIYA QONUNIYATLARINI O'QITISH

Annotatsiya

Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisi kompozitsiya yaratish haqidagi nazariy ma'lumotlar mazmunida materiallarning fakturasini to'g'ri tasvirlash kompozitsiya mazmunini tasviriy-ifodaviy jozibasi, mantiqiy aloqadorligini anglash asoslaridan biri ekanligini tushuntirish didaktik imkoniyatining yana bir tarkibiy komponenti sifatida ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: G'oya, tasviriy san'at, kompozitsiya, joziba, komponent, obraz, manzara, vosita, didaktika, kompetensiya, vosita, tasviriy-ifodaviy, rassom, badiiy ta'lim.

ОСНОВНЫЕ КОМПОНЕНТЫ СОДЕРЖАНИЯ ОБУЧЕНИЯ ЗАКОНАМ КОМПОЗИЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

Аннотация

Важно как еще один структурный компонент дидактической возможности для будущего учителя изобразительного искусства разъяснить, что правильное описание фактуры материалов в содержании теоретических сведений о создании композиции является одной из основ понимания живописно-выразительного обращения. и логическая уместность содержания композиции.

Ключевые слова: Идея, изобразительное искусство, композиция, аттракцион, компонент, образ, декорация, инструмент, дидактика, компетенция, инструмент, изобразительно-выразительный, художник, художественное образование.

MAIN COMPONENTS OF THE CONTENT OF TEACHING THE LAWS OF COMPOSITION FOR FUTURE TEACHERS OF FINE ARTS

Annotation

It is important, as another structural component of the didactic opportunity for the future teacher of fine arts, to explain that the correct description of the texture of materials in the content of theoretical information about the creation of a composition is one of the foundations for understanding pictorial and expressive appeal. and the logical relevance of the content of the composition.

Key words: Idea, fine arts, composition, attraction, component, image, scenery, tool, didactics, competence, tool, visual and expressive, artist, art education.

Kirish. Oliy bidy-pedagogik ta'limda o'qitiladigan kompozitsiya o'quv fanining dasturining tahlili natijalari kompozitsiya qonuniyatlarini o'qitish mazmunining asosiy komponentlari sifatida qo'yidagilarga alohida e'tibor qaratish lozimligini ko'rsatdi.

G'oya. Har qanday san'at asarini yaratishning ustuvor yo'nalishi, shubhasiz muayyan g'oyani ilgari surish, turli vositalar orqali obraz yaratishdan iborat. Obraz deganda faqat tasviriy san'at turlarida yaratilgan asarlar tushunilmasligi kerak. Obraz, ya'ni asar g'oyasi manzarada ham, natyurmortda ham, portretida ham, tasviriy san'atning boshqa tur va janrlarida ham rassom ijodining asosini tashkil etadi. Demak, oliy pedagogik ta'limda o'qitiladigan kompozitsiya fanining didaktik imkoniyatlari, avvalo, talabalarda asar mazmuniga muayyan g'oyani singdirish, boshqacha talqin qilganda, har qanday badiiy asarda muayyan g'oyani tasvirlash kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilishi lozim. Buning uchun tasviriy san'atning qonuniyatlarini, tasviriy-ifodaviy vositalarini o'z o'rnida qo'llash malakalarini shakllantirish va rivojlantirish talab etiladi. Bu borada taniqli rassomlarning turli janrlarda yaratilgan kompozitsiyalarining asar g'oyasini yakuniy variantini izlash jarayoniga oid faoliyatlari, jumladan muayyan kompozitsiya uchun yaratilgan qoramalar, etyudlar, kompozitsiya variantlari eskizlarini

kuzatish va tahlil qilish didaktik material sifatida muhim samara beradi. G'oya, ta'kidlab o'tkanimizdek, obrazlar orqaligina tadqin qilinadi. Buning uchun rassom shakl, rang, shartlilik va boshqa elementlardan foydalanishi mumkinligi bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarida kompozitsiyaga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning muhim shartlaridan biri sifatida kuzatish, badiiy-estetik idrok etish va baholash orqali o'zi shaxsiy mulohazalari asosli tarzda talqin qilish hamda shakllangan tasavvur, mulohazalarni tasviriy-ijodiy faoliyatga amaliy tatbiq etish kompozitsiyaga oid kompetensiyalarni belgilovchi muhim parametrlardan biri hisoblanadi. Demak, bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarida kompozitsiyaga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari tizimida ularning badiiy mushohada, tafakkur qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltirishgan o'quv mashqlari o'ziga xos ahamiyat kasb etadi[1].

Tadqiqot va natijalar. Kompozitsion markaz haqidagi tushunchalar. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarining kompozitsion faoliyatida mukammal kompozitsiya yaratishning muhim shartlaridan biri – asarning kompozitsion markazi haqidagi tushunchalari ilmiy asoslangan, tasviriy san'at qonuniyatlarining shartlilik va mantiqiylik prinsiplariga asoslanganligi haqidagi bilimlari va amaliy malakalari talab darajasida emasliklari ularning

kompozitsion faoliyatida qiyinchiliklarga duch kelishiga sabab bo'ladi. Bu omil bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilariga aynan shu yo'nalishda mashqlar tizimini taqdim etish jarayonning didaktik imkoniyatini sezilarli darajada oshiradi. Shunday omillar sirasiga kompozitsiya elementlarini variatsiyalash bilan bog'liq operatsiyalarni bajarishni kiritish o'rinni[2].

Kompozitsiya yaratishda alohida e'tibor qaratiladigan omillardan biri kompozitsiya detallarining fakturasini to'g'ri ifodalash, tasvirlash bilan bog'liq. Zero, har bir buyum, detal qanday materialdan tayyorlanganiga ko'ra faqat shu buyumgagina xos bo'lgan fakturaga ega bo'ladi: mato, taxta, chinni, metall, keramika, gips rozetka yoki boshqa natura har birining o'zigagina xos bo'lgan fakturasi bo'ladi[3].

Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarida kompozitsiyaga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari tizimida kontrast, ritm, perspektiva kabi tushunchalarga doir o'quv materiallarini berilishi badiiy ta'limni, xususan talabalarining kompozitsion mushohada bo'yicha nazariy bilim hamda amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi[4].

Kompozitsion markaz haqidagi tushunchalar. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, talabalarining kompozitsion faoliyatida mukammal kompozitsiya yaratishning muhim shartlaridan biri – asarning kompozitsion markazi haqidagi tushunchalari ilmiy asoslangan, tasviriy san'at qonuniyatlarining shartlilik va mantiqiylik printsiplariga asoslanganligi haqidagi bilimlari va amaliy malakalari talab darajasida emasligi ularning kompozitsion faoliyatida qiyinchiliklarga duch kelishiga sabab bo'ladi. Bu omil talabalarga aynan shu yo'nalishda mashqlar tizimini taqdim etish jarayonning didaktik imkoniyatini sezilarli darajada oshiradi. Shunday omillar sirasiga kompozitsiya elementlarini variatsiyalash bilan bog'liq operatsiyalarni bajarishni kiritish o'rinni[5].

Kompozitsiya elementlarini variatsiyalash, transformatsiyalash. Bu turdagi amaliy mashqlar mazmuniga ko'ra bir necha yo'nalishda bo'lishi mumkin[6].

Birinchi yo'nalish – chiziqlar variatsiyasi. Bu turdagi mashqlarda xarakteri (qalin, ingichka, to'liqsimon, aylanasimon, ovalsimon, uzuq-yuluq va h.k.), yo'nalishi (gorizontal, vertikal, diagonal va h.k.) jihatidan turlicha bo'lgan chiziqlardan foydalanish tavsiya etiladi. Bu turdagi mashqlar talabalarda kompozitsiyaga oid kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirishga qanday ta'sir o'tkazishi mumkin, degan savol tug'ilishi mumkin. Bir qarashda oddiydek tuyulishi mumkin bo'lgan bu turdagi mashqlar kompozitsiyaning turli elementlari – simmetriya va assimetriya, dinamika va statika, ritm, detallarning joylashuvi va katta-kichikligiga ko'ra muayyan yukka ega bo'lishi, bunda shartlilik qonuniyatini amal qilishi kabi nuanslardan to'g'ri foydalanishga o'rgatadi. Shu ma'noda yuqorida sanab o'tilgan detallar Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarida kompozitsiyaga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning didaktik imkoniyatlarining tarkibiy komponentlari sifatida qo'llanishi tavsiya etiladi[7].

Ikkinchi yo'nalish – shakllar variatsiyasi. Shakllarni o'zgartirish vositasida talabalarda kompozitsiyaning optimal yechimini topishga oid kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirishda bu operatsiyalar ham muhim didaktik vosita, imkoniyat sifatida qaralmog'i lozim. Zero, shakllar variatsiyasi ko'p jihatidan kompozitsiyaning mazmun jihatidan ta'sirchanligini ta'minlaydi.

Uchinchi yo'nalish-ranglar variatsiyasi, ya'ni shunday variatsiyalarni ranglar vositasida ham amalga oshirish mumkin (-ilova). Bunda ranglarning to'yinganlik parametri bo'yicha ko'rsatkichlari, kontrastlilik, shartlilik, kolorit kabi tushunchalarni o'zlashtirish talabalarining kompozitsiyaga oid kompetensiyalarini rivojlantiruvchi muhim didaktik

imkoniyat sifatida ahamiyatlidir. Bu borada ham taniqli rassomlarning kompozitsiyaning rangshunoslik yechimlarini belgilashdagi yondashuvlariga oid materiallardan foydalanish yaxshi samara beradi.

Tahlil va natijalar. Kompozitsiyada muvozanat. Odatda, muvozanat deganda holatning, buyumning, shu jumladan qandaydir tasvirning barcha tomonlarining bir xilligi tushuniladi. Biroq, tasviriy san'atda asar kompozitsiyasini tuzishda amal qilinadigan muvozanat mexanik muvozanatdan farq qiladi. Bu farqlar kompozitsiyaning turli elementlarida kuzatiladi: rang kontrastida, uning yorqin yoki xiraligi, tasvir (kompozitsiya) elementining muhimlik jihatiga ko'ra joylashuvi, ularning asar (kompozitsiya) g'oyasiga ko'ra ahamiyati va h.k. Bundan xulosa kompozitsiya muvozanatida kartina tekisligida uning elementlarini bir xilda joylashuvi tushunilmasligi kerak. Talabalarda kuzatilgan shunga oid kamchiliklar Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarida kompozitsiyaga oid kompetensiyalarni shakllantirishda kompozitsion markaz haqidagi nazariy bilim va amaliy malakalarini shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan mashqlar tizimi bu boradagi ta'limiy jarayonning didaktik imkoniyatlarini oshirishning muhim omillaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Kompozitsiya elementlarini variatsiyalash operatsiyalari kompozitsiyaning boshqa xususiyatlari kabi uning mantiqiy markazini topishda ham muhim didaktik omil vazifasini o'taydi.

Kompozitsiya o'lchamlari. Kuzatuvlar natijalarining tahlillaridan ayon bo'ldiki, ayrim talabalarining kompozitsiyaga oid kompetensiyalari tizimida mazmun va o'lcham mutanosibligi borasida tushunchalar bilan bog'lik kamchiliklar uchraydi, ya'ni talabalar kompozitsiya uchun o'lcham turi (gorizontal yoki vertikal)ni noto'g'ri tanlash holatlari uchraydi. Shuning uchun ham o'ziga xos didaktik imkoniyat sifatida talabalarda asar kompozitsiyasining g'oyasi va mazmuniga ko'ra o'lcham tanlashi masalasi ularda kompozitsiyaga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning muhim didaktik omili sifatida diqqat markazida bo'lmog'i lozim.

Tasviriy san'atning oltin kesim qoidasi. Bu tushuncha kartina o'lchamlarini uning g'oyasi va mazmuniga ko'ra optimal o'lchamlarni tanlashni anglatadi. Tasviriy san'atda asrlar davomida mashhur rassomlar tomonidan qo'llanib kelingan hamda kartini o'lchamlarini belgilashda ko'p hollarda "oltin kesim" qoidasiga amal qilingan. Tasviriy san'at asarlari kompozitsiyasi uchun oltin kesim shaklioptimal o'lcham hisoblansa-da, kompozitsiyaning mazmuni va mohiyati, xususiyati va kompozitsiya tuzilishiga ko'ra uning o'lchamlari gorizontal yoki vertikal ustunlikda tanlanadi. Bu omil, ayniqsa manzara janridagi asarlar kompozitsiyasida yaqqol namoyon bo'ladi.

Kompozitsiyada dinamika. Yuzaki qaraganda dinamika tushunchasi tasviriy san'atga, jumladan uning ayrim tur va janrlarida yaratilayotgan kompozitsiyalarga aloqasi yo'qdek tuyuladi. Biroq tasviriy san'at asarlarining barcha namunalarda, shubhasiz, dinamika elementlari kuzatiladi. Dinamikaning qarama-qarshi elementi – statika mazmunida ham muayyan darajada dinamika elementlari bo'ladi. Talabalarga bu omillarni tushuntirishda misollar, namunalardan kengroq foydalanish ularda kompozitsiyaga oid tushunchalarni shakllantirish va rivojlantirishda keng qo'llaniladi. Masalan, uy-ro'zg'or buyumlaridan iborat natyurmortda choynakdan choyni piyolaga quyilayotganida kuzatiladigan harakat, dinamikani ong osti idrokda tasavvur etish lozim. Bu omil natyurmort kompozitsiyasida har bir elementni mantiqan to'g'ri joylashtirish uchun asos vazifasini o'taydi. Yoki manzara janridagi asarda uzoqdagi bulutlarning o'rni va shaklini o'zgarishi, daraxtlarning tebranishi, jilg'adagi suvning oqishi, yo'lakdagi yo'lovchi – bularning barchasi harakat, ya'ni dinamika bilan bog'liq.

Dinamika tasviriy san'at qompozitsiyalarida qanday ifodalanadi: tarixan mashhur rassomlar tomonidan qo'llanilgan usullar mavjud. Biroq, bu yondashuv barcha kompozitsiyalar yechimi uchun klassik usul hisoblanmaydi. Shunday bo'lsa-da, odatda, tasvirdagi elementlar chap pastki nuqtadan o'ng yuqori nuqtaga yo'naltirilgan chiziqli dinamikani anglatadi. Tasviriy san'at kompozitsiyalarida bu element shartli ravishda qo'llanilib, diagonal bo'ylab joylashtirilgan elementlar, ko'zga tashlanadigan rang surtmalari har doim ham dinamikani anglatmaydi. Kompozitsiya yaratayotgan rassom arsenalida yuqorida natyurmort va manzara janridagi misolda keltirilgan ko'plab yondashuvlarni qo'llash imkoniyati mavjud. Bundan kelib chiqadiki, oliy badiiy-pedagogik ta'limda talabalarda kompozitsiyaga oid kompetentsiyalarni rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari tizimida asar dinamikasiga oid o'quv materiallarini taqdim etilishi kompozitsiyani o'qitish sifati va samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biridir.

Kompozitsiya yaratishda alohida e'tibor qaratiladigan omillardan biri kompozitsiya detallarining fakturasini to'g'ri ifodalash, tasvirlash bilan bog'liq. Zero, har bir buyum, detal qanday materialdan tayyorlanganiga ko'ra faqat shu buyumgagina xos bo'lgan fakturaga ega bo'ladi: mato, taxa,

chinni, metall, keramika, gips rozetka yoki boshqa natura har birining o'zigagina xos bo'lgan fakturasi bo'ladi. Talabaga kompozitsiya yaratish haqidagi nazariy ma'lumotlar mazmunida materiallarning fakturasini to'g'ri tasvirlash kompozitsiya mazmunini tasviriy-ifodaviy jozibasi, mantiqiy aloqadorligini anglash asoslaridan biri ekanligini tushuntirish didaktik imkoniyatining yana bir tarkibiy komponenti sifatida ahamiyatlidir.

Oliy badiiy-pedagogik ta'limda talabalarda kompozitsiyaga oid kompetentsiyalarni rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari tizimida kontrast, ritm, perspektiva kabi tushunchalarga doir o'quv materiallarini berilishi badiiy ta'limni, xususan talabalarining kompozitsion mushohada bo'yicha nazariy bilim hamda amaliy kompetentsiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar, asosan, nazariy mazmun kasb etgani bois, ustuvor tarzda talabalarda kompozitsiya bo'yicha bilimlarini shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan. Tom ma'nodagi didaktik imkoniyat faqat talabalarining kompozitsiya yaratishning turli variantlarini bajarishni nazarda tutuvchi amaliy faoliyat bilan bog'liq. Bu jarayonni kompleks mazmun kasb etishi esa jarayonning didaktik imkoniyatlarini oshiradi.

ADABIYOTLAR

1. Брагина Д.В. Развитие мышления у студентов художественно-графического факультета на занятиях композицией (на материале натюрморта): Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – М.: Про Софт, 2005.
2. Ветрова И.Б. Неформальная композиция: от образа к творчеству. – М.: Ижица, 2002. – 183 с.
3. Волков Н.Н. Композиция в живописи. – М.: «Искусство», 1977. – 320 с.
4. Гильманова Н.В. Композиция в изобразительном искусстве. – Ташкент: Истиклол нури, 2014. – 288 с.
5. Голубева О.Л. Основы композиции. Учебное пособие. 2-е издание. – М.: «Искусство», 2004. – 120 с. ил.
6. Груздев В.В. Метод освоения некоторых понятий композиции: Преподавание спецдисциплин на художественно-графических факультетах пединститутов. – Курск: КПИ, 1978. – 168 с.
7. Дагладиян К.Т. Развитие образного мышления средствами декоративности при освоении дисциплины «Композиция» студентами художественно-графических факультетов. – Ростов-на Дону: 2010.

UDK:37.013

Malohat XIDIROVA,
Guliston davlat universiteti "Pedagogika" kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: xidirovamalohat2021@gmail.com

TKTI Yangiyer filiali dotsenti D.Samadova taqrizi asosida

ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ ВЗРОСЛЫХ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Аннотация

Цифровизация – мощный инструмент для решения основных проблем образования в 21 веке. Цифровизация превратила учебные и преподавательские пространства из традиционных методов обучения в классе или на лекциях в виртуальную электронную платформу. Благодаря цифровым технологиям каждый имеет право на базовое образование, включая взрослых. В данной статье говорится о цифровизации образования и особенностях образования взрослых. Цифровизация в образовании является правильным способом экономии ресурсов, времени и денег. На сегодняшний день концепция непрерывного образования актуальна и направлена на реализацию потенциала каждого человека независимо от возраста. Взрослые редко имеют возможность учиться полный рабочий день. Поэтому работающим гражданам предлагается возможность вечернего, заочного, дистанционного обучения, а также обучение за границей. Современный специалист должен обладать способностью непрерывно учиться и приобретать новые знания, навыки и умения. Только это позволит вам идти со временем и считаться специалистом высокого уровня. Обучение и образование взрослых даёт людям возможность приобрести необходимые знания, навыки, достоинства и ценности для развития и реализации своих прав и стать хозяевами своей судьбы.

Ключевые слова: Цифровизация, взрослые, методика, технология, концепция, компьютер, электронные книги, образовательные программы, интернет, дистанционное обучение, семинар, вебинар.

FEATURES OF ADULT EDUCATION IN THE CONDITIONS OF DIGITIZATION

Annotation

Digitization is a power for solving the main problems in education in the 21st century. Digitization has transformed learning and teaching spaces from traditional methods of classroom or lecture teaching to a virtual electronic platform. With digital technology, everyone has the opportunity to basic education, including elders. This article talks about digitization of education and features of adult education. Digitization in education has proven to be the right way to save resources, time and money. Today, the concept of continuous education is relevant and is aimed at realizing the potential of every person, regardless of age. Adults rarely have the opportunity to study every time. Therefore, working citizens are offered the opportunity of evening, part-time, distance education, as well as study abroad. A modern specialist should have the ability to learn continuously and acquire new knowledge, skills and abilities. Only this will allow you to keep up with the times and be considered a high-level specialist. Adult learning and education provides people with the opportunity to acquire the necessary knowledge, skills, virtues and values to develop and realize their rights and become the owners of their own destinies.

Key words: Digitization, adults, technique, technology, concept, computer, e-books, educational programs, internet, distance education, seminar, webinar

RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA KATTALAR TA'LIMINING XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Raqamlashtirish 21-asrda ta'limdagi asosiy muammolarni hal qilishning kuchli vositasidir. Raqamlashtirish o'quv va o'qitish maydonlarini sinfda yoki ma'ruza o'qitishning an'anaviy usullaridan virtual elektron platformaga aylantirdi. Raqamli texnologiyalar yordamida har bir inson asosiy ta'lim, shu jumladan katta yoshlilar ham ta'lim olish huquqiga ega. Ushbu maqolada ta'limni raqamlashtirish va kattalar ta'limining xususiyatlari haqida so'z borgan. Ta'limda raqamlashtirish resurslarini, vaqtni, mablag'ni tejashning to'g'ri usuli ekanligini isbotladi. Bugungi kunda uzluksiz ta'lim konsepsiyasi dolzarb bo'lib, yoshidan qat'iy nazar har bir shaxsning salohiyatini ro'yobga chiqarishga qaratilgan. Kattalar kamdan-kam hollarda to'liq vaqtda o'qish imkoniyatiga ega. Shu bois ishlayotgan fuqarolarga kechki, sirtqi, masofaviy ta'lim, shuningdek, eksternatda o'qish imkoniyati taqdim etiladi. Zamonaviy mutaxassis doimiy va uzluksiz o'rganish, yangi bilim, ko'nikma va malakalarni egallash qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Faqat bu sizga zamon bilan hamnafas bo'lish, yuqori saviyali mutaxassis hisoblanish imkonini beradi. Kattalar o'qishi va ularga ta'lim berish odamlarga o'z haq-huquqlarini rivojlantirish va ro'yobga chiqarish hamda o'z taqdirlarining egalari bo'lishlari uchun zarur bilimlar, malakalarni egallash, fazilat va qadriyatlarini qaror toptirishga imkoniyat yaratadi.

Kalit so'zlar: Raqamlashtirish, kattalar, texnika, texnologiya, konsepsiya, kompyuter, elektron kitoblar, ta'lim dasturlari, internet, masofaviy ta'lim, seminar, vebinar

Kirish. Biz ta'lim sohasida ulkan g'oyalar paydo bo'layotgan va texnologiya jihatidan jadal rivojlanayotgan davrdamiz. Ta'limni raqamlashtirish deganda o'quvchilarni o'qitish uchun raqamli texnologiyalardan foydalanish tushuniladi. Kompyuter, onlayn universitetlar, elektron

kitoblar va ta'lim dasturlari yordamida test topshirish bugungi kunda ta'limni raqamlashtirishning bir nechta misolidir. Raqamlashtirish, shubhasiz, bizning ta'lim tizimimizni o'zgartirdi, ta'limda resurslarini tejashning to'g'ri usuli ekanligini isbotladi. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar

hayotning barcha sohalarida faol qo'llanilmoqda. Iqtisodiyot, bank, xizmat sektori shuningdek ta'lim jarayonini ham tez sur'atlarda rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Mamlakatda yashayotgan barcha fuqarolar, jumladan yosh bolalardan tortib nafaqadagilarning ham ongida raqamli texnologiyalar orqali jamiyatdagi barcha muammolarni hal qilish mumkin degan fikrni shakllantirmoqda [3].

Raqamli ta'lim talabalarga bilim olish uchun keng imkoniyatlar eshiklarni ochmoqda. Endi sizda internet aloqasi mavjud ekan, kurslarga deyarli hamma joyda kirishingiz mumkin. Bu nafaqat kunduzgi ta'lim balki, mahalliy lashtirilgan ta'lim formatida o'tkazib yuborilishi mumkin bo'lgan turli xil, ya'ni katta yoshli odamlar guruhlarini bir xil ta'lim maydoniga olib keladi.

Kattalar ta'limi nima?

"Kattalar ta'limi" atamasi mamlakatimiz va xorij ilmiy-uslubiy adabiyotlarida o'z o'rini topganiga qaramay, bizning nazarimizda mazkur tushuncha keng qamrovli, chuqur mulohaza yuritishga undaydigan tushunchalar sirasiga kiradi.

"Kattalar ta'limi" deganda biz katta yoshli insonning har tomonlama kamol topishini nazarda tutamiz. Katta yoshli insonning bilimi, malakasi, ko'nikmasini kengaytirish bilan bog'liq har qanday ish kattalar ta'limi hisoblanadi. Ushbu atama bilan bog'liq yana bir qiziq holat, - kimni katta yoshli deb atash mumkin? - degan mulohazaga chorlovchi fikr keladi. Ko'pincha, katta yoshdagilar deganda 30 dan oshganlardan boshlab va xatto nafaqadagilar ham nazarda tutiladi. Ammo o'rta ma'lumotga ega bo'lgan va mustaqil pul ishlab topishni boshlagan har qanday inson katta yoshli hisoblanadi [1].

Kattalar kamdan-kam hollarda to'liq vaqtda o'qish imkoniyatiga ega. Shu bois ishlayotgan fuqarolarga kechki, sirtqi, masofaviy ta'lim, shuningdek, eksternatda o'qish imkoniyati taqdim etiladi.

Kattalar jamiyat hayotining ijtimoiy, ishlab chiqarish, oilaviy-maishiy qatlamlaridagi o'quv faoliyatini amaliy ishtirok bilan birga yoki galma-gal olib boruvchi kishilar:

o'z qobiliyatlarini rivojlantiradilar,

bilimlari, ko'nikmalarini, shaxsiy fazilatlarini va ma'naviy qadriyatlarini boyitadilar,

yangi kasbni egallaydilar yoki malakalarini oshiradilar, yoki ularni jamiyat va shaxsiy ehtiyojlarini qondirish uchun yangi yo'nalishlarda qo'llaydilar.

So'nggi yarim asrda kattalar ta'limi umuman ta'lim sohasining rivojlanishida yetakchi rol o'ynayapti. Uni miqdor va sifat jihatdan rivojlantirish esa butun dunyoda zamonaviy ta'limning asosiy vazifasiga aylandi.

Miqdoriy munosabatda jahonning rivojlangan mamlakatlarida kattalar ta'limi katta yoshdagi aholining 20-80 % ni qamrab oladi. So'nggi yillarda kattalar ta'limi jamiyatning marginal ijtimoiy guruhi vakillari (ijtimoiy zaif qatlamlar: nafaqadagilar, ishsizlar, ayollar, nogironlar va b.)ning o'qishi uchun keng imkoniyatlar yaratayotgani sababli katta yoshda ta'lim oluvchilar soni ortib bormoqda.

Sifat darajasida kattalar ta'limi sohasida ta'limning asosiy kontseptsiyalari va turlari shakllanyapti, rivojlanyapti va amalga oshyapti. Bular uzluksiz, erkin, masofaviy, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va boshqalar. Kattalar ta'limida ta'limni tashkil etishning turli shakl va metodlari keng qo'llanyapti. Masalan, davom ettirilgan ta'lim, qayta tiklangan ta'lim, o'qitishning aralash kurslari, dam olish kunlari o'qish kurslari va sh.k.

Katta yoshdagi kishilarning turli ehtiyojlarini qondiruvchi fuqarolik, ekologik ta'lim kabi yangi mazmunli dasturlar yaratilyapti va muvaffaqiyatli amalga oshirilyapti.

Kattalar nima uchun o'qishadi?

Qiziqishni qondirish, savolga javob topish.

Yangi ko'nikmani hayotda qo'llashdan roxatlanish.

O'qishdan zavq olish.

Qiziqishlari umumiy bo'lgan insonlar bilan uchrashish.

O'qiganlik haqidagi hujjat.

Boshqa sabablar.

Kattalarni o'zlarning o'qishga bo'lgan qobiliyatlariga ishonchsizlik, qo'rquv bezovta qiladi, go'yoki o'qish jarayonida ularning savodsizligi, o'qiy olmasligi bilini qoladi. Kattalardagi o'qish bilan bog'liq bunday stress holatlar va kechinmalar turg'un va davomli motivatsiyaga qarshilik qiladi. Bizga ma'lumki pedagogikada katta yoshdagi kishilarni o'qitishni tashkil qilishda shaxsiy, fiziologik, psixologik, ijtimoiy va kasbiy xususiyatlarni o'rganish lozim.

Har bir ta'lim oluvchi axborotlarni o'zining psixofiziologik xususiyatlari va individual tavsiflariga bog'liq ravishda qat'iy individual qabul qiladi va egallaydi. Shuning uchun o'qish boshlanishidan avval katta yoshli odam tomonidan o'zining asosiy hayotiy funktsiyalarini bajarishining muvaffaqiyatligi bilan aniqlanadigan ta'lim oluvchining funktsional savodxonligini ochib olish muhimdir [2].

Moskva davlat universiteti sotsiologlarining ma'lumotlariga ko'ra, so'nggi 100 yil ichida zarur bilimlar hajmi 100 barobar, axborot uzatish tezligi esa 10 million marta oshgan. Hayot bir joyda turmaydi, shu sababli, zamonaviy inson uchun doimiy o'rganish - favqulodda ehtiyoj.

Aynan shuning uchun ham iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda qo'shimcha kasbiy ta'limga katta byudjet mablag'lari ajratiladi. Bundan tashqari, uning narxi oliy ta'lim uchun ajratilgan byudjet mablag'lari bilan taqqoslanadi. Bu aniq natijalarga olib keladi. Masalan, amerikalik ekspertlar bu kattalar uchun qo'shimcha ta'lim mamlakatdagi iqtisodiy o'sishning 40 foizini ta'minlaydi degan xulosaga kelishdi.

Raqamli texnologiyalar ko'plab tashkilotlarda o'qitish, kattalar ta'limi va inson resurslarini rivojlantirish uchun juda muhimdir. Texnologik vositachilik muhitlaridan tobora ko'proq foydalanish o'quv materiallariga moslashuvchan, hamma joyda va talab bo'yicha kirish imkonini beradi. Masalan, xodimlar o'quv boshqaruv tizimlarida, vebinarlarda o'z bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishlari mumkin.

Kattalar ta'limining asosiy xususiyati ta'lim oluvchining o'z o'rganish jarayonini tashkil etishdagi rolining to'xtovsiz oshib borishidan iborat.

Katta yoshli ta'lim oluvchi ta'lim jarayonini tashkil etish, amalga oshirish va baholashda faol hamda amaliy ishtirok etish uchun yetarli darajadagi o'z-o'zini anglash salohiyati, hayotiy tajriba, javobgarlik hissiga ega, u ta'lim maqsadini va orttirilgan bilim, ko'nikma, shaxsiy fazilat, ma'naviy qadriyatlarni amaliy qo'llash yo'llarini tushunadi. Shuningdek, u ta'lim jarayonida asosiy ahamiyatga ega bo'lgan mustaqil o'quv faoliyatini amalga oshirish imkoniyatiga ega.

Kattalar ta'limining asosiy xususiyati - katta yoshli ta'lim oluvchining o'z ta'lim jarayonidagi yetakchi roli, butun ta'lim sohasini rivojlantirishning asosiy g'oyasi - ta'lim oluvchini ta'lim tizimining qat'iy chegaralaridan ozod etish, uning o'z ta'lim jarayonidagi rolini oshirish g'oyasini belgilaydi va doim belgilab boradi.

Kattalar ta'limi insonning o'z ta'lim jarayonida eng yuqori darajadagi erkinlikka erishishiga, bilim, ko'nikma, malaka, shaxsiy fazilatlarini egallashiga yo'naltirilgan. Natijada inson o'z ta'lim jarayonini mustaqil tashkil etadi mustaqil ta'lim oluvchi insonga aylanadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, kattalar ta'limi umuman ma'lum bir kishining ta'lim ehtiyojlarini birinchi navbatda qondirishga yo'naltirilgan. Kattalar ta'limida ta'lim berish mohiyati, shakli va metodlarining turli-tumanligi, ta'limni tashkil etishning egiluvchan, nostandart shakllari ma'lum bir kishining har xil individual ta'lim ehtiyojlarini qondirishga imkon beradi.

Amerikalik olim Malkolm Noulz kattalarning o'rganishiga ta'sir qiluvchi beshta xususiyatni aniqladi:

O'zligini anglash. Voyaga yetgan o'quvchilar o'zlarining maqsadlari va qadriyatlariga haqida allaqachon tushunchaga ega bo'lishlari mumkin. Ularning printsiplari va e'tiqodlari bor va ular hayotdagi ustuvorliklarini bilishadi.

Tajribaga ega bo'lish. Kattalar, ehtimol, o'rganish vaqtida yetarli darajada hayotiy tajriba to'plashgan, bu o'rganishga yordam berishi va to'sqinlik qilishi mumkin.

O'rganish istagi. Kattalar o'rganishga tayyormi yoki yo'qmi, nima uchun kerak, o'rganish ularning maqsadlariga mos keladimi yoki yo'qmi, o'zlari qaror qiladilar.

Ilova yo'nalishi. Kattalar o'zlari oldida turgan dolzarb muammolarni hal qilish uchun o'rganadilar, agar ular olingan bilimlarni darhol qo'llay olsalar, o'rganish ular uchun yanada jozibador bo'ladi.

O'rganish uchun ichki motivatsiya. Inson qanchalik yetuk bo'lsa, uning ichki motivatsiyasi shunchalik ko'p bo'ladi. Voyaga yetgan o'quvchilar majburlash yoki bu zarur deb aytilgani uchun emas, balki o'rganish zarurligini o'zlari anglaganlari uchun o'rganadilar.

Kattalar ta'limining o'ziga xosligi o'qituvchidan boshqacha yondashuvni talab qiladi. O'qituvchi o'quvchilarning tajriba darajasini oldindan tushunish va talabning mavzu bo'yicha nimani bilmoqchi ekanligini aniqlash uchun ko'proq vaqt sarflashi kerak. Raqamli ta'lim bilan, agar talaba ma'lum bir sohada qiynalayotgan bo'lsa yoki ma'lum bir usul bilan kattaroq o'rganish potentsialiga ega bo'lsa, talaba va o'qituvchining shaxsiy yakkama-yakka muloqot qilishlari juda oddiy. Ta'lim oluvchilar qo'shimcha yordamga muhtoj bo'lsa, repetitorlarga tez va oson kirishlari mumkin.

Kattalar ta'limida raqamli texnologiya xizmatidan foydalanishning eng yaxshi usullarini o'rganishga vaqt va kuch bag'ishlaganimiz to'g'ri. Ammo, shuni unutmashimiz kerakki, kattalar ta'limi shaxsiy munosabatlar orqali amalga oshiriladi va eng yaxshi kattalar o'qituvchilari ularni

yaratishga, saqlab qolishga va ulardan kattalarni o'rganishda qo'llab-quvvatlash uchun foydalanishga qodir.

Raqamli ta'lim o'rganishni faqat raqamli vositalar orqali davom ettirish emas, balki kuchaytirishi kerak. Biz o'quvchilarning g'oyalari va tengdoshlari bilan faol aloqada bo'lishlari uchun texnologiyani integratsiyalash yo'llarini o'rganishimiz kerak, bunda ta'lim tajribasini oshirish, motivatsiyani oshirish va kattalar tomonidan qo'llaniladigan usullarga yaqinroq yoki takrorlovchi ta'lim tajribasini taqdim etish kerak. Ma'lumotlarga kirish va kattalar sinfidan tashqarida dunyoda bir-birlari bilan muloqot qilish [8].

Raqamlashtirishning kattalar ta'limi uchun qo'shimcha imtiyozlari

Ta'lim oluvchilar o'zlari uchun qulay vaqtida o'rganishlari mumkin

Deyarli har qanday joyda o'rganish imkoniyati mavjudligi

Mavzularni tanlash har qachongidan ham osonroq bo'lishi

Noqulay ob-havodan qat'iy nazar o'rganish davom etishi mumkin

Darsga borishga ketadigan vaqt va mablag' tejraladi

Raqamli ta'lim odatda sinfda o'rganishga qaraganda arzonroq

Xulosa. Biz texnologiya hamma sohani egallab borayotgan chegara bilmaydigan asrda yashar ekanmiz, ta'limning boshqa ishtirokchilari qatori katta yoshlilar ham bu jarayonning faol ishtirokchisi bo'lishlari kerak. Ushbu bosqichda ta'lim tizimi takomillashtirish maqsadida rivojlanmoqda, chunki ularning qiziqishi juda katta va ularni ilgari ishlab chiqilgan ta'lim tizimlari bilan ta'minlab bo'lmaydi. Chunki, katta yoshli talaba o'quv jarayonida yetakchi rolga ega yetuk shaxs bo'lib, u o'z oldiga aniq ta'lim maqsadlarini qo'yadi va mustaqillikka, o'zini o'zi amalga oshirishga, o'zini o'zi boshqarishga intiladi. Shunday qilib, biz ta'lim tizimimizda raqamlashtirishdan foydalanishga majburiy.

ADABIYOTLAR

1. Asqarova O.M., Abdullayeva M.A., Boltayeva M. "Andragogika" o'quv qo'llanma. Namangan 2014 yil
2. Nurumbekova Ya.A. "Kattalar ta'limining xususiyatlari". Guliston davlat universiteti Axborotnomasi, 2018. № 1. 51-bet
3. Nurumbekova Ya.A. Raqamli ta'limda bo'lajak o'qituvchilarning ma'naviy-axloqiy tayyorlash tizimini takomillashtirishning pedagogik-psixologik asoslari, monografiya.
4. Abdullayev A.X., Rahimov N.S., Xadayev M.O. "Katta yoshdagi aholini o'qitish markaziga: qadam-baqadam" Uslubiy qo'llanmasi, Toshkent, 2013 yil.
5. "Andragogika" Milan Benešyan, 2008 Grada Publishing a.s.
6. Fanny Pettersson. "Understanding digitalization and educational change in school by means of activity theory and the levels of learning concept" Education and Information Technologies, 30 June 2020
7. Bendik Bygstad. "From dual digitalization to digital learning space: Exploring the digital transformation of higher education" Computers & Education, Volume 182, June 2022, 104463
8. Devid Mallows. "Kattalar ta'limida raqamli vositalardan foydalanish" <https://epale.ec.europa.eu/en/blog/use-digital-tools-adult-education>

UDK:612. 796

Nurbek XOTAMOV,
TATU Samarqand filiali katta o'qituvchisi
Abror QIDIROV,
Sam DAQU Jismoniy madaniyat va sport kafedrasida katta o'qituvchisi

Professor, pedagogika fanlari doktori T.Usmonxo'jayev taqrizi asosida

SPORT SOHASIDAGI ISLOHOTLAR HAMDA BARKAMOL AVLOD TARBIYASIDA KURASH MILLIY SPORT TURINING AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqolada milliy qadriyatlarimizdan bo'lgan kurash, uning tarixi, barkamol avlodni tarbiyasida sportning xususan, kurash sportining o'rni va ahamiyati yoritilgan. Shu bilan birga yurtimiz hududidan ytishib chiqqan ko'plab mashhur kurashchilar haqida, yurtimizda amalga oshirilayotgan sport sohasidagi islohotlar haqida ma'lumotlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: kurash, qadriyat, sport tarixi, Turizm va sport vazirligi, "Umid nihollari", "Barkamol avlod", "Universiada", yoshlar

РЕФОРМЫ В ОБЛАСТИ СПОРТА И ЗНАЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ СПОРТИВНОЙ БОРЬБЫ В ВОСПИТАНИИ ЗРЕЛОГО ПОКОЛЕНИЯ

Аннотация

В статье борьба одна из наших национальных ценностей, ее история, роль и значение спорта, особенно спортивной борьбы, в воспитании зрелого поколения. При этом была проанализирована информация о многих известных борцах нашей страны, о реформах в области спорта, проводимых в нашей стране. Р

Ключевые слова: борьба, значение, история спорта, Министерство туризма и спорта, «Ростки надежды», «Баркамол авлод», «Универсиада», развитие молодежи.

REFORMS IN THE SPORTS FIELD AND THE IMPORTANCE OF THE NATIONAL SPORT OF WRESTLING IN THE EDUCATION OF A MATURE GENERATION

Annotation

The article tells about the struggle for our national values, its history, the role and significance of sport, especially wrestling, in the upbringing of a harmoniously developed generation. At the same time, information was analyzed about many famous wrestlers who grew up in our country, about the reforms carried out in our country in the field of sports.

Keywords: wrestling, values, history of sports, Ministry of Tourism and Sports, "Umid Nihollari", "Barkamol Avlod", "Universiada", youth development.

Kirish. Yosh kurashchilar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda milliy qadriyatlarimizdan hisoblangan Go'ro'g'lining jismoniy kuchliligi, uning jismoniy qobiliyatlari, fazilatlar, og'ir sharoitlarda sabr-bardosh bera olishi va bunga uning jismoniy tayyorgarligining yordam berishini so'zlab berish yashii ibrat bo'ladi. Bundan tashqari Respublikamiz hududida yashab ijod qilgan, pahlavonlikning eng yaxshi namunalarini namoyon qilgan Muhammad pahlavon va pahlavon Mahmudlarning jismoniy kuch-qudratlari, ularning jismoniy va axloqiy fazilatlar haqida ma'lumot berish maqsadga muvofiq deb bilamiz.

Butun jahon nigohiga tushib, dovrug' va shuhrat qozonayotgan, millionlarni o'ziga jalb etgan kurash ham jahonning yuksak ma'naviy qadriyatlaridan biri sifatida o'zining chuqur tarixiy ildizlariga egadir.

Tarixshunos, qadimshunos, elshunos va faylasuf olimlarning olib borgan tadqiqotlari, izlanishlari va arxeologik ilmiy tekshirishlar, kuzatishlari natijasida topilgan ashyoviy dalillar Kurashning yoshi kamida 2,5 – 3 ming yildan ziyodligini isbotlaydi. Surxon, Zarafshon vohalari hamda Farg'ona vodiysining bir qator qadimgi aholi manzilgohlarida aniqlangan noyob topilmalar, asoriatiqalari, qo'yalarga bitilgan tasviriy san'at namunalari ham bunga to'liq shohidlik beradi. Kurashimiz tarixini ilmiy isbotlab beradigan 6 ta topilma- ashyoviy dalil mavjud [1]. O'zbek kurashining tarixi 5 ming yil oldingi moziyga borib taqaladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'zbek xalqining kurashchi-polvonlarga bo'lgan hurmati juda katta, chunki ular o'zlarida jasurlilik, mardlik, chidamlilik, ahloqiy poklik, erksevarlikni mujassamlashtiradilar.

Kurash insonni kuchli, epchil, chidamli va irodali qilib tarbiyalash vositalaridan biri hisoblanadi. Shifokorlar nazorati ostida 12 yoshdan kurash bilan shugullanishga ruxsat etiladi. Kurash azaldan o'zbek turmush tarzining uzviy qismi bo'lganligini arxeologik topilmalar, tarixiy qo'lyozmalar tasdiqlaydi. Qadimgi Baqtriya (O'zbekiston janubi) hududidan topilgan jez davriga oid silindrsimon sopol idishda ikki polvon va ulardan biri ikkinchisini chalayotgani tasvirlangan. Shu davrga mansub boshqa arxeologik topilmada esa polvonlarning Kurash usullarini namoyish qilayotgani aks ettirilgan.

Bu noyob topilmalar miloddan 1,5 ming yil ilgari ham kurash ajdodlarimiz turmush tarzining bir qismi bo'lganidan dalolat beradi. Yunon yozuvchisi Klavdiy Elian (II-III asr) va boshqa tarixiy shaxslarning yozishicha, shu hududda umr kechirgan sak qabilasi qizlari o'zlariga kuyovni yigitlar bilan kurashib tanlaganlar. Keyinchalik qizlar kuyovni shart ko'yish yo'li bilan aniqlashgan va bu shartda kurash musobaqasi bo'lgan. Bunga o'zbek xalq qahramonlik dostoni — „Alpomish“dagi Barchin shartlarini misol qilib ko'rsatish mumkin. Ulardan biri ikki kurashuvchining biri o'z raqibining belbog'idan ushlab o'ziga tortadi, shu bilan birga o'z

raqibidan qutulishning chorasini qiladi. Bu ta'rif zamonaviy Kurash qoidalariga yaqindir.

Shuningdek, Mahmud Koshg'ariyning „Devonu lug'otit turk“, Alisher Navoiyning „Hamsa“, „Holoti Pahlavon Muhammad“, Zayniddin Vosifiyning „Badoye' ulvaqoye“, Husayn Voiz Koshifiyning „Futuvvatnomai sultoniy“, Zahiriddin Muhammad Boburning „Boburnoma“ asarida kurash haqida qimmatli ma'lumotlar bor. IX-XVI asrlarda kurash xalqo'rtasida keng ommalashgan. Shudavrd Pahlavon Mahmud, Sodiq polvon qabilar kurash dovru'g'ini oshirishgan. O'zbek xalqining an'anaviy sport turlaridan biri bo'lmish kurash uch yarim ming yillik tarixga ega. Kurash o'zbekcha so'z bo'lib, u qator qadimiy sharq adabiy manbalarida yakkamayakka olishuv va ijtimoiy ko'ngilochar sport turi sifatida tilga olingan.

Bundan ming yil muqaddam paydo bo'lgan afsonaviy Alpomish eposida kurash olis o'tmishda O'zbekiston zaminida ommaviy tus olgan eng sevimli va nufuzli sport turi bo'lganligi qayd etiladi.

Qadimda va o'rta asrlarda yashab ijod etgan qator faylasuf va tarixchilar o'z asarlarida kurashni alohida ehtirom ila tilga olganlar.

Tahlil. Sharqning buyuk mutafakkirlaridan biri bo'lmish Abu Ali Ibn Sino kurash bilan shug'ullanmoq jon va tan sog'ligini ta'minlashning eng yaxshi vositasidir, deya e'tirof etgan. Shunga qaramasdan hali-hanuz kurash aynan qachon va qacda paydo bo'lganligi xususida aniq ma'lumotlar mavjud emas. O'z navbatida bunday mavhumlik qator olimlar tomonidan kurashni qadimiy sport turlaridan biri sifatida e'tirof etilishi uchun to'siq bo'la olmadi.

Eramizning IX asrida kurash rivoji yangi bosqichga ko'tarildi. O'sha kezlarda zamonaviy O'zbekiston hududida istiqomat qiluvchi aholi an'anaviy bayramlar, to'yhashamlar va yirik jamoatchilik tadbirlari davomida kurashdan ko'ngil ochish va dam olish vositasi sifatida foydalanganlar. Keyinroq kurash ko'ngil ochish vositasidan mustaqil sport turi va jismoniy chiniqish usuliga aylandi. Eng kuchli kurashchilar xalq orasida ma'lumu-mashhur bo'lib, ular haqida afsonalar to'qila boshlandi. XII asrda yashab o'tgan Pahlavon Mahmud buning yaqqol namunasidir. Hali-hanuz uning qabri ziyoratchilarning sevimli maskani va muqaddas qadamjolaridan biri hisoblanadi.

XIV asrda insoniyat tarixida yorqin iz qoldirgan tengi yo'q sarkarda va davlat arbobi Amir Temur o'z askarlarini chiniqtirish va jismoniy tayyorgarligini oshirish maqsadida kurashdan foydalangan. Ma'lumki, Amir Temur armiyasi zamonasining eng qudratli va yengilmas qo'shini hisoblangan.

Vaqt o'tishi bilan kurash zamonaviy O'zbekiston hududida istiqomat qiluvchi aholining eng sevimli va ardoqli an'analardan biriga aylandi. Shu ma'noda kurash o'zbeklarning qon-qoniga singib ketgan, deb aytish mubolag'a bo'lmaydi. Ushbu sport turiga bo'lgan muhabbat otalardan bolalarga meros sifatida o'tib keladi. Bugungi kunga kelib birgina O'zbekistonda kurash bilan muntazam shug'ullanuvchilarning soni ikki millionga yetgan. Ushbu sport ishqibozlari va havaskorlarning soni esa behisobdir.

Taklif va muhokamar. 1980 yillarning boshida mashhur o'zbek kurashi ustasi, dyuzdochi va sambochi Komil Yusupov o'zbek kurashining boy merosini tadqiq etish ishlarini boshlab yubordi. Ushbu sport turining qayta tiklanishining faollaridan biri bo'lgan mazkur zotning asosiy maqsadi kurashning xalqaro me'yorlarga mos bo'lgan yangicha qoidalarini ishlab chiqishdan iborat bo'ldi. To'qsoninchi yillarning boshlariga kelib u ushbu sharaflil vazifani muvaffaqiyatli ado etib o'zbek kurashini xalqaro arenaga olib chiqishni o'z oldiga maqsad qildi. Avvaliga u o'zi ishlab chiqqan kurash qoidalarini jamoatchilik, mutaxassislar va ishqibozlar e'tiboriga havola etdi.

Yangi qoidalar o'zbek kurashining eng ardoqli an'analari va maxsus kiyim bosh, musobaqalarni o'tkazish joyi va bellashuvning davom etish muddati kabi xalqaro sport me'yorlarini o'zida mujassam etdi. Sport mutaxassislari Komil Yusupov tomonidan ishlab chiqilgan kurash qoidalari to'raligicha xalqaro sport talablariga javob berishini e'tirof etdilar. Kurash qoidalarining asosiy afzalliklaridan biri shundaki, ular yotgan holda bellashuvni davom ettirishiga yo'l qo'ymaydi. Sportchilardan birining tizzasi gilamga tegishi bilanoq hakam bellashuvni to'xtatadi va kurashchilar turgan holda musobaqani davom ettirishadi. Bu hol kurashni tez sur'atlarda olib borilishi va muxlislar uchun qiziqarli va maroqli bo'lishini ta'minlaydi. Bundan tashqari kurash qoidalari belbog'dan pastki qismni ushlovchi yoki og'riq qo'zg'atuvchi va bo'g'uvchi uslublarni ishlatishni ta'qiqalaydi. Shu tariqa kurash sportchilarga tan jarohati yetkazilishining oldi olingan eng xavfsiz sport turlaridan biriga aylandi. 1991 yilda O'zbekiston o'z mustaqilligini e'lon qilishi kurashga yangicha hayot baxsh etdi.

Respublika hukumati 70 yil totalitar tuzum davrida oyoq-osti qilingan o'zbek xalqining milliy qadriyatlarini va an'analari qayta tiklashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Milliy sport turi hisoblanmish kurashni qayta tiklash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilandi.

1992 yilda K.Yusupov O'zbekiston Respublikasi prezidenti qabulida bo'ldi. Bo'lib o'tgan suhbat chog'ida o'zbek kurashini nafaqat ona diyorimizda, balki chet ellarda ham rivojlantirish masalalari muhokama etildi. Kurashni haqiqiy xalqaro sport turiga aylantirish, keyinchalik esa olimpiada o'yinlari dasturiga kiritish eng asosiy maqsad bo'lib qolmoqda.

O'sha uchrashuvdan so'ng, K.Yusupov boshchiligidagi faollar guruhi o'zbek kurashini xalqaro miqyosda rivojlantirishga qaratilgan faoliyatni boshlab yubordilar.

Ular tomonidan O'zbekistonning turli hududlarida uyushtirilgan qator yirik musobaqalar muvaffaqiyati haqiqatdan ham barchani hayratga soldi.

Mamlakatning turli chekkalaridan kelgan minglab kurashchilar musobaqalarda ishtirok etish istagini bildirgan bo'lsa, millionlab kurash ishqibozlari ushbu jozibali musobaqalardan bahra olish ishtiyoqida respublika bo'ylab stadionlarni to'ldirdilar. Kurash faollarining sa'y-harakatlari O'zbekiston bilan chegaralanib qolmadi. Ular 1992 yildan boshlab Janubiy Koreya, Kanada, Yaponiya, Hindiston, AQSh, Monako va Rossiya o'tkazilgan qator nufuzli sport anjumanlarida o'zbek kurashini tanitishga qaratilgan tadbirlarga bosh qosh bo'ldilar.

Keyingi yillarda o'zbek milliy kurash federatsiyasi, xalqaro kurash assotsiatsiyasi, Turizm va sport vazirligi hamkorlikda o'zbek kurashini rivojlantirish bo'yicha bir qator tadbirlarni amalga oshirmoqda.

Mustaqillik yillarida Shaxrisabz, Buxoro, Termiz, Xiva shaharlarida an'anaviy tarzda o'tkazilib kelinayotgan xalqaro xotira turnirlari kurashni rivojlanishiga xizmat qildi. Shuningdek kurashni yanada rivojlantirish borasida quyidagi tadbirlar amalga oshirildi: Yosh kurashchidan intizomli, halol va rostgo'y bo'lishnigina emas balki, raqibi, sport hakamlarini xurmat qilishni talab etadi.

Xulosa. O'zbek kurashi bugun o'z dovru'g'ini olamga yoydi. O'zbek xalqini jahonga tanitdi. Bu milliy o'yinda qo'llanilayotgan bir qator atamalar dunyoning deyarli barcha burchagida yangramoqda.

Bularning barchasini zamirida mustaqillikdan keyin o'zimizning ota-bobolarimizdan bizgacha qolib, meros bo'lib kelayotgan milliy qadriyatlarimizni tiklanishi bugungi kunga kelib ancha jadallashgan deyishimiz mumkin.

Shuning bilan birga o'zbek millati, o'zbek tili va boshqa milliy an'alarimizni dunyodagi ko'plab davlatlar bilishi va tan olishiga olib kelmoqda.

Xalqaro sport harakatining ilg'or tajribalariga tayangan holda O'zbekistonda jismoniy madaniyat qadriyatlar

negizidagi ma'naviy – ma'rifiy madaniyat bilan sug'orilmoqda va o'z navbatida ular qadriyatlarimiz va ma'naviy – ma'rifiy jarayonlarda xizmat qilib kelmoqda.

REFERENCES

1. Yusupov K. Kurash halqaro qoidolari texnikasi va taktikasi. Toshkent 2005.
2. Шерматов F.К. (2021) Dynamics Of Physical Development Of Students
3. With One And Two Time Compulsory Lessons, World Economics & Finance Bulletin (WEFB) <https://www.scholarexpress.net/>
4. Мухамметов, А.М. (2022). Научно-методические основы нормирования нагрузок в физкультурно-спортивном здравоохранении. Евразийский научный вестник, 8, 194-197.
5. Мухаметов, А. М. (2022). Специальные знания педагога и их место в физическом воспитании детей. Ijtimoiy fanlarda innovatsiya onlayn ilmiy jurnali, 2(5), 1-4.
6. Ahmad, M. (2022). Health Orientation as An Important Principle of the System of Physical Education. Eurasian Scientific Herald, 6, 84-87.
7. Mukhammetov, A. M. (2022). Scientific and Methodical Basis of Normalization of Loads in Physical Education and Public Sports Health Care. Eurasian Scientific Herald, 8, 194-197.
8. Mukhametovich, M. A. (2022). Scientific and Methodical Basis of Management of Loads in Physical Education and Public Sports Health. Texas Journal of Multidisciplinary Studies, 6, 321-324.
9. Ахмад, М. (2022). Нормативная нагрузка в физкультурной и общественной спортивно - здоровительной деятельности. Emergent: Journal of Educational Discovery and Lifelong Learning (EJEDL), 3 (2), 45-49.
10. Мухаметов, А.М. (2022). Научно-методические основы организационно-физкультурно-массовой физкультурно-оздоровительной подготовки в высших учебных заведениях. Европейский журнал бизнес-стартапов и открытого общества, 2 (2), 14-17.
11. Usmonov M. T. Electronic Digital Signature. International Journal of Academic Pedagogical Research (IJAPR) ISSN: 2643-9123 Vol. 5 Issue 1, January - 2021, Pages: 3034.

UDK:930

Muminjon XUJAYEV,
*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Xalqaro munosabatlar va ijtimoiy fanlar kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: mumin_81@mail.ru*

O'zXIA dotsenti, s.f.d. F.Karimov taqrizi asosida

ASRLARNI OSHIB O'TGAN TAFAKKUR SOHIBI

Annotatsiya

Sharq mutafakkiri – Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy Sharq tafakkur olamining o'ziga xos yo'nalishini ochib berdi, insoniyat tarixi, taraqqiyoti va tanazzuliga oid mavjud g'oyalarga oydinlik kiritdi. Turli qarama-qarshi qarashlarni o'rganib, o'z qarashlarini o'zgartirib, boyitib bordi. Aniqrog'i, Xorazmiy inson evolyutsiyasini, xalqlarning rivojlanish bosqichlarini, tarixiy voqealarni, tabiat hodisalarini o'rganish maktabini yaratdi.

Kalit so'zlar: Falsafa, tafakkur, matematika, davr, tadqiqot, tarix.

A MASTER OF THOUGHT THAT SUPERVISED THE AGE

Annotation

The Eastern Thinker – Muhammad ibn Muso al-Xorazmi Revealed The Eastern World Of Thought's Specific Direction And Clarified The Existing Ideas Surrounding Humankind's History, Development, And Decline. He Studied Different Contradictory Views And Changed His Views By Enriching Them. More Precisely, Beruni Created A School Of Study Of The Universe, Human Evolution, The Stages Of The Development Of Peoples, Historical Events, Natural Phenomena.

Key words: Philosophy, mathematics, Thought, Essence, Period, Research, History.

МАСТЕР МЫСЛИ ПРЕВОСХОДИВШИЙ ВЕКА

Аннотация

Восточный мыслитель – Мухаммад ибн Мусо ал-Хоразми раскрыл специфическую направленность восточного мира мысли и проявил существующие представления об истории, развитии и упадке человечества. Он изучил различные противоречивые взгляды и изменил свои взгляды, обогащая их. Точнее, Беруни создал школу изучения Вселенной, эволюции человека, этапов развития народов, исторических событий, явлений природы.

Ключевые слова: Философия, мысль, сущность, период, исследование, история.

Kirish. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783-850) o'z davri, qolaversa, hozirgi davr fani uchun xam ulkan ahamiyatga molik kashfiyotlar qilgan allomadir.

Allomaning yoshlik chog'lari qanday o'tgani haqida ko'p ma'lumotlar saqlanib qolmagan. Lekin taqdirning baxtli yulduzlaridan biri uning tavalludiga homiylik qilgan, desak, mubolag'a bo'lmas. Chunki, u yashagan davr g'oyat murakkab edi.

O'tkir zehni, chuqur va qamrovli bilimi, teran tafakkuri bilan o'z davrida mashhur bo'lgan yosh olim podshohning o'g'li Ma'mun nazariga to'shadi. Shu hodisa uning taqdir yo'lini keskin o'zgartirib yuboradi. Shahzoda Ma'mun hamisha o'z atrofiga olimu donishmandlarni to'plashga harakat qilar edi. Shu boisdan Xorazmiy kabi allomaning saroy qoshida bo'lishi u uchun katta yutuq edi. Buyuk davlat qurish orzusidagi shahzoda va ezgu orzulari shahzodanikidan ham yuksakroq bo'lgan olimning do'stligi tarix uchun ajoyib "meva"lar berdi.

Otasi Xorun ar-Rashid vafotidan so'ng taxtga o'tirgan Ma'mun ozgina muddat Marvni xalifalik poytaxti deb e'lon qiladi. Bunga shahar va uning atrofining obodligi, boy-badavlatligi, mintaqa axolisinining madaniy darajasi aralar va otashparastlarga nisbatan ancha baland bo'lgani sabab edi.

Biroq hukmdorning Bag'doddan uzoqdaligi sabab saltanat hududida tez-tez isyonlar yuz bera boshlaydi. Qolaversa, muqaddas islom dinini ich-ichidan buzishni niyat qilgan ba'zi oqim namoyandalari Bag'dodda katta kuchga aylanib borayotgan edi. Shu siyosiy sabablar Ma'munni

poytaxtni yana Bag'dodga ko'chirishga majbur qiladi. Tabiiyki, yosh alloma ham uning ortidan Bag'dodga yo'l oladi. Shu yerda uning beqiyos ilmiy izlanishlari amalga oshadi.

Xorazmiy algebra fanining asoschisi hisoblanadi. «Algebra» so'zi esa uning «Aljabr va al-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob» nomli risolasidan olingan. Hind raqamlariga asoslangan «Arifmetika» risolasi hozirgi kunda biz foydalanadigan o'nlik hisoblash tizimi va shu tizimdagi amallarning butun dunyoda tarqalishiga sabab bo'ldi. Al-Xorazmiy nomi esa «algoritim» shaklida fanda abadiy qoldi. Uning jug'rofiyaga doir risolasi esa arab tilida unlab geografik asarlarning yaratilishiga zamin yaratgan. Xorazmiyning yulduzlar katalogi - «Zij»i Yevropada ham, Sharq mamlakatlarida ham astronomiya rivojiga muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Boshqird olimi Ahmad Zaki Validiy To'g'on o'zining Xorazmiy ilmiy merosiga oid tadqiqotlarida Qadimgi arab geograflari (Al-Battaniy, Al-Xorazmiy va Zuhra)ning ayniqsa Qadimgi dunyo chegara hududlari (rayonlar) bo'lgan (Afrika, Janubiy-Sharqiy va Shimoliy Osiyo) haqidagi asarlari ham ularning grekcha namunalariga bog'liq bo'lgan [1], degan xulosaga keladi.

Alloma yoshlik chog'larida o'qigan xuddi shu ilmlarga doir kitoblari Xorazmda bo'lgan. Ayni mana shu sabab tufayli ham hukmdor Ma'mun o'zi asos solgan ilm o'chog'i boshqaruvini aynan Movarounnahrlik olimlar

guruhiga ishonib topshirgan. Xususan, «Baytulhikma» qoshida faoliyat ko'rsatgan, 828 yilda Bag'dodning ash-Shammosiya mahallasida va Damashq yaqinidagi Kasiyun togida 831 yilda barpo etilgan ikkita yirik rasadxonaning biriga al-Xorazmiy, ikkinchisiga Farg'oni bosh bo'lib, ilmiy tadqiqot olib borishgan. Chunonchi, Xorazmiyning ash-Shammosiya mahallasidagi rasadxonani 831 yildan to vafotiga qadar boshqargani ilm ahliga yaxshi ma'lum. Aytmoqchimizki, vorisiylik tamoyiliga ko'ra, al-Xorazmiy o'zidan avval o'tgan turonzamin olimlari tafakkuri xazinasini shuurida jo qilgan, ajoyib ilmiy muhitda toblangan donishmand xalqning farzandi edi.

Tadqiqot metodologiyasi. Allomaning arifmetik risolasi qachon yozilgani noma'lum. Ammo u XII asrda Ispaniyada lotin tiliga tarjima qilingan. Tarjimaning XIV asrda ko'chirilgan yagona qo'lyozmasi Kembrij universitet kutubxonasida saqlanadi. Risola «Dik- sit Algorizmi», ya'ni «Al-Xorazmiy aytidi» iborasi bilan boshlanadi.

Bu asarda Xorazmiy hind raqamlari asosida o'nlik sanoq tizimida sonlar yozilishini bayon qilib beradi. U bunday yozilishdagi qulayliklar, ayniqsa, nol ishlatilishining ahamiyatini alohida ta'kidlaydi. Xorazmiy arifmetik amallarni bayon qilish, sonlarning martaba-darajasini e'tiborga olishni hamda nolni yozishni unutmastlikni uqtiradi. Aks holda, natija xato chiqadi degan xulosani beradi.

Tahlil va natijalar. Xorazmiyning «Arifmetika» risolasi hind raqamlariga asoslangan o'nlik sanoq tizimining Yevropada, qolaversa butun dunyoda tarqalishida buyuk ahamiyat kasb etdi. Yevropaga hind raqamlari arablar orqali o'tganligi bois hozir ham «arab raqamlari» deb ataladi. Hozirgi kungacha «algorizm» yoki «algoritim» deganda har qanday muntazam hisoblash jarayoni tushuniladigan bo'ldi.

Xorazmiyning algebraga oid risolasi uch qismdan iborat: 1) algebrak qism, buning oxirida kichik bir bo'lim - savdo muomalasi haqidagi bob keltiriladi; 2) geometrik qism, algebrak usul qo'llanib o'lchash haqida; 3) vasiyatlar haqidagi qism. Olim uni alohida nom bilan «Vasiyatlar kitobi» deb atagan. Muallif o'z risolasida hech qanday belgi keltirmaydi va mazmunni butunlay so'z bilan bayon etadi va shakllar keltiradi.

Ushbu kitob 37 bob, 116 jadvaldan iborat. Asarning avvalgi besh bobi xronologiyaga bag'ishlangan bo'lib, «tufon», «iskandar», «safar» va xristian yillaridagi sanalarni hijriy yillarga ko'chirish qoidalari keltiriladi. 6-bobda aylana - 12 burjga, burj - 30 darajaga, daraja - 60 daqiqaga, daqiqa - 60 soniyaga va hokazo mayda bo'laklarga bo'linishi bayon etiladi. 7-22-boblar Quyosh, Oy va besh sayyoraning harakatlari masalasi bag'ishlangan. Bu boblarda olim qadimgi va ilk o'rta asr hind astronomik ma'lumotlaridan, eron va yunon ma'lumotlaridan mohirona foydalangan holda Ptolemeyning geomarkaz sistemasiga asoslanib, sayyoralar harakatini bayon etgan. 23-bob trigonometriyaga bag'ishlangan, unda alloma «tekis» va «akslangan sinus» tushunchalarini kiritadi va bu funksiyalar jadvallarini keltiradi. 25-27- boblar matematik geografiyaga bag'ishlangan. Bu yerda geografik joylarning uzunlik va kengliklarini aniqlash qoidalari keltiriladi va bu koordinatlarning o'zgarishi quyoshning yillik, kecha-kunduzlik harakatida ekliptik, ekvatorial koordinatlarning o'zgarishi bilan bog'liqligi tushuntiriladi.

Xorazmiy «Zij»i xalifalikdagi dastlabki astronomik asarlardan edi. Asar yozilishi bilan olimlarning diqqatini o'ziga jalb etdi. Unga olimning zamondoshlaridan Farg'oni, al-Hoshimi va boshqalar yuksak baho berishgan. Abu Rayhon Beruniy bu «Zij»ni sharhlashga uchta asarini bag'ishlagan. Fan tarixida ispaniyalik arab astronomi Maslama al-Majritiy tomonidan 1007 yili ko'chirilgan nusxasi diqqatga sazovordir. Bu nusxani 1126 yili Adelyard Bat Ispaniyada lotinchaga tarjima qildi. Xorazmiy «Zij»i hozir mana shu

lotincha tarjimada mavjud. Shu tarjimaning to'rt qo'lyozma nusxasi asosida 1914 yili X.Zuter «Zij»ning lotincha tanqidiy matnini, shu matn asosida O.Neygubauer esa 1962 yili uning inglizcha tarjimasini nashr etgan. Mana shu ikki nashr asosida «Zij»ning to'la ruscha va qisman o'zbekcha tarjimalari nashrga tayyorlandi.

Xorazmiy o'z «Zij»ida boshlang'ich meridian sifatida, hind an'anasiga ko'ra, Arin (hozirgi Hindistondagi Ujayn) shahridan o'tgan meridianni tanlagan [2]. Yevropada XIII asrda Rojer Bekon va Buyuk Albert ham Arin meridiani g'oyasining tarafdorlari bo'lganlar. Arin g'oyasiga ko'ra Ayyalik Pyotr (Fransiyadan) 1410 yili o'zining «Yer tasviri» nomli asarini yozdi. Bu asarning 1487 yili chop etilgan bir nusxasidan Xristofor Kolumb foydalangan. Kolumbning o'ziga tegishli nusxa hoshiyasiga yozgan eslatmalariga ko'ra, Arin g'oyasi unda yerning noksimon ekanligi va yerning Aringa diametral qarama-qarshi tarafida Aringa o'xshash joy bo'lishi kerakligi haqida tasavvur hosil qilgan.

Olim qalamiga mansub 20 dan ortiq asarlarning faqat 10 tasi bizgacha yetib kelgan. Bular «Aljabr va al-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob» - algebrak asar, «Hind hisobi haqida kitob» yoki «Qo'shish va ayirish haqida kitob» - arifmetik asar, «Kitob surat ul-arz» - geografiyaga oid asar, «Zij», «Usturlab bilan ishlash haqida kitob», «Usturlab yordamida azimutni aniqlash haqida», «Kitob ar-ruxoma», «Kitob at-tarix», «Yahudiylarning taqvim va bayramlarini aniqlash haqida risola» asarlaridir. Bu asarlarning to'rttasi arab tilida, bittasi Farg'oni asari tarkibida, ikkitasi lotincha tarjimada saqlangan va qolgan uchta hali topilgan emas.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib, Xorazmiyning «Zij»i geografiya sohasidagi buyuk kashfiyotlarga ham aloqador bo'ldi.

Asar 1037 yili ko'chirilgan yagona arab nusxasida bizgacha yetib kelgan bo'lib, bu nusxa Strasburg universiteti kutubxonasida saqlanadi.

Kitobda shaharlar, tog'lar, dengizlar, orollar va daryolardagi 2402 ta geografik joyning koordinatlari keltiriladi. Shaharlar, daryolar, tog'lar, orollar va boshqa obyektlar iqlimlar bo'yicha taqsimlangan.

Xorazmiy geografiyani iqlimlar nazariyasiga to'la rioya etgan holda birinchi marta bayon qildi. U yerning ma'mur, ya'ni insonlar yashaydigan obod qismini yetti iqlimga ajratadi. U yunon olimi Ptolemeydan farqli o'laroq mintaqalar, mamlakatlar va ulardagi geografik joylarni emas, balki birinchi iqlimdan to yettinchi iqlimgacha joylashgan joylarni tavsif etadi.

Risolaning ikkinchi bobida iqlimlardagi tog'lar tavsiflanadi. Tog'larning boshi va oxirining koordinatlari keltiriladi. Alloma Yaqin va O'rta Sharqdagi hamda Kavkaz va Markaziy Osiyodagi tog'larni ham u yerdagi shaharlar kabi batafsil bayon qiladi.

Risolaning uchinchi bobida Xorazmiy dengizlarni, to'rtinchi bobida orollarning qirg'oqlari va ulardagi punktlarni, beshinchi bobda esa mamlakatlarni, oltinchi bobda daryolar va buloqlarni tavsiflaydi.

Ulug' bobimizning «Kitob surat ul-arz» asari ko'p olimlar tomonidan o'rganilgan. Lekin asar shu paytgacha birorta hozirgi zamon tiliga to'la-tukis tarjima qilinmagan edi. Olimning 1200 yillik yubileyi munosabati bilan 1983 yili bu asarning o'zbekcha tarjimasini Xorazmiyning «Tanlangan asarlari» tarkibida chop etildi.

Alloma asarlari dunyoning turli kutubxonalari saqlanadi. Turli g'arb va sharq tillariga tarjima qilingan. U o'z asarlari, ixtirolari bilan nafaqat o'z vatanini, balki arab xalifaligining ilmiy yutug'i, o'z davri madaniyatining yuksak natijalarini butun dunyo va barcha asrlarga mashhur etdi.

U yunon olimi Ptolemeydan farqli ularoq mintaqalar, mamlakatlar va ulardagi geografik joylarni emas, balki

birinchi iqlimdan to yettinchi iqlimgacha joylashgan joylarni tavsif etadi.

ADABIYOTLAR

1. Zeki Velidi Togan. Der Islam und die geographische Wissenschaft // Hettners Geographische Zeitschrift. Heidelberg. 1934. Heft 10. S.361-372. Islam and the Science of Geography // Islamic Culture. Hyderabad. 1934. October. P.611-627.
2. Prof. Zeki Velidi Togan. Zentralasiatische türkische Literaturen. II: Die islamische Zeit // Hadbuch der Orientalistik. Leiden-Koln. 1963. Abteilung 1. bd.5. Abschnitt 1. S.229-249.
3. Xojaev M. The Religious-Philosophical Legacy Of Ahmed Zeki Velidiy. The Light of Islam 2019 (4), 122.
4. MI Xujaev. Historical philosophy of Ahmed ZEKIVelidi. Scientific Bulletin of Namangan State University 1 (12), 126-132.
5. Xojaev M. The religious-philosophical legacy of Ahmed ZEKI Velidiy. The Light of Islam. 2019. p. 26.
6. Хужаев М. Bashkir turkish studies. epra International Journal of Research & Development Development Monthly Peer Reviewed & Indexed International Online Journal Volume: 5, Issue:8, August 2020.
7. Xujaev M. Mahmudkhuja Behbudiy As A Leader Of Jadid Reforms. The Light of Islam. 2020. 3стр. 39-47.
8. Муминжон Исохонович Хужаев. Некоторые особенности этических взглядов Ахмет-Заки Валидова. 2015. Credonew. 2-2. стр.3-3.
9. Хўжаев М.И.Аҳмад Заки Валидийнинг диний-фалсафий меросининг илдизлари. «Интернаука» 2018. Том.33. № 21(33). – С. 177-182.
10. Xujaev Muminjon Isoxonovich Ahmad Zeki Velidi's Research on the Translations of the Koran. Miasto Przyszłości Kielce 2022. P. 6-8.
11. Xujaev M. Middle Ages Movarounnahr Rulers In The Views Of Researchers. European Journal of innovation in nonformal education. 2. №16. P. 134-136.

UDK:37.014(575.1)

Zaynura HAMIDOVA,
Toshkent Oriental universiteti Ta'lim menejmenti magistranti
E-mail: hamidovazaynura@gmail.com

O'zMU dotsenti, f.f.n. S.Xudaynazarov taqrizi asosida

FOREIGN EXPERIENCE IN ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF THE ACTIVITIES OF DIRECTORS OF SECONDARY SCHOOLS

Abstract

In this article, the importance and results of implementation in our country as an experiment in accordance with the mentality of Uzbekistan are scientifically predicted by focusing on foreign criteria in assessing the effectiveness of reforms carried out in the educational system and the activities of the leadership personnel of educational institutions and analyzing the achievements of this Sopha in foreign countries. Practical suggestions and conclusions are given.

Key words: Educational institution, school director, efficiency, foreign experience, international criteria, foreign education system, general secondary education, method, state, educational control bodies.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДИРЕКТОРОВ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ

Аннотация

В данной статье научно прогнозируется значение и результаты проводимых реформ в системе образования и в нашей стране как эксперимента в соответствии с менталитетом Узбекистана, ориентируясь на зарубежные критерии оценки эффективности деятельности руководящих кадров образовательных учреждений, а также анализ достижений в этой сфере в зарубежных странах. Даны практические предложения и выводы.

Ключевые слова: Образовательное учреждение, директор школы, эффективность, зарубежный опыт, международный критерий, зарубежная система образования, общее среднее образование, метод, государство, органы контроля образования.

UMUMTA'LIM MAKTAB DIREKTORLARINING FAOLIYATI SAMARADORLIGINI BAHOLASHDA XORIJIY TAJRIBA

Annotatsiya

Ushbu maqolada ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar va ta'lim muassasalari rahbar kadrlarining faoliyati samaradorligini baholashda xorijiy mezonlarga e'tibor qaratish hamda xorijiy mamlakatlarda bu sohadagi yutuqlarni tahlil qilish orqali O'zbekiston mentalitetiga mos holda tajriba sifatida mamlakatimizda ham amalga oshirishning ahamiyati va natijalari ilmiy jihatdan prognoz qilingan. Amaliy taklif va xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim muassasasi, maktab direktori, samaradorlik, xorijiy tajriba, xalqaro mezon, xorij ta'lim tizimi, umumiy o'rta ta'lim, usul, davlat, ta'lim nazorat qilish organlari.

Kirish. Ta'lim tizimini takomillashtirish hozirgi kunda jamiyat taraqqiyotining eng muhim va dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Ta'limni rivojlantirishning zamonaviy va ni tashkil etishdagi ko'p sonli yondashuvlar muhim ahamiyatga ega. Ta'limni tubdan takomillashtirish buni kuning dolzarb muammolaridan hisoblanadi. Ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirishga, respublikamizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar, ijtimoiy va iqtisodiy sohadagi yangilanishlarda muassaslarning faol ishtirokni ta'minlash, shuningdek oliy ta'lim muassasalari rahbariyatining mamlakatni isloh qilish jarayonida faol ishtirok etish borasidagi mas'uliyatini oshirish, rahbar kadrlarda innovatsion kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirish bo'yicha tizimli ishlarni tashkil etishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Inson faoliyatining har qanday sohasidagi taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchlaridan biri bu to'plangan jahon tajribasini sintez qilishdir.

Ta'lim sohasidagi xalqaro qiyosiy tadqiqotlar sifat standartlari, eng yaxshi ta'lim tizimlari misollari bo'yicha samarali ta'lim olish imkoniyati tengligi haqida fikr beradigan samarali vositadir; ular shunga o'xshash muammolar qanday

hal qilinishini va yetakchi mamlakatlar ta'lim sohasidagi vazifalarni qanday shakllantirishini tushunishga yordam beradi. Bugungi kunda rivojlanayotgan umumta'lim muassasalarining rahbarlarining faoliyatini baholash orqali makatlarning samaradorlik ko'rsatkichlarini tahlil qilish rivojlanib bormoqda. Bir qator rivojlangan mamlakatlar o'zlarining ta'lim sifatini oshirish borasida yangicha yondashuvlar ishlab chiqishmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ta'lim boshqariladigan jarayon bo'lib, uning natijasi ilm saviyasi va tayyorlangan didaktika bog'liqdir. Hozirgi kunda nafaqat bizning mamlakatimizda balki butun dunyoda ta'limni rivojlantirishga va uning yuksalishiga katta e'tibor qaratilmoqda. Shundan kelib chiqqan holda bu mavzu doirasida ko'plab mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar o'zlarining ilmiy qarashlarini, fikrlarini bildirib o'tmoqdalar. Ta'lim jarayonida boshqaruv faoliyatini tashkil etish bo'yicha nazariy qarashlar Mumbay Universiteti professori S.Xedekar, rossiyalik tadqiqotchilar O.Xomeriki, V.S.Lazarev, V.I.Zvereva, P.I.Tretyakov, A.S.Krasikov, Vengriya Fanlar Akademiyasi doktori G.Kertesi, Vashington Universiteti ilmiy

xodimlari Bredley S.Portin, S.Feldmen va S. Klapplar asarlarida yoritilgan.

Turli tadqiqotchilar ta'lim muassasasining boshqaruv jarayonini turlicha izohlashadi. Masalan, C.Xedekar ta'lim muassasasida boshqaruv jarayoni – bu ta'lim maqsadlariga erishish maqsadida inson va moddiy resurslardan foydalangan holda ta'lim muassasasi faoliyatini rejalashtirish, tashkil etish, boshqarish va nazorat etish jarayonidir, deb ta'kidlagan. Boshqacha aytganda, C.Xedekar ta'lim muassasasining boshqaruv jarayonini inson va mehnat resurslari hamda boshqaruv sikliga bog'liqligini nazarda tutgan. Ammo O.Xomeriki S.Xedekardan farqli o'laroq, ta'lim muassasalarining boshqaruv jarayonini boshqaruvga ta'sir etuvchi obyektlar, boshqaruv faoliyatining mazmuni hamda boshqaruv sikli bilan bog'liqligini e'tirof etadi va o'zining ta'limda boshqaruv jarayonini to'liq aks ettiruvchi quyidagi ko'p o'lchovli konseptual modelini ishlab chiqadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi yangi tendensiyalar va qarashlar shuni ko'rsatmoqdaki xalqlarining ma'naviy va axloqiy qadriyatlariga asoslangan barkamol rivojlangan va ijtimoiy mas'uliyatli shaxsni tarbiyalash, tarixiy va milliy madaniy an'analar, qisqa davrda "ta'lim" milliy loyihasi ishlab chiqish va tasdiqlash, shu jumladan quyidagi loyihalarni ilgari surishmoqda: "zamonaviy maktab", "har bir bolaning muvaffaqiyati", "bolali oilalarni qo'llab-quvvatlash", "Raqamli ta'lim muhiti", "kelajak o'qituvchisi", "yosh mutaxassislar", "hamma uchun yangi imkoniyatlar", "ijtimoiy faoliyat", "ta'lim eksperti" va "hamma uchun ijtimoiy liflar" kabi loyihalarni rivojlantirish orqali samaraga erishiladi.

Tahlil va natijalar. Rossiyada Milliy loyiha ta'lim tizimini rivojlantirishning 4 ta asosiy yo'nalishini amalga oshirishni o'z ichiga oldi:

- ta'lim mazmunini yangilash;
- zarur zamonaviy infratuzilmani yaratish;
- tegishli professional kadrlarni tayyorlash, ularni qayta tayyorlash va malakasini oshirish;
- ta'lim sohasini boshqarishning eng samarali mexanizmlarini yaratish[1].

Ushbu amalga oshirilayotgan loyihalarni asosiy qoidalari sifatida mintaqadagi ta'lim tashkilotlari rahbarlarining faoliyati samaradorligini adekvat baholashdan iborat. Ta'lim tashkilotlari rahbarlari faoliyati samaradorligini aniqlashda ular quyidagi vazifalarni qo'yishgan.

Ta'lim tashkilotlari rahbarlarining kasbiy tayyorgarligi va boshqaruv faoliyati sifati to'g'risida ongli boshqaruv qarorlarini qabul qilish va axborot asoslarini shakllantirish;

Eng yaxshi amaliyot va samarali boshqaruv modellarini tarqatish uchun yuqori samarali boshqaruv tashkilotlarini aniqlash;

Ta'lim tashkilotlarida boshqaruv muammolarini va ularni keyinchalik bartaraf etish uchun salbiy tendensiyalarni o'z vaqtida aniqlash, uslubiy yordam ko'rsatish. [2]. Mana shu milliy loyihalari natijasida Rossiya Federatsiyasi ta'limdan ilg'or yutuqlarga erishdi.

Amerikada davlat ta'lim tizimiga juda katta e'tibor qaratiladi. Udlarda 1969 yildan buyon maktab ta'limi natijalarini samaradorligini tahlil qilish ishlari amalga oshirilib kelinadi. Amerikada maktab rahbarlarining faoliyatini samaradorligini oshirishga bir necha yillardan buyon tadqiqot ishlari amalga oshirilib borilmoqda. Amerikada oliy ta'lim muassasalarida rahbar o'qituvchilarni tayyorlash o'qish bilan birgalikda olib boriladi. D.Jornem yetakchilik kompetentini muhimligini ta'kidlaydi. Yetakchilik, olimning so'zlariga ko'ra, konseptual ko'nikmalarga ega bo'lish, shaxslararo (shaxslararo ko'nikmalar) va texnik (texnik ko'nikmalar) ko'nikmalarga ega bo'lishidir. Konseptual ko'nikmalar menejerning qobiliyati sifatida tushuniladi. Tushunchalarni shakllantirish, xususan: ijodiy fikrlash, murakkab vaziyatlarni tahlil qilish qobiliyati, mantiqiy fikrlash, muammolarni hal

qilish qobiliyati. Shaxslararo ko'nikmalarga shaxslararo o'zaro ta'sir kiradi va o'qituvchilar tarkibida ham, boshqalar bilan ham shaxslararo muloqot qobiliyatlari qaror qabul qilish jarayonining ishtirokchilaridir. Amerikada rivojlanish maktablari (Professional Development Schools – PDS) tajribalaridan ko'proq foydalanishadi. Ular samaradorlikning asosiy sababi oliy ta'lim bilan hamkorlikda deb hisoblashadi[3].

Ta'lim o'rtasidagi yaqin munosabatlarni ta'minlaydigan umumiy ta'lim maktablari nazariya va amaliyot hamda maqsadlar yuqori sifatli kasbiy tayyorgarlikni ta'minlashdan iborat.

Bunday hamkorlikka Janubiy Karolina universitetining kasbiy rivojlanishi misol bo'lishi mumkin:

- o'quv dasturini ishlab chiqishda hamkorlik;
- bo'lajak o'qituvchilarni birgalikda o'qitish;
- maktablarda talabalar uchun imkoniyatni ta'minlash;
- maktablarda o'qituvchi sifatida ishlash;
- maktablar tomonidan binolar va uslubiy materiallar bilan ta'minlash. Bo'lajak o'qituvchilar uchun maktab madaniyatiga, shuningdek vaqtga qo'shilishlari kerak. Maktab o'qituvchilari o'quvchilarga yordam berishlari uchun;

maktab o'qituvchilarini universitetda o'qitishga jalb qilish amaliy mashg'ulotlarni olib boradigan o'qituvchi, mehmon o'qituvchi, hammualif (ichida bunday holda, o'quv kursi o'rta maktab o'qituvchisi tomonidan birgalikda olib boriladi);

rivojlanishda o'qituvchilarni tayyorlash dasturlariga o'qituvchilar va maktab ma'murlarini jalb qilish;

universitet professor-o'qituvchilarining ishtiroki. O'quvchilarning o'quv va ishlab chiqarish amaliyotini boshqarish orqali maktablar faoliyati, maktabda ma'lum kurslarni o'qitish, bilan birgalikda ishlash pedagogikani takomillashtirish uchun o'qituvchilar va maktab ma'muriyati birgalikda foylat olib borishi zarur.

Amerikalik A. Liberman, Ye. Saxl va M. Miles tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, o'qituvchilar yetakchiligining rivojlanishi quyidagi kompetentlarning o'rni muhim ekanini ta'kidlagan[4].

O'qituvchining boshqaruv vakolati, aloqalarni o'rnatish qobiliyati sifatida;

Tashkiliy diagnostikani amalga oshirish qobiliyati;

O'zgarishlarga moslashish qobiliyati resurslarni topish va ulardan foydalanish qobiliyati;

Amerika davlatining ham rahbar faoliyatini samaradorligini oshirishga o'zlarining yondashuvi ham bir necha yillardan buyon tadqiqotchilar tomonida o'rganilib borilmoqda. Ushbu rivojlanishning ayrim qismlari O'zbekiston ta'lim muassasalarida ham mavjuddir.

Germaniyada ta'lim markazlashmagan bo'lib uning faoliyati yagona ta'lim to'g'risidagi qonun bilan boshqariladi. Germaniyada maktab rahbarlariga ya'ni direktorlik faoliyatiga madaniyat va ta'lim vaziri tomonidan ko'p yillik pedagogik tajribaga ega, boshqaruv qobiliyatiga ega, maktab rahbari va o'z fanining o'qituvchisi vazifalarini birlashtirgan o'qituvchi direktor lavozimiga ega bo'lishi mumkin.

Uning ma'suliyatlari ham mavjud bo'lib ular quyidagilardir[5].

Maktabning o'quv vazifalarini amalga oshirish uchun shart-sharoitlarni ta'minlash

Pedagoglarning kasbiy saviyasini oshirish, hamkorlikni mustahkamlash, (o'qituvchi, ota-ona va o'quvchilar orasida)

Sinf rahbarlarini tayinlash

O'quvchilarni maktabga qabul qilish va bitirishini qat'iy nazorat qilish

Eksperimental ishlarni o'tkazish va rejalashtirish

Yosh va talaba yoshlarni maktab ritmiga moslashtirish bularning hammasi direktorning zimmasidagi vazifalarga kiradi.

Germaniyada maktab direktorlarining faoliyati uning yuqoridagi vazifalarini faollik bilan bajarishi hamda ta'limga olib kirgan innovatsiyasi bilan baholanadi.

Janubiy Koreyada ta'limni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, ta'lim ma'muriyati tizimli markazlashtirilgandir. Maktab direktorining qaror qabul qilish vakolati ham cheklangan. Garchi direktor har bir maktabning maqsadini, ta'lim va tizimini hal qilsa ham uning vakolatlari cheklangandir. Direktor maktabni rivojlantirish, munosib kadrlarni tanlash, moliyaviy boshqarish va viloyat ta'lim idoralarga mas'uldir. Ta'limni dasturini qabul qilish va direktor tayinlash milliy darajada aniqlanadi.

Har bir maktab ichida o'qituvchilar, ota-onalar va mahalliy tomonidan tashkil etilgan maktab kengashi jamiyat raqamlari maktabni boshqarishning umumiy jihatlari ko'rib chiqadi. Direktor, vise o'rta darajadagi nazoratchi bo'lgan direktor va bosh o'qituvchilar yetakchilikni o'z zimmalariga olishadi. Maktab darajasida asosiy yoki direktor o'rinbosari bo'lish uchun sertifikatni olish kerak, shunga qaramay, bosh o'qituvchi maktabni boshqarishda yordam berish uchun tayinlangan lavozimdir.

Koreyada maktabni boshqarishda direktor avvalo demokratiyani ta'minlashi kerak. O'qituvchilarga qaror chiqarishda maslahatchi hisoblanadi. Direktor maktabning yuzi sifatida, yeng yuqori maqomga ega o'qituvchi, yuqori shaxsdir[6].

Boshqarish tabiati maktabda o'qituvchilar va ota-onalar ishtirokida orqali boshqarish;

Byudjet ijrosi shaffofligi va samaradorligini oshirish;

O'qituvchilarni kasbiy mahoratini oshirishga qaratilgan ishlarni amalga oshirish va ularni faoliyatini baholab boradi;

Direktorlar o'quvchilarning baholashda shaffoflik va haqqoniylikka mas'uldirlar;

O'qitish tizimi faol rag'batlantirib boriladi;

Maktab direktorlari kamdan-kam hollarda kasbni tark etishadi, o'lim yoki kasallik kabi maxsus holatlar bundan mustasno, va 62 pensiya yoshiga qadar lavozimda qolishga moyil[7]. Koreyada maktab direktorlarining faoliyatini cheklanganligi va asosan hamkorlikda ta'limni amalga oshirishi maqsadgu muvofiq deb hisoblayman.

Koreya direktorlariga malaka oshirish vaqtida ularga o'tmishdagi muammolar e'tibor qaratadi. Ta'limdan boshqa sohalarida ishlaganlarga direktorlikka erishishda cheklovlar mavjud. Maktab direktorlari faoliyatidagi quyidagi muammolarni hal qilishlari zarur hisoblanadi. Ularning faoliyatini samaradorligini oshirishda ham aynan shu jihatlarga e'tibor qaratiladi.

O'qituvchilar orasida ziddiyatni bartaraf etish dekmokratiyani yaratish;

Moliyaviy sohada shaffoflikni ta'minlash va o'quvchilarning erishgan yutuqlari.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda maktab direktorlarining faoliyatini baholashda xorijiy davlatlarning ham tajribalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Albatta bunda bu tajribalarning o'zbek milliy mentalitetiga moslashtirib oliyub kirish maqsadga muvofiqdir.

Bugungi kunda faoliyat ko'rsatayotgan maktab direktorlarining faoliyatini samaradorligini oshirish uchun avvalo ularga alohida mahsus kurs ochgan holda xorijiy tajribalardan foydalanib dasrlar tashkil etish. Direktorlarda kereativ fikrlashni kuchaytirish, hoditmlar bilan hamkorlikni yanada mustahkallashga yo'nalitirish lozim.

Amerika qo'shma shtatlarining tajribasidan kelib chiqib bizni mamlakatda ham maktab direktori bilan oliy ta'lim o'qituvchilarini hamkorlikda darslarini tashkillashtirish va tajriba almashinish.

Talabalarning amaliyotini ham mas'ul hodimlar tomonidan nazoartga olish zarur. Maktablarda amaliyotchilarning ham tajribasini oshirish maqsadida maktablarda dars o'tishiga imkoniyat yaratish.

O'qituvchilar faoliyatida ham yuqori samaradorlikka erishgan pedagoglarning moliyaviy rahbatlantirishning Koreya davlati kabi shaffofligini nazoratga olish va ta'minlash.

ADABIYOTLAR

1. Дербишир Н. С. Управленческие стратегии директоров эффективных школ / Н. С. Дербишир, М. А. Пинская // Вопросы образования. – 2016. – № 3. – С. 110–129
2. Абдурахманов Г. С. Критерии и показатели эффективности правления Школой // Наука и школа. – 1988, 36.
3. University of South Carolina. Professional Development Schools [Electronic resource]. URL: <http://www.ed.sc.edu/pds/uscpds.htm> (дата обращения: 13.08.2014)
4. Lieberman A. Teacher leadership : Ideology and practice / A. Lieberman, E. Saxl, M. Miles // Building a Professional Culture in Schools / A. Lieberman (Ed.). N. Y.: Teachers College Press, 1988. P. 148–166
5. Писарева Л.И. Управление образованием в Германии: традиции и инновации. Проблемы современного образования №3 2012 г. С
6. Seo Jeong-hwa. (2006). "The Principal's Role and Leadership in the Innovation of School Education." Educational Development, No. 150.
7. Kim Seong-yeol (1999). "Restructuring the Administrative System of Private Schools." Research in Korean Educational Law, 157-176.

УДК: 796

Елена ЧЕРНИКОВА,

Узбекский государственный университет физической культуры и спорта, к.п.н., профессор

E-mail: sevelena82@mail.ru

На основании рецензии Альберта Насимовича Искандерова Заслуженный тренер Республики Узбекистан, СДЮШОР по СЕ, преподаватель кафедры сложно-технических видов спорта, специализации велоспорт

SPECIAL TRAINING OF HIGH-CLASS ATHLETES CYCLISTS FOR RESPONSIBLE COMPETITIONS OF THE SEASON

Abstract

The article analyzes the developed method of special training of highly qualified road cyclists, based on the use of a system of mesocycles of pre-competitive training, in which the formation of special physical fitness is carried out sequentially on the basis of the integral reproduction of the parameters of competitive exercises, which contributes to improving the sportsmanship of athletes and ensures their effectiveness in important competitions.

Key words: Highly qualified cyclists, physical training, mesocycle, training loads.

YUKORI TOIFALI SPORTCHI VELOPOYGACHILARNI MAVSUMNING MAS'ULIYATLI MUSOBAQALARIGA MAXSUS O'YG'ARISHI

Annotatsiya

Maqolada yuqori malakali yo'l velosipedchilarining maxsus tayyorgarligining ishlab chiqilgan usuli tahlil qilinadi, bunda musobaqadan oldingi tayyorgarlikning mezosikllari tizimidan foydalanishga asoslangan, bunda maxsus jismoniy tayyorgarlikni shakllantirish ketma-ketlik bilan yaxlit ko'paytirish asosida amalga oshiriladi. sportchilarning sport mahoratini oshirishga hissa qo'shadigan va muhim musobaqalarda ularning samaradorligini ta'minlaydigan musobaqa mashqlari parametrlari.

Kalit so'zlari: Yuqori malakali velosipedchilar, jismoniy tarbiya, mezosikl, o'quv yuklari.

СПЕЦИАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА СПОРТСМЕНОВ ВЕЛОСИПЕДИСТОВ ВЫСОКОГО КЛАССА К ОТВЕТСТВЕННЫМ СОРЕВНОВАНИЯМ СЕЗОНА

Аннотация

В статье проанализирован разработанный метод специальной подготовки велосипедистов-шоссейников высокой квалификации, основанный на использовании системы мезоциклов предсоревновательной подготовки, в которых формирование специальной физической подготовленности осуществляется последовательно на основе интегрального воспроизведения параметров соревновательных упражнений, что способствует повышению спортивного мастерства спортсменов и обеспечивает их результативность на ответственных соревнованиях.

Ключевые слова: Высококвалифицированные велосипедисты, физическая подготовка, мезоцикл, тренировочные нагрузки.

Введение. Основной целью подготовки спортсменов, является участие и результат на соревнованиях, и чем рациональнее построен тренировочный процесс, тем выше результат спортсменов на соревнованиях, максимально возможные спортивные результаты или победы на крупнейших спортивных соревнованиях. Система подготовки велосипедистов включает в себя, как одно из основных звеньев специальную подготовку к ответственным соревнованиям сезона. В мировом велоспорте идет тенденция интенсификации тренировок и увеличение объема в подготовительный период. Отечественная подготовка строиться на примере подготовки зарубежных стран, предложенная нами модель способствует повышению результата на основе разработанных парциальных объемов нагрузок. В поддержку спорта нашим руководством Республики ставится перед физкультурным движением нашей страны важные и объемные задачи развития массовости физической культуры и спорта, в том числе и велосипедного спорта, чему свидетельствуют Постановление Президента Республики Узбекистан от 5 ноября 2021 года № ПП-5181 «О комплексной подготовке спортсменов Узбекистана к XXXIII летним Олимпийским

и XXII Паралимпийским играм, проводимым в городе Париже (Франция) в 2024 году») [1].

Так, проблема дальнейшего поиска стратегического направления тренировочного процесса высококвалифицированных велосипедистов на этапе подготовки к ответственным соревнованиям не утратила своей актуальности.

Цель исследования: технология организации и проведения тренировки, высококвалифицированных велосипедистов - шоссейников на основе создания модельных характеристик тренировочной нагрузки.

Для достижения цели исследования решались следующие задачи:

1. По данным литературных источников изучить особенности содержания тренировочного процесса высококвалифицированных велосипедистов - шоссейников в годичном цикле.

2. Исследовать динамику и соотношение тренировочных нагрузок, а также их характер воздействия на организм спортсмена, в подготовке высококвалифицированных велосипедистов - шоссейников, на основе инструментальных методик силы

нажатия на педаль, [GPS](#)-навигационной техники и [умных](#) часов.

3. Разработать и экспериментально обосновать метод специальной подготовки велосипедистов - шоссейников.

- Анализ литературы по теме. Вследствие изучения литературных источников стран СНГ, так и отечественных, не дал полного ответа на вопрос совершенствования тренировочного процесса высококвалифицированных велосипедистов, соответственно подготовка велосипедистов к наиболее значимым соревнованиям.

Вопрос о подготовке велосипедистов к наиболее значимым соревнованиям, таких как Олимпийским играм, чемпионатам мира, Азиатским играм и другим престижным международным соревнованиям требует серьезного подхода к изучению тренировочного процесса велосипедистов (Ковылин М.М., 2012; Петер Янсен, 2006; Селуянов В.Н., 1995; Тимошенков В.В., 1994).

Дальнейшая интенсификация общих объемов нагрузок у велосипедистов-шоссейников высокой квалификации за счет интегральной подготовки, ставит задачу поиска и обоснования эффективных соотношений и сочетаний нагрузок различной преимущественной направленности, обеспечивающих оптимальное формирование специальной физической подготовленности. Проведенные в этом направлении исследования специалистов (Мартынов Г.М., 2000; Нарбаева Т.К., Черникова Е.Н., Каримов И.И., 2016; Потапов И.С., 2014; Фрил Д., 2011) в большей степени затрагивали общие вопросы подготовки велосипедистов-шоссейников высокой квалификации и не давали полного представления об организационно-структурных особенностях построения тренировочного процесса к главным соревнованиям.

Таким образом, в изученной специальной литературе нам не удалось обнаружить научно обоснованных рекомендаций по вопросам соотношения как общих, так и парциальных параметров тренировочной нагрузки по характеру воздействия на организм спортсмена, продолжительности мезоциклов, а также количественным характеристикам основных средств тренировки в процессе подготовки велосипедистов высокого класса.

Кроме того, в настоящий момент со всей остротой стоит вопрос о дальнейшем изучении и анализировании тренировочного процесса высококвалифицированных велосипедистов, для определения оптимального варианта планирования спортивной подготовки, который бы отвечал всем поставленным требованиям необходимым для повышения эффективности тренировочной и соревновательной деятельности велосипедистов высокой квалификации.

Все эти обстоятельства определили общую концепцию и основное направление исследования.

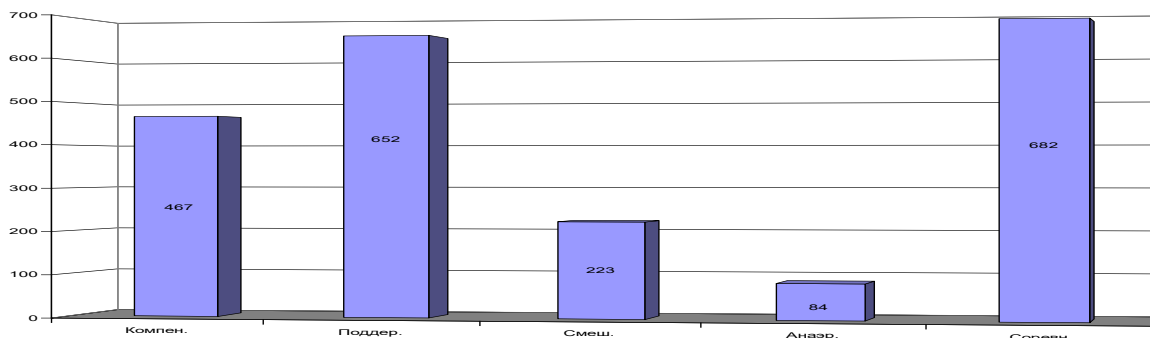

Диаграмма 1. Диаграмма распределения тренировочных и соревновательных нагрузок у велосипедистов-шоссейников высокой квалификации на этапе предсоревновательной подготовки 2021 – 2022 годов

Методология исследования. В нашем направлении исследования главным образом решался вопрос оптимизации тренировочного процесса на этапе предсоревновательной подготовки на философском, научном уровне.

Понятие методология – совокупность методов и мировоззренческих принципов применения к решению теоретических и практических задач [10].

Как известно методологические исследования носят многоуровневую основу. Так рассматривают философский, общенаучный и конкретно-научный уровни [5].

Для решения поставленных задач нами использовались следующие методы исследования: анализ научно-методической литературы; анализ тренировочной и соревновательной документации; педагогическое наблюдение; педагогическое тестирование; педагогический эксперимент; физиологические методы исследования: эффективность аэробной и анаэробной системы энергообеспечения, пульсометрия; методы математической статистики.

Для полноты исследования определена научная новизна: Разработаны модельные характеристики тренировочной нагрузки, необходимые для повышения эффективности подготовки велосипедистов-шоссейников на этапе предсоревновательной подготовки. Выявлены и обоснованы взаимосвязи и соотношения как общих, так и парциальных параметров тренировочной нагрузки по характерам воздействия на организм спортсмена (компенсаторные, поддерживающие, смешанные, анаэробные и соревновательные) с результативностью соревновательных нагрузок. Определены критерии для выбора параметров тренировочной нагрузки на важнейшем этапе годичного цикла высококвалифицированных велосипедистов-шоссейников.

Объект и предмет исследования - процесс специальной подготовки велосипедистов-шоссейников высокой квалификации к ответственным соревнованиям.

Разработанные принципиальные модельные характеристики планирования нагрузки для тренировочного процесса на протяжении предсоревновательной подготовки явилась основой тренировочного процесса велосипедистов-шоссейников, в котором реализован подход к формированию специальной физической подготовленности велосипедистов-шоссейников, за счет использования дифференцированного и интегрального воспроизведения параметров основного соревновательного упражнения, которые позволяют оптимизировать тренировочный процесс спортсменов с целью повышения результативности.

Анализ и результаты. Анализа материала по объему тренировочной нагрузки в соревновательных упражнениях членов сборной команды Узбекистана представлены на диаграмме 1.

Отмечено, что наблюдаемое во всех исследуемых группах соревновательных упражнений по мезо циклам в сравнении между 1 и 2; 1 и 3; 2 и 3 мезо циклами различия достоверны по t-критерию Стьюдента с достоверностью ($p > 0,05$). Таким образом, можно констатировать тот факт, что нагрузки по мезо циклам на предсоревновательном этапе подготовки велосипедистов - шоссейников высокого класса нагрузки в соревновательных упражнениях различны.

Таким образом, в ходе исследования тренировочного процесса ведущих велосипедистов -

шоссейников членов сборной команды Узбекистана нами было установлено примерное оптимальное распределение общей нагрузки по характерам тренировочной и соревновательной нагрузки.

Также нами анализировалось парциальное распределение объема тренировочной и соревновательной нагрузки на основе инструментальной методики «силы нажатия на педаль» и было использовано как принципиальные модельные характеристики планирования нагрузки для тренировочного процесса (диаграмма 2).

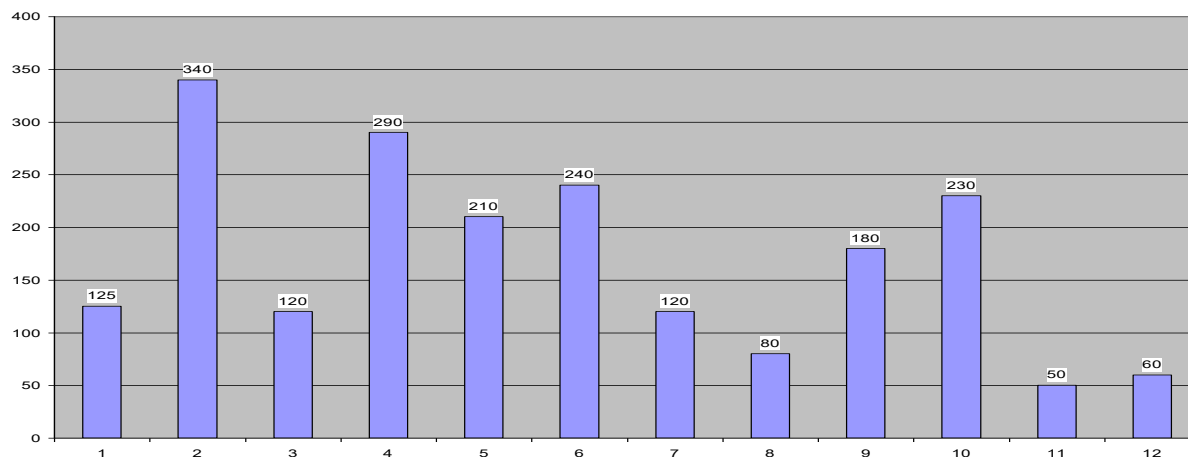

Диаграмма 2. Динамика объемов соревновательных упражнений у велосипедистов-шоссейников высокой квалификации на этапе предсоревновательной подготовки 2021 – 2022 годов

Выводы и предложения. Исходя из проведенного нами исследования вопроса актуальности проблемы тренировочного процесса высококвалифицированных велосипедистов, представляется возможным сделать следующие выводы:

В ходе исследования было установлено, что применение модельных величин парциальных объемов нагрузок повлияло на динамику результативности в тестовых нагрузках.

Велосипедисты в сезоне 2021-2022 года успешно выступали в главных соревнованиях; призовые места в индивидуальной гонке с общим и раздельным стартом на республиканских соревнованиях. В чемпионате Узбекистана первое и второе места в командной гонке и в парной гонке.

Выдвинуты предложения. При разработке моделей структуры соревновательной деятельности для рекордных спортивных результатов не приемлем подход, основанный на усреднении большого количества зарегистрированных данных. В том случае адекватными являются методы количественного прогнозирования структуры соревновательной деятельности, основана на экспертной оценке, позволяет задавать количественные ориентиры в подготовке гонщиков – темповиков высокой квалификации.

Эффективный рост силового потенциала спортсменов происходит при условии стабилизации общего объема специальной подготовленности в годичном цикле и одновременном увеличении объема силовой работы на шоссе и треке. При этом комплекс тренировочных программ силовой направленности в рамках годичного цикла подготовки характеризуется поэтапным увеличением доли интенсивных нагрузок в зоне смешанного аэробно – анаэробного энергообеспечения, чем обеспечивается достижение наивысшего уровня силовых возможностей к моменту участия спортсменов в основных стартах года.

Возможности индивидуализации процесса подготовки велосипедистов, определяются дифференцированной ориентацией тренировочного процесса в соответствии с их типовыми признаками. При этом эффективность тренировочного процесса на предварительном этапе предсоревновательной подготовки обеспечивается за счет внимания работе над повышением уровня отстающих двигательных качеств, а на заключительных этапах – совершенствование доминирующих сторон интегральной подготовки гонщиков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Постановление Президента Республики Узбекистан ПП-525 «О комплексных мерах по развитию велоспорта», 24 сентября 2021 г., ПП-5181 «О комплексной подготовке спортсменов Узбекистана к XXXIII летним Олимпийским и XXII Паралимпийским играм, проводимым в городе Париже (Франция) в 2024 году» от 5 ноября 2021 г. <http://Lex.uz>.
2. Ковылин М.М. Велосипедный спорт и системные основы оптимального управления: моногр. / М. М. Ковылин, А. А. Перельский. -М.; Смоленск : Смолгорттипография, 2012.- 190 с.
3. Мартынов Г.М. Способы педалирования, их эффективность и применение в подготовке велосипедистов : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Г. М. Мартынов. - Малаховка, 2000. - 169 с.
4. Нарбаева Т.К., Черникова Е.Н., Каримов И.И. VELOSIPED SPORTI, Ўқув кулланма, ЎзДЖТИ нашриёт-матбоа бўлими, Тошкент, 2016 йил. I қисм. – 291 б.

5. Никитушкин В.Г., Суслов Ф.П. Спорт высших достижений: теория и методика. Учебное пособие/ Никитушкин В.Г., Ф.П.Суслов. – М.: Спорт, 2018.- 320 с.
6. Петер Янсен ЧСС, лактат и тренировки на выносливости: Пер. с англ. – Мурманск: Тулома, 2006. – 160 с.
7. Потапов И.С. Планирование мезоциклов подготовки спринтера в шоссейных гонках / И.С. Потапов, А.С. Емельянова // Молодежь XXI века: потенциал, тенденции и перспективы: материалы Всерос. науч.-практ. конф., г. Екатеринбург, 19-20 ноября 2013 г. Екатеринбург: УрФУ, 2014 С 478-490.(0,81/0,41).
8. Селуянов В.Н. Биомеханические основы совершенствования эффективности техники педалирования : учеб. пособие для студентов и слушателей ФПК ГЦОЛИФК / В. Н. Селуянов, Б. А. Яковлев. - М. : ГЦОЛИФК, 1995.-17 с.
9. Тимошенко В.В. Тренажеры в велосипедном спорте. — Минск: Издатель Труш Л.Н., 1994. 125 с.
10. Черникова Е.Н. Совершенствование тренировочного процесса велосипедистов-шоссейников на этапе предсоревновательной подготовки// автореф. дисс. пед. наук// Т.: 2011 г., -30 с.
11. Фрил Д. Библия велосипедиста (сборник), 2011 г. //Манн, Иван и Фербер, Москва. 432 с.

УДК:159.937-053.(043.3)

Botirjon SHAMSIDDINOV,
Andijom davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: shamsiddinovbotir87@mail.ru
Ibroximjon MAXMUDJONOV,
Pedagogika psixologiya ta'lim yo'nalishi 302 guruh talabasi

P.f.n., dotsent. T.G.Suleymanova taqrizi asosida

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF PERSONAL FORMATION OF YOUNG PEOPLE IN SOCIAL RELATIONS

Annotation

In the article, the purpose of the article is to identify the socio-psychological factors that influence the formation of young people as individuals in social relations, and to analyze the specific aspects and the state of research of theories developed in the framework of philosophy, sociology and psychology aimed at the formation of young people as individuals in social relations.

Keywords: social attitude, personality, stimuli, social identification, interests, abilities, character and temperament.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ЛИЧНОСТНОГО ФОРМИРОВАНИЯ МОЛОДЕЖИ В СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация

В статье целью статьи является выявление социально-психологических факторов, влияющих на формирование молодежи как личности в социальных отношениях, и анализ конкретных аспектов и состояния изученности теорий, разработанных в рамках философия, социология и психология, направленные на формирование молодежи как личности в социальных отношениях.

Ключевые слова: социальная установка, личность, стимулы, социальная идентификация, интересы, способности, характер и темперамент.

YOSHLARNI IJTIMOYIY MUNOSABATLARDA SHAXS SIFATIDA SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya

Maqolada yoshlarni ijtimoiy munosabatlarda shaxs sifatida shakllanishining psixologik omillari ta'sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlashdan iborat ijtimoiy munosabatlarda shaxs sifatida shakllanishiga qaratilgan falsafa, sotsiologiya va psixologiya doirasida ishlab chiqilgan nazariyalarning o'ziga xos jihatlari va o'rganilganlik holatini tahlil qilish

Kalit so'zlar: ijtimoiy munosabat, shaxs, stumillar, ijtimoiy identifikatsiya, qiziqishlar, qobiliyatlar, xarakter va temperament.

Kirish. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida "Yangi ish o'rinlarini yaratish, uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish va sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish"[1] bo'limi, uzluksiz ta'lim tizimidagi o'quvchi shaxs shakllanishining psixologik tomonlarini tadqiq qilishni har qachongidan dolzarb muammo sifatida gavdalantirdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoev tomonidan Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 2017 yildagi 72-sessiyasida BMTning Yoshlar huquqlari to'g'risidagi xalqaro konventsiyasini qabul qilish tashabbusi ilgari surildi[2]. Markaziy Osiyo dunyodagi eng yosh mintaq bo'lib, aholisining o'rtacha yoshi 27,6 yoshni tashkil etadi. Mintaqa aholisining 50 foizga yaqini O'zbekiston Respublikasiga to'g'ri keladi. Mamlakat aholisining 18,9 mln. nafari yoki 54 foizini 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar va bolalar tashkil etadi. Yoshlarning 9,5 millioni erkak, 9,4 millioni esa ayol jinsiga mansub[3]. Bugungi kunda dunyoning aksariyat mamlakatlarida yoshlar bilan ishlashning yangicha modellarini yaratish hamda ularni amalga oshirishda innovatsion mexanizm va texnologiyalarni qo'llashga oid ko'plab amaliy ishlar qilinmoqda. Yoshlarning hayotda o'z o'rnini topishi masalalari shu bois ham dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Yoshlarni ijtimoiy munosabatlarda shaxs sifatida shakllanishida uning idroki va ongi ob'ektiv borliqni ijtimoiy amaliyot asosida aks ettirib borishi va bu munosabatlarda ijobiy kayfiyatning shakllantirilishi g'oyatda dolzarb masalalardan biridir.

Yoshlarni ijtimoiy munosabatlarda shaxs sifatida shakllanishi muammosiga ijtimoiy-psixologik yondashishning o'ziga xosligi shundaki, u turli guruhlarda turli shakllardagi munosabatlarning faol o'zlashtiruvchisi va yaratuvchisi hisoblanadi. Ya'ni, avvalo biror guruhning a'zosi hisoblangan o'smir yoki o'spirin xulq-atvori qanday qonuniyatlarga bo'ysunishi, muloqotlar tizimida olgan ta'sirlari, uni o'rab turgan ijtimoiy muhit, unga muntazam ravishda berilayotgan ta'limiy va tarbiyaviy ta'sirlar uning ijtimoiy voqelikka nisbatan turlicha munosabatlari shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Adabiyotlar tahlili. Yoshlarni ijtimoiy munosabatlarda shaxs sifatida shakllanishi muammosi hozirgi globallashuv taqozosi bilan ijtimoiy psixologiya fanida g'oyatda dolzarb psixologik muammo hisoblanadi. Bu muammo bilan O'zbekistonlik psixologlaridan E.G'.G'oziev, G'.B.Shoumarov, V.M.Karimova, N.S.Safoev, D.G'.Muhamedova, Z.T.Nishonova, B.R.Qodirov, R.S.Samarovlar o'z ilmiy tadqiqotlarida yoshlarning psixologik muammolarining turli jihatlari ochib berganlar.

Xorij olimlaridan I.Myuller (1826), E.Max (1865), G.Gelmьgolts (1867), E.Gering (1867), V.Vundt (1887), G.Myuller (1896) lar assotsiativ idrok nazariyasi asosida shaxsni voqelikni idrok qilishda ongning dastlabki elementlarini asos qilib o'rgandilar, M.Vertxaymer (1912,1922), V.Koller (1917,1929), K.Koffka (1935)lar shaxs tomonidan ijtimoiy voqelikni idrok qilinishini voqelikning tuzilishi va maqsadi bilan belgilanishini o'rganganlar, Z.Freyd (1923) shaxs ijtimoiy voqelikni idrok qilishini ijtimoiy me'yorlar va etikalariga rioya qilgan holda tadqiq qilgan, A.Adler (1927) ijtimoiy voqelikni tushuntirishda shaxsiyatni belgilovchi determinantlarga urg'u bergan holda o'rgangan[4], K.G.Yung (1931)analitikpsixologiyasida har bir arxetip tegishli ob'ekt yoki vaziyatga nisbatan ma'lum bir tuyg'u va fikrni ifoda etish tendentsiyasi bilan bog'liq o'rgangan, E.Erikson (1958) Ego-psixologiyasida" egoni avtonom shaxs tuzilishi sifatida ko'rib chiqdi, uning rivojlanishining asosiy yo'nalishi ijtimoiy voqelikka ijtimoiy moslashuv deb tadqiq qildi[5], E.Fromm (1941)ijtimoiy voqelikni yakka, izolyatsiya va begonalashish nuqtai nazaridan ko'rib chiqdi, K.Xorn (1939) Voqelikka munosabatni keltirib chiqaruvchi asosiy motiv-insonlarga muhabbat, kutilmagan xavf-xatardan va tashqi dunyodan himoyalaniishdir, G.Olport (1937)inson – bu ob'ektiv voqelik iborasi orqali ifodalanishi mumkin deb baholagan,

Yoshlarni ijtimoiy munosabatlarda shaxs sifatida shakllanishi haqida g'oyalarning rivojlanishida Immanuel Kant alohida o'rin tutdi. U voqelikning muhim hodisalarini "empirik voqelikka" va "barcha ob'ektlarning transsendental materiyasi" sifatida kategorik voqelikka ajratgan. Gegel, Immanuel Kant va Fixte asarlarida ijtimoiy munosabat alohida falsafiy kategoriya sifatida ajralib turmaydi. Biroq ularning asarlarida ijtimoiy munosabatni tahlil qilish uchun ulkan uslubiy imkoniyatlar mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi. E.Fromm (1941) shaxs shakllanishida sotsiologik, siyosiy, iqtisodiy, diniy va antropologik omillarning ahamiyatini ta'kidlab, gumanistik nazariyasini ilgari surdi. O'zining nazariyasi yakunida Fromm ijtimoiy munosabatdan yakka, izolyatsiya va begonalashish bizning zamonamizda insoniyatning ajralmas xususiyati ekanligini ta'kidladi Ijtimoiy voqelikka nisbatan erkinlik va xavfsizlik o'rtasidagi tavofut insoniyat hayotida misli ko'rilmagan qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Insonlar erkinlik va avtonomiya uchun kurashmoqdalar, ammo bu kurashning o'zi tabiat va jamiyatdan begonalashuv tuyg'usini keltirib chiqaradi. Odamlar o'z hayotlariga o'zlari ega bo'lmog'i, shu bilan birga tanlov qilish imkoniyati bo'lishi kerak. Biroq ular buning uchun boshqa odamlar bilan birlashishlari lozim. Ushbu mojaroning shiddati va hal qilish yo'llari Fromm fikricha, jamiyatning iqtisodiy va siyosiy tizimlariga bog'liq. Erkinlik – xavfsizlik dixotomiyasi, inson tabiatining universal va muqarrar haqiqati ekzistentsial ehtiyojlardan kelib chiqadi deb hisoblagan Fromm, insonning beshta asosiy ehtiyojlarini aniqladi.

K.Xorn (1939) shaxsning ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasiga ko'ra, ikkita ehtiyoj bolalik uchun xarakterlidir: qoniqish va xavfsizlikka ehtiyoj. Bolaning rivojlanishi uchun xavfsizlik muhim ahamiyatga ega. yoshlarni ijtimoiy munosabatlarda shaxs sifatida shakllanishini keltirib chiqaruvchi asosiy motiv-insonlarga muhabbat, kutilmagan xavf-xatardan va tashqi dunyodan himoyalaniishdir.

Tahlil va natijalar. E.To'ffler yoshlarni ijtimoiy munosabatlarda shaxs sifatida shakllanishining besh identifikatsion elementini farqlaydi:

1. "Buyumlar" – odam tomonidan yaratilgan sun'iy predmetlar yoki uning tabiiy fizik (moddiy) qurshovi, ularning psixologik ta'sirlari tadqiqi sifatida.

Uzluksizlik yoki parchalanganlik (diskretlik) hissini aks ettiradigan, odam buyumlarga nisbatan spetsifik

munosabatni namoyon qiladi. Buyumlarga bo'lgan munosabatimiz darajasi hayotimiz oqimini tezlashtiradi va asosiy kriterial qadriyatlarimizni aks ettiradi. Aynan buyumlarga bo'lgan munosabatimizda o'tmish va kelajak o'rtasidagi asosiy farqni ko'rish mumkin. E.To'ffler fikriga ko'ra, odamning buyumga bo'lgan munosabatiga shiddatlilik xos bo'lib kelajakda muvaqqatlikka asoslangan jamiyat shakllanadi. Kelajak bir martalik buyumlardan yoki qisqa muddat qo'llanilishga mo'ljallangan mahsulotlar tomonida, bu holat esa, o'z navbatida, insonga, uning idrok tuzilmasiga va olamni anglash uslublariga ta'sir ko'rsatmay qolmaydi. O'tmishda muazzamlik (o'zgarmaslik) ideal bo'lgan va insonning bor kuchi, tafakkuri va harakatlari yaratilgan ijod mahsuli asrlar osha saqlanishiga qaratilgan edi. Hozirda ham ko'plab odamlar yetishmovchilik (tanqisilik) tufayli vujudga kelgan psixologik holatdan chiqmagan bo'lib, xali ham buyumlarni yaxlit asrab-avaylashga urinishsada, "odam-buyum" munosabatlar o'rtacha davomiyligi qisqarayotgani qayd etilmogda.

2. "Joy" – xatti+harakat amalga oshayotgan muayyan joy yoki inson tajribasi yig'iladigan maydon.

Hozirgi kunda Masofa odam uchun asosiy to'siq vazifasini o'tamay qo'ydi, va odamning yashash maskani bilan bo'lgan munosabatlari o'ta nozik va muvaqqatlasha boshladi. Biroq psixologik jihatdan ahamiyatli tomoni istiqomatning geografik manzili tez-tez o'zgarishidan iborat. Bir marta istiqomat manzilini o'zgartirgan kimsa, bir joyda muqim yashagan odamdan Farqli o'laroq o'z manzilini tez-tez o'zgartirishga moyil bo'lar ekan. "Ko'chmanchi" odam tevarak-muhitga unchalar kuchli bog'liq bo'lmagani bois unga istiqomat makonini o'zgartirish unchalar qiyinchilik tug'dirmaydi. R.Klark tadqiqotlari, o'z uyidan olisda tahsil olgan odamlar, o'z uyiga bog'langan va oliy ma'lumotga ega bo'lmagan, jismoniy mehnat bilan shug'ullanuvchi kishilardan ancha keng doirada, o'z uyidan uzoqda, faoliyat ko'rsatishi mumkinligi to'g'risida fikr yuritish imkonini berdi.

Odamning istiqomat hududi bilan munosabatlari davomiyligining qisqaruvi uning buyumlar bilan bo'lgan munosabatlari davomiyligi qisqarishiga xos. Ikki vaziyatda ham odam shiddat bilan o'z rishtalarini uzishga majburligi, umr shiddati darajasini oshiradi va odam bu tezkorlikni o'zida his eta boshlaydi.

3. "Odamlar" – odam tajribasi bilan bog'liq "personaj"lar turkumi.

Muayyan muhitni anglash davomida o'zaro ta'sirga kirishayotgan odamlar aloqalarining chuqurligiga e'tibor qaratmoq lozim. Hozirgi kunda turfa, biroq qisqa muddatli aloqalarni afzal bilish moyilligi kuchaymogda. Aholi ko'p shaharlardagi ko'plab odamlar o'zaro aloqaga cheklangan doirada kirishishadi. Ongli yoki ongsiz holda munosabatlar funktsional (bajarayotgan vazifalariga qarab) printsip asosida qurilyapti. E.To'ffler, shu tariqa bir martalik buyumlarga monand – Modulli Inson – vujudga keladi deb hisoblaydi. Bunday odam yaxlit emas, modullardan (funktsiyalardan) iborat unikal(o'ziga xos) konfiguratsiya sifatida idrok etiladi. Bunday munosabatlar odamlar o'rtasidagi munosabatlar fragmentarligiga (uzuq-yuluqligiga) olib keladi va ehtimol odamlar o'rtasida begonalashuv vujudga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

Zamonaviy odam hayotida shaxslararo munosabatlarning o'rtacha davomiyligi tobora qisqarib bormogda. Umri davomida odamlarni o'zidan "o'tkazish" qobiliyatining oshishi nafaqat rishtalarni bog'lash, balki ularni uzish, nafaqat uyushish, balki parchalanish ko'nikmalari bilan bog'liq. Zamonaviy jamiyatda aynan shunday adaptiv imkoniyatlarga ega odamlar qadri tobora ortib bormogda.

4. "Tashkilot" – odamning jamiyatdagi tashkiliy tarmog'ida tutgan o'rni, joylashuvi. Odam tomondan amalga oshiriladigan har qanday harakat, nafaqat ma'lum geografik

lokusda ro'y beradi, balki maxsus, insoniy tashkilotlarning ko'z ilg'amas "geografik" lokusida joylashgan, muayyan bir tashkiliy lokusda ro'y beradi.

Inson qat'iy belgilangan joyni o'zi bilan to'ldiradi, tashkilot tarkibida qat'iy pozitsiyani egallaydi va tashkilot tuzilmasining o'zi bilan, nisbatan doimiy tashkiliy karkas bilan o'zaro ta'sirga kirishadi. Zamonaviy tashkilotlarda odamlar aksariyatda ma'lum bir qisqa muddatli maqsadlarni amalga oshirish uchungina yig'ilishini e'tibordan qochirmasligimiz lozim. Ba'zan bunday komandalar bir necha kungagina, yo'l-yo'lakay tashkil etilgan bo'lsada, ular ayrim hollarda bir necha yillar davomida birgalikda ishlashadi.

5. "G'oyalar" – axborot yoki g'oyalar konteksti. Har bir insonda reallik to'g'risidagi sub'ektiv tasavvuri sifatidagi "olam manzarasi" mavjud. Mazkur obrazlar ko'p jihatdan reallikka yaqinlashishi yoki noaniq, yangilish bo'lishi mumkin. Tafakkuriy model ang'lash jarayoni natijasi bo'lib ko'plab sub'ektiv omillarga (inson psixologik himoya mexanizmlarining ijtimoiy ustunovkalari va h) bog'liqligina bo'lib qolmay, kommunikatsiya vositalari va atrof'dagi odamlar tomonidan yetkazib berilayotgan axborot negizida va kamdan-kam hollarda shaxsiy kuzatuvlar asosida quriladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qiladigan bo'lsak, har bir odam idroki oniy ta'sirni passiv aks ettirish emas, ijtimoiy kontekst tomonidan belgilanadigan, yaxlit sifatini ang'lashga qaratilgan, ang'lashning jonli va ijodiy jarayonidir. SHuning uchun uni E.To'ffler tomonidan farqlangan voqelikning turli fragmentlari (parchalarini) "muhit" sifatida ilgari suriladigan, konkret ijtimoiy "muhitlar" doirasida tahlil qilish joiz.

Aynan o'sha besh xil munosabat – zamoniy istiqbol negizida – ijtimoiy tajriba to'qimasini shakllantiradi. Individdning ushbu komponentlarning har biriga bo'lgan o'ziga xos munosabati ijtimoiy ang'lash tomonidan bilvositalashgan inson tajribasi tuzilmasini ifodalaydi. E.To'ffler yondashuvning qadr-qimmatini shundaki, u nainki ijtimoiy reallik "muhi"

holatini farqladi va ko'zdan kechirdi, balki inson shaxsining ijtimoiy ang'lash va adaptatsiyalashuv jarayonlarini: o'tmish-bugun-kelajak uzviyligida tadqiq etish imkonini beradigan, muvaqqatlik kontseptsiyasini iste'molga kiritganida. Taraqqiy etayotgan munosabatlar tizimidagi faol tuzilma sifatida ilgari surilayotgan shaxs ikki tendentsiya egasiga aylanadi:

1. Tizimning umumiy tajribasi saqlanish, qayta tiklanish tendentsiyasi. Ayni vaziyatda, A.G.Asmolov fikriga ko'ra, shaxs, shaxs va tizimni uzviyli yaxlitlik sifatida ilgari suriladigan utilitar funktsional sifatarni namoyon qiladi;

2. Innovatsiyalar tizimida yangiliklar paydo bo'lishini ta'minlaydigan, "kengaytirilgan qayta ishlab chiqarish", o'zgarishlarga moyillik tendentsiyasi. Shaxsda shaxsni jamiyat tomonidan to'liq qamrab olinishi tufayli vujudga keladigan, o'ziga xos tizimli sifatlar namoyon bo'la boshlaydi.

Bizning fikrimizga ko'ra, ushbu tendentsiyalar insonning ijtimoiy voqelikka qaratilgan ijtimoiy ustunovkalarida (hozirligi) o'z ifodasini topadi.

Biz "ijtimoiy voqelikka qaratilgan ustunovka" terminini, odamning ijtimoiy ob'ektlar, ijtimoiy muhitga qaratilgan yo'nalishda harakatga hozirligiga urg'u qo'yish maqsadida iste'foda etyapmiz.

Yuqorida tahlil etilgan nazariy konstruktlar negizida "Yoshlarni ijtimoiy munosabatlarda shaxs sifatida shakllanishidagi konservatsiya va o'zgarishlarga qaratilgan ustunovkalarni aniqlash" anketasi ishlab chiqilgan.

Anketa E.To'fflerga binoan ijtimoiy voqelik muhitlariga xos 5 blokdan tashkil topgan. Birinchi blok insonni "buyumlar" ijtimoiy muhiti bilan o'zaro ta'sirini tavsif etadi: egalik, saqlash, ayriliq, o'zgarishlarga munosabat, muvaqqat foydalanishga munosabat; ikkinchi blok "odamlar" muhitiga muvofiq, uchinchi blok – "tashkilot" muhiti, to'rtinchi blok – "axborot" muhiti, beshinchisi – "maskan"ga xos.

ADABIYOTLAR

1. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plamlari. 2017.-(766)-son. B.36-37.
2. Mirziyoev Sh.M. Birlashgan millatlar tashkiloti bosh assambeliyasidagi nutqi. 19.09.2017 y
3. O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini 2025 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasi
4. G'oziev E.G'. Umumiy psixologiya. –T.: 2010. -544 b.;
5. Shoumarov G'.B. Oila psixologiyasi-Sharq.:2010.-283 b.;

УДК: 159.922.4

Otabek SHIRINOV,

Sirdaryo viloyati pedagoglari yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi psixologi
E-mail: shirinov@gmail.com

TKTI Yangiyer filiyali dotsenti D.Samadova taqrizi asosida

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF FORMING A VALUABLE ATTITUDE TO ETHNO-CULTURE IN STUDENTS MIND

Annotation

This article is dedicated to the psychological mechanisms of the formation of a valuable attitude to ethnoculture in students mind, and presents an analysis of the views of various scientists. The author discusses socio-psychological criteria of forming a valuable attitude to ethnoculture in students mind, cognitive, emotionally-volitional and practical-expressive features are covered in details.

Key words: Ethnoculture, ethno-psychological, ethnic unity, Islamic communication, criterion, indicator, emotional, individual, behavior patterns, values, symbols, traditions, customs, subject-object, cultural environment, physical, social space, moral space, attitude, ethnic process, ethnos, attitude, formation, determination, socio-psychological mechanism.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТНОГО ОТНОШЕНИЯ К ЭТНОКУЛЬТУРЕ В УЧЕНИИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

Данная статья посвящена психологическим механизмам формирования ценностного отношения к этнокультуре в сознании студентов и представляет собой анализ взглядов различных ученых. В статье рассматриваются социально-психологические критерии формирования ценностного отношения к этнокультуре в сознании студентов, подробно освещаются познавательные, эмоционально-волевые и практически-выразительные особенности.

Ключевые слова: Этнокультура, этнопсихология, этническая общность, исламская коммуникация, критерий, показатель, эмоциональный, индивидуальный, модели поведения, ценности, символы, традиции, обычаи, субъект-объект, культурная среда, физическое, социальное пространство, нравственное пространство, отношение, этнический процесс, этнос, отношение, формирование, детерминация, социально-психологический механизм.

TALABALARIDA ETNOMADANIYATGA QADRIYATLI MUNOSABATNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK MEKANIZMLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada talabalarida etnomadaniyatga qadriyatli munosabatni shakllantirishning psixologik mexanizmlarini yoritishga qaratilgan bo'lib, unda turli olimlarni qarashlari tahlili keltirilgan. Xamda muallif tomonidan talabalarda etnomadaniyatga qadriyatli munosabatni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik mezonlari: kognitiv, emotsional-irodaviy va amaliy - ifodali kabi xususiyatlari atroflicha yoritilgan.

Kalit so'zlar: Etnomadaniyat etnopsixologik, etnik birlik, islomiy muloqot, mezon, indikator, emotsional, individual, xulq-atvor namunalari, qadriyatli munosabatni, ramzlar, an'analar, odatlar, sub'ekt-ob'ekt, madaniy muhit, jismoniy, ijtimoiy makon, axloqiy makon, munosabat, etnik jarayon, etnos, munosabat, shakllangan, belgilash, ijtimoiy-psixologik mexanizm.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonida "jamiyatda millatlararo hamjihatlik va bag'rikenglikni ta'minlashga qaratilgan davlat siyosatini izchil amalga oshirish, do'stlik va ko'p millatli yagona oila tuyg'usi muhitini mustahkamlash, yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash" alohida vazifa sifatida belgilab qo'yilgan [1]. Bu vazifani bajarish uchun, dastavval etnomadaniyatga qadriyatli munosabatda bo'lishni shakllantirish lozim bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, nazariy-qiyosiy tahlil, anketa so'rovlari, me'yoriy-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish, kuzatuv, suhbat, sotsiometriya, suhbat, kuzatish, kontent-tahlil, metodlaridan, shuningdek, T.V.Ivanova «Proektiv racmlar» metodikasi; V.F.Petrenkoning «Cemantik differentsial» tecti; M.Kun va T.Makpartlendlarning «Men Kimman?» proektiv tecti; L.Ya.Gozman, M.V.Kroz, M.V.Latinckayalarning «Shaxcning

o'zini o'zi kamol toptirishni baholash» so'rovnomalari foydalanilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Etnopsixologiyani rivojlanish tarixini o'rganib kelayotgan V.A.Shkuratov yangi tarixiy psixologiyada etnoslararo munosabatlarni turli ko'rinishi mavjudligini, bunda ayrim etnoslar (superetnos tariqasida) orasida azaliy nizolar mavjudligini ko'rsatib. Uning asosida tarixiy xotira ifodalanib, yillar davomida uni ijobiylashtirish masalasi alohida o'rganilmayotganligini, konstruktiv mexanizmni belgilashda tarixiy omilni inobatga olish lozimligini yozadi [2]. O'zbekistonda turli millat vakillarini azaliy yaqin qo'shnichilik tarixan mavjud bo'lib, qo'shni deganda yashab ukelayotgan uyi, maskani va bog'i masofaviy ko'rsatkichda yaqin joylashganligi nazarda tutilsa, bunda o'zaro xayrxohlik asosida istiqomat qilish nazarda tutiladi. Islom dinida ham bu xususda alohida oyatlar ham mavjud bo'lib, ijtimoiy-madaniy aloqalar haqida so'z ketganda, qo'shnichilik aloqalariga yaxshi va yomon kunlarda birga bo'lish, ya'ni hissiy birlikka katta ahamiyat beriladi.

Qur'oni Karimning Niso surasida marhamat qiladi: "Ota-onaga, yaqin qarindoshga, etimlarga, miskinlarga, yaqin qo'shniga, yon qo'shniga, yondagi sohibga, yo'qsil yo'lchiga va qo'lingizda mulk bo'lganlarga yaxshilik qilinglar" (36-oyat) [3].

وَاغْبُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنْبِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, Islomiy muloqotda "araja" so'zi qo'llaniladi. Uning ma'nosi esa, arab tilidan olingan bo'lib ruhiy-ma'naviy yuksalish degan ma'noni ifodalaydi [3]. Ko'rinib turibdiki, teologik yoki diniy-psixologik jihatdan qadriyatli munosabat har qanday ko'rinishda individual rivojlanishni ta'minlash uchun ham xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Ta'lim tizimida yoshlarni etnomadaniyatga qadriyatli munosabatini shakllantirish asosida yaxshilik qilishga o'rgatishda ularning ijtimoiy-kommunikativ, bilish va badiiy-estetik jihatdan rivojlanishiga dunyoni idrok etishlariga, bilimlari majmuasiga, ijtimoiy va jismoniy makondagi o'rinlariga – turli etnoslarning qamrovida istiqomat qilishlariga e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Chunki qadriyatli munosabatni shakllantirishda psixologik omillar qatori ijtimoiy, pedagogik, iqtisodiy, geografik va tarixiy omillarning ham ta'sir darajasi kuzatilib, quyidagilarda namoyon bo'ladi:

a) atrofdagi boshqa millat va din vakillariga ijobiy munosabatda bo'lishda;

b) o'zining milliy va diniy tarixini bilib, ular bilan faxrlanishda;

v) boshqa millat va din vakillari bilan hamkorlikda faoliyat yuritishda;

g) tengqo'rlari qaysi millat va madaniyat vakili ekanligi haqidagi bilimlarida;

d) yashash hududi qaysi davlat bilan chegaradosh, qaysi din va millat vakillari istiqomat qilishga doir ma'lumotga ega ekanligida.

Qadriyatli munosabat, deydi B.G.Ananev fanlararo xarakterga ega bo'lgan masala sanalib, bevosita insonni o'rganuvchi falsafa, psixologiya, pedagogik, sotsiologiya kabi fanlar doirasida o'rganiladi va bu xususda ancha ma'lumotlar jamlangan [4]. Bizningcha, ilmiy ma'lumotlar dinamik mazmunga ega bo'lib, rivojlanish jarayonida vujudga kelgan muammolarni ilmiy o'rganish natijasi bo'yicha – ilmiy tadqiqotlarning xulosalari bo'yicha takomillashib boradi va qadriyatli munosabatda bo'lishni shakllantirish masalasi bundan xoli emas. V.A.Slastenin va G.I.Chijakova pedagogik faoliyatda qadriyatlar masalasini tizimli o'rganib, qadriyatli munosabat bu insonning shaxsiy va jamoaviy mlhiyatini ifodalovchi ichki pozitsiyasi sanalib, munosabat predmet va jarayonlarga nisbatan ifodalanishini ko'rsatib o'tgan [5]. Bunda "sub'ekt (S) va ob'ekt (O)" aloqadorligi darajasida sub'ektning ehtiyojining qondirilgan yoki qondirilmaganligi muhim emas, balki ob'ektning mohiyati insonning qiziqishlariga mos tushishi hamda maslagiga to'g'ri kelishi ahamiyatli sanaladi [6]. Qadriyatli munosabat o'z mohiyatiga ko'ra emotsional sanalib, shaxsning hissiy kechinmalarini ifodalab beradi. Individual darajada, sub'ektning o'ziga bo'lgan munosabatini ijobiylashtirishini ta'minlab, guruhii darajalarda, ya'ni o'zaro munosabatlarda tartibga soluvchi hisoblanadi. Garchi, G'arbda qadriyatlar to'rtta guruhga ajratilsada, ya'ni:

oliy ong sathidagi mangu g'oyalar;

moddiy va nomoddiy ob'ektlarning tavsifi;

insoniyat yaratgan va uning tashuvchisi sanalgan qadriyatlar;

harakat[7].

Ularning asosiy funktsiyasi o'z mohiyatini saqlab qoladi. Negaki, qadriyatlar insonni etuklikka etaklovi sanalib,

bunda agiografik yondashuv teologik nuqtai nazardan sara va ibratli sifatlar avliyolarda ifodalanganligini uqtiradi[8]. Agarda, qadriyatli munosabatlarni shakllantirish nuqtai nazari bo'yicha, ya'ni shakllantirish jihatidan yondashilsa. Bunda mezon, indikator va darajalarni belgilab olish lozim bo'ladi. Bizning uchun mezon, indikator va darajalarni psixologiyistik talqiniga e'tibor qaratamiz.

Mezon tushunchasi baholash yoki taqqoslash uchun o'lchov birligi, andaza degan ma'nolarni bildirib[9]. Qiyoslashda son va sifat ko'rsatkichlarga e'tibor qaratilib, shakl, rang, hajm hattoki mazmundorlikdagi o'xshash va tafovut ajratiladi. Qiyoslash jarayoni murkkab mantiqiy operatsiya sanalib, qiyoslaydigan va qiyoslab bo'lmaydigan ob'ektlar bo'lishi mumkin.

Indikator ([lot.](#) Indicator – ko'rsatkich, ifoda), bizning tadqiqotimizda bu etnomadaniyatni turli ko'rinishini mohiyatini anglab, unga nisbatan munosabatni ifodalash, qadrlay bilish hisoblanadi [9].

Daraja, tadrjijiy yoki nisbiy taraqqiyot, bizning tadqiqotimizda ta'lim muassasalari talabalarida enomadaniyatga qadriyatli munosabatni o'zlashtirishini ifodalash malakasini baholi ifodasi tarzida qo'llanilmoqda. Etnomadaniyat va uning namunalariga doir axborotlarni o'zlashtirib, bilim shakliga keltira oladigan shaxs, o'zining xulq strategiyasini belgilashda boshqa bir sub'ektning manfaatlarini ham inobatga olish ko'nikmasiga ega bo'ladi [10].

Ta'lim tizimida etnomadaniyatga qadriyatli munosabatni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmi tarzida mezonlarni belgilash lozim bo'ladi. Bunda kognitiv, emotsional-irodaviy va amaliy - ifodali kabi psixologik xususiyatlarni belgilash maqsadga muvofiq sanaladi.

Etnomadaniyatga qadriyatli munosabatni shakllanganligini belgilash, o'ziga xos ijtimoiy-psixologik mexanizmga ega bo'lib, bunda shakllanganlikni yuqori, o'rta va past darajasi psixologik ma'rifat ishlarini shakli hamda mazmunini takomillashtirish uchun amaliy ahamiyatga ega. Kognitiv mezon sifatida jamiyatda mavjud etnomadaniyat namunalarini qaysi etnosga taalluqligini ajrata olish uchun ma'lumotni etarli emasligi, ularni ajratish uchun bilimning mavjud emasligi o'z navbatida ijtimoiy bilish jarayonini takomillashtirish, inson – madaniyat tizimi munosabatlarda to'siqlar borligini ko'rsatadi. Ta'lim muassasasi psixologik rivojlanish jarayonini ta'minlash uchun muhim sanalgan oila, mahalla va ta'lim maskanlaridagi ijtimoiy-psixologik muhitni o'rganishi lozim bo'ladi. A.A.Osipovanning umumiy psixokorreksiya nomli asaridagi amaliy psixologning korreksion faoliyatini sohalarida mazkur masala o'z aksini topmaganligi [11], mavzuning ahamiyatdorlik darajasi amaliy mazmunga ham ega ekanligini ko'rsatadi. I.V.Kostakova shaxs psixologik korreksiyasini turli sathlar darajasida o'lib borish, bunda korreksiya predmetini aniqlash murakkab ekanligini ko'rsatib o'tgan bo'lsada, ammo qadriyatli munosabatni shakllantirish masalasiga to'xtalib o'tmagan [12]. Garchi, qadriyatli munosabatni shakllantirish shaxs psixokorreksiyasining predmeti sanalsada. Qadriyatli munosabatda bo'lishning zamirida shaxsning maqsad va me'yorlarini xulq namunasida ifodalanishi kuzatiladi. Qadriyat, sub'ektning turli motivatsiyasini shakllantiruvchi "maydoncha" sanalsada, vaziyatni tashqi bahosini ifoda etadi. Qadriyatli munosabatda bo'lish, ijtimoi mazmun kasb etgan darajada sub'ekt obekni idrok etib, unga nisbatan shaxsiy ma'noni ifodalaydi. Ana shu shaxsiy ma'no, sub'ekt va etnomadaniyat munosabatlari tizimida tartibga keltiruvchi, yoo'naltiruvchi va harakatga keltiruvchi kabi funktsiyalarni bajaradi. Qadriyatli munosabat, bu shaxsning sotsimumdagi gumanistik munosabatlar ko'rinishida faolligini ifodalab, ijtimoiy ma'qullangan xulq-atvor namunasini takomillashtiradi.

Etnomadaniyatga qadriyatli munosabatni shakllantirishda polietniklikni inobatga olib:

ijtimoiy-madaniy muhitda qaysi etnos vakillarini istiqomat qilishidan qat'iy nazar, jamiyatda mavjud milliy-psixologik xususiyatlar nizo sababiga aylanmasligi lozim. Buning uchun, ta'lim amaliyotida etnomadaniyatga qadritli munosabatda bo'lish ko'nikmasini shakllantirish;

millatlararo munosabatlarda umuminsoniy qadriyatlar dominant qilishi shart. Shundagina, etnoslar orasida ziddiyatlar vujudga kelmaydi. Buning uchun, jamiyatda har bir etnos o'z tarixi, madaniyati va qadriyatlarini asrab, uni e'zozlashi uchun davlat darajasida barcha shart-sharoitlar yaratilganki, ulardan ta'lim amaliyotida foydalanish tizimini ishlab chiqish;

jamiyatning madaniy va ma'naviy hayotida ijtimoiy ziddiyatlarni kelib chiqmasligini ta'minlash uchun, inson istiqomat qiladigan hududda qaysi etnomadaniyat vakillar yashashini va ularning madaniyatiga qadriyatli munosabatda bo'lish ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim.

Xulosa va takliflar. Ijtimoiy-psixologik jarayonlarni ta'minlashda etnopsixologik bilimlardan maqsadli foydalanib, har bir etnomadaniyat o'z tarixiga ega bo'lib, ijtimoiylik va biologik aloqadorlikni rivojlanishini e'tiborga olish maqsadga muvofiq. Shuning uchun "Men va mening qo'shnilarim", "Men va mening tegqurlarim" kabi mavzularda psixologik ma'rifat ishlarini olib borish, shaxsni o'rganishda uni intellektual kompetentligining kognitiv, madaniy (etnomadaniy) va ma'rifiy jihatlari yosh va demografik xususiyatlarini inobatga olgan holda o'rganish tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Millatlararo munosabatlar sohasida O'zbekiston Respublikasi davlat siyosati kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 15.11.2019 yildagi PF-5876-son.
2. Шкуратов В.А. Новая историческая психология / Монография. - Ростов-на-Дону: Изд-во Южного федерального университета, 2009. - 206 с.
3. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf «Ijtimoiy odoblar» kitobidan. - <https://islom.uz/maqolalar/89/1>
4. Ананев Б.Г. Человек как предмет познания. - М., 2000. - 232 с.
5. Слостенин В.А., Чижакова Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. - М.: Академия, 2003. - 348 с.
6. Wart Van M. The Sources of Ethical Decision Making for Individuals in Public // Public Administration. 1996. - V. 56. - N 6. - P. 525-533.
7. Слостенин В.А., Чижакова Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. - М.: Академия, 2003. - С.6.
8. Nazarov B.N. Islom agiografiyasi tizimida maqomotning o'rni va uning badiiy-uslubiy xususiyatlari. - Toshkent, 2007. - 220 b.
9. O'zbek tilining izohli lug'ati. Ikkinchi jild. - T.: O'zbekiston, 2020. - B. 578.
10. O'zbek tilining izohli lug'ati. Birinchi jild. - T.: O'zbekiston, 2020. - B. 556.
11. Осипова А. Обхая психокоррекция. - М.: Сфера, 2002. - С.4-15.
12. Костакова И.В. Психологическая коррекция личности. - Тольятти: ТГУ, 2016.

UDK:113:573

Ozodbek ERGASHEV,
Andijon mashinasozlik instituti doktoranti
E-mail: ozodbek.ergashev1980@gmail.com

Andijon davlat universiteti professori, f.f.d. L. Qurbonova taqrizi asosida

HARMONY OF SOCIO-PHILOSOPHICAL PRINCIPLES ABOUT MAN IN THE TEACHINGS OF THE EAST AND WEST

Abstract

This article analyzes the presence of specific aspects and different approaches to the vision of a person in Eastern and Western philosophical teachings. It also reflects the problem of man as a social being and the harmony of socio-philosophical principles relating to man in modern Eastern and Western philosophical teachings.

Key words: Man, teaching, being, existence, Avesta, anthropology, self-denial, philosophy of life.

ГАРМОНИЧНОСТЬ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ ПРИНЦИПОВ О ЧЕЛОВЕКЕ В УЧЕНИЯХ ВОСТОКА И ЗАПАДА

Аннотация

В данной статье проанализировано наличие специфических аспектов и различные подходы видение человека в восточных и западных философских учениях. Также отражена проблема человека как социального существа и гармоничность социально-философских принципов, относящихся к человеку, в современных восточных и западных философских учениях.

Ключевые слова: Человек, учение, бытие, существование, Авеста, антропология, самоотречение, философия жизни.

SHARQ VA G'ARB TA'LIMOTLARIDA INSONGA OID IJTIMOYIY FALSAFIY PRINTSIPLARNING UYG'UNLIGI

Annotatsiya

Mazkur maqolada sharq va g'arb falsafiy ta'limotlarida insonga oid qarashlarning o'ziga xos jihatlari, farqli turli xil yondoshuvlar mavjud ekanligi tahlil etildi. Shu bilan birga inson ijtimoiy mavjudotligi hamda zamonaviy sharq va g'arb falsafiy ta'limotlarida insonga oid ijtimoiy falsafiy printsiplarning uyg'unligi masalasi ham o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlar: Inson, ta'limot, vujud, mavjudlik, Avesto, antropologiya, tarki nafs, hayot falsafasi.

Kirish. Inson muammosi doimo falsafaning bosh mavzularidan biri bo'lib kelgan. Inson tabiati, uning dunyodagi o'rni va vazifasini anglab yetishga ko'plab mutafakkir va olimlar harakat qilganlar.

Inson va uning qobiliyati muammosi alohida o'rin egallaydi, chunki tabiiy ilmiy bilimning bu muammoni o'rganish imkoniyati ancha cheklangan. Falsafiy va ijtimoiy bilim ham insonni mukammal bilishni da'vo qila olmaydi. Demak, bunda kompleks yondashuvagina umid qilish mumkin. Bu yondashuv inson tabiatini ijtimoiy, ma'naviy va ruhiy tushunishning butun ratsionalistik an'anasi hamda ezoterik tafakkur imkoniyatlaridan foydalanish hisobiga insonni o'rganish chegaralarini ancha kengaytirish imkonini beradi.

Insonning ijtimoiy borlig'i bilan bog'liq bu serqirra muammo barcha davrlarda ayniqsa ijtimoiy falsafaning asosiy mavzularidan biri bo'lgan. Bu masala barcha falsafiy maktablar, olimlar va yo'nalishlar vakillarida, chunonchi, uning dastlabki umumiy asoslarini anglab yetmoqchi bo'lganlarda ham, yuz berayotgan voqea-hodisalarning xususiy jihatlari va rang-barangligini tushunishga harakat qilganlarda ham, katta qiziqish uyg'otgan. Inson ijtimoiy va tabiiy borlig'ining mohiyatini, xususan uning betakrorligini va inson hayotining o'ziga hosligini o'rganish, bugungi kunda ham inson falsafasining asl mazmun-mohiyatini ifodalovchi sifatlarini namoyon etadi. Bu muammolar bugun ham barcha avlod faylasuflarini qiziqtiradi.

Zero, inson shaxsining mustaqilligi va erkinligi masalasi ko'p jihatdan muammoli bo'lib qoldi. Inson borlig'ining bunday muammoliligi nafaqat uni ijtimoiy

biologik jarayon sifatida, balki ilohiy mohiyat egasi ekanligidan ham dalolat beradi. Boshqacha aytganda, inson bunyodkor va ayni vaqtda madaniyat mahsuli, shuningdek dunyoviy va diniy ma'naviyat manbai hamdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Dunyo faylasuflarini o'z tadqiqotlarida inson hayotining ma'nosi va mazmuni nima bilan belgilanadi, insonning dunyodagi o'rni qanday, inson dunyoni idrok eta oladimi, falsafa insonni qaysi jihatdan o'rganadi?, kabi savollarga javob izlaganlar. Bu muammolar haqida turli davrlarda yashagan mutafakkirlar turli xil fikrlar yuritganlar va ko'plab asarlar yozganlar. Jumladan: bunga Arastuning "Etikasi", Ibn Sinoning "at-Tadabaru monazil" (Davlatni boshqarish), Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilik", Ahmad Yassaviyning "Xikmat"lari, Amir Temurning "Temur tuzuklari", Erazm Rotterdamskiyning "Xristian jangchisi quroli", T.Gobbsning "Inson tabiati", B.Spinozaning "Ilohiy-siyosiy traktat" va "Aql kamoloti haqida traktat", A.Gel'vetsiyning "Inson haqida", I.Kantning "Osmon umuiy tarixi va nazariyasi", "Sof aqlni tanqidi", Gegelning "Ruh falsafasi", L.Feyerbaxning "Xristianlikning mohiyati" asarlari fikrimizga misol bo'la oladi. Bu asarlarning mualliflari o'z davrdagi ilm-fan asosida insonning boshqa mavjudotlardan tub farqlari, mohiyati, hayotining ma'nosi va mazmuni, bu yorug' olamdagi o'rni, o'limi va abadiyligi kabi muammolarni yoritganlar[1,6].

Inson muammosi bo'yicha rus faylasuflari I.Frolov, B.Grigor'yan, L.Bueva, R.Karpinskaya ijtimoiylashgan odam sxemasini rad etishga harakat qildilar. Ular insonga (J.Lokk kabi) jamiyatda kerakli so'zlarni yozuvchi toza taxta sifatida

qarash to'g'ri emasligini, individning tabiiy-biologik negizlariga ham jiddiy e'tibor berish zarurligini ta'kidlaydilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada mantiqiylik, tizimlilik, o'zaro aloqadorlik ilmiy tadqiqot tamoyillaridan kelib chiqqan holda qiyosiy tahlil kabi tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. SHarq falsafasida inson va uning paydo bo'lishi bilan bog'liq qarashlar Hindiston va Xitoyda paydo bo'lgan diniy – falsafiy qarashlarda shuningdek, xalqimizning islomgacha bo'lgan e'tiqodlari bilan bog'liq manba "Avesto"da o'z ifodasini topadi.

Sharq falsafasi merosidagi inson bilan bog'liq ilk demokratiya va qadriyatlar, zardushtiylilik ta'limotida amal qilgan. Ushbu ta'limot insonning yer yuzidagi hayotini yengillatishga, uni bahtiyor qilishga qaratilgan eng bahtiyor dindir[2,6].

"Avesto"da bayon qilingan bashoratlarda Odam Ato xaqidagi rivoyatlar o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ularda iyim nomi bilan, yerdagi birinchi odam va uning faoliyati yozilgan. U Oxuramazda irodasiga muvofiq hayvonlarni, va qushlarni parvarishlagan. Yer yuzida qizil shulali olovni ko'paytirgan va shu tarzda 300 yil yashagan. Oxuramazda unga oltin nayza va oltin qamchi hadya etgan. Yer odamlar yashashi uchun torlik qilib qolganda, Iyim nayzani yerga suqib uni kengaytirishni buyurgan. Oxuramazda Odam atoga muzlik davri yaqinlashayotganidan habar bergan. Iyim xudoning yordamida maxsus uy qurib, hamma hayvon va o'simliklarning eng yaxshi zoti va navidan bir juftidan saqlagan. U o'z ishidan g'ururlanib xudo ta'qiqqlagan ne'mat – yirik shohli hayvon go'shtidan tanovvul qilgan. Oqibatda u, xudoning qaxriga uchragan va abadiylikdan maxrum bo'lgan. Tabiat bilan inson o'rtasidagi bog'liqlik, insonni paydo bo'lishida o'simlik va hayvonot olamining hissasi katta ekanligi to'g'risidagi rivoyatlar ham "Avesto"da quyidagicha bayon qilinadi: Navro'z, bahor bayrami, katta shodiyona bilan kutib olingan. Dehqonchilikning boshlanishi yovuz kuchlarning ya'ni, devlarning chekinishiga sabab bo'lgan. Bahorning ilk kunlarida gullaydigan va meva tugadigan Xoma daraxtining mevasidan yegan ayol va kelinlar, albatta o'g'il farzand ko'rishlari, bunday farzandlar ona zaminga, vatanga muhabbat ruxi bilan dunyoga kelishi to'g'risidagi rivoyatlar, insonning tabiatning bir qismi ekanligi to'g'risidagi g'oyalar, ajdodlarimizning antropologik qarashlari o'ziga xosligidan dalolat beradi.

Sharq falsafasida, jonni o'lmasligi xaqidagi tasavvurlar qadimdan paydo bo'lgan bo'lib, qadimgi odamlar o'z tanalarining tuzilishi to'g'risida tushunchaga ega bo'lmay, hatto uyqu holati va tush ko'rishning sabablarini ham izohlay olmaganlar. SHundan so'ng, ibtidoiy odamlarda inson tanasini boshqaradigan qandaydir alohida kuch mavjud bo'lib, bu kuch inson o'lgandan keyin, tanadan chiqib ketadi degan tasavvurlar paydo bo'lgan[3,23]. Jon va ruxlarning mavjudligi to'g'risidagi ta'limotlar, SHarq xalqlarining barchasiga tegishli bo'lib, uni yaratuvchisi Xudo - oliy rux hisoblangan.

Ko'pchilik mutaxassislar, SHarq ta'limotlarida antropologik qarashlar o'q.- deya munosabat bildiradilar. "An al – Xaq" [4] (Men Xaqman) deya hitob qilgani uchun, vahshiyona o'linga xukm qilingan Mansur Xalloy, men Xudo bilan birgaman, u men bilan men esa u bilan uyg'unman, deya insonga munosabat bildirgan edi.

"An al- Xaqning ma'nosini bilmas nodon,
Dono kerak bu yo'llarda toki mardon,
SHoh Mansurning "An al-Xaq"i bejo emas,
Yo'lni topqon bizga o'hshab gumrox emas.

Bu naql "O'zini bilgan Xudoni ham biladi" [5] degan hadis bilan uyg'unidir.

Mansur Xalloy, - Xudoni tashqaridan izlamang, osmonlardan izlamang, u ichingizdadir, deb aytganida, Mavlono Jaloliddin Rumiy - "Ichingdagi ichingdadir" – deya,

hitob qilganida albatta, inson olamning markazi, borliqning gultoji ekanligi to'g'risidagi antropotsentristik g'oyalar nafaqat G'arb balki, SHarq mutafakkirlarining g'oyalarida ham amal qilganligini isbotlaydi.

Sharqning buyuk mutafakkirlaridan biri Forobiy, inson (insoniy vujud va boshqa vujudlar) ning paydo bo'lishi haqida gapirib "Zaruriy vujud va vujudi mumkin" deya uni 2 qismga bo'ladi. U insonni zaruriy vujudan paydo bo'lgan vujudi mumkin sifatida e'tirof etadi. Farobiyning fikricha borliq (mavjudot) 6 bosqichdan iborat bo'lib, bu bosqichlar ayni vaqtda butun mavjudlikning (insonning ham) asosidir. Ular bir - biri bilan uzviy sabab va oqibat munosabatlari tarzida bog'lanadi. Birinchi bosqich, ya'ni sabab (as-sabab al-avval-Ollox), ikkinchi bosqich, osmoniy jismlar (as-sabab as-soniy) uchinchisi, faol aql (al-aql al-faol), to'rtinchisi, jon (an-nafs), beshinchisi, shakl (as-surat), oltinchisi materiya (al-modda). Ilohiy mohiyat va mavjudlikning o'zaro aloqadorligidan vujudning ikki hil jihati paydo bo'ladi. Birinchisi, "zaruriy vujud" ya'ni, o'z - o'zicha mavjud narsalar. "Vujud mumkin" ya'ni, boshqa mavjudlik evaziga vujudga keluvchi narsalar. "Vujud mumkin" mavjud bo'lishi uchun u albatta "zaruriy vujud"ga muhtojdir. Demak, Farobiyning ushbu qarashlaridan anglash mumkinki, inson ham yuqoridagi har ikki vujudning hosilasi hisoblanadi. CHunki, Farobiy Olloxni birinchi sabab va mohiyat sifatida ko'radi. Birinchi sabab abadiy, ikkinchi sabab ya'ni, "vujud mumkin" ning abadiyligiga esa shubha bildiradi. Ammo, Farobiyning ta'kidlashicha, eng muhim narsa bu emas, eng muhimi "... abadiy mavjudlik - nomavjudlikdan halos etuvchi mohiyatdir" [6].

Forobiy ta'limotida, barcha yer yuzi va osmon satxi jismlar ya'ni, moddiylik "zaruriy vujud" ning hosilasidir. Barcha narsalarni u olti turga bo'lib ta'riflaydi: osmon jismlari, aqli hayvonlar (odamlar), aqlsiz hayvonlar, o'simliklar, minerallar va to'rt element (olov, havo, tuproq va suv). So'nggi to'rt element jismlar va moddiylikning, barcha jismlarning asosi bo'lib materiyaning eng sodda turlaridir. Qolgan besh turi barcha "zaruriy vujud" larning qo'shilishidan hosil bo'ladi. SHarqning buyuk mutafakkirlaridan biri bo'lgan.

Imom G'azzoliy ham, "Azbaroyi insonni o'yin uchun yaratmashlar, uning amali ulug' va uning uchun buyuk hatar bomidir" deya, insonning bu olamdagi o'rni va vazifasiga ishora qilgan edi. Xazrat Navoiy esa, ushbu g'oyani quyidagi misralarda yanada yorqinroq ifodalaydi.

"Menga na ilmu va na oshiqlik havasdir,

Agar men odam ersam ushbu basdir."

Shunday qilib, ko'plab faylasuflar tomonidan ilgari surilgan "Inson nima" degan savol, SHarq va G'arb falsafiy antropologiyasi uchun, uning falsafiy muammolarini belgilovchi bosh masala hisoblanadi va u, falsafiy tafakkurning aynan ushbu yo'nalishida SHarq va G'arb antropologiyasidagi umumiylik va ayrimlikning o'ziga xosligida namoyon bo'luvchi ta'limotlarda yanada oydinlashadi.

Qadimda SHarq va G'arb insonini birlashtirgan davrlar, qadimgi SHarq va G'arb madaniyatlarining integratsiyalashuvidan vujudga kelgan "Ellinizm madaniyati" da ham ko'zga tashlanadi.

Qadimgi SHarq madaniyati ta'sirida rivojlangan Yunon va Rim madaniyati Egey dengizidan Hindistongacha bo'lgan hududlarda va Misrda ellinizm madaniyatining vujudga kelishiga asosiy sabab bo'ldi. Qadimgi SHarq madaniyati, ushbu xududlarda insonga nisbatan kosmopolitizm (dunyo fuqaroligi) tushunchasining vujudga kelishida o'ziga xos vazifani bajardi. Ibtidoiy jamoadan sinfiy jamiyatga o'tish davrida, ma'budlar haqidagi tasavvurlar o'zgardi. Er.avv. VIII-VII asrlarda ko'plab mahalliy va umumyunon ma'budlarini tartibga solish ehtiyoji tug'ildi. Aynan shu davrlarda antropomorfizm ya'ni, insonni

ilohiyalashtirish, inson qiyofasidagi xudolarni o'lmaydigan va abadiy yosh bo'lib turadigan kuchli, go'zal kishilar sifatida tasvirlash urf bo'la boshladi.

Zamonaviy mistik faylasuf Osho Rajnish(1931-1990)ning “Yangi insonning kelishi” bilan bog'liq g'oyalari g'arbona va sharqona g'oyalarning uyg'unlashuvi o'ziga hos tarzda namoyon bo'ladi. Yangi inson o'zida G'arb va SHarq insonining barcha ezgu jihatlari qamrab olishi kerak deydi Osho. Unga Zorbo-Budda deb nom beradi. Zorbo ratsional aql egasi, Budda esa avliyo. Zorbo moddiy yaratilgan barcha narsalarni sevadi, ularga muhabbat qo'yadi, moddiylikka nisbatan aql bilan munosabatda bo'ladi. Budda esa “tarki nafs” g'oyasiga amal qilgan, ehtiroslardan forig' bo'lgan donishmand. Osho ta'kidlaganidek, Zorbo daholikka to'kis va komil bo'lmaganidek, Budda ham torko'ngil, noto'kisdir. Ularning har ikkisi yarim, nisbiy haqiqat egalari. “Men Zorboni sevaman, men Buddani sevaman”- deydi, Osho Rajnish. Ammo ularning birida ruh, birida esa vujud yo'q. “Men sizlarga Zorbo-Budda nomli yangi insonni taklif etaman. Men sizga buyuk uchrashuvdan – osmon va yerning, botiniy va zoxiriy dunyolarning, hayot va o'limning, qarama-qarshi qutblarning, erkak va ayolning, kun va tunning, yoz va qishning ... uchrashuvdan ta'lim beraman. Mana shu uchrashuv natijasida yer yuzida “Yangi Odam” paydo bo'ladi[7,118-120].

Bugungi kun globallashuv jarayoni, tsivilizatsiyalar birlashuvi natijasida yer yuzida, yangi inson turining vujudga kelishi uchun mavjud sharoit yaratmoqda. Endilikda, global inson dunyoqarashiga muvofiq keladigan “Global ma'naviy kontseptsiya”ga zarurat tug'iladi [8].

Ushbu jarayon bilan bog'liq harakatlar 2013 yilda O'zbekistonda, chet tillarni va ayniqsa, ingliz tilini o'qitish kichik yoshdagi bolalardan tortib to, ta'limning yuqori bosqichlarida olib borilishi nazarda tutilgan bo'lib, aynan ushbu jarayon, tsivilizatsiyalar birlashuvini tezlashtiruvchi omillardan biri hisoblanadi. Bu esa yerda yangi odam paydo bo'lishiga katta hissa qo'shadi.

G'arbiy Yevropa mamlakatlarida qadimgi va o'rta asrlar falsafasi hamda yangi davr falsafiy qarashlarida inson va u bilan bog'liq falsafiy qarashlar insonning mavjud bo'lishidan to, komillik darajasi bilan bog'liq mohiyatning tahliliga bag'ishlangan tadqiqotlar, son – sanoqsiz tajribalar,

inson to'g'risidagi bilimlarning olg'a siljishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Inson va u bilan bog'liq muammolarni tadqiq etish masalasi ayniqsa, XIX asrning 30-yillarida yashab ijod etgan buyuk faylasuflar jumladan, A.SHopengauer, F.Nitshe, A.Bergson, S.Kerkegor, O.SHPengler va boshqalar inson ongi va qalbini “Hayot falsafasi”ning markaziga qo'ygan edilar. “Hayot falsafasi” G'arb adabiyotlarida turli ma'noda qo'llaniladi. – Hayotning mazmuni, qadriyatlar to'g'risidagi tasavvurlar yig'indisi, mukammal tizimga keltirilgan ta'limot sifatida e'tirof etilsa; u yana shuningdek, ijtimoiy-ahloqiy hamda amaliy ta'limotlar haqidagi dunyoqarash sifatida ham talqin etiladi. “Hayot falsafasi” inson mohiyatini o'rganish borasida mustaqil va muhim yo'nalishga aylandi. U nafaqat inson tafakkuri orqali borliq mohiyatini ochib beruvchi, balki hayotiy kechinmalarga to'la falsafiy qarashlarda ifodalanuvchi g'oyaviy ta'limot sifatida vujudga keldi.

Germaniyada “Hayot falsafasi”ga asos solgan faylasuflar Fridrix Nitshe va Vil'gelm Dil'tey hisoblandi. Bu falsafa XIX asrning ohirlarda, olamning mexanistik manzarasini tuzgan tabiiy - ilmiy dunyoqarashga qarshi javob sifatida yuzaga keldi. Hayot falsafasi maxanik olam o'rniga jonli organizmni qo'ydi, ya'ni mavjud voqelikni individning erkin “faollik”i deb, bu “faollik” irodaga o'hshash bo'lib, uni ratsional bilimlar orqali anglash mumkin emas, deb qaraydigan “organizm” ni ya'ni insonning ham ruhiy, ham aqliy, ham jismoniy faolligini muhim hisoblovchi ta'limotlar ilgari surildi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi qarashlar inson mavzusining nihoyatda serqirra ekanligini, u bilan bog'liq muammolarga nisbatan rang-barang yondashuvlar mavjudligini yaqqol namoyon qiladi. Bu esa o'z navbatida nafaqat hozirgi davrda, balki kelajakda ham inson bilan bog'liq muammolar falsafaning asosiy masalalaridan biri bo'lib qolaverishini ko'rsatadi.

Inson borliqning markazi vazifasini bajarar ekan, hamma narsaning sababi va so'nggi oqibati uning o'zidan ekanligi, borliqning barcha muammolari uning atrofida aylanuvchi, undan ta'sirlanuvchi va unga ta'sir o'tkazuvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi. Antik falsafaning asoschilaridan biri Protogor ta'rifi bilan aytganda: “Inson hamma narsaning mezonidir”.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, Toshkent irrigatsiya va melioratsiya instituti, “Gumanitar fanlar” kafedresi, “Falsafa” fanidan qo'llanma. 2021 yil. 6-bet.
2. Saifnazarov I.S. SHarq falsafasidagi insonparvarlik va adolat tamoyillari demokratlashtirish jarayonining muhim omili sifatida.T.: Respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari, 2013.-B.4.
3. Abdusamedov A. Dinlar tarixi.T.:O'quv qo'llanma.2004.-B.23.
4. Komilov N.Tasavvuf yoki komil inson ahloqi. Birinchi kitob.Tavhid asrori.-T.:O'zbekiston,1999.-B.37,48.
5. Mavlono Jaloliddin Rumi. Ichindagi ichindadir. (Ulug'bek Hamdam tarjimasi). T.: Yangi asr avlodi. 2003. – B.20.
6. Фарабий. Существа вопросов: Избранные произведения мыслителей Ближнего и Среднего Востока. М.: 1986 г.-С.172.
7. Сто пророчеств Ошо.-Минск.2004.С.118-120.
8. Karimov I.A. “Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch”-T.: Ma'naviyat.2008.-B.39-43.

УДК: 1:18:7.01

Laziz ESHONQULOV,
TDIU Samarqand filiali v.b dotsenti
E-mail: laziz.eshonqulov.90@mail.ru

SamDU Falsafa va milliy g'oya kafedrası dotsenti, S.Ro'zimurodov taqrizi asosida

HAJVIYLIK JANRI TEATR SAN'ATINI RIVOJLANISHIDAGI O'RNI

Annotasiya

Maqolada Hajviy janrlarining teatr san'atini rivojlanishidagi o'rni, hamda Hajviy asarlar odamlarni kuldirib turib yig'latishi ham mumkin, demak bu jarayon inson his-tuyg'ulari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan estetik hodisadir.

Kalit so'zlar: Hajviylik, estetik tafakkur, go'zallik, xursandchilik, vaqtichog'lik, zavqlanish, maqsad, san'at, farovonlik, estetik faoliyat, olijanoblik, badiiy qadriyatlar, milliy qadriyatlar, estetik did, hazil, satira.

THE ROLE OF COMIC GENRE IN THE DEVELOPMENT OF THEATER ART

Abstract

The article discusses the role of comic genres in the development of theater art, and comic works can make people laugh and cry, so this process is an aesthetic phenomenon closely related to human emotions.

Key words: Humor, aesthetic thinking, beauty, joy, timeliness, pleasure, purpose, art, well-being, aesthetic activity, nobility, artistic values, national values, aesthetic taste, humor, satire.

РОЛЬ КОМИЧЕСКОГО ЖАНРА В РАЗВИТИИ ТЕАТРАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Аннотация

В статье рассматривается роль комических жанров в развитии театрального искусства, а комические произведения способны заставить людей смеяться и плакать, поэтому этот процесс является эстетическим явлением, тесно связанным с человеческими эмоциями.

Ключевые слова: Юмор, эстетическое мышление, красота, радость, своевременность, удовольствие, цель, искусство, благополучие, эстетическая деятельность, благородство, художественные ценности, национальные ценности, эстетический вкус, юмор, сатира.

Yangilanayotgan O'zbekistonning badiiy adabiyoti va san'ati oldindan chuqur o'ylangan, izchil, davlat darajasiga ko'tarilgan dasturlar, ko'rsatmalar va g'amxo'rliklar asosida taraqqiy yetib kelmoqda. Xalqning, xususan, "yoshlar qalbida amalga oshirilayotgan islohotlarga daxldorlik hissini kuchaytirish, shu yo'nalishdagi ma'naviy-ma'rifiy ishlarining ta'sirchanligini yanada oshirishimiz zarurligi davr talabiga aylanib bormoqda"[1]. Zamonaviy yoshlar estetik tafakkurini yuksaltirishda bir qator omillar mavjud. Bu omillardan biri bu – teatr san'atidir. Estetik ehtiyoj mavjud bo'lsa uni qondiradigan omil san'at, teatrdir. Zamonaviy san'atning turi sifatida e'tirof etiladigan teatr san'ati yoshlar estetik ehtiyojini qondirishi yoki haqiqiy omil vositasini o'tashi bu muammoli vaziyatdir. "Bugungi kunda mamlakatimizda 50 ta teatr va bir nechta teatr studiyalari faoliyat yuritayotgan bo'lib, shulardan dramatik teatrlar – 24, qo'g'irchoq teatrlari – 11, musiqa teatrlari – 10, yosh tomoshabinlar teatri – 4 tani tashkil etib kelmoqda. Mazkur teatr dargohlari namoyish etayotgan sahna asarlari yoshlarning san'at va badiiyatga, Vatanga bo'lgan muhabbatini oshirish, ijodiy tafakkurini shakllantirish maqsadida faoliyat yuritib kelmoqda[2]". Demak ehtiyoj va omillar o'rtasida mutanosiblik, dialektik munosabat falsafiy tahlil etilmog'i kerak.

Tadqiqotchi L.Eshonqulovning fikricha, "estetik ehtiyoj estetik hissiyot bilan uzviy, dialektik bog'liq bo'lib, estetik ehtiyoj ko'pincha estetik hissiyotni uyg'otsa, ba'zan estetik hissiyot estetik ehtiyojni vujudga keltiradi"[3]. Demak ehtiyoj, hissiyot bir-birini taqozo qiladigan tushunchalar bo'lib, ularni uyg'unlashuvi estetik omillar orqali bo'ladi. Masalan, teatr sahnasida "Mirzo Ulug'bek" spektakli namoyish qilinmoqda. Yoshlarning teatrga borish xohishi – estetik ehtiyoj bo'lib, spektakl tomosha qilish orqali ularda

estetik hissiyot-hayratlanish, zavqlanish, quvonish, achinish, kulish tuyg'ular qo'zg'aladi. Yoshlar estetik ehtiyojlarini hozirgi zamon nuqtayi nazaridan o'rganish, ularni mavjud estetik idealni shakllantiradigan omillar sari yo'naltirish murakkab falsafiy-estetik muammodir. Masalan, shahar markazlaridagi teatrlarga yoshlar bir oyda necha marta borib o'zlarni ma'naviy, estetik ehtiyojlarini qondirmoqdalar va didlarini o'stirmoqdalar? Samarqand shahrida bir qancha teatr, kutubxonalar bo'lishiga qaramasdan yoshlar nima uchun o'zlarini estetik ehtiyojlarini internet saytlari, klublar orqali qondirmoqdalar? Ushbu savolga hozirgi globallashuv davri, yangilanayotgan O'zbekiston sharoitidagi jamiyat talablari orqali javob berish kerak, albatta. "Teatr san'ati mamlakat ijtimoiy-madaniy hayotining bir bo'lagidir. Teatr boshqa san'at turlari bilan o'zaro ta'sirda rivojlanadi. Bu ayniqsa musiqa, raqs, tasviriy san'at bilan o'zaro uyg'unlikda yaqqol ko'rinadi. Bugungi kunda O'zbekiston yosh tomoshabinlar teatri bolalar psixologiyasi, ularning informatsion va axborot tizimi rivojlangan bir paytda G'arb madaniyati ta'siriga tushib qolayotganligi barchani birday tashvishlantirayotgan paytda"[4] yoshlarni badiiy-estetik g'oyalar asosida ishlangan yangi repertuarlarini namoyish qilishi ayni muddao bo'lar edi.

Bizga ma'lumki, milliy badiiy-estetik dunqarashni shakllantirishda teatr san'atining alohida o'z o'rni bor. "Ayniqsa, millat mentalitetini "ko'rgazmali" badiiy ifodalashda teatrning imkoniyatlari nihoyatda katta"[5]. Teatr san'atini O'zbekistonda rivojlantirishni biz, albatta, Jadidlar harakati bilan bog'laymiz. Undan oldin teatr jamoalari, mahalliy ijrochilik, satirik tomosha – chodir xayol singari turlarini inkor qilmagan holda, o'zbek milliy teatrlari yangi davri bu jadidlar davriga borib taqaladi. "Jadidlar estetikasi va vujudga kelgan o'zbek teatr san'ati milliy uyg'unish,

mustamlakachilikka, qaramlikka, zo'ravonlikka qarshi kurashish jarayonida shakllangan ijtimoiy hodisadir"[6]. O'zbek milliy teatri dastlab yevropa andazalari asosida shakllangan bo'lsa-da, jadidlar davrida istiqlol g'oyalari bilan boyigan, keyingi davrlarda esa jiddiy-siyosiy mavzulardan voz kechib hajviylik tamoyillari asosida tomoshalarga o'tilgan. "Bu 1934-1955 yillarni o'z ichiga oladi. Faqatgina yetmishinchi yillarning oxiriga kelib milliy teatr yo'nalishlari, jumladan, masxarabozlik, qiziqchilik, ommaviy tomoshalarga qiziqish uyg'ondi. Masalan, Said Ahmadning "Kelinlar qo'zg'oloni", A.Ibragimovning "Zo'ldir", Hamzaning "Maysaraning ishi" spektakllari shular jumlasidan"[7].

Teatr binosining, ichki bezagi, sahna ko'rinishi, aktyorlar ijrosi, yoritgich uskunalarining sifatigacha bo'lgan holatlari tomoshabin qalbi va ongiga kuchli ta'sir o'tkazadi. K.S. Stanislavskiy teatr kiyim osadigan joydan boshlanadi, deb bejiz aytmagan. Masalan, O'zbek drama teatri ishq-muhabbat, ezgulik va adolat, ma'rifat va do'stlik, odamiylik va mehru shafqat singari fazilatlar, muammolarni o'z spektakllari orqali tarannum yetib keladi. Binobarin "sahna san'atining odamlarga nafaqat zavq-shavq baxsh etishi, ayni vaqtda milliy g'urur, milliy iftixor manbai, qudratli tarbiya vositasi ham bo'la olishi – bu isbot talab qilmaydigan haqiqatdir"[8]. Shuning uchun milliy ruh va zamonaviy qiyofada qayta tiklangan akademik drama teatriga O'zbekiston milliy akademik drama teatri nomi berildi. Milliy teatrimizda yaratiladigan rang-barang spektakllarni minglab san'at ixlosmandlari hayrat va hayajon, zavqu shavq bilan tomosha qilishlariga, mustaqillik, hayot go'zalligi, ijod nashidasi, imyon-e'tiqod, or-nomus, milliy g'urur haqida chuqur o'ylashlariga nafis sharoit, ma'naviy-estetik muhit yaratildi.

Yoshlar estetik tarbiyasida teatrning roli katta va u ma'naviy-estetik hamda ijodiy ta'sirini muhim omil sifatida belgilash mumkin. teatr san'ati ma'lum ma'no kreativ fikrlaydigan, ijodkor shaxsni rivojlantirishga katta yordam beradi. "Chunki bu idrokning hissiy va ijodiy tabiati tomoshabin olgan teatr ma'lumotlaridan hayotiy tajriba arsenalida foydalanishga yordam beradi. Inson qanday qilib buning mumkinligi va his-tuyg'ularini ifoda etmaslik, muayyan vaziyatda qanday harakat qilish kerakligi haqida aniq saboq oladi. Shunday qilib, tomoshabin o'zini qahramon bilan tanishtirish orqali o'zini ijtimoiy me'yorlar tashuvchisi bilan taqqoslaydi, u estetik idealga yaqinlashishga undaydi. Erkin tanlash, estetik zavq va ijodiy faollik hissi orqali tomoshabin inson xatti-harakatlarining ko'plab variantlariga o'z bahosini beradi"[9].

Teatr sahna asarlarida milliy taraqqiyotga to'siq bo'layotgan turli ijtimoiy illatlarni satirik ko'rinishda fosh qilish orqali tomoshabinlarga ijtimoiy muammolarni bartaraf etishni, o'z maqsadlaridan og'ishmay yuksalishni, ularning kelajak haqidagi umidi, ertangi kunga ishonchini mustahkamlash kabi sifatarni mustahkamlamoqda. Bu jihatdan teatr yoshlarni ham axloqiy, ham estetik tarbiyalab boradi. Lekin, teatr spektaklida hajv, satiraning mezoni, ko'rsatuvni simmetriyasini buzmaslik namoyishni badiiy qiymatini belgilaydigan asosiy mezonlardan biridir. Shu munosabat bilan Furqat quyidagilarni yozgan edi. "necha marta teatr nomli rusiya xalqi tomoshasini borib andagi Uyun — taqlid tartiblarni ko'rdim. Alarning kursatgan tomoshasi — hunarlar bizning masxarabozdek mazax — kulgi emas, balki ibrat uchun ekandir"[10]. Demak, kulgi va hajvning ma'lum mezoni va me'yori bo'lishi, u axloq va estetik jihatdan ramkaga solingan bo'lishi kerak. "Komediya hayotda mavjud bo'lgan kulgibop hodisalarni kuzatish, komik nomuvofiqlikni topish va ko'rsatishdek maxsus ijtimoiy zarurat taqozosi bilan tug'ilgandir... komediyaning janr sifatidagi predmeti — komik nomutanosiblikning rang-barang vositalari, imkoniyatlaridan iborat"[11]. Teatr sahna asarlarida turli janrdagi hajviylik unsurlari kam yoki ko'p shaklda ijro

etiladi. Tarixiy voqelik va jarayonlarni badiiy-estetik idrok etishga qaratilgan teatr san'ati bilan milliy o'zlikni anglash o'rtasida dialektik bog'liqlikmavjud. Tarixiy ong o'tmishni, tarixiy voqelikni anglash bilan bog'liq gnoseologik tajriba mahsuli hisoblanadi[12].

Kulgi-Hikoya- o'zbek an'anaviy teatrining o'ziga xos janri. "Masxaraboz va qiziqchilar tomonidan ijro yetilgan teatrlashgan tomosha turi. Kulki-hikoyada dialog va monolog yetakchi o'rinda bo'lib, ayni vaqtda hikoyachining o'rni ham muhimdir. Ijrochi voqeani izohlab, voqea va qahramonlarga o'z munosabatini bildiradi. Kulki-hikoyaning syujeti kundalik hayotdan olinadi"[13]. Kulgi-hikoya Farg'ona vodiysida vujudga kelgan bo'lib u Buxoroda pantomima bilan, Xorazmda pantomima, raqs, qo'shiq va usul bilan qo'shib ijro etilgan. Farg'ona qiziqchilarining hikoyalarida esa sof so'z san'ati yetakchilik qiladi. "Kulgi- hikoya"ning shu paytgacha ilmiy adabiyot va matbuotda kulgili hikoya deb kelinishi to'g'ri emas. "Kulgi" so'zi xalq aktyorlari tomonidan hajviy tomosha, ya'ni komediya ma'nosida ishlatiladi. "Birinchii yozma komediyalarning "kulku" deb atalishi bejiz emas. Chunonchi, Abdulla Avloniyning "Pinak", "Advokatlik osonmi?", Mannon Uyg'urning "Turkiston tabibi" komediyalari shunday "kulku" deb atalgan"[14]. Teatrlashgan kulgi hikoyaning tanqid va muqallidlikdan farqi shundaki, u bir kishi tomonidan libos hamda pardozsiz ijro etiladi.

Masxaraboz tomosha davomida tomoshabinning kayfiyatiga qarab qahramonlar xarakterini, asar mazmunini o'zgartirishi, so'z va yangi tafsilotlar qo'shishi yoki qisqartirishi mumkin. Ularda lingvistik va paralingvistik kommunikatsiya vositalari orqali ham masxarabozlik, ham aktyorlik qila olganlar. Aktyorlardagi harakat, mimika, kiyim va grimlarning bo'rttirib, yirik planda berilishi shartlilikka, kontrast, mubolag'a, hajv usullaridan keng foydalanishga olib kelgan.

O'zbekiston barcha qadimiy sivilizatsiyalar, madaniyatlarni chorrahasida joylashgan mamlakatdir. Har bir hududning o'z san'ati yo'li bor bo'lgani kabi hajviylikda ham o'zgacha uslub va yondoshuvlar mavjud. Masalan, Buxoro va Xorazm hajv-masxarabozlik teatrlari umumiy jihatlari va farqli tomonlariga ham ega. Buxoro an'anaviy teatri shahar va qishloq masxarabozligidan iborat bo'lib, qishloqda ko'pincha kichik hajm va maishiy mavzudagi tomoshalar, muqallidlar ko'rsatilgan bo'lib, shaharda esa aksar katta hajmdagi komediyalar namoyish etilgan. Buxoro azaldan ko'p millatli bo'lgani bois masxarabozlar sharoitga qarab tomoshalarini o'zbek va tojik tilida olib borganlar. Xorazm masxarabozlarining qariyb barcha tomoshalarida dialog bilan bir qatorda kuy, qo'shiq, raqs, muallaq (aktrobatika), pantomima juda katta o'rin egallagan. Masxarabozlik teatri "O'zbek milliy akademik drama teatrining "Kelinlar qo'zg'oloni" (S.Ahmad), "Chimildiq" (E.Xushvaqto'v), A.Xidoyatov nomidagi drama teatrining "Maysaraning ishi" (Hamza), Yusufjon qiziq Shakarjonov nomidagi Farg'ona viloyat teatrining "Toshkentga sayohat" (Hamza), "Kampir topaymi, dadajon?" (X.Xursandov), Y.Oxunboboyev nomidagi Yosh tomoshabinlar teatrining "Boz masxaraboz" (O.Salimov senariysi), Ogahiy nomidagi Xorazm viloyat teatrining "Olma pishganda keling" (E.Samandar), "Jobbi jo'jak xiyolasi" (K.Avaz) kabi namunalarda aks etadi"[15].

XX asrda o'zbek milliy teatr san'atiga o'z umrini baxsh qilgan teatr arboblari milliy teatrdagi ko'plab estetik tamoyillarni asosladilar va ijodiyotda buni amaliyotdan o'tkazdilar: birinchidan, go'zallik va ulug'vorlik bor joyda ulug' san'at yaratilishi isbotlandi. Go'zallik faqat shakl va mazmunning me'yoriy uyg'unligidagina emas, balki ichki dunyo go'zalligi yoki xunukligining simmetriya holatidan kelib chiqishi, estetik talablar milliy ruh go'zalligi bilan uyg'unlikda ekanligi asoslab berildi. ikkinchidan, hajv, kulgining sahnadagi qudratini sinovdan o'tkazish jarayonida

mashhur komik aktyor va rejissyor darajasiga ko'tarilgan M.Uyg'ur ulug'vorlikka da'vogar bo'lgan soxta "oliy maqsad" tubanlik bilan almashib, kulgi uyg'otishini amalda ko'rsatdi; uchinchidan, hajv, kulgi inson huquqlari uchun kurashib, uning ulug'vorligini eslatgani uchun insonpavarlik xususiyatiga ega bo'lib, taraqqiyotga xalal beradigan eski (proaxo'rlik, qog'ozbozlik, byurokratiya, korrupsiya kabi) illatlarni keskin fosh qilish qudrati bilan ijtimoiy xarakterga egaligini bilgan holda, hajviylikning keng qamrovli

tamoyillaridan komediyalarda ustalik bilan foydalangan M.Uyg'ur bu janrni xalqimizning eng sevimli tomoshasiga aylantirdi;

to'rtinchidan, o'zbek milliy teatridagi rivojlangan hajviylik jamiyatning ijtimoiy-siyosiy vaziyati, turli mafkuraviy tuzumlar ta'sirida maqsadi yoki usullarini o'zgartirib, asrlar davomida satira va yumor, hajv va masxara, hazil va mutoyiba tarzida estetik madaniyat belgisi sifatida takomillashib borgan.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент: О'zbekiston, 2021, 280 бет.
2. Турабова М, Ёшлар ижодий тафаккурини шакллантиришда театр санъатининг роли// Янгиланаётган жамиятда ёшларнинг ижтимоий фаоллиги: муаммо ва ечимлар мавзuidaги республика илмий-амалий конференцияси мақолалар тўплами – Тошкент: “Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи”, 2020. – 106 бет..
3. Eshonqulov L. Yoshlarda kreativ tafakkurni shakllantirishda hajviylikning kognitiv ahamiyati. Monografiya.-Samarqand: “Samarqand davlat chet tillar instituti” nashriyoti, 2023 – 79 bet
4. Нусратова Ш. Ўзбекистон ёш томошабинлар театрининг бугуни ва эртаси.// Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти хабарлари 2018/ 2 (6) 25-26 бетлар.
5. Умаров М. Маннон Уйғур эстетикаси. Тошкент. Мусиқа. 2007, 8-бет.
6. Умаров М. Маннон Уйғур эстетикаси. Тошкент. Мусиқа. 2007, 9-бет.
7. Тўлахўжаева М. XX аср театр ислохотлари // “Жаҳон адабиёти”, 2014 йил, 1-сон
8. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак.10-жилд, -Т.: Ўзбекистон, 2002. – 53-54 бет
9. Якушева С.Д. Формирование эстетической культуры студентов колледжа. Монография / С.Д. Якушева - Оренбург, 2004.С-54.
10. Сиддикова Ш. Эстетика. — Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. — 28 б
11. Умаров Э. Театр эстетикаси. Тошкент. Chashma print. 2008, 70-71 бетлар.
12. М.Ахметжанова театр сан'атининг екзистенциал mohiyati va milliy ong shakllanishiga ta'siri DSc dissertatsiyasi avtoreferati 2023 – 17 bet
13. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т-5. Ўз. Давлат нашриёти. 2003, 125-бет
14. Мухсин Қодиоров. “Ўзбек театри тарихи”(XVIII – XX асрлар).Тошкент. 2003 йил. “IJD DUNYOSI”150-151 бетлар.
15. Raxmonov M., O'zbek teatri tarixi, T.,1968; Qodirov M., Masxaraboz va qiziqchilik san'ati, T.,1971; Qodirov M., O'zbek teatri an'analari, T., 1976; Qilichev T., Qodirov M. Xorazm xalq teatri, T., 1988.